

सवितारायस्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला ।

कवि-कर्णपूर-गोखामिनिर्मितः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

सटीकः

काव्यतीर्थ-साहित्यशास्त्रि

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्यसंस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुद्भासितय ।

THE ALAMKARA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARNAPURA

WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.

LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA.

PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAH, BENGAL.

December, 1926.

[*All rights reserved.*]

सवितारायस्मृतिसंरक्षण-ग्रन्थमाला ।

कवि-कर्णपूर-गोस्वामिनिर्मितः

अलङ्कारकौस्तुभः ।

सटीकः

काव्यतौर्य-साहित्यशास्त्रि

श्रीशिवप्रसादभट्टाचार्य्यः संस्कृतः

स्वरचितया टिप्पण्या समुद्भासितश्च ।

2655

005
106

THE
ALAMKARA-KAUSTUBHA

(A WORK ON SANSKRIT POETICS)

BY

KAVI-KARNAPURA

WITH AN OLD COMMENTARY

EDITED WITH A GLOSS BY

SIVAPRASAD BHATTACHARYYA, M. A.

LECTURER, PRESIDENCY COLLEGE, CALCUTTA.

PUBLISHED BY

THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,

RAJSHAHI, BENGAL.

December, 1926.

[All rights reserved.]

34

Published by B. N. Sarkar, Hony. Secretary Varendra Research Society, Rajshahi.
Printed by S. Bhattacharji at the Bharat Mihir Press, 2, Bethune Row, Calcutta.

PUBLICATIONS OF
THE VARENDRA RESEARCH SOCIETY,
RAJSHAHI, BENGAL.

I. Society's Own Series.

1. Gaudarajamala—A dynastic History of Bengal from early times to the Muhammadan conquest, (in Bengali). By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 2.
2. Gaudalekhamala—Vol. II.—Inscriptions of the Pala Kings of Bengal, (In Bengali). Text in Nagari characters, with plates, Bengali translation and notes. By Akshay Kumar Maitra, C. I. E., Rs. 3.
3. Do Vol. III. Inscriptions of the Chandra, Varman and Sena Dynasties of Bengal, (In English). Text in Nagari characters with plates, English translation, introduction, and notes. By N. G. Majumdar, (*In the Press*).
4. Taratantra—Text in Nagari characters. Edited by Girischandra Vedantatirtha, with an English introduction by Akshay Kumar Maitra, C. I. E., As. 8.
5. Kasika-Vivarana-Panjika or Nyasa by Jinendrabuddhi. Edited by Srishchandra Chakravarti, Complete in 3 volumes, Vol. I (Adhyayas 1-4), Rs. 9. *Also available in 4 separate parts.* Vol. II. Pt. 1 (Adhyaya 5), Rs. 2-8. Vol. II. Pt. 2 (Adhyaya 6), Rs. 5. Vol. III (*S. M. Series*) (Adhyayas 7 & 8), Rs. 6-8.

“Done in a scholarly manner”—H. Jacobi.

“The edition is very good and scholarlike”—Sten Konow.

6. The Indo-Aryan Races (In English)—By Rai Bahadur Ramaprasad Chanda, Rs. 5.

“A valuable addition to the literature dealing with the origin of the Indo-Aryan peoples.” A. B. Keith (J. R. A. S., 1917).

7. A Catalogue of the Archaeological Relics in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Radhagovinda Basak and Dinesh Chandra Bhattacharya, As. 12.

8. A Descriptive List of Copper-plates and Inscriptions in the Museum of the Varendra Research Society, Rajshahi. By Niradbandhu Sanyal, M. A. (*In the Press*)

9. Varendra Research Society's Monographs :—

No. 1—The Nalanda Copper-plate of Devapala. By N. G. Majumdar, Rs. 1.

No. 2—Mahasthan and its Environs by Prabhas Chandra Sen (*In the Press.*)

II. Savita Memorial Series.

1. Bhashavritti—a commentary on Panini's Grammar by Purushottamadeva. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 6.

"A scholarly work"—S. K. Belvalkar.

"A very creditable production"—A. F. R. Hoernle.

"The editor has carried out his work with care and success"—A. B. Keith.

2. Dhatupradipa—a work on Paniniya Dhatupatha (Sanskrit verbal roots) by Maitreya Rakshita. Edited by Srishchandra Chakravarti, Rs. 1-8.

3. Alamkarakaustubha—a work on Sanskrit Poetics by Kavi Karnapura. Edited by Sivaprasad Bhattacharyya, Kiranas 1-6 Rs. 3-8. Kiranas 7-10 (*In the Press*).

"Excellent edition"—Ganganath Jha.

"Edited with great judgment and discrimination"—A. B. Keith.

"The manner in which the work has been edited is to be highly commended"—H. Jacobi.

4. Prayaschittaprakarana—Texts on expiatory rites by Bhatta Bhavadeva. Edited by Girishchandra Vedantatirtha. Rs. 2.

श्रीश्रीकविकर्णपूरगोखामिहृतः
अलङ्कारकौस्तुभः ।

प्रथमकिरणः ।

श्रीश्रीवृन्दावनचन्द्राय नमः ।

ग्रन्थारम्भे स्वाभीष्टदेवतानामगुणकौत्सनात्मकं मङ्गलमङ्गीकुर्वन् ग्रन्थकारो ग्रन्थस्य
निर्व्विघ्नां परिसमाप्तिमाशास्ते ।

स्वानन्दरससदृशः कृष्णश्चैतन्यवियहो जयति ।

आपामरमपि कपया सुधया स्रपयाम्बभूव भूमौ यः ॥ १ ॥

टीका ।

श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः ।

अद्वैतप्रकटीकृतो नरहरिप्रेष्ठः स्वरूपप्रियो

नित्यानन्दसखः सनातनगतिः श्रीरूपहृत्केतनः ।

लक्ष्मीप्राणपतिर्गदाधररसोक्तासी जगन्नाथभूः

साङ्गोपाङ्गसपार्षदः स दयतां देवः शचीनन्दनः ॥

टिप्पणी (मौक्तिकावली) ।

श्रीश्रीरामचन्द्रो विजयतेतराम् ।

कृतावासाभ्यासा हृदयकमले प्रोद्भूतमले

गिरां सारे पारेजडिमगह्वने देवभवने ।

पुनानाऽशा भासा नियतशुचिना मोहमलिनाः

खदाऽन्नाता माता निखिलजगतां काऽपि रमताम् ॥

मेघश्यामोऽध-नरक-शमो प्रेममाधुर्यरामो

दोयङ्गामादृतसुखलिताकारधिकारिकामः ।

- (१) 'श्रीश्रीकौरविपुर्जयति' इति (ग) (ज) पुस्तकयोः, 'श्रीश्रीराधाकृष्णाभ्यां नमः' इति (ख) पुस्तके,
'श्रीश्रीकृष्णचैतन्यचन्द्राय नमः' इति (ङ) पुस्तके ।

(3) 'अथवा खेषु राधिकादिभक्तजनेषु आनन्द आनन्ददायको यी रसः शृङ्गारस्यै सदृशस्तद्व्यसाखाद-

ग्रन्थस्याभिधेयमप्युपसालङ्कारेण दर्शयति — ध्वनिरिवेति । ध्वनिरुत्तम-
काव्यतत्त्वं व्यञ्ज्यभूतं यत् किमपि । स कीदृशः ? अतिशयितो पदपदार्थो-
येन, पदपदार्थातिरिक्त इत्यर्थः । सुष्ठु पश्यन्तीति सुष्ठु आलङ्कारिका-
तेषां दृशि ज्ञाने येन व्यञ्जनावृत्तिः प्रभवति प्रभुर्भवति ।

किञ्च ध्वनिर्नादब्रह्म । तदुक्तम्—

मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः पराख्यः

पश्चात् पश्यन्त्यथ हृदयगो बुद्धियुद्धमध्यमाख्यः । Sankaracharyya—
Prapanchohasaratantira.
वक्तो वैखर्यथ रुदिषोरस्य जन्तोः सुषुम्ना-
Patala III. (Verse 43.)

बहस्तस्माद्भवति पवनपेरितो वर्णसङ्घः (ख) ॥

‘जि’ अभिभवे इति पराभिवार्थकं ‘जि’धातुः सकर्मकः, अतस्तद्ग्राह्यार्थमाह—
जयतीति । खनिष्ठो योऽपकर्षबोधस्तदनुकूलव्यापारो नमस्कार इति नमस्कारलक्षणम् ।
अत्र तु स्वापेक्षया उत्कर्षबोधकाले तुल्याविवेदान्यायेन खस्मिन्नपकर्षबोधो जायते,
तादृशबोधानुकूलव्यापारे (4) ‘जयती’ति प्रयोगः । तत्कर्तृगन्धकारस्यापि वाचनिकनमस्कार-
सिद्धिरिति भावः । ‘पदं व्यवसितिराण्यज्ञानलक्ष्माद्भिवस्तुष्वित्यभिधानात् ‘पद’शब्दोऽन-
वेक्ष्यतादिस्यानविशेषवाचकः । तथा ‘प्रदार्थ’शब्दोऽपि वास्तववस्तुभूतब्रह्मानन्दरूपप्रदार्थ-
विशेषवाचकः । ताभ्यां पदपदार्थाभ्यां सकाशादोऽतिशय उत्कर्षस्तद्विशिष्टः । तथाच
पदपदार्थाभ्यां सकाशादतिशयित इति ; राजदन्तादित्वात् पूर्वनिपातः । अत्रातिपूर्वका-
कर्मक‘शी’धातुरुत्कर्षवाचकः । तत्र तत्र वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च दुर्लभ इति—ननु
तदपेक्षया सुरलोभ्यनौ उत्कर्षबोधे सति कथं तत्र सुरलोभ्यनेर्दुर्लभताप्रतीतिः, यथा
मृषाव्यपेक्षया मन्दहासोऽतिशयित इत्युक्ते न च मुखे मन्दहासस्य दुर्लभताप्रतीति-
र्भवतीति चेत् ? उच्यते—अत्रातिशयपदमत्कर्षवाचकम् । स चोत्कर्षविशेषः वैकुण्ठ-

(ख) चतुर्थी शब्दानां प्रवृत्तिरिति दर्शनम् । स चोत्पत्तिप्रचतः वैखर्यादि-
भेदेऽनुभिः बोधव्यापारविचारमालम्ब्य जातिगुणक्रियाद्रयाख्यैश्चतुर्भिश्च सूच्यते । अत्रोत्-
पत्तिपक्षमवलम्ब्यैव योगशास्त्रमतोद्धारः । ‘वैखरो’ शब्दनिष्पत्तिर्मध्यमा अतिगोचरा ।
द्योतितार्था च पश्यन्ती सञ्ज्ञा वागनपायिनी इत्यप्यभिन्नो मार्गः । अग्रेऽप्येतत् वक्ष्यते ।
नादोत्पत्तिविषये प्रतीत्यानां मतमत्र सादरं तुलनौयम् ।

यितुमिच्छन् कञ्चैतन्वाखावियहः सन् भूमौ स्थितं पामरपथेनं कृपारूपया सुधया क्षपयाम्भूवैत्यर्थः—
इत्यधिकः पाठः केवलं सुद्विगुणक एव दृश्यते ।

(4) ‘व्यापारो जयती’ति पाठः (क) (ख) (च) (ङ) पक्षेभ्यः ।

तस्यापि सर्वोत्कर्षशालित्वं, तत एव वेदादिसर्वसिद्धेः । तत्पक्षे, अति
अतिशयेन सुप्तौ पदपदार्थौ यस्मिन्, परम्परया वर्णपदादीनां सर्वेषां ध्वनिरेव
बीजमिति भावः । व्यज्यते अनया सर्वमिति व्यञ्जना माया, तस्याः
वृत्तिः प्रपञ्चः येन प्रभवतीति । सुदृशां ज्ञानिनां ज्ञाने । शेषोभयपक्ष-
स्वीकारः काव्योपयोगित्वात् ।

प्रकारान्तरिणोक्तमर्थं स्तौति—

गोकुलललनामोदी नानाविध एव स खलु भावानाम् ।

शावल्प्रशमोदयसन्धिसुगन्धिश्वमत्कारी ॥ ३ ॥

अत्रापि त्रय एवार्थाः । स इति सुरलीध्वनिः काव्यध्वनिर्नादश्च । आद्ये
भावानां व्यभिचारिप्रभृतीनां, द्वितीये तेषामेव, तृतीये भूतानाम् । आद्ये

ब्रह्मानन्दाभ्यां वृन्दावनस्य य उत्कर्षस्तस्य हेतुरूपः । तथाच सुरलीध्वनौ वृन्दावनोत्-
कर्षहेतुरूपोत्कर्षस्तदेव सिध्यति यदि वैकुण्ठे ब्रह्मानन्दे च सुरलीध्वनिर्न तिष्ठतीत्याक्षेप-
वशादेव तत्र तत्र दुर्लभताप्रतीतिः स्यादेवेत्यभिप्रायः । तत उत्कर्षविशेषे हेतुमाह—
येन सुरलीध्वनिना गोपाङ्गनानां नेत्रे विगतमञ्जनं यत्र, तथाभूता वृत्तिः सत्ता
प्रभवति । तथा च वृन्दावन एव सर्वपुरुषार्थशिरोमणिभूतस्य सुरलीध्वनिहेतुक-
गोपाङ्गनाप्रेमोदयस्य सम्भवः, न तु वैकुण्ठे । ब्रह्मानन्दे तु प्रेमसामान्यस्य गन्ध एव नास्तीति
भावः । ग्रन्थस्याभिधेयं प्रतिपादयुक्तमकाव्यस्य तत्त्वं स्वरूपम् । अतिशयितौ
अतिक्रान्तौ पदपदार्थौ येन, पदपदार्थाभ्यामतिरिक्तो भिन्न इत्यर्थः । अतिक्रमणार्थकोऽति-
पूर्वक'शी'घातुः सकर्मकः । यथैक एव 'जि'घातुरुत्कर्षार्थकश्चेदकर्मकः पराभवाद्यै
तु सकर्मकः, तथाऽत्रापि खस्मिन् खस्यातिक्रमणासम्भवात् अतिक्रमणलिङ्गेनैव पदे अर्थ
च ध्वनेर्भेदप्रतीतिः स्यादेवेति भावः । इति ज्ञान इति, 'इक्' ज्ञाने ज्ञातरि त्रिष्वित्यमरः ।

अथ योगशास्त्रमते प्रणवघटकीभूतनादब्रह्मत एव खट्वाद्यादुत्पत्तिः । एवं
वर्णात्मकाः सर्वे शब्दा नित्या एव, कण्ठतात्त्वाद्यभिधातेन तेषां प्राकट्यमेवोत्पत्तिः ।
तन्मतमालम्ब्याह— किञ्चेति । तदुक्तं योगशास्त्रे । यस्तु भावो नादो वर्णरूपः सन्
नाभिरूपमृत्ताधारात् प्रथममुदयं प्राप्तश्चेत् 'परा' इति आख्या यस्य तथाभूतो भवति,
अथानन्तरं स एव हृदयं चित्तं गतश्चेत् 'पश्यन्ती'त्याख्यो भवति, बुद्धियुक्तश्चे'मध्य-
मा'ऽख्यः, वक्त्रे कण्ठे गतश्चेत् 'वेखरो' इति आख्या यस्य तथाभूतः । प्रणवघटकीभूतनादस्य
स्वरूपावुभवस्तु रोदनसमये नासिकाद्वारा यथाकथञ्चिद् भवतीत्याह—रुददिषोर्जन्तो-
र्नासास्थितमुमुक्षुनालया वदः, तथाच नासाद्वारेव यथाकथञ्चिद् नादस्वरूपः प्रत्यक्षो

गोकुलललना गोपाङ्गनाः, द्वितीये गोर्वाचः कुलं वर्णादिस्तस्य ललनमीप्सा,
तृतीये गोर्वागदेवता सेव कुलललना । शावल्यं मिश्रीभावः, प्रथमो नाशः,
उदयः सृष्टिः, सन्धिः सम्मानं, पक्षत्रयेऽपि तौल्यम् ।

अस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्येन तयोश्च वर्णमूलत्वेन वर्णानाञ्च ध्वनि
मूलत्वेन ध्वनेर्नादब्रह्मण उद्देशः कृतः ।

अथ ध्वनेः काव्यप्राणत्वं दर्शयिष्यन् काव्यस्य शरीरादिस्वरूपमाह—

शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव आत्मा किल रसो

गुणा माधुर्याद्या उपमितिमुखोऽलङ्कृतिगणः ।

मुसंस्थानं रौतिः स किल परमः काव्यपुरुषो

यदस्मिन् दोषः स्याच्छ्रवणकटुतादिः स न परः ॥१॥ का

भवति । तस्मात् वैखरोदशाऽपन्नाङ्गावात् पवनप्रेरितो वर्णसमूहो बहिः सर्वेषां
प्रत्यक्षविषयो भवतीत्यर्थः । परापश्यन्तीदशाऽपन्नः (5) स तु योगिनामेव प्रत्यक्षो, न तु
सर्वेषामित्यपि बोध्यम् ।

ननु नादस्य सर्वोत्कर्षः कृतस्तत्राह—तस्यापीति । वेदादखिलपदार्थसिद्धिहेतुत्वेनैव
तस्य सर्वोत्कर्षः । सुप्तौ प्रलये क्षीनतया स्थितौ सृष्टिसमये ततो निःसरत इति भावः ।
'अङ्गाने'ति गयन्तात् युक्तप्रत्ययेन सिद्धा । तस्या मायाया वृत्तिर्जगद्रूपः प्रपञ्चः येन नादरूप-
चेतन्यसम्बन्धेन ज्ञानिनां ज्ञाने प्रभवति ज्ञेयो भवतीत्यर्थः । प्रेक्षोभयपक्षः दृष्टान्तरूपः
शब्दध्वनिपक्षो नादपक्षश्च । तत्र काव्यस्य प्राणरूपत्वादेव ध्वनेरुपयोगित्वम्, ओङ्कारा-
दखिलोत्पादकत्वेन नादस्योपयोगित्वमिति बोध्यम् (ग) ।

उक्तमर्थं ध्वनेरुत्कर्षम् । अत्रापीति—सुरलीध्वनिशब्दध्वनिनादध्वनयस्त्वयः पक्षाः ।
स ध्वनिर्नाविधो भवति । आद्ये सुरलीध्वनिपक्षे भावानां अभिचारिसात्त्विकप्रभृतीनां
शावल्यादिभिः । तथाच स ध्वनिर्भावशावल्या-भावशान्ति-भावोदय-भावसत्त्विरूपपुष्पैः
सुगन्धयुक्तः । वृक्षो यथा स्वकार्यैः पुष्पैः सुगन्धयुक्तस्तथा ध्वनिरपि स्वकार्यभूतैर्भाव-

(ग) वस्तुतस्तु मूलं 'काव्योपयोगित्वा'दित्येकाश्रयः पाठः । अतएव नादध्वनेरपि
काव्योपयोगित्वं पर्यवस्येयम् । नादस्य वेदांशत्वेन विच्छिन्नता काव्योपयोगित्वमिति
निष्कलङ्कमनुमानम् । 'अतिदुष्टादथो दोषा अनित्या ये च दर्शिता' इत्यादि ध्वनिकारसम्मत-
नित्यदोषानित्यदोषत्वपक्षः परमत्राप्याश्रित इत्यलम् ।

(5) 'दशाऽपन्नस्य तु' इति दुष्टः पाठः (ग) पुस्तकवर्त्म सर्वेष्वेव पुस्तकेषु दृश्यते ।

यदि दोषो भवेत्तदा अवणकटताऽदिः प्रसिद्धः स्फुटदोष एव, न तु क्षुद्रः, रसानपकर्षकत्वात्,—सोऽपि यदि भवति । अतो निर्दोष एवासौ भवितुमर्हतीत्यर्थः ।

उद्देशो लक्षणं परीक्षा चेति ग्रन्थस्य त्रयो व्यवहाराः । तत्रादौ शब्दादीनामनेनैव श्लोकेनोद्देशः कृतः । लक्षणपरीक्षे कर्त्तव्ये ।

अथ किन्तावत् काव्यं यस्य पुरुषत्वेन शरीरादीनि कथितानीत्यपेक्षायां काव्यलक्षणमाह—

शावल्यादिपुष्पैः सुगन्धिः शोभित इत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षेऽपि तेषां अभिचारिभावादीनां शावल्यादिभिः सुगन्धिः । तृतीये नादध्वनिपक्षे भूतानां शावल्यादिभिः । सुरलीध्वनिः पुनः कीदृशः ? गोकुलललनामोदी गोकुलाङ्गना आमोदयतीत्यर्थः । द्वितीये शब्दध्वनिपक्षे तस्य वर्णादिर्ललनं प्राप्नोक्त्वा यतः, स चासौ आमोदी चेति । वर्णस्य प्राप्तिरत्र उच्चारणमेव, तथा च चमत्कृतध्वन्यर्थस्य स्फूर्तौ चर्वा काव्यात्मकवर्णानामुच्चारणेच्छा जायत इत्यर्थः । तृतीये नादपक्षे वाग्देवता सरस्वती सा कुलललना, तामामोदयति । तौल्यमिति पक्षत्रयेऽपि शावल्यादेरेक एवार्थः ।

नन्वत्र ग्रन्थे नादात्मकध्वनेर्ललने किं प्रयोजनमित्यत्र आह—अस्मिन्निति । शब्दार्थचमत्कारात्मककाव्यस्य निरूपणरूपेऽस्मिन् ग्रन्थे शब्दार्थयोः प्राधान्यम् । तयोः शब्दार्थयोः वर्णमूलत्वम् । तत्र च शब्दस्य वर्णघटितत्वेन अर्थस्य तु वर्णबोधत्वेन वर्णमूलत्वं ज्ञेयम् । वर्णानाम् नादस्वरूपध्वनिमूलत्वेन नादव्यक्त्या उद्देशः कृतः । नादव्यक्त्यैव सर्वेषां वर्णानां मूलभूतमिति पूर्वमेवोक्तम् ।

दर्शयिष्यन् दर्शयितुम् । ध्वनिरसवः प्राणाः । चासुर्यवैदग्ध्यादयो गुणाः काव्यनिष्ठमाधुर्यादा एव । उपमिति रूपमानं सुखमादिर्यस्य तथाभूतोपमाऽदलङ्कार एव काव्यपुरुषस्यालङ्कारतिगणः कुललादलङ्कारसमूहः । गौड़ीप्रभृती रीतिरेव काव्यपुरुषस्य सुसंस्थानमङ्गादिसौख्यम् । परमः सत्त्वचण्डुक्तः काव्यपुरुषः । अवणकटताऽदिरेव दोषः, न परः, तस्मादन्यः क्षुद्रतरदोषो दोषो न भवतीत्यर्थः । तत्र हेतु रसानपकर्षकत्वादिति । समर्थेन कविना क्षुद्रदोषोऽपि स्वकृतकाव्ये न प्रवेशनीय इत्याह—सोऽपौति । स क्षुद्रदोषोऽपि देवाददि भवति तदा न दोषः । अतएवासौ काव्यपुरुषो निर्दोष एव भवितुमर्हतीति ।

ग्रन्थस्येति—तथा च ग्रन्थकारेण उद्देशादयस्त्रय एव कर्त्तव्या इत्यर्थः । आदौ ग्रन्थस्यारम्भ एव । शब्दार्थध्वनिरसगुणालङ्काररौतीनामनेन काव्यपुरुषस्य वर्णनश्लोकेनोद्देशः कृतः । वर्णनीयार्थानां प्रथमतो नाममात्रेण कथनसूत्रः ।

कविवाङ्निर्मितिः काव्यम् ॥ २ का

‘वागि’त्युक्ते (6) कविवाङ्मात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘निर्मिति’रित्युक्ते कविकृतशिल्पान्तरस्यापि । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते व्याख्यातृविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्यापि । असाधारणचमत्कारकारिणी रचना हि निर्मितिः । तेन रसापकर्षकदोषरहितं यथासम्भवगुणालङ्कारं रसात्मकं शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः (घ) ।

‘कविवागि’त्युक्ते कविकृतवचनमात्रस्यैव काव्यत्वापत्तिः । ‘कविनिर्मिति’रित्युक्ते कविकृतचित्रादिशिल्पस्य काव्यत्वापत्तिः । ‘वाङ्निर्मिति’रित्युक्ते कविभिन्नव्याख्यातृविशेषस्य यस्य कस्यापि व्याख्याकौशलस्य काव्यत्वापत्तिः, अतः ‘कवी’ति विशेषणं देयम् । तेन असाधारणचमत्कारकारिणी रचनेति व्याख्यानेन काव्यप्रकाशोक्तं दोषाभावगुणवैशिष्ट्यशब्दार्थोभयत्वादिविशेषणं विनैव निर्व्वाहः कृतः । तत्र तत्र दोषरहिते गुणरहिते च काव्याभासे असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव न कविवाङ्निर्मितिरूपकायलक्षणस्य समन्वयः । दोषराहित्यादिकं लक्षणस्य स्वरस एव स्वतःसिद्धमेव, नतु तत्तद्विशेषणं लक्षणे देयमिति भावः ।

अधुना दोषोद्घाटनार्थं काव्यप्रकाशकृतो लक्षणमुत्थापयति—तेनेति । दोषरहितौ सगुणौ शब्दार्थौ काव्यम् । कथम्भूतौ शब्दार्थौ ? कुत्रापि काव्यविशेषेऽनलङ्कृतौ अलङ्काराभावविशिष्टौ । तथा च तत्र स्थले लक्षणसमन्वयार्थमलङ्कारवैशिष्ट्यं न निवेष्टनीयमिति भावः (7) । एवञ्च स्मृत्दोषाभाववत्त्वे सति तथा स्रष्टास्रष्टालङ्कारान्यतरविशिष्टत्वे

(घ) एतच्च काव्यप्रकाशकृतो मङ्गलाचरणश्लोकस्य वृत्तौ प्रदर्शितं मार्गमनुसृत्य । नेतलक्षणमेकान्ततः समीचो नम् । प्रथमं तावत् यदत्रापि परस्परान्वयदोषनिरासप्रयासस्तत् प्रौढिरेव । द्वितीयतः, पर्यायान्तरप्रयोगो न लक्षणं, लक्षणे लक्षणीयस्य प्राधान्येन स्मरणां धर्मेणासुल्लेखस्य नितान्तप्रयोजनोयत्वात्, अत्र तु लक्षणे ग्रन्थकृता स्वयमेव ‘आत्मा किल रस’ इत्युद्दिष्टस्य सुखधर्मेस्यासुल्लेखान्नैतत् सुहृ । रचनायामेव काव्यत्वे स्थापिते ‘शब्दार्थयुगलं काव्यमिति लक्षणस्य स्वरसः’ इत्युक्तिरपि न खलु शोभते । निष्कृतलक्षणस्वरसस्तु काव्यप्रकाशलक्षणालोचनं कुर्वतो दर्पणकृतो दिग्भा खण्डनोयः । ‘वेदशास्त्रपुराणलक्षणस्यैव काव्यलक्षणस्यापि शब्दनिष्ठतैवोचिते’ति पण्डितराजमतेन सारवदिति च ज्ञेयम् ।

(6) ‘वागि’त्युक्ते ‘वाङ्मात्रस्यैव’ इति पाठः (ग) (घ) (ङ) पुस्तकेषु ।

(7) ‘तथा च तत्र’दि वाक्यं मुद्रितपुस्तके एव न दृश्यते । तत्र, (ख) पुस्तके च एतत्पूर्ववाक्यस्य

तेन 'तददोषो शब्दार्थो सगुणावनलङ्घ्यो पुनः कापी'ति लक्षणं 'कुरङ्ग-
Kavyaprakasa—
Ullasa I. नयने'त्यादावपि पर्याप्तं भवति, सगुणालङ्कारनिर्दोष-
शब्दार्थत्वात् ।

'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति च लक्षणं 'गोपीभिः सह विहरति हरि'-
Sahityadarpana—
I. 3. रित्यादौ पर्याप्तं स्यात्, रसात्मकवाक्यत्वात्(ङ) । व्यति-
रेकेन दोषः, यद्याक्यं न भवति तत् काव्यं न भवती-
त्यायाते;

Yogavasiṣṭha-
Ramayana—Ut-
patti. 4 & 20.

कूर्मलोमपटच्छन्नः शशशृङ्गधनुर्हरः ।

एष बन्ध्यासुतो भाति खपुष्पकृतशेखरः (च) ॥

इत्यस्य वाक्यत्वाभावेऽपि काव्यत्वदर्शनात् ।

सति गुणविशिष्टशब्दार्थोभयवत्वमिति काव्यलक्षणम् । कुरङ्गस्य नयने इव नयने
यस्यास्तथाभूता इत्यादौ शब्दार्थदोषाभावगुणालङ्कारादीनां सत्त्वात् तादृशलक्षणं
पर्याप्तमतिव्याप्तं भवति । स्वमते तु असाधारणचमत्कारकारिरचनाऽभावादेव तत्र न
दोषः । कस्यचिन्मते 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणम् । तदपि दुष्टं, यतो 'गोपीभिः
सह विहरति हरि'रित्यादावतिव्याप्तं, शृङ्गाररसात्मकत्वस्य वाक्यत्वस्य च तत्र सत्त्वात् ।
'कूर्मलोमपटच्छन्न' इत्यादौ न वाक्यत्वमस्ति ; परस्परान्वितार्थबोधकपदसमुदायवत्त्वं
वाक्यत्वमिति तल्लक्षणात् । अत्र तु शृङ्गादौ शशादेर्यथाक्रममन्वयाप्रसिद्धेरेव न
वाक्यत्वमिति भावः ।

(ङ) काव्यप्रकाशकृतो लक्षणं खण्डशो विचारितं दूषितं तदर्पणकृद्भगवद्भाष्य-
कारादौः । अत्र तु खण्डनस्यापूर्वः पन्थाः । प्रस्तुतात् लक्षणाद्रसस्य समग्रस्यार्थबोधस्य
चाह्वार्यत्वादेवेयं प्रौढिः । दर्पणकृद्भगवद्भाष्ये रसगङ्गाधरेऽपि दूषितं, तत् प्रौढेति । यदाहुः
गङ्गाधरशास्त्रपादास्तत्र खटिपण्याम् । अत्रापि योऽव्याप्रतिव्याप्तिरूपस्तल्लक्षण-
दोषो दर्शितः स खलु परमार्थतः भाक्त एव । 'गोपीभिः सह' इत्यत्र वैचित्र्याभावः, चर्मणा-
परपर्यायस्य रसास्वादनस्य सहृदयहृदयगस्य विरलता च । 'कूर्मलोमे'त्यादौ गौणवृत्त्या
बुद्ध्यावसितसम्बन्धोकारात् वाक्यत्वं सम्भवतीति तु दिक् । एवञ्च दर्पणकृतो लक्षणं
यथामति यथासम्भवमदोषमेवेति प्रतिभाति । (Vide Dr. A. B. Keith's remarks in
J. R. A. S., 1910).

'बनलङ्घ्यो' इत्यतः पश्चात् 'ईषदलङ्कारविशिष्टो, ईषदर्थे नञ्, तथाच कुत्रापि स्थानेऽस्यलङ्कारविशिष्टो',
इति पाठः ।

Vamana's Kavya-lankara.

यसु 'रीतिरात्मा काव्यस्ये'ति पठति, न तदपि साधीयः,

रीतिर्वैद्यगुणत्वात् । यसु

लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणः कविः ।

तस्य तादृग् वचः काव्यम्—

इत्यपि न साधु, अन्योन्याश्रयदोषप्रसक्तेः । तथाहि लोकोत्तर-
चमत्कारवर्णनानिपुणः कविः, कवेर्लोकोत्तरचमत्कारवर्णनानिपुणा वाक्
काव्यमिति परस्परश्रयम् । (8)

तत् साधूक्तं 'कविवाङ्निर्मितिः काव्यम्' इति । कविरिति पारिभाषिकी
संज्ञेति परस्परश्रयदोषो निरस्तः ।

कस्यचिन्मते रीतिरेव काव्यस्यात्मा, रीतिर्गौडीप्रभृतिः । तन्मते रीतिमत्त्वं काव्यत्व-
मिति तल्लक्षणम् । तदपि न साधीयः, यतो रीतिर्वैद्यगुणत्वम् । तथाच सदोषे गुणालङ्कार-
भावविशिष्टे च रीतिमति काव्याभासे दोषः स्यादिति भावः । यत्त्विति—लोकोत्तरवर्णनायां
निपुणः कविः, तस्य लोकोत्तरचमत्कारवर्णना वाक् काव्यमिति लक्षणमन्योन्याश्रयदोषदुष्टम् ।
तथाच काव्यलक्षणघटितं कविलक्षणं, कविलक्षणघटितं काव्यलक्षणमिदमेवान्योन्याश्रय-
रूपम् । तथा सति काव्यलक्षणे कविज्ञानापेक्षा, कविलक्षणे काव्यज्ञानापेक्षा । अतः
उभयोरेव (9) ज्ञानासम्भवाद्विदमपि लक्षणं न साधीय इत्यर्थः ।

ननु कविवाङ्निर्मितिरिति लक्षणस्यापि कविकृते काव्यभिन्नव्याख्याकौशले दोष-
प्रसङ्गः । न च निर्मितिपदेनासाधारणचमत्कारकारिचनारूपोऽर्थः पूर्वमुक्तः, अतः
पिङ्गलच्छन्दोमञ्जर्यादिरूपकृन्दः शास्त्रोक्ततादृशरचनायास्तत्र व्याख्याकौशलेऽभावान्न दोष
इति वाच्यं, कविपदस्य वाक्पदस्य च वैयर्थ्यापत्तेः । अन्यकृतव्याख्याकौशले शिष्यकर्मणि
च निर्मितिपदार्थतादृशरचनाया अभावादेव न कुत्रापि दोषावकाश इति । पारिभाषिकीति-
...कवेः पारिभाषिकं लक्षणं स्वयमेव वक्ष्यति ।

(च) श्लोकोऽयं श्रवणदेवकृतदुष्टैट्टकौ (२।२।८) किञ्चित् विलक्षणतया दृश्यते । तत्रायं
पाठः—

एष वन्धासुतो याति खपुष्पकृतशेखरः ।

नृगल्लग्नान्मसि स्नात्वा शशशृङ्गधनुर्हरः ॥

दर्पणकृन्मतेऽप्यत्र काव्यत्वस्यापनं न दुरुपपादम् । आक्षेपात् विशिष्टबोधजननमुखेन
नूनमत्रापि चमत्कारित्वम् । 'रसे सारश्चमत्कार' इति धर्मदत्तोक्तदिशा अत्र रसोद्बोधकत्व-

(8) (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु 'यत्' इत्यारम्भे वाक्यं 'निरस्तः' इत्यन्तस्य वाक्यस्य पथात् दृश्यते ।

(9) पाठोऽयं सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु । वस्तुतस्तु 'उभयोरज्ञानकाले एकतरज्ञानासम्भवात्' इति
भवितुमर्हतीति ज्ञेयम् ।

अथवा काव्यत्वं नाम गोत्वादिवज्जातिरेव । यथा साम्नाद्यवयववतीषु गोव्यक्तिषु प्रत्येकमयं गौरयं गौरित्यनुगताकारा येनासाधारणधर्मणावगतिः स एव जातिलक्षणः कोऽप्यसाधारणधर्मो गोत्वं, तथा शब्दार्थसङ्घातस्य सहृदयहृदयास्वादः कोऽपि काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेषः काव्यत्वं जातिः । (क)

निपुणं कविकर्म तत् ॥ २का

अथ काव्यं कविकर्मेति कविजिज्ञासायां तत्स्वरूपमाह—

लक्षणान्तरमाह—अथवेति । अवगतिः प्रतीतिः, येन गोत्वरूपासाधारणधर्मणां गौरयं गौरित्यनुगताकारा समानाकारा भवति स एव गोत्वरूपो धर्मो जातिः । तथात्रापि शब्दार्थसमूहस्य काव्यत्वलक्षणो धर्मविशेष एव काव्यत्वं जातिः । ननु गोत्वजातौ हलिकलोकादिसर्वेषामनुगतप्रतीतिरेव प्रमाणं, काव्यत्वजातौ किं प्रमाणम् ? तत्राह—स काव्यत्वरूपो धर्मः सहृदयहृदयास्वादः, तथाच सर्वत्र काव्ये सहृदयानां काव्यत्वरूपेणानुगता प्रतीतिरेव काव्यत्वजातौ प्रमाणमिति भावः । न च प्रत्येकवर्णनिष्ठकत्वखत्वादिजातिभिः काव्यत्वजातिः सङ्कीर्णा स्यात् । तथाहि कलाद्यभाववति केवलेकाक्षरघटितचित्रकाव्ये काव्यत्वं वर्तते, काव्यत्वाभाववति च केवलककाररूपाक्षरे कत्वजातिर्वर्तते, एकस्मिन्नेव ककारघटितकाव्ये काव्यत्वजातिः कत्वजातिश्च वर्तते, अतः परस्परान्यन्ताभावसमानाधिकरणत्वे सति एकाधिकरणवृत्तिस्वरूपसाङ्कर्यदोषेण काव्यत्वजातिर्दृष्टेति वाच्यं (१०), यतो यन्मते साङ्कर्यस्य न जातिवाधकत्वं तन्मतमालम्ब्यैवोक्तं (क), अतो न दोषः ।

मस्येव । तथाच गौण्या वृत्त्या काव्यलक्षणाङ्कितोऽयं श्लोकः । एवमितरत्रापि चमत्कारमुख्येन काव्यता यथाधोदृष्टिं नैषधचरितश्लोके—

अस्य चौणिपतेः परार्द्धपरया लक्षौकताः संख्यया

प्रज्ञाचक्षुरवेक्ष्यमाणतिमिरप्रस्थाः किलाकीर्त्तयः ।

गौयन्ते स्वरमष्टमं कलयता जातेन बन्धोदरा-

न्मूकानां प्रकारेण कूर्मरमणीदुग्धोदधे रोधसि ॥

(क) लक्षणे पदान्तरकल्पनं लक्षणकृतो दुर्वलत्वं प्रकटयति । काव्यस्य जातिलक्षणीकारेण काव्यलक्षणं न सहजकल्पामित्यपि प्रतिपादते । साङ्कर्यस्य जातिवाधकत्वाभावपक्षस्तु न सर्वैः स्वीक्रियते, अतस्तन्मते लक्षणदोष एव । एवञ्च, काव्यत्वं चेत् शब्दार्थव्यतिरिक्ता जातिरेव, तत् कथं काव्यत्वलक्षणो धर्मः शब्दार्थयोस्तथाकथिते सङ्घाते स्थातुमर्हति ? अतो नेतन्मनोऽहम् ।

(१०) 'दृष्टेति न वाच्यं' इति '(ख)' '(ग)' प्रसक्तयोः दुष्टः पाठः ।

सवीजो हि कविर्ज्ञेयः स सर्व्वागमकोविदः ।

सरसः प्रतिभाशाली यदि स्यादुत्तमस्तदा ॥ ३ का (ज)

एतेन 'द्वये कवयः सम्भवन्ति अरोचकिनः सटणाभ्यवहारिणश्च' इति वामनः ।

Kavyalankara-
Sutra.

तत्र सटणाभ्यवहारिणः कवय एव न भवन्त्यनादृतत्वात् ।

अरोचकिन एव कवयः । (झ)

ननु काव्यत्वस्य जातिरूपत्वे कविघटितकाव्यलक्षणस्यासम्भवात् कथमालङ्कारिकै-
रलङ्कारशास्त्र उत्तममध्यमादिभेदेन कवेर्लक्षणं क्रियते, तत्राह—अर्थात् । काव्यत्वस्य
जातित्वेऽपि काव्यमिति पदं यौगिकवृत्त्या कवेः कर्म काव्यमिति व्याकरणसिंहं भवति,
अतस्तत्र कविजिज्ञासायां कवेर्लक्षणं सुसङ्गतमेवेति भावः । सर्व्वागमकोविदोऽलङ्काराद्यनेक-
शास्त्राभिज्ञः । (II)

एतेन पारिभाषिककविलक्षणकरचरणेन द्वये द्विप्रकाराः कवयो भवन्ति । द्वयशब्दस्य
बहुवचनेऽपि प्रयोगः साधुः, न तु द्विशब्द इव नित्यद्विचिन्तान्तः । अरोचकिन इति—
यथा 'सुकुम'रा महान्तो जना असंस्कृतविरसवस्तुनि अरोचकिनो भवन्ति, तथैव

(ज) 'सवीजः,' 'सर्व्वागमकोविदः,' 'प्रतिभाशाली' इति विशेषणतयादाचार्यदण्डिप्रोक्तं
काव्यसम्पन्निदानभूतं कविकृतित्वमखिलमायाति । उक्तं हि दण्डिना—

नैसर्गिकी च प्रतिभा श्रुतश्च बहु निर्मलम् ।

अमन्दस्वाभियोगोऽस्याः कारणं काव्यसम्पदः ॥

अमन्दोऽभियोगोऽत्र कौस्तुभे कायरोहभूसंस्कारविशेषफलतया वीजत्वेनोक्तः ।
एवमपि पीयूषवर्षो जयदेवः—

प्रतिभैव श्रुताभ्याससहिता कवितां प्रति ।

हेतुर्मुदस्वसन्ववीजयत्किर्लतामिव ॥

स च संस्कारविशेषः प्राक्तन एव (३ का) । रसगङ्गाधरकृष्णगन्नाथः प्रतिभाषा
इतरव्यवच्छिन्नायाः कारणत्वं निर्दिशति । ग्रन्थस्तदपि 'सवीज इत्येव कविलक्षण' इति
निर्दिशन् एकस्यैव कारणत्वं काव्यकरणे स्वीकरोति । वस्तुतस्तु नाममात्रे भेदः । सरस-
त्वञ्चात्रैवान्तर्भूयते इति केचित्, अन्तर्भाव्यं वा तदित्यपरे । यदाह महिममदृष्टत्वोक्ति-
कोशे—

रसानुगुणशब्दार्थचिन्तास्तिमितचेतसः ।

चक्षुं स्वरूपस्य शीत्या प्रज्ञैव प्रतिभा कवेः ॥

(II) 'ग' पुस्तकेऽयमधिको पाठः । नैतदाक्यमन्त्रेषु पुस्तकेष्वत्र दृश्यते ।

सवीज इत्येव कविलक्षणम्, अन्यानि तु विशेषणानि, सवीजः कवि-
रीदृशः स्यादित्यर्थः ।

किन्तुहीजं येन सवीज इति ज्ञेयः कविरित्याह—

वीजं प्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः ॥ ४ का

रोहश्च द्वेधा निर्मातृमूलः स्वादकमूलश्च, यं विना निर्मातुं स्वादयितुश्च न
शक्यते । तेनोत्पत्त्यास्वादयोरेवास्य कारणता ।

केचिदुत्कृष्टकविजनाः सदोषेऽथवा गुणालङ्काररहिते च अकाव्ये (12) अरोचकिनो
भवन्ति । यथा च पञ्चवस्तुसहितान्नादिभोजिनो भवन्ति तथैव निरुक्तकवयो दोष-
सहितकाव्यास्वादका भवन्तीति द्विविधाः कवयो वामनसम्मतौ इत्यर्थः । अन्यानि
'सर्वागमकोविदः' 'सरसः' 'प्रतिभाशाली'ति पदानि विशेषणबोधकान्येव, न तु कविलक्षण-
घटकानि । तथाच सवीजः कविः कौटुशः स्यादित्याकाङ्क्षायां तादृशविशेषणानि ज्ञेयानि ।

काव्योत्पादकप्राक्तनसंस्कारविशेषः काव्यरोहभूः काव्यरोहस्थानम् । रोहश्चेति—
द्विविध उत्पत्तिरूप आस्वादरूपश्च । अस्य संस्कारविशेषस्य कारणता बोध्या । तथा
च काव्योत्पत्तिर्काव्यास्वादनोभयहेतुभूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवान् कविरिति कवेर्लक्षणम् ।

सा हि चक्षुर्भगवतस्तृतीयमिति गीयते ।

येन साक्षात्करोत्येष भावांस्त्रैकाल्यवर्त्तिनः ॥

सरसत्वमेव कविस्त्वष्टेरममुपादानं, यदुत्तममिपुराणे—

अपारे काव्यसंसारे कविरेकः प्रजापतिः ।

यथास्मै रोचते विश्वं तथेहं परिवर्त्तते ॥

शृङ्गारी चेत् कविः काव्ये जातं रसमयं जगत् ।

स चेत् कविर्जीतरागो नीरसं व्यक्तमेव तत् ॥

अत्र शृङ्गारपदेन रस उपलब्ध्यते इत्यभिनवगुप्तपादा ध्वन्यालोकलोचने ।

(भ) एकेषामर्थोऽयोनिरन्येषामन्यच्छायायोनिरितया निन्दनीयश्च । तदेतत् सर्वं
यत्तं भट्टवामनेन खोपज्ञवृत्तौ विशदीकृतञ्च काव्यालङ्कारकामधेनौ । अत्र चैमराजकृत-
कविकण्ठाभरणे कविप्रश्नाप्रसङ्गे कविविभागकल्पना उदाहृत्या । सा चेत् निर्दिष्टा—

काव्योपजीवी पदकोपजीवी पादोपजीवी सकलोपजीवी ।

भवेदय प्राप्तकवित्वजीवी खोन्मेषोत वा भुवनोपजीवः ॥

तत्र च अरोचकिनां प्रतिभावताम् प्रशंसा भुवनोपजीव इत्यभिधानात् ।

(12) 'काव्ये' इति पाठः (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषूपलभ्यते ।

कासी प्रतिभेत्याह—

Bhamahalamkara I. प्रज्ञा नवनवोल्लेख-(न्मेष) शालिनी प्रतिभा मता ॥५॥ का

अथोक्तलक्षणं काव्यं कियत्प्रकारकं भवतीत्याकाङ्क्षायां तद्भेदानाह—

उत्तमं धनिवैशिष्ट्ये मध्यमे तत्र मध्यमम् ।

अवरं तत्र निष्पन्द इति विविधमादितः ॥ ६॥ का (ज)

व्यङ्ग्यमेव धनिः । यत्तु 'इदमुत्तमातिशयिनि व्यङ्ग्ये वाच्याङ्गनिर्वृधेः
Kavyaprakasa. I. कथित' इति काव्यस्यैव धनित्वं, तत्तु धनिसम्बन्धाङ्गनि-
रिति लक्षणा, किम्वा धन्यतेऽनेनेति करणसाधनेन । वस्तुतस्तु धन्यत इद-
मिति कर्मसाधनमेव ।

तेन कविभिन्ने काव्याखादवति सङ्ख्ये आखादनुद्भूतप्राक्तनसंस्कारविशेषवत्त्व-
लक्षणस्य न समन्वय इति भावः ।

नवनवोल्लेखशालिनी नवनवार्थरचनायां समर्था प्रज्ञा बुद्धिः प्रतिभा भवति ।

धनेवैशिष्ट्ये उत्तमत्वे काव्यमुत्तमं भवति । तत्र धनौ मध्यमे सति काव्यं मध्यमं
भवति । धनौ निष्पन्दे अक्षये सङ्ख्येयद्वये शीघ्रमप्रकटे सति अवरं निष्कलं काव्यम् ।
ननु कोऽयं धनिर्यस्य त्रैविध्येन काव्यस्यापि त्रैविध्यमुक्तं, तत्राह—यङ्गं यङ्गनाट्टित्वोर्ध्वं
वस्तु धनिः । काव्यप्रकाशकतोक्तं धनिलक्षणमाह—यत्त्विति । अस्मिन् काव्ये वाच्यात्
वाच्यार्थपेक्षया यङ्गार्थेऽतिशयिनि उत्कृष्टे सति इदमुत्तमं काव्यं बध्नेर्धनिः कथित इति
काव्यस्यैव यङ्गनिलमुक्तं तत् अस्मत्प्रकटं, प्रामाणिकानां काव्ये धनियवहाराभावात् । अतः
काव्ये धनिपदप्रयोगो धनिसम्बन्धाङ्गाक्षयिकत्वेन गौण एव, नतु साक्षान्मुख्यप्रयोगः ।
नन्वेन काव्येनार्थो धन्यते शब्दात् इति करणसाधनेन काव्येऽपि धनिपदस्य साक्षात्प्रयोग
इष्ट एवेत्याह—किमेति । ननु काव्ये प्रामाणिकानां न कदापि धनिपदस्य मुख्यप्रयोगः,
अतो धनिपदं न करणसाधनं, किन्तु काव्येनेदं वस्तु धन्यत इति कर्मसाधनमेव । अतएव
धनिपदस्य मुख्यप्रयोगो यङ्गार्थ एव नतु काव्ये । काव्ये तु धनिसम्बन्धाङ्गाक्षयिक
एवेत्यथ संचेपेणाह—वस्तुतस्त्विति ।

(ज) निष्पन्द इति—अत्र शरीरं शब्दार्थावित्यादिवदारोपोक्तिः । निर्गति स्पन्दन-
मुच्छ्वासः प्राणाः (धनिरिति यावत् धनिरसव इति ग्रन्थकृता स्वयमवोक्तत्वात्)—यत्र,
अर्थात् यत्र केवलं शब्दार्थवैचित्र्यमेव स्फुरति तद्धमं काव्यम् । चित्रकाव्यमिति तस्य
प्रकाशकदादित्तसंज्ञा । न तन्मुख्यं काव्यं, काव्यानुकारो ह्यस्येति धनिकारः ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तमम् ।

शब्दार्थयोश्च वैचित्त्रे द्वे यातः पूर्वपूर्वताम् ॥ ७का (ट)

यदि ध्वनिवैशिष्ट्ये ध्वन्यन्तरवैशिष्ट्यं स्यात्, यदि वा शब्दार्थयोर्वैचित्र्यञ्च भवति, तदा काव्यमुत्तमोत्तमम् । एवं शब्दार्थवैचित्त्रे सति द्वे मध्यमावरं पूर्वपूर्वतां यातः, मध्यममुत्तमं भवति, अवरं मध्यमं भवतीत्यर्थः । शब्दार्थयोरिति काकाक्षिगोलकन्यायेनोभयत्र योजनीयम् ।

क्रमेणोदाहरणानि—

गौरीमर्चयितुं प्रसूनविचये श्वश्रुनिदिष्टा हरेः

क्रीडाकाननमागता वयमहो मेघागमश्चाभवत् ।

ध्वनेरिति—यस्मिन् काव्ये ध्वन्यर्थस्यापि ध्वन्यर्थः सम्भवति तत् काव्यमुत्तमोत्तमं भवति । शब्दार्थयोर्वैचित्त्रे सति द्वे काव्ये पूर्वपूर्वतां यातः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे इत्यस्यार्थमाह—यदीति । ननु यत्र काव्ये ध्वनिवैशिष्ट्यमात्रं वर्तते, नतु ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं, अथच शब्दार्थयोर्वैचित्त्रं वर्तते, तदुत्तममपि काव्यं शब्दार्थवैचित्त्राद्धेतोः उत्तमोत्तमं भवतीत्याह—यद्वेति । एवमिति—तथा च यत्काव्यं ध्वनेर्मध्यमत्वान्मध्यमं भवति तत्काव्यस्यापि शब्दस्यार्थस्य च (१३) चमत्कारो वर्तते चेत्तदा मध्यममपि काव्यमुत्तमं भवति । एवं ध्वन्यर्थस्यास्यन्दे सति यत्काव्यमवरं भवति, तत्काव्यस्यापि शब्दार्थयोश्चमत्कारो वर्तते चेत्तदा अवरमपि काव्यं मध्यमं भवतीत्यर्थः । काकाक्षिगोलकन्यायेनेति—शब्दार्थयोर्वैचित्त्रे इति पदस्य काकाक्षिगोलकन्यायेन उत्तमोत्तममित्यत्र द्वे यातः पूर्वपूर्वताभित्यत्र चान्वयो बोध्यः ।

तत्र वाच्यार्थापेक्षया ध्वन्यर्थस्योत्कर्षे सति उत्तमं काव्यं भवतीत्यत्रोदाहरणमाह—

विश्वनाथोऽप्येवम् । जगन्नाथस्तु एवमिदमस्यलेषु यत्र शब्दचमत्कृतिसम्बन्धा अर्थचमत्कृतिसंस्तैव काव्यता, यत्र तु शब्दचमत्कृतिरेव केवलं वर्तते, नार्थचमत्कृतिसंस्तैव केचिदधमाधमकाव्यतया स्वीकृतमपि न तत् काव्यमित्याह । त्रिविधमादित इति—पञ्चातु चतुर्णां भेदानां स्वीकारादादित इति । ध्वनिरिति लक्षणा—सुष्ठुत्तमेतत् । नाद्ध्वनितः काव्यध्वनिप्रतिपादनं ध्वनिपदस्य मुख्यया वृत्त्या न भवतीति ।

(ट) एवम् अङ्गचारुत्वाचारुत्वकृतविभागेन एतन्मते उत्तमोत्तमं मध्यमं अधमञ्चेति स्थितः काव्यं चतुर्धा भिद्यते । रसगङ्गाधरेऽपि काव्यभेदाश्चत्वार एतन्नामाङ्कितानि एव स्वीकृताः । ध्वनिकाव्यमात्रमेव उत्तमोत्तमं, जागरुकगुणीभूतव्यङ्ग्यमयमुत्तमं यत्र

(१३) 'च' इत्यत्र 'वा' इति (क) (ख) (ग) (च) प्रसङ्गेषु पाठः ।

प्रेङ्गोलाः परितश्च कण्टकलताः श्यामाश्च सर्वा दिशो

नो विद्मः प्रतिवेशवासिनि ! गुरोः किं भावि सम्भावितम् ॥ ४

अत्र वाच्याङ्गावि श्रीकृष्णसङ्गजन्यनखक्षतस्थगनरूपस्य व्यङ्ग्यस्य वैशिष्ट्या-
दुत्तमत्वम् । (४)

गौरीमिति । श्रीकृष्णेन सह मिलनार्थं वृन्दावनमध्ये गता काचिद्भजसुन्दरी श्रीकृष्णेन सह मिलनात् पूर्वमेवाकस्मात् कार्यान्तरे तत्रैवागतां पङ्क्तिनीति प्रसिद्धां कामपि प्रतिवेशिनीं दृष्ट्वा स्त्रीयागमनं पुण्यचयननिमित्तमिति वक्तुं, एवं देवात् सम्भोगानन्तर-मनया सह पुनर्मिलनं चेत् सम्भोगचिह्ननखक्षतादिकं दृष्ट्वा किं स्विद्विध्यतीत्यधुनैव सम्भोगचिह्नं कण्टकक्षतत्वेन वक्तुं च तस्याग्रे स्वखेदमभिनयति । अश्रुनिदिष्टा सती हरेः श्रीङ्गाकाननं वृन्दावनमागता । मेधागमस्त्रेयनेन श्यामाश्च सर्वा दिश इत्यनेन च श्रीघ्नं गृहं गन्तुं न शक्नोमीत्यतोऽत्र मम विलम्बश्च भविष्यतीत्यपि ध्वनितम् । हे प्रतिवेश-वासिनि ! अद्य गुरुजनस्य किं सम्भावितं भावि कोटशी सम्भावना भविष्यतीति न जाने । तेन गुरुजनोऽपि यदि विलम्बं नखक्षतश्च दृष्ट्वा किञ्चिद्विध्यति तदा त्वामेव साक्षित्वेनो-पन्यस्य हे प्रतिवेशवासिनि ! तन्निकटे तदानीं मया यत् सम्भावितं तदेव मम ललाटे फलितमित्यपि वक्ष्यामीति स्वाभिप्रायश्च ध्वनितः । प्रेङ्गोलाश्चक्षलाः कण्टकयुक्तलता इत्यनेन श्रीघ्नं गृहागमनसमये मम कण्टकक्षतं भविष्यतीत्यपि विज्ञापितम् । अत्र भावी यः श्रीकृष्णसङ्गमस्तस्य स्थगनं सम्बरणम् ।

व्यङ्ग्यप्रधानमेव सत् चमत्कारकारि । एतच्च कर्णपूरमते मध्यममपि शब्दार्थवैचित्र्येण कदाचिदुत्तमं जायते—यथा तदुदाहृते शिचितानि सुहृदामित्यादौ । मध्यमन्तु यत्र व्यङ्ग्य-चमत्कारासमानाधिकरणो वाच्यचमत्कारः । उत्तममध्यमाख्यं काव्यद्वयम् जगन्नाथमते-ऽलङ्कारप्रधानमेव । अधमन्तु यत्र शब्दचमत्कृतिमुपजीव्यैवार्थचमत्कृतिः कथमपि भासते । कर्णपूरस्तु एवस्विधस्थले अवरस्यापि काव्यस्य शब्दार्थचमत्कृतिमूलतया मध्यमत्वमिच्छ-तीति विद्मः । तदुदाहृताधमकाव्यं उज्जैतुस्फूर्जैरित्यादि शब्दचित्रमेव, न तत् काव्य-तथा उररीक्रियते ततोऽर्वाचीनेन सार्धकनान्ना पण्डितराजेनेत्यस्माकमनुमानम् । प्रकाश-कविदाधरादा उत्तममध्यमाधभेदेन त्रिधा काव्यभागमिच्छन्ति । आनन्दवर्द्धन-विश्वनाथादिमते अग्निगुणीभूतयज्ञे उभे एव काव्ये, नेतरत् । महिमभट्टादयस्तु व्यङ्ग्य-चारुत्वाचारुत्वकृतविभागसरणिं द्राक् नाद्रियन्ते यदाह महिमादतो महिमा स्वयमेव,—

यदि काव्ये गुणीभूतयज्ञेऽपीष्टैव चारुता ।

प्रकर्षशालिनो तर्हि यथैव एवादरो ध्वनौ ॥

(४) ङोकोऽयं कर्णाट स्थप्राचीनस्त्रीकवेः विष्णुकायाः, 'दृष्टिं हे प्रतिवेशिनि ।

मध्यमं यथा—

उत्तमस्य पुरुषस्य वनान्तः सतप्रमालि ! कुसुमाय गतासीः ।

आययुर्मधुकरास्तव पञ्चादुःशकः परिमलो हि वरीतुम् ॥ ५

Amarakosa—
Vanausadhivarga.

अत्र 'पुन्नागे पुरुषस्तुङ्गः केशर' इत्यादिनोत्तमपुरुषस्य प्रकृष्टपुन्नागस्य पक्षे पुरुषोत्तमस्य श्रीकृष्णस्यैवेति व्यङ्ग्यमेव स्फुटम् । (ङ)

अवरे यथा—

ऊर्ज्जत्स्फूर्ज्जगंजनैर्वारिवाहाः प्रोद्यद्बिबुद्दामविद्योतिताशाः ।

अद्रावद्रौ विद्रुता द्राघयन्ते दन्तिभ्रान्त्या सिंहसङ्घप्रकोपान् ॥ ६ । (ढ)

अत्र केवलं शब्दवैचित्र्याद्भनेर्निस्पन्दभावाच्चावरत्वम् ।

ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे उत्तमोत्तमत्वं यथा—

यातासि स्वयमेव रत्नपदकस्यान्वेषणार्थं वना-

दायातासि चिरेण कोमलतनुः क्लिष्टासि ह्य मत्कृते ।

उत्तमस्य श्रेष्ठस्य नागकेशर इति प्रसिद्धस्य पुन्नागस्य वनमध्ये पुष्पार्थं त्वं गतासीः । भ्रमरास्तव पञ्चादाययुः । यतो हि निश्चितम् पुन्नागस्य परिमलस्वया सम्बरीतुं दुःशकः । श्रीकृष्णपक्षे त्वदङ्गस्यः श्रीकृष्णस्य परिमलः सम्बरीतुं दुःशकः । अत्र श्लेषप्राप्तत्वेन ध्वनेर्मध्यमत्वम् ।

अवरमिति—ऊर्ज्जन् वलवान् स्फूर्ज्ज आठोपो यत्र तथाभूतैर्गंजनैः करणैर्वारिवाहा मेघा अद्रावद्रौ प्रतिपर्वन्ते विद्रुता घावन्तः सन्तः दन्तिभ्रान्त्या श्यामाकारा एते हस्तिनः प्रतिपर्वन्ते भ्रमन्तीति हस्तिभ्रमेण सिंहसङ्घस्य कोपान् द्राघयन्ते दीर्घान् कुर्वन्ति दीर्घशब्दस्य-द्राघादेशः । कथम्भूताः ? प्रकर्षेणोद्यन्ती या विद्वन्माला तथा प्रकाशिता आग्रा दिक्थैः ।

चणमिहाप्यसद्गृहे दास्यसी'त्यादि 'नौरन्वास्तुमालिखन्तु जरटक्केदा नल्लग्रन्थय' इत्यन्तं सन्दर्भरत्नमनुदृत्य कृतः । उभयत्रापि एक एव वस्तुध्वनिस्तेन च ध्वनिकायत्वम् ।

(ङ) अगूगुणीभूतयङ्गतया मध्यमं कायमेतत् । 'अर्थो गिरामपिहितः पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेती'ति वचनेन स्फुटयङ्गतया नात्र चमत्कार इति बोध्यम् ।

(ढ) द्राघयन्त इत्यात्मनेपदप्रयोगः 'आत्मनेपदमिच्छन्ति परस्मैपदिनां कश्चिद्'त्यादिना समधिपः । अत्रानुप्रासप्रकर्षवशात् शब्दवैचित्र्यं जायते । मधुमङ्गलवाक्यमेतदिति साहित्य-कौमुदीटीकायां कृष्णानन्दिन्याख्यायां निर्दिष्टम् ।

श्वासो दोर्घतरः सकण्टकपदं वक्षो मुखं नीरसं ।

का ते ज्जीरसमञ्जसा सखि ! गतिदूरे रहः सुभ्रुवाम् ⁽¹⁴⁾ * ॥ ७ (ण)

अत्र त्वं तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमेवेति ध्वनिरकः । अन्योऽपि वक्तृप्रकृतिप्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्रीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इति । पश्चात्तथा समागतायान्तस्यां तामपराङ्मां कर्तुं ⁽¹⁵⁾ तस्याः परीक्षासावद्विद्याभ्यासादिभावशावल्या, सख्याश्च ज्जीसाध्वसकौपादिभावशावल्यामिति बहव एव ध्वनेः पक्षवाः । तेन ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्धारः, अत एवस्त्रिधस्थले उत्तमोत्तमत्वं ज्ञेयम् ।

शब्दार्थवैचित्तेरणोत्तमोत्तमत्वं यथा—

नवजलधरधामा कोटिकामावतारः

प्रणयरसयशोरः श्रीयशोदाकिशोरः ।

अरुणदरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा कुरङ्गी-

रिव निखिलकृशाङ्गी रङ्गिणि ! त्वं क्व यासि ॥ ८ । (त)

काचित् धृषेः स्वसखीं श्रीकृष्णसम्भृतां कर्तुं स्वकण्ठस्थितपदकानयनमिषेण कुञ्जमध्ये प्रेषितां तत्र स्थितेन श्रीकृष्णेन सह सम्भोगानन्तरं खनिकटे आगत्य लज्जयाधो-सुखीं तां प्रति सपरीक्षासमाह—यातेति । वक्षः सकण्टकपदं कण्टकचिह्नेन सह वर्तमानम् । हे सखि ! रह एकान्ते दूरे सुभ्रुवां गतिरसमञ्जसा भवति । अतस्त्वयादावसमञ्जसं कृतमधुना पश्चात्तापे किं भविष्यति ?

त्वमिति—तदानयनार्थं पदकानयनार्थं न, किन्तु श्रीकृष्णेन सहोपभोगार्थम् । अन्योऽपि ध्वनिः वक्तृवैशिष्ट्यात् प्रकृतिवैशिष्ट्यात् प्रकरणवैशिष्ट्यात् प्रतिभासते । सख्या

(ण) श्लोकोऽयं 'निःशेषच्युतचन्दनं स्तनतट'मित्यादि 'वापीं स्नातुमितो गतासि न पुनस्तस्याधमस्थान्तिक'मित्यन्तं बहुशः ध्वनिकारादिप्राचीनालङ्कारिकैः नितरामादृतममरककवेः सुभाषितसुपजीव्यं रचितः । सुष्ठूक्तं खलु नैघधकारेण 'विजृम्भितं यस्य किञ्च ध्वनेरिदं विदग्धनारीवदनं तदाकर' इति ।

(त) एवमादीनि पदानि सार्थकानाम्; ओश्रीकविकर्णपूरस्य सुललितसरस्वती-निस्यन्दभूतानि । यदि रसानुगुणवर्णरचितार्थगम्भीरिमसहितवाक्प्रपञ्च एवादरमहति,

(14) 'ज्जीरनवस्थितो हि भवति प्रेमा सखि स्त्रैरिणः' इति (क) पुस्तके मूलधृगः पाठः ।

(15) 'तामपराङ्गीकर्तुं'मिति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

अत्र शब्दार्थवैचित्र्येण वाच्यादतिशयिना ध्वनिना चोत्तमोत्तमत्वम् ।

ध्वनिस्तु—हे रङ्गिणि ! कुतुकिनि ! त्वमतिप्रसिद्धा गुणवती । क्व यासि ? तत्रैव याहि यत्र श्रीयशोदाकिशोरः निखिलकशाङ्गीररुणत् रुरोध । कया ? अरुणदीर्घापाङ्गभङ्गा । कुरङ्गीरिवेतुपमालङ्कारेणापाङ्गभङ्गा वागुरात्वेन रूपकालङ्कारो ध्वनितः । वस्तुतस्तु क्व यासीति तत्र किं यासि, मा याहीति⁽¹⁶⁾ लक्ष्योऽर्थः, कोटिकामावतार इति प्रलीभनद्वारा तत्रैव याहीति व्यङ्ग्योऽर्थः । अत्राविश्वासश्च मा कार्षीः, यतः प्रणयरसयशोरः प्रणयरसयशःप्रदः । नवजलधरधामेति स्वधाम्नैव सर्व्वतस्तिमिरसुत्पाद्य निःशङ्कमलक्ष्यो भूत्वा विहरति । अतो लोकभीतिरपि न कार्य्येति वद्व एव ध्वनेः पक्षवाः ।

शब्दार्थवैचित्र्येण मध्यमस्योत्तमत्वं यथा—

शिक्षितानि सुहृदां न गृहीतान्युक्षितासि निजगर्ज्वरसेन ।

दीक्षितः कुलबधूवधयागे वीक्षितः सखि ! स नन्दकुमारः ॥ ६

अत्र ध्वनेर्मध्यमत्वेऽपि शब्दार्थवैचित्र्यपुष्ट्या उत्तमत्वमेव ।

सह प्रेमाशुवन्धप्रकरणवशात् राधयेव कृष्णेन सह प्राक् युक्तिः कृतेति ध्वनिः । ध्वनेर्ध्वन्यन्तरं यथा समागतायामिति । परीक्षासः स्रष्टः । अत्रहित्या श्रीकृष्णेन सह सम्बादरूपाकारगोपनम् । सुभ्रवां दूरे गतिरसमञ्जसत्वेनास्या, इत्यादि भावशावल्यां यथेन्द्र्याः । सखाश्च साध्वसं भयं, एतादृशमदिङ्मने त्वमेव हेतुरिति प्रणयकोपश्च ।

नवीनमेघस्येव धाम कान्तियस्य, तथा कोटिकन्दर्पा अवतारा यस्य, सौन्दर्यातिशयत्वेन तेषामवतारीत्यर्थः । प्रणयरसरूपं यशो राति ददाति, एवम्भूतो यशोदाकिशोरोऽरुणापाङ्गभङ्गा निखिलकशाङ्गीररुणत् रुरोध—तत्र दृष्टान्तः कुरङ्गीरिवेति-रिव । तस्मात् हे रङ्गिणि । त्वं कुत्र यासि ? तत्र मा याहीति लक्ष्यार्थस्य वैचित्र्यम् । शब्दवैचित्र्यान् स्रष्टमेव । एवं वाच्यार्थात् ध्वन्यर्थस्योत्कर्षेणोत्तमत्वम् । हे रङ्गिणीत्यस्य व्याख्या हे कुतुकिनि । अपाङ्गभङ्गा वागुरात्वं नृगवन्धनत्वम् ।

तर्हि स एवात्रोदाहृते श्लोके प्रकटो नितरासुपभोग्यश्च । माधुर्य्ययुक्तैः र-ग-य-म-वद्भुजे-रसंयुक्तवर्णैस्तथा ज्ञेतिरूपैरत्यप्राणसंयुक्ताक्षरैश्च गुम्फिता सानुप्रासा रचनेनं ललितात्मिका ।

(16) 'मा यासीति' '(क)' '(ख)' '(घ)' '(च)' (ङ) पुस्तकेषु अङ्कयः पाठः ।

शब्दार्थवैचित्र्येऽवरस्य मध्यमत्वं यथा—

काननञ्जयति यत्र सदा सत् का न नन्दति यदेत्य सुखश्रीः ।

का न नन्दतनये प्रणयोत्का काननं धयति वा न हि तस्य ॥ १० (थ)

अत्र ध्वनेर्निस्सब्दतायामवरत्वेऽपि मध्यमत्वम् ।

यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते ।

निर्माणकाले श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु ॥

चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः ।

स एव परमो लाभः स्वादकानान्तथैव सः (६) ॥ ८ का

शिक्षितानीति ॥ हे सखि । नन्दनन्दनस्य दर्शनं कदापि मा कुर्विति शिक्षितानि न गृहीतानि । यतोऽहं कुलाङ्गना, मच्चित्तस्य चाञ्चल्यं कः कर्तुं शक्नोतीति निजगर्व-
रसेनोचिता सिक्तासि । यः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः स नन्दकुमारस्त्वयेक्षितः । अत्रास्माकं
शतसहस्रशिक्षितान्यप्यनादृत्य अव्यौत्सुक्येन त्वया तस्य दर्शनं कृतं, अधुना तु तेन
सह मिलनं विना त्वत्प्राणा न स्थास्यन्ति । यतः कुलाङ्गनावधे दीक्षितः, अतस्त्वत्प्राण-
रक्षार्थमस्माभिः सखीभिरेव तेन सह मिलने यतनीयमिति यूथेश्वरीं प्रति सखीनामाश्रासो
ध्वनिः । अस्य ध्वनेर्गूढत्वाभावेन मध्यमत्वम् । यद्वात्र सतीः कुलवतीरपि कृष्णो
मोहयितुं क्षम इति ध्वनिः । अस्य वाच्यादतिशयित्वं नास्तीति मध्यमत्वम् ।

काननमिति । यत्र सत् काननं वृन्दावनञ्जयति, यत् काननमेव प्राप्य का सुखश्रीः
सुखसम्पत्तिर्न नन्दति न सन्दृष्टा भवति । का सुन्दरी श्रीकृष्णे प्रणयार्थं नोत्का नोत्-
कण्ठिता । धैर्यलज्जावती का कुलाङ्गना तस्य कृष्णस्याननं न धयति न पानं करोति ?
सुखसम्पत्तिश्च (१७) रमणमेवेति ध्वनिः, तस्मादाचार्य एव चमत्कारी ।

(थ) अत्र चतुर्विधं पादेष्वादियमकम् । तेन च शब्दवैचित्र्यकृतचमत्कारः ।
सुखसम्पत्ती रमणमेवेति टौकाकटुक्तदिशा अङ्गप्रार्थस्य तथा न यथा वाच्यार्थस्य
वैचित्र्यम् । तथापि नात्रावरत्वमिति ।

(६) सत्काव्यकृतः प्रकृतकाव्यतत्त्वग्राह्यिणश्च काव्यत एव तत्त्वत आखण्डप्रकाशानन्द-
चिन्मयस्य ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसस्यानुभवः । उक्तं हि प्राचा भामहेन—

धर्मार्थकाममोक्षेषु वैचक्षण्यं कलासु च ।

करोति कीर्त्तिं प्रीतिश्च साधुकाव्यनिबन्धनम् (निधेवणम्) ॥

‘काव्यं यशसेऽर्थकृते’ इत्यादीन्येव केवलं न फलानि, अपि
Kavyaprakasa I. तूक्तप्रकारः श्रीकृष्णगुणानुवादादिकृत आनन्दश्च ।

॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे काव्यादिसामान्योद्देशो नाम

प्रथमः किरणः ॥ *

‘काव्यं यशसेऽर्थकृते’ इति वदता काव्यप्रकाशकृता काव्यनिर्माणस्य फलं यशोऽर्थ-
प्राप्तमङ्गलनिवृत्तादि फलमुक्तं, स्वमते तु तत्तत्फलस्य तुच्छत्वात् तत्तन्न सुखं फलम् ।
सुखफलन्तु निर्माणसमये श्रीकृष्णगुणलावण्यकेलिषु चित्तस्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दमूञ्चन-
मेवेत्याह—यश इति । (18)

एवमपि काव्यमीमांसायाम् राजशेखरः—‘पञ्चमी साहित्यविदो’ति यायावरीयः । सा
हि चतसृणां (आन्वोक्षिक्यादीनाम्) अपि निखन्दः । आभिर्घर्मैर्भार्यै यत् विद्यास्तत्
विद्यानां विद्यात्वम्’ इति । कालिदासभवभूत्यादिकृतप्रबन्धेषु भट्टमयूरभट्टवाणादिकृत-
सूर्यशतकचण्डौशतकादौ ग्रन्थकृत्स्नपसनातनजयदेवादिगौडीयवैष्णवाचार्याणां आनन्द-
वृन्दावनपदावलीगोतगोविन्दादिकाव्यनिबन्धेषु भक्तिरसनिर्भरिणीप्रवाहस्य सान्द्रानन्द-
लयस्य वा साक्षादेवोपलम्भः ; प्रकृतकायकृतिर्हि जगतो मातेव गङ्गेव च पापभ्याम्भ
पुनाति धर्जयति च श्रेयांसि, मङ्गल्या च मनोहरा च भवति । एतमेव लक्ष्यमुद्दिश्य
अन्यालोककारिणोक्तम्—

या व्यापारवती रसान् रसयितुं काचित् कवीनां नवा

दृष्टिर्यां परिनिष्ठितार्थविषयोन्मेषा च वैपश्चिती ।

ते हे अप्यवलम्ब्य विश्वमखिलं निर्वर्णयन्तो वयं

भ्रान्ता नैव च लब्धमम्बिशयन ! त्वङ्गकृतुल्यं सुखम् ॥ इति

(18) ‘समाप्तिऽयं प्रथमः किरणः’ इति किरणटीकाशेषेऽव दृश्यते सर्व्वेष्वेव पुस्तकेषु । एवं द्वितीय-
किरणादौ

द्वितीयः किरणः ।

अथ काव्यपुरुषस्य शरीरत्वेन निर्दिष्टयोः शब्दार्थयोः शब्दे निरूपित
एवार्थनिरूपणमिति प्रथमतः शब्द एव निरूप्यते—

आकाशस्य गुणः शब्दो वर्णध्वन्यात्मको द्विधा । ६ का

वर्णात्मको ध्वन्यात्मकश्चेति द्विधा । यद्यपि वर्णं नित्यास्तथापि तदभि-
व्यक्तिः शरीरस्थवायुनेव भवति (क) । अत उक्तं 'तस्माद्भवति पवनप्रेरितो
वर्णसङ्घः' (३ पृष्ठायाम्) इति ।

नित्यत्वप्रकारश्च यथा—

सच्चिदानन्दविभवात् सकलात् परमेश्वरात् ।

आसीच्छक्तिस्ततो नादस्तस्माद्विन्दुसमुद्भवः ॥

नादो विन्दुश्च वीजञ्च स एव त्रिविधो मतः ।

भिद्यमानात् पराद्विन्दोरुभयात्मा रवोऽभवत् ।

स रवः श्रुतिसम्पन्नः ^(१) शब्दब्रह्माभवत् परम् ॥ १० का

वर्णध्वन्यात्मक इत्यस्य व्याख्या—वर्णात्मक इति । ननु वर्णानां नित्यत्वमते वर्णघटित-
काये कथं कविजन्यत्वव्यवहारस्तत्राह—यदपीति । अभिव्यक्तिरिति— तथाच
नित्यसिद्धस्य वस्तुनः कविकृतप्राकृत्यमेव, ननु वास्तवजन्यत्वमिति भावः । उक्तं
प्रथमकिरणे ।

(क) वर्णानां नित्यत्वविषये मीमांसकसिद्धान्तोऽनुकूल एव । वर्णा एव शब्दः, शब्दाश्च
नित्या इति तैरमुपगम्यते । एवमपि योगिनस्तेषां मतमत्र उपरिष्ठाच्च उदाहृत-
मेतदर्थमेव । वर्णानां शब्दावयवत्वं, उत्पन्नप्रध्वंसित्वाद्यर्णानामनित्यत्वमिति तु तार्किकाः ।
'न शब्दनित्यत्वं कार्यत्वप्रतीतेः' (सांख्यसूत्र ५।५८) इति च दर्शनान्तरसिद्धान्तः । वेदा-
कारणैः प्रतिष्ठापिते स्फोटवादे नितरामास्थावन्त आलङ्कारिकाः 'यद्यपि नित्यः, तथापि
कार्यं' इति महाभाष्योक्तदिशा नित्यानामपि वर्णानामभिव्यक्तिमिच्छन्ति । विस्तरस्तु
वाक्यपदीयादिनिबन्धेषु द्रष्टव्यः । नित्याया अपि शक्तेरुत्पत्तिकथनमुपपद्यते—यथा
सप्तशत्याम्—

(१) 'स' एव श्रुतीति केवलं मुद्रितपुस्तके पाठः ।

सकलादिति मूर्त्तात्, नादो घोषः, तथा च 'प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट'

Bhagavatapurana.
XI. 12.

इति । विन्दुः प्रणवः । स च बीजं (२) सर्व्ववर्ण-
प्रभवत्वात् । तथाच—

Bhagavatapurana.
XII. 6.

समाहितात्मनो ब्रह्मन् ब्रह्मणः परमेशिनः ।

हृद्याकाशादभून्नादो वृत्तिरोधाद्विभाव्यते ।

ततोऽभृन्निवृद्धोद्गारो योऽव्यक्तप्रभवः स्वराट् ॥

इत्यारभ्य—

ततोऽक्षरसमान्नायमसृजद्गवानजः ।

सकलात्—कला अंशोऽवयवस्तत्सहितान्मूर्त्तादित्यर्थः । तथाच मूर्त्तात् सच्चिदानन्द-
विभवात् (३) मूर्त्तसच्चिदानन्दस्वरूपात् परमेश्वरादित्यर्थः । तस्मात् स्वरूपभूता-
चिच्छक्तिः पृथग् बभूव । ततश्चिच्छक्तेः सकाशात् परमेश्वरस्वरूपो नादः पृथग् बभूव ।
नादात् स्वरूपभूतो विन्दुरपि पृथग् बभूव । स एव विन्दुर्वर्णानां प्राक्काले बीजत्वादीज-
रूपश्च । स एव परमेश्वर एव भिद्यमानात् पृथग्भूतात् परात् परमेश्वरस्वरूपान्नादा-
विन्दुः, विन्दोः सकाशाद्भयात्मा वर्णध्वन्यात्मा रवः शब्दोऽभवत् । स उभयात्मा रव
एव सर्व्वेषां अतौ कर्णोन्निधे सम्पन्नः सन् प्रत्यक्षगोचरो भवति, नतु नादविन्दू । परमेश्वर
एव विन्दुद्वारा वर्णात्मको भवति, इत्युभयात्मा शब्दः परं ब्रह्माभवत् । नादशब्दस्य
घोषवाचित्व ईश्वरस्वरूपत्वे च प्रमाणमेकादशस्कन्धोक्तपदमाह—'स एव जीवो विवर-
प्रसृतिः प्राणेन घोषेण गुहां प्रविष्ट' इति । अस्त्यर्थः—जीवयतीति जीवो परमेश्वरः
विवरेषु आधारादिचक्रेषु प्रसूतिरिव प्रसूतिरभिव्यक्तिर्यस्य सः । तामेवाभिव्यक्तिमाह—
घोषेणेति । घोषेण पराख्येन नादवता प्राणेन सह गुह्यामाधारचक्रं प्रविष्ट इत्यर्थः ।
स च प्रणवः सर्व्ववर्णानां प्रादुर्भावे प्रयोजकत्वादीजम् । प्रणव एव वर्णात्मकः सन्

देवानां कार्यसिद्धयर्थमाविर्भवति सा यदा ।

उत्पन्नेति तदा लोके सा निर्याप्यभिधीयते ॥

वैशेषिकमते ध्वनिरेव शब्दः, स च वर्णावर्णात्मकत्वेन द्विविधः । तदभिव्यक्तिस्तु
कार्यमित्यभिन्नः स्थूलतः सिद्धान्त इत्यास्तां तावद्विस्तरः ।

(ख) तन्मात्रवृत्तिगुणस्यैति—नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणस्य । नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वन्तु
नित्यद्रव्येतरावृत्तित्वे सति नित्यद्रव्यवृत्तिगुणत्वम् । तथाच शब्दस्य नित्यद्रव्यभिन्ने-
ऽनित्यद्रव्ये पृथिव्यादावृत्तीराकाशरूपे नित्यद्रव्ये वृत्तेश्च नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्व-

(२) 'स च बीजश्चेति (क) (ख) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

(३) 'सच्चिदानन्दरूपविभवादि'ति (ख) (ङ) पुस्तकयोः पाठः ।

इति श्रीभागवतम् । तेन नादस्य नित्यत्वात्तदात्मकस्योङ्कारस्य च नित्यत्वं, स्वराङ्गिति पूर्वोक्तेः । तदात्मकस्य वर्णसमूहस्य च तथा । आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वे तद्गुणस्यापि नित्यत्वं, गुणाश्रयो द्रव्यमिति गुणगुणिनोः समवाय-सम्बन्धात् (ग) । तेन पवनप्रेरणाप्रेरणवशादेवाभिव्यक्त्यनभिव्यक्ती । वस्तुतस्तु नित्यतैव तेषामित्ययमान्तरस्फोटः । उक्तञ्च 'शृणोति य इमं स्फोट'मिति द्वादशस्कन्धे ।

XII. 6.

प्रकटो भवतीत्यत्र प्रमाणं द्वादशस्कन्धस्य पदद्वयमाह—तथा चेति । अस्मार्थो यथा—चतुर्मुखब्रह्मणो हृदि य आकाशस्तस्मान्नादोऽभूत् । यः कर्णपुटपिघनेन श्रोतृवृत्ति-निरोधादस्मदादिव्यपि विभाव्यते वितर्क्यते । ततोऽभूदिति—त्रितृत् त्रिमात्रः अकारो-कारमकारात्मक ओङ्कारः । अव्यक्तात् परमेश्वरात् प्रभवः प्राकटं यस्य सः । स्वराट् स्वतन्त्र एव हृदि प्रकाशमानः । ततोऽक्षरेत्यस्यार्थो यथा—तत्स्त्रितृदोङ्कारादक्षराणां समा-न्नायं समाहारं भगवानसृजत् । तदात्मकस्य ओङ्कारात्मकस्य वर्णसमूहस्य तथा नित्यत्वम् । शब्दस्य नित्यत्वे प्रमाणमुक्त्वा युक्तिमाह—आकाशस्येति । तद्गुणस्य तन्मात्रवृत्तिगुणस्य—तथाच यो गुणः नित्यद्रव्यमात्रे वर्तते स तु नित्यो भवति । अतएवाकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानां तद्वृत्तिसंयोगानाञ्चानित्यत्वेऽपि न क्षतिः, तेषामाकाशमात्रवृत्तित्वाभावात् । एतन्मते रागद्वेषेच्छाप्रयत्नादयो नात्मनो गुणाः, अपि त्वन्तःकरणगुणा एव । परमाण्वोऽपि तत्सरेणोः सकाशान्नातिरिक्ताः । एवं पञ्चमस्कन्धे परमाणूनामज्ञानकल्पितत्वेनानित्य-त्वमुक्तम् (4) । एवम् नित्यदिक्कालावपि न परमेश्वरातिरिक्ताविति बोध्यम् । गुणा-श्रयो द्रव्यमिति द्रव्यसामान्यलक्षणम् । गुणगुणिनोः शब्दाकाशयोः समवायसम्बन्धा-नित्यगुणाश्रयो नित्यद्रव्यस्य लक्षणमिति बोध्यम् । तेन शब्दानां नित्यत्वेन हेतुना

मयाहृतम् । आकाशवृत्तिद्वित्वबहुत्वादिसंख्यानामाकाशवृत्तिसंयोगानाञ्च विशेष्य-द्वलसत्त्वेऽपि सत्यन्तदलाभावान्न नित्यद्रव्यमात्रवृत्तिगुणत्वम् । आकाशमात्रवृत्तित्वा-भावादिति—आकाशेतरावृत्तित्वे सति आकाशवृत्तित्वस्याभावात् । तथाच संख्यादीना-माकाशभिन्ने पृथिव्यादावपि वर्तमानत्वात् सत्यन्तदलाभावादाकाशमात्रवृत्तित्वाभावः ।

(ग) आकाशस्य नित्यद्रव्यत्वमुपरिष्ठादृशितात् ब्रह्मलिङ्गादेवावसेयम् । 'आकाशस्त-क्षिज्जात् (८।१।२२), 'आकाशे चाविशेषात्' (२।२।२०) इति भगवदादरायणस्तत्रस्तयो-स्तत्र च भगवत्पादभाष्यस्याश्रयात् सुप्रकटमेव तत् ।

घटादीनां कपालादौ द्रवेषु गुणकर्मणोः । तेषु जातेष्व सत्त्वः समवायः प्रकीर्तितः ॥

इति समवायलक्षणतो द्रव्यस्य नित्यत्वे तद्गुणस्य नित्यत्वं भवतीत्यखिलमवदातम् ।

(4) '.....कल्पितत्वेनानित्यत्वमप्युक्तमिति (ख) (ग) (च) (छ) पुस्तकेषु पाठो दृश्यते ।

Vide Punyaraaja-
Vakyapadiya-pra-
kasa I. 48.

अतएवैके आचार्याः शब्दार्थमान्तरं स्फोटं शब्द-
ब्रह्मेत्याहुः । यथा 'निरंश एवाभिन्नो नित्यो बोधस्वभावः

शब्दार्थमय आन्तरः स्फोट' (ङ) इति ।

प्रयोगश्च—

Yogavasistha-
Ramayana—Nir-
vana. II. 42. ?

जातान्धमूकवधिरस्यान्तः स्वीयपरास्मृति ।

स्ववाक्शब्दार्थयोर्व्याध आन्तरस्फोट एव सः ॥

तेषामुत्पत्तिनाशौ पवनप्रेरणप्रेरणवशादभिव्यक्तानभिव्यक्तिरूपावेव । वस्तुतस्तिति—
वस्तुतस्तु तेषां वर्णानां नित्यता एवेति हेतोरन्तरूपलभ्यमानोऽयं नित्यो वर्ण आन्तरः
स्फोट इति प्राचां प्रवादोऽपि सङ्गच्छते । ननु स्फोटशब्दस्यादृष्टाश्रुतत्वेनाप्रामाण्यमिति
न शङ्कनीयं, यतो द्वादशस्कन्धे स्फोटशब्दस्य अवगमस्तोत्रवेत्याह—उक्तचेति । अस्यार्थो
यथा—ननु कोऽसौ परमेश्वरस्तत्राह—यः परमेश्वर इममोङ्कारमन्तःकरणमात्रवेद्यतया
आन्तरं स्फोटं शृणोति । (घ)

(घ) अत्रार्थः स्फुटीक्रियते समग्रमूलश्लोकोदाहरणेन, तत्र श्रीश्रीधरखामिहन्तटीकांशेन
च । श्लोकस्त्वेवम्—

शृणोति य इमं स्फोटं सुप्तश्रोत्रे च शून्यहृक् । येन वाग्व्यच्यते यस्य वृत्तिराकाश आत्मनः ॥

श्रीधरखामिचरणास्तत्रैवम्—...ननु जीव एव तं शृणोतु, नेत्याह । सुप्तश्रोत्रे कर्ण-
पिधानादिना अट्टितिकेऽपि श्रोत्रे सति । जीवस्तु करणाधीनज्ञानत्वान्न तदा श्रोता,
तदुपलब्धिस्तु तस्य परमात्मद्वारिकैवेति भावः ॥

(ङ) स्फोटाख्यो निरवयवो नित्यः शब्दो जगन्निदानं ब्रह्मैव । एवमपि हरिराह
ब्रह्मकाण्डे—

चनादिनिघनं ब्रह्म शब्दतत्त्वं यदक्षरम् । विवर्ततेऽर्थभावेन प्रक्रिया जगतो यतः ॥ इति

स्फोटस्य निरंशत्वाभिन्नत्वप्रकारस्तत्रैव दर्शितो यथा—

नादस्य क्रमजातत्वान्न पूर्वो नापरश्च सः । अक्रमः क्रमरूपेण भेदवानिव नृह्यते ॥ इति

शृणोति य इममित्यादि भागवतश्लोकेन स्फोटात्मकशब्दश्रवणस्यात्मलिङ्गतोक्ता ।
आन्तरः स्फोट आन्तरः शब्दः । स च हृदयगो बुद्ध्युक् च भवति । एतदेवामिप्रेत्योक्तं
'अथवा प्रतीतपदार्थक' इत्यादि व्याख्यानावसरे भाष्यप्रदीपोद्गते नागेशेन—ध्वनिपदेनात्र
वैखरी, स्फोटपदेनाभिव्यक्तकलादिको मध्यमावस्था आन्तरः शब्द उच्यते । ब्रह्मतत्त्वमेव
हि शब्दरूपतया प्रतिभाति' इति । तदेवं वराटिकान्वेषणाय प्रवृत्तश्चिन्तामणिं लब्धवा-
निति शब्दविचाराय प्रवृत्तः सन् प्रसङ्गादहैते ब्रह्मण्यपि व्युत्पाद्यतामित्यादि च शब्द-
कौस्तुभे दीक्षितः । नादध्वनेरप्यत्र परामर्शः । तथाच स्फोटसिद्ध्यन्यायविचारे—

तत्र केचन नादानां स्फोटाभिन्नत्वमचिरे । असंवेद्यत्वमितरे स्वातन्त्र्यं मेनिरे परे ॥ इति

वैयाकरणास्तु वह्निःस्फोटमाहुः (च) । तत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणाभिव्यक्त-
तत्तत्संस्कारसङ्कतचरमवर्णसंस्कारनिष्ठपदजन्यैकपदार्थप्रत्यायकता पदस्फोटः ।

अतएवैके आचार्याः शब्दः अर्थश्च शब्दार्थं तदन्तरेवोपलभ्यमानश्चेदन्तरं स्फोटम् ।
तत्र शब्दस्फोटं शब्दब्रह्मेत्याहुः । तत्र दृष्टान्तो यथेति—निरंशः न कस्याप्यंशः
अतएवाभिन्न एक इत्यर्थः नित्यो ज्ञानस्वरूपश्च एवम्भूत ओंकारः शब्दार्थवस्तुमात्राणां
प्रादुर्भावकत्वात् शब्दार्थमयः । एतन्मते प्रणवादेव वेदादीनां सर्वेषां सृष्टिरिति
बोध्यम् । अन्तरेवोपलभ्यमानत्वात् स प्रणव आन्तरः स्फोटोऽव्यक्त इत्यर्थः । प्रयोग
उदाहरणं यथा—जन्मान्धमूकवधिरस्य पुरुषस्य चक्षुःकर्णवागिन्द्रियानामभावात्
स्वीयान्तःकरण एव स्वत एव शब्दार्थयोः परामर्शं जाते सति स्वीयवाक्यस्य शब्दार्थस्य
चान्तरेव बोधो भवतीत्यन्तरः स्फोट एव ।

अथ घटेन जलमाहरेति वाक्यश्रवणं विना घटकरणकजलाहरणस्य शाब्दबोध-
वारणाय प्रत्येकवर्णज्ञानसहितचरमवर्णज्ञानत्वेन (5) कारणता वक्तव्या । एवं सति
द्वितीयवर्णस्य ज्ञानकाले प्रथमवर्णज्ञानस्य नाशदेवं क्रमेण चरमवर्णज्ञानकाले पूर्व-
पूर्ववर्णज्ञानानां नाशात् कथं शाब्दबोधः ? तथा विशदङ्गलतत्तद्वर्णज्ञानात्तादृशज्ञानजन्य-
संस्काराद्वा शाब्दबोधापत्तिश्च इत्यतोऽत्र वैयाकरणानां समाधानं यथा—घटकरणक-
जलाहरणस्य शाब्दबोधं प्रति स्फोट एव कारणं, नतु तत्तद्वर्णज्ञानानां तादृश-
ज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वम् । स्फोटत्वन्तु यादृशयादृशानुपूर्वीविशिष्टचरमवर्ण-
ज्ञानानन्तरं घटकरणकजलाहरणप्रतीतिर्जायते तादृशचरमवर्णज्ञाननिष्ठोऽसाधारण-

(च) वैयाकरणा भाष्यकदादयः । यदाह स्फुटमेव भाष्यकारस्तपरसूत्रभाष्येऽभिव्यक्तप्र-
कारकत्वेन ध्वनेः स्फोटरूपशब्दगुणत्वं प्रतिपादयितुकामः—‘एवं तर्हि स्फोटः शब्दः ।
ध्वनिः शब्दगुणः । कथम् ? भेद्यांघातवदिति । तत्र कैयटः—एवं तर्हीति पदाभिव्यङ्ग्यो
व्यक्तिस्फोटोऽत्र विवक्षितः । स च नित्यः । एतच्च येनोच्चारितनेत्यत्र पश्यश्रायां
विचारितमिति तत एव बोध्यम् । नागेशस्वित्थं विशदयामास—अत्रेदं बोध्यम्—
एक एव स्फोटस्तत्तद्वर्णैस्तत्तद्रूपेणाभिव्यज्यते । ध्वनिः शब्दगुण इति भाष्ये ध्वनिशब्देन
वर्णो वैकृतध्वनिश्च !... ..वैकृतध्वनिस्फोटयोः प्रमाणमाह—तदुक्तं हरिणा,—
स्फोटस्य ग्रहणे हेतुः प्राकृतो ध्वनिरिष्यते ।

स्थितिभेदे निमित्तत्वं वैकृतं प्रतिपद्यते ॥ इति

‘वस्तुतस्तु वाचकता स्फोटैकनिष्ठा । तत्र चाष्टौ पक्षाः—वर्णस्फोटः पदस्फोटः

(5) ‘जलाहरणस्य बोधाभावात् शाब्दबोधवारणाय प्रत्येकवर्णस्यार्थस्य च ज्ञानत्वेन’ इति (ग) (क)
पुस्तकयोः पाठः ।

एवं पूर्वपूर्वपदोच्चारणाभिव्यक्ततत्तत्संस्कारसहकृतचरमपदसंस्कारनिष्ठवाक्य-
जन्यैकवाक्यार्थप्रत्यायकता वाक्यस्फोटः । एतदुभयलक्षणं शब्दब्रह्म ।

Vide citation by
Punyaraja-Vakya-
padiyaparakasa—
II. 29.

तथाच 'एक एव नित्यः पदाभिव्यङ्गो वाक्याभि-
व्यङ्गोऽखण्डो व्यक्तिस्फोटो जातिस्फोटो वहीरूप'

जातिविशेषः । स तु घटकरणजलाहरणविषयकशाब्दबुद्धित्वावच्छिन्नजन्यतानिरूपित-
जनकतावच्छेदकतया सिद्धः । न च न्यायमतसिद्धतादृशानुपूर्व्यवच्छिन्न (6)—चरमवर्ण-
ज्ञानस्यैव कारणत्वं कथं न स्वीक्रियते, अलं स्फोटरूपस्वनन्वधर्मस्वीकारेणेति वाच्यम्,—
आनुपूर्व्यघटितधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वे महागौरवात् । तथाहि घोच्चारणाव्यव-
हितोत्तरटोच्चारणघटितानुपूर्व्यशरीरे तदव्यवहितोत्तरत्वं नाम तत्त्वध्वंसाधिकरणक्षण-
ध्वंसानधिकरणत्वे सति तत्त्वध्वंसाधिकरणत्वरूपं, एतादृशानन्त्याव्यवहितोत्तरत्वघटित-
गुरुधर्मस्य कारणतावच्छेदकत्वप्रसङ्गः । एवं घटेन जलमाहरेति, जलं घटेनाहरेति
द्विविधानुपूर्व्यवच्छिन्नस्य कारणत्वे परस्परव्यभिचारवारणाय कारणवैशिष्ट्यमपि कार्य-
तावच्छेदके निवेशणीयमिति कार्यतावच्छेदकेऽपि महागौरवप्रसङ्गः । यन्मतं साङ्ख्यं
न जातिबाधकं तन्मतमालम्ब्योक्तम्—अतएव वैयाकरणमतमेव साधयः, अतस्तन्मत-
मुपन्यस्यति—

वैयाकरणास्त्विति—तत्र वैयाकरणमते पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणेनाभिव्यक्ततत्तदुच्चारण-
संस्कारः, तादृशसंस्कारोऽत्र पूर्वपूर्ववर्णोच्चारणाव्यवहितोत्तरघटितानुपूर्व्यत्वार्थः । तथाच
तादृशानुपूर्व्यविशिष्टचरमवर्णस्य संस्कारश्चरमवर्णस्य ज्ञानम् । तन्निष्ठपदजन्यैकपदार्थ-
प्रत्यायकतेत्यस्य समुदायार्थो यथा—तादृशानुपूर्व्यविशिष्टचरमवर्णज्ञाननिष्ठपदजन्यपदार्थ-
बोधजनकतावच्छेदकधर्मः पदस्फोटत्वम् । स्फोटत्वविशिष्टपदज्ञानमेव पदस्फोटः ।
वाक्यस्फोटस्तु तत्तद्वान्तरपदस्फोटसहितमहास्फोटस्वरूप इत्याह—एवमिति । एतदुभय-
लक्षणं पदस्फोटवाक्यस्फोटलक्षणं शब्दब्रह्मैव ।

तथा चेति—यत्तेः स्फोटः भावप्रधाननिर्देशात् स्फोटत्वमित्यर्थः । तथाच चरम-

वाक्यस्फोटः, अखण्डपदस्फोटस्तादृक्वाक्यस्फोट इत्यं पञ्च व्यक्तिस्फोटाः, वर्णपदवाक्य-
भेदेन त्रिविधो जातिस्फोट इति, इत्यादिको विचारः शब्दकौस्तुभे द्रष्टव्यः । समासेनोक्ता
चात्र वाचोऽशक्तिरित्यं शब्दार्थरत्ने तारानाथतर्कवाचस्यतिपादेः—'तत्र वर्णानां प्रत्युच्चारण-
मन्यथा प्रतीयमानतया अनित्यत्वेन आशुविनाशिनाच तेषां मेलनासम्भवेन तत्-
समुदायस्यापि सम्बन्धित्वाभावेन प्रत्येकं वर्णं वृत्तौ व्यभिचारेण च पूर्वपूर्ववर्णानुभवाद्धित-
संस्कारभोजवति अन्यवर्णजनितपरिपाकशालिनि हृदये भाटिति समुदीयमानस्य

(6) 'पूर्ववच्छिन्ने'ति '(घ)' पुस्तके, 'पूर्वविशिष्टे'ति '(ख)' पुस्तके, 'पूर्वव्यवच्छिन्ने'ति '(क)' पुस्तके पाठः ।

Kavyaparakasa—
Ullasa I.

इत्याहुः । व्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण जातिस्फोटः । अतः

आहुः—बुधैर्वैयाकरणैरिति काव्यप्रकाशकृतः ।

तमन्ये न सहन्ते । तथाहि पूर्वपूर्ववर्णाननुभवतश्चरमवर्णश्रवणकाले
पूर्वपूर्ववर्णाननुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन पदव्युत्पादनसमय-
ग्रहणानुगृहीतेन पूर्वपूर्ववर्णाननुभवजनितसंस्कारसहकृतचरमवर्णसम्बन्धेन
श्रोत्रेण युगपदेव सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जन्यते । सहकारि-

वर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटस्वरूपो (७) धर्म्मो नित्यः अखण्डः पदाभिव्यङ्गाच्च । एवं तादृशा-
नेकपदघटितमहावाक्यस्फोट एव जातिस्फोटपदवाच्यः । तथाच व्यक्तिस्फोटसहित-
जातिस्फोट एव महावाक्यजन्यशब्दबोधे कारणम् । अतो वैयाकरणमतस्य सर्वोत्कर्षादेव
काव्यप्रकाशकृतापि बुधशब्देन वैयाकरण एवोक्त इत्याह—अत आहुरिति ।

ननु पूर्वोक्तदोषवारणाय चरमवर्णस्य श्रवणेन्द्रियजन्यज्ञानकाले पूर्वपूर्ववर्णानां
संस्कारवशात् पुनरपि तेषां ज्ञानादेव शब्दबोधः स्वीकरणीयः, अतो न दोष इत्याह—
तमिति । तं स्फोटमन्ये अज्ञान सहन्त इति । पूर्वपूर्ववर्णाननुभवतः पुरुषस्य
चरमवर्णसम्बन्धेन श्रोत्रेण युगपदेव पूर्वपूर्वातीतवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिर्जायते,
तदनन्तरं वाक्यार्थविषयकशब्दबोधो जायते । श्रोत्रेण कीदृशेन ? पदव्युत्पत्तिजनको
यः समयस्तस्य ग्रहणं ज्ञानं, तदनुगृहीतेन तत्सहकृतेनेत्यर्थः । तथाच 'न सोऽस्ति
प्रत्ययो लोके यत्र कालो न भासते' इति मीमांसकमतानुसारेण कालस्यापि विषय-
विधया कारणत्वमुक्तम् । तत्र दृष्टान्तः—सहकारोति । सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञान-

स्फोटरूपस्यैव शब्दस्य नित्यतया तत्रैव नित्यसम्बन्धस्य योग्यतया वृत्तिमत्त्वमुचितमिति ।
स्फुटयते व्यच्यते वर्णैरिति स्फोटो वर्णाभिव्यङ्गाः, स्फुटोभवत्यस्मादर्थ इति स्फोटशब्दार्थ-
सुभयथा निराहुः । एवं पदाभिव्यङ्गाव्यक्तिस्फोटपुरस्कारेण वाक्याभिव्यङ्गाजाति-
स्फोटस्वीकारो न व्याहतः । अनेकवर्णानां शक्ततावच्छेदकतापेक्षया एकस्यैव जातिरूप-
स्फोटत्वस्य शक्ततावच्छेदकत्वकल्पने लाघवमपि द्रष्टव्यमिति दिक् । वाक्यस्फोटस्य
निष्कृष्टतया तस्यैव बोधकत्वं, यदुक्तं वाक्यपदीये—

'पदे न वर्णा विद्यन्ते वर्णेष्ववयवा न च । वाक्यात् पदानामत्यन्तं प्रविवेको न कश्चन ।'

'वाक्यस्फोटोऽतिनिष्कर्षं तिष्ठतीति मतस्थितिः ।' इति च ।

योगदर्शनेऽपि (३।१७) स्फोटः स्वीकृतः—तत्र व्यासभाष्यं भोजवृत्तिश्चासुसन्धितुमुभि-
र्द्रष्टव्यम् । प्रपञ्चितश्चेतद् वस्त्वखिलमेव वाक्यपदीयादौ । ग्रन्थवाहुल्यभयान्नान्न निर्दिश्यते ।

(७) चरमवर्णज्ञानव्यक्तिनिष्ठस्फोटस्वरूप इति 'क' 'ग' प्रसक्तयोः पाठो न सम्यक् ।

दाट्टेन प्रत्यभिज्ञानवदेव प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽपि अतीतापि पूर्वावस्था स्फुरति,—तेन कृतं स्फोटेनेति (छ) ।

तत्र । तथाहि पदव्यात्पादनसमयो हि स्फोटकृत एव । न च तत्र प्रमाणाभावः, प्रत्यक्षार्थापत्त्योः सम्भवात् । यथायं गौरित्युक्ते नहि गकारौकार-
विसर्गा एव प्रतीयन्ते, अपि तु सास्त्रादिमत् किमपीति प्रत्यक्षम् । अयं
गौरित्यत्र किं गकारादयो वर्णा व्यस्ता एवार्थप्रत्यायकाः, किं समस्ताः ? नायः,
इतरवर्णवैयर्थ्यात् । नापि द्वितीयः, उत्पन्नप्रध्वस्तानां सामस्याभावात् ।

स्थले यथा चक्षुःसन्निकर्षजन्येदंपदार्थज्ञानकाले पूर्वप्रतीततत्कालतद्देशरूपतत्तापि
तादृशप्रत्यक्षे भासते, तथात्रापि चरमवर्णस्य अवगोन्द्रियजन्यज्ञाने पूर्वपूर्वातीतवर्णस्यापि
संस्कारवशाद्ज्ञानं भविष्यतीति । तेन कृतं व्यर्थं स्फोटेनेति ।

तन्नेति—यत्समयेऽतीतसमस्तवर्णघटितपदानां युष्माकं मते पुनः प्रतीतिर्भवति, तत्र
समये स्फोटकृतशब्दबोध एव भवति, न तु अतीतवर्णानां पुनः प्रतीतिरित्यर्थः ।
अत्र प्रमाणाभावो न वक्तव्यः, यतः प्रत्यक्षप्रमाणमर्थापत्तिप्रमाणञ्च वर्तते । तत्र च
प्रथमतः प्रत्यक्षप्रमाणमाह । गौरित्युक्ते नातीतगकारादेः पुनः प्रतीतिः, किन्तु

(छ) वर्णवादमेवार्थबोधे प्रमाणीकुर्वन्निस्तार्किकादिदर्शनप्रस्थानपरमाचार्यैर्बहुभिः
स्फोटवाद आपाततः प्रध्वस्तकल्प इव प्रतिभाति । तथाहि

ननु दृष्टं परिलक्ष्य सर्वथादृष्टमार्गणम् ।

कुर्वन् नृगयसे नूनं पिपासुर्मृगटणिकाम् ॥ (स्फोटसिद्धिन्यायविचार १७ श्लोक)

इति पूर्वपक्षिणो प्रश्नः, 'तस्मादन्ये स्थायिनः संस्काराः कल्प्याः, तथा वर्णातिरिक्तः
शब्दः कल्प्य इति वङ्गप्रमाणकमापन्न'मिति शास्त्रदीपिकाकृतां पार्थसारथिमिश्राणां
सोत्प्रासा गृह्णा च स्फोटवादिनः प्रति प्रवर्तते । तार्किकयुक्तिर्निराकृतात्र कौस्तुभकृता,
स्मृतिहेतुभूतसंस्कारवादिनां मते निहितं कल्पनागौरवच्चात्र दर्शितम् । निर्विरोधमेवेतदतः
इति ग्रन्थकृतः कल्पः । एतत्प्रसङ्गे 'शब्द इति, चेन्नात' (१३।२८) इत्यादौ ब्रह्मसूत्रे भाष्यं,
'प्रतीत्यप्रतीतिभ्याम् न स्फोटात्मकः शब्दः' (५।५७) इति साङ्ख्यसूत्रे वृत्तिश्च,

'यथान्तेयादिकर्मणि क्रमवर्त्तोनि सन्त्यपि ।

संहत्य कुर्वते कार्यमेकं वर्णास्तथैव नः ॥' (श्लोकवार्त्तिक)

"यद्वा प्रत्यक्षतः पूर्वं क्रमज्ञातेषु यत्परम् ।

समस्तवर्णविज्ञानं तदर्थज्ञानकारणम् ॥" (शास्त्रदीपिका)

'नार्थस्य वाचकः स्फोटो वर्णैर्भ्यो व्यतिरेकत' इत्यादि मीमांसायन्योऽपि निपुणमालोचनीयं
सुधीभिर्बोधवैयर्थ्यार्थम् । न चैतत् सप्तविचारसहमिति वद्वः । आकर एव तत्प्रपञ्चः ।

Sarvadaršana-
samgraha-Panini-
daršana.

“न च व्याससमासाभ्यामन्यः प्रकारोऽस्ति । तस्माद्वर्णानां
वाचकत्वानुपपत्तौ यद्वलादर्थप्रतीतिः स एव स्फोटो
वर्णातिरिक्तो वर्णाभिव्यङ्ग्यार्थप्रत्यायको नित्य एवेति । अर्थापत्तिरपि ।
स्फोटानङ्गीकारे सर्व एव संस्कारा विशृङ्खला एव सन्तः पदजन्यपदार्थ-
प्रतीतौ न शक्नुवन्ति । नापि प्रत्यभिज्ञाने प्रत्यक्षेऽप्यतीतापि पूर्वावस्था
स्फुरति । न वा सदसदनेकवर्णावगाहिनी पदप्रतीतिः श्रोत्रेण जन्यते ।
सोऽयं देवदत्त इति प्रत्यभिज्ञानस्य तत्तांशे संस्कारजनितस्मृतिविशेषत्वात्,
श्रोत्रेण सदसदनेकवर्णावगाहाभावाच्च । नहि प्रत्यभिज्ञानमेकं ज्ञानं, तदंशे
संस्कारजन्यतया इदमंशे च चक्षुर्जन्यतया च स्मरणग्रहणात्मकत्वात् । न
च तदंशेऽपि चक्षुः करणं, तस्य सन्निहितग्राहितया तदभावात् । नापीदमंशे

सास्त्राद्यवयवविशिष्टगोपदार्थस्य प्रतीतिरित्यत्र सर्वेषामनुभव एव प्रमाणम् । अर्थापत्ति-
प्रमाणमाह—गौरित्यत्र केवलगकारस्य कारणत्वेऽन्यवर्णोच्चारणस्य वैयर्थ्यापत्तिः, केवल-
गकारोच्चारणात् शाब्दबोधोपपत्तिश्च । नापि द्वितीय इति—वर्णसमूहज्ञानानामेकदाऽ-
सत्त्वेन द्वितीयपक्षोऽपि निरस्तः । तस्मात् पदजन्यशाब्दबोधानुपपत्तौ स्फोटः
सिद्ध इत्यन्यथानुपपत्तिरेवात्र प्रमाणम्—यथा स्थलो (४) देवदत्तो दिवा न भुङ्क्त
इत्यत्र पौनत्वानुपपत्तिप्रमाणेन रात्रिभोजित्वसिद्धिः । नापि वर्णसमुदायज्ञानानां
तादृशज्ञानजन्यसंस्काराणां वा कारणत्वं वक्तुं शक्यं, यतो विशृङ्खलाद्वर्णानां ज्ञानात्
संस्काराद्वा शाब्दबोधोपपत्तिरित्याह—स्फोटानङ्गीकार इति । यच्च सोऽयं देवदत्त इति
प्रत्यभिज्ञानात्मकचाक्षुषप्रत्यक्षं दृष्टान्तीकृत्य अवशेन्द्रियजन्यचरमवर्णज्ञानेऽप्यतीतवर्णस्य
संस्कारवशाज्ज्ञानमुक्तं तदपि दुष्टमित्याह—नापि प्रत्यभिज्ञान इति । तत्र प्रथमतो दृष्टान्त-
मेवासिद्धमित्याह । प्रत्यक्षात्मकप्रत्यभिज्ञाने तद्देशतत्कालरूपा अतीता पूर्वावस्था न
स्फुरति, न वा दार्ष्टान्ते श्रोत्रेणातीतवर्णावगाहिनी चरमवर्णविषयकप्रतीतिर्जन्यते । तत्र
हेतुः—सोऽयमिति—तत्रातीतदेशकालरूपतत्तायाः स्मरणं, चक्षुःसन्निकष्टेदम्पदार्थस्य

वेदान्तादिदर्शनप्रतिपादितापत्तिश्च दूरादास्ते यदि तावद्वैयाकरणमतं धीरमालोच्यते ।
अत्रार्थे ‘तस्मात् यच्चोभयोः समो दोषः न तेनैकश्चोदो भवतीति न्यायात् नातिरिक्त-
स्फोटकल्पनावकल्पत इति चेत् तदेतत् काशकुशावलम्बनकल्पनं विकल्पानुपपत्तेरित्यादिः
‘तस्माद्वर्णानां वाचकत्वसम्भवात् स्फोटोऽभ्युपगन्तव्य’ इत्यन्तः पाणिनिदर्शनप्रस्तावोक्त्यः सर्व-
दर्शनसंग्रहग्रन्थो द्रष्टव्य इत्यलमतिगहनावगाहनेन ।

(४) ‘पौनो देवदत्त’ इति सुद्रितपुस्तके पाठः ।

संस्कारः, चक्षुरन्वयव्यतिरेकानुविधानात् स्मरणहेतुव्यवसायाभावाच्च । तेन स्फोट एवाङ्गीकार्य इति वैयाकरणाः ।

तेन पृथक्सम्बन्धानां संस्काराणां क्रमेण परस्परसम्बन्धकारित्वं स्फोटत्वम् । अन्यथा रसः सरः नदी दीन इत्येतेषां प्रतिलोमपाठेऽपि रफसकारादीनां संस्कारोऽस्ति, न तु तेऽनुलोमसंस्कारवत्त्वेन पदं व्युत्पादयन्ति, अन्यथा भेदो न स्यात् (१) (ज) ।

साध्वसाधुतयाद्योऽपि—११ का ।

आद्यो वर्णात्मकः शब्दोऽपि साधुतया असाधुतया च द्वेधा भवति । किन्नाम साधुत्वम् ? किं साधुजनोदितत्वं, किमुत सूनृतत्वमुताहो वेद-प्रत्यक्षमिति ज्ञानद्वयमेव, न तु तत्ताविशिष्टेदंपदार्थस्यैकं ज्ञानम्, यतस्तत्तांशे चक्षुः-सन्निकर्षाभावेन चाक्षुषप्रत्यक्षे तस्य भानासम्भवात्, एतन्मतेऽलौकिकसन्निकर्षरूपज्ञान-लक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारादिति । नापीदमंश इति—यथा तत्तांशे संस्कारवशात् स्मरणं तथेदमंशेऽपि वाच्यमित्यपि न सम्भवति । इदमंशे चक्षुःसन्निकर्षसत्त्वे सति ज्ञानं, तदभावे नेत्यन्वयव्यतिरेकात्, स्मृतिजनकस्येदंपदार्थस्यानुभवाभावाच्च ।

तेनेति—पृथक्सम्बन्धानामानुपूर्व्योद्भूतानां संस्काराणां प्रत्येकवर्णोच्चारणानां क्रमेण परस्परानुपूर्व्योविशिष्टचरमवर्णज्ञाने शाब्दबोधकारित्वं कारणतावच्छेदकं स्फोटत्वम् । तथाच यादृशानुपूर्व्योविशिष्टचरमवर्णस्य ज्ञानसत्त्वे तत्तदर्थस्य शाब्दबोधो जायते तादृशज्ञाननिष्ठजातिविशेष एव स्फोटत्वम् । सा जातिस्तत्तदर्थविषयकशाब्दबोधजनक-तावच्छेदकत्वेन सिद्धा । यथा दृग्धारणमण्यादिजन्यतावच्छेदकतया वर्त्तनिष्ठजातिविशेषस्य सिद्धिस्तद्वदत्रापि तत्तच्छाब्दबोधजनकतावच्छेदकतया चरमवर्णज्ञाननिष्ठजातिविशेषस्य स्फोटत्वस्य सिद्धिः । अन्यथा स्फोटत्वस्यानङ्गीकार एव तत्तदर्थज्ञानजन्यशाब्दबोध-

(ज) अत्र वेदान्तिमासुत्तरं 'शब्द इति चेन्नातः प्रभवात्, प्रत्यक्षानुमानाभ्याम्' (१।३।२८) इत्यत्र प्रदर्शितात् वक्ष्यमाणाङ्गवच्छङ्करवाक्यतो ज्ञेयं । 'सत्यपि समस्तवर्णप्रत्यवमर्शे यथा क्रमानुरोधिन्य एव पिपीलिकाः पङ्क्तिबद्धिमारोहन्ति, एवं क्रमानुरोधिन एव वर्णाः पदबद्धिमारोहन्ति । तत्र वर्णानामविशेषेऽपि क्रमविशेषकता पदविशेषप्रतिपत्तिर्न विरुध्यत' इति शाश्वरकभाष्यम् । भामत्यादिषु चैतत् प्रपञ्चितमिति तत एव द्रष्टव्यम् । वस्तुतस्तु विभिन्नप्रयोजनत्वात् शास्त्रयोः विभिन्नसिद्धान्तत्वमिति स्थितिः । अतो नानर्थोपपातः ।

(१) 'अन्यथा' इति पदं '(घ)' '(ङ)' पुरु कथोन्नोपलभ्यते ।

वाच्यस्यैव, प्रकृतिप्रत्ययव्युत्पादितत्वं वा ? आद्ये चण्डालादिप्रयुक्तस्य संस्कृतस्याप्यसाधुत्वापत्तिः, द्वितीये परुषसंस्कृतस्य, तृतीयेऽस्मदादिकृतसंस्कृतशब्दानां, चतुर्थे संज्ञाशब्दानामपि । तेन व्याकरणप्रणीतत्वं साधुत्वमिति । तथा सति डित्यादीनां संज्ञाशब्दानामपि डित्योऽयं डवित्योऽयमिति विभक्त्युत्पत्तेः साधुत्वम् ; न तु गावीप्रभृतीनां, भ्रान्तप्रणीतत्वात् । तथापि तैर्यद्वयहारनिष्पत्तिस्तद्विज्ञानां तत्स्मारितगोशब्दादिद्वारा, अज्ञानान्तु अज्ञपरम्पराप्राप्तसंस्कारद्वारैव । प्राकृतस्य तु साधुसमत्वात् साधूङ्गवत्वेन तत्तद्व्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् । (भ)

स्त्रीकारे च सरोवरवाचकस्य सरःशब्दस्य प्रतिलोमेन रस इति पाठेऽपि सरोवरबोधः स्यात् । नदीशब्दस्यापि प्रतिलोमेन दीन इति पाठेऽपि नदीबोधः स्यात् । संस्कार इति—प्रत्येकवर्णज्ञानजन्यसंस्कारोऽस्तीत्यर्थः । न त्विति—ते प्रतिलोमेनोच्चारिता वर्णा अनुलोमसंस्कारवत्त्वेन विशिष्टं पदं यादृशार्थं व्युत्पादयन्ति, तादृशार्थं न व्युत्पादयन्तीत्यर्थः । अन्यथा अनुलोमप्रतिलोमपदाभ्यामेकबोधस्त्रीकारे रससरःपदाभ्यां जनितबोधयोर्नदीदीनपदाभ्यां जनितबोधयोः भेदो न स्यादित्यर्थः ।

समृतत्वं स्निग्धत्वादिगुणविशिष्टत्वम् । आद्य इत्यसाधुचण्डालादिप्रयुक्तस्येत्यर्थः । परुषसंस्कृतस्य कठोरसंस्कृतस्य । संज्ञाशब्दानां चैत्रडित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तिसिद्धेः । व्याकरणनिष्पाद्यत्वं साधुत्वमित्यर्थः । अतएव डित्यादिशब्दानां प्रकृतिप्रत्ययाभ्यामवयवव्युत्पत्तभावेऽपि डित्योऽयमित्यादौ 'सु'विभक्तिसाहित्येन व्याकरणसिद्धत्वमस्यैव । नत्विति—यथा वच्चातोर्बहुवचने देवदत्ता वचन्तीति प्रयोगोऽसाधुः 'नान्यत्वोर्बचेः प्रयोगः' इति सूत्रात्, तथैवात्र केवलगांशब्दोत्तरापत्त्यार्थकप्रत्ययेन 'गाव' इति प्रयोगोऽप्यसाधुः, अतो 'गावी' इति प्रयोगो भ्रान्तप्रणीत एव । ननु कथं भ्रान्तोक्त- 'गावी'पदप्रयोगादपि विशेषदर्शनामप्यर्थप्रत्ययो जायते, अत आह—तथापीति । तैरसाधुपदैरसाधुशब्दस्मारितसाधुशब्दादिज्ञानां शाब्दबोधः । अज्ञानामविशेषदर्शनामज्ञपरम्पराप्राप्तगावीशब्दादेव शाब्दबोधः । नाटकादौ विशेषदर्शनां शौरसेनिकादिप्राकृतशब्दः साधुशब्दः, साधुशब्दसमत्वात् । साधूङ्गवत्वे साधूचरितत्वे तत्तत्प्राकृतलङ्केश्वरव्याकरणप्रणीतत्वाच्च साधुत्वम् ।

जातिरिति—जात्यादिवाचकत्वेन साधवस्त्वतुर्विधा भवन्ति । गौरिति साधुशब्देन

(भ) वस्तुतस्तु साधुसमसाधूङ्गवदेष्टीति भेदेस्त्वैविध्यं प्राकृतभाषोक्तशब्दानाम् । तत्र ऊह-हला-ण्वरोत्यादिप्राकृतशब्दाः शिष्टप्रयोगादरुच्यादिकृतव्याकरणकदनुमोदितत्वाच्च साधव एव ।

साधवश्च चतुर्विधाः ।

जातिः क्रियागुणद्रव्यैः—१२ का

गौः पाचकः शुक्तो डित्य इति क्रमाज्जात्यादिभिश्चातुर्विध्यम् । चकारा-
ज्जातिरेव पदार्थ इति च मतम् (ज) । तथाहि गुडतण्डुलादिपाचकभेदेन
पाचकोऽयं पाचकोऽयमिति पाचकत्वमस्ति । एवं चन्द्रचन्दनकुन्दादिषु अयं
शुक्तोऽयं शुक्त इति शुक्तत्वम् । बालवृद्धयुवाद्युदीरितडित्याद्यर्थेषु डित्या-
दित्वमिति ।

गोत्वरूपजातिविशिष्टयावत्गोरूपधर्मिवाचक इत्येको भेदः । तथा पाचक इति साधुशब्दः
पचनक्रियारूपो यो मनुष्यनिष्ठो धर्मस्तस्य वाचक इत्यपरो भेदः, एवं शुक्त इति साधु-
शब्दः शुक्तरूपगुणविशेषो यो गवादिवृत्तिधर्मस्तस्य वाचक इत्यन्यो भेदः । तथा डित्य
इति साधुशब्दः डित्यरूपैक्यक्तिमात्रवाचकः, इत्येवं क्रमेण साधुशब्दश्चातुर्विधो ज्ञेयः ।
ननु यन्मते जातविव शक्तिर्न कदापि व्यक्तौ, शब्दबोधे अस्तिभानन्तु 'जात्या
व्यक्तिराक्षिप्यत' इति न्यायसिद्धाक्षेपवलादेव, तन्मते साधुशब्दो जातिमात्रवाचक-
श्चैनैकविध एवैतदेवाह—चकारादिति । गुडतण्डुलादीनां नानापाचकभेदेन पाचकोऽयं
पाचकोऽयमिति सर्वत्र पाचके पचघातोः प्रयोगात् पाचकत्वमपि जातिविशेषः ।
नन्वीश्वरकृतसङ्केतविशिष्टस्य सर्वत्र जातौ शक्तिरस्तु, आधुनिकपुरुषकृतस्य डित्यादौ
सङ्केतविशिष्टशब्दस्यैकमात्रवृत्तित्वेन डित्यत्वस्य जातित्वाभावात् कुत्र शक्तिर्वक्तव्यत्वत
आह—बालवृद्धेति । यथा पुत्रे पित्रकृतसङ्केतविशिष्टस्य देवदत्तविष्णुदत्तादिशब्दस्य
शक्तिर्बाल्यपौगण्ड्यादिनानाशरीरवृत्तिदेवदत्तविष्णुदत्तत्वादिजातौ वर्तते, तथैव पुरुषकृत-
सङ्केतार्थडित्यादावेकस्मिन्नेव वस्तुनि बालवृद्धयुवादीनां डित्योऽयं डित्योऽयमित्यनुगत-

(ज) एतच्च मम्मटादयस्त्विमनुवृत्त्य । तथा च प्रकाशे—'सङ्केतितश्चतुर्भेदो जात्यादि-
जातिरेव वा' इति । केचित् तार्किका व्यक्तिरेव पदार्थ इत्यपि वदन्ति । भगवान्
वाङ्मिरपेयम् । जातिरेव पदार्थ इति मीमांसकसिद्धान्तपक्षः । हयमेव स्वीकृतं
भाष्यकारैः 'किं पुनराकृतिः पदार्थ आहोस्विह्य'मिति पदार्थनिर्णयभाष्ये पञ्चमाङ्गिके ।
सुष्ठु व्याख्यातिमेतत् तत्रैव प्रदोषे कैयटेन । चतुर्णां पदार्थप्रपञ्चो भिद्यत इति भूयसां
वेयाकरणानामपि मतम् 'जात्याकृतिविशिष्टव्यक्तिशक्तिपक्ष एव साधोर्वा'निति
तार्किकचूडामणयो महामहोपाध्यायगदाधरभट्टाचार्यपादाः । 'परं ब्रह्मतत्त्वं सर्व-
शब्दार्थ' इति स्थितम्' इति पाणिनिदर्शनप्रस्तावे जरद्वैतवादिमतानुवादं कृत्वा
फणिभाषितानुसारी माधवाचार्यः । योऽहं च भेदो दर्शितो जयदेवेन, तच्चाकरे
द्रष्टव्यम् ।

मुख्यो लाक्षणिकस्तथा ॥

व्यञ्जकश्चेति—१३ का

त्रिधा ते शब्दाः । मुख्यो वाचकः, यस्तु सङ्केतमैश्वरं धत्ते, स मुख्यः । ऐश्वरमीश्वरकृतं, अस्मदादिकृतं सङ्केतमपि यो धत्ते तस्य द्रव्यत्वे स्वार्यं प्रति-मुख्यता । (ट)

सङ्केत ईशेच्छा तत्र तत्त्वकृत् ॥ १४ का

तत्र घटादौ तत्त्वकृत् घटादित्वबोधकत्वं सङ्केतः स्यात् । तथाहि कश्चिद-गृहीतसङ्केतो बालः कदाचिदुत्तमवृद्धेन घटमानयेत्युक्ते मध्यमवृद्धे कम्बु-ग्रीवादिसन्तं व्यक्तिविशेषं स्थानात् स्थानान्तरं नयति सति घटशब्देनेदृशी व्यक्तिरिति प्रथमं व्यक्तावेव घटशब्दशक्तिरिति प्रतिपद्यते । पुनस्तेनैव प्रतीतिवलात् डित्यवस्तु घटकीभूतनानावयववृत्तिडित्यत्वमपि जातिविशेषः । यन्मतेऽवयवाति-रिक्तस्वतन्त्रावयविनोऽभावात् घटत्वजातिर्मानावयववृत्तिरेव, तन्मतमालम्ब्य डित्यत्वमपि जातिरेवेति सर्व्वं समञ्जसम् ।

नन्वैश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्यैव मुख्यत्व उक्तेऽस्मदादिकृतसङ्केतविशिष्टस्य डित्यादि-शब्दस्यैश्वरकृतसङ्केताभावात् मुख्यत्वं, शक्तेरभावेन शक्यसम्बन्धरूपलाक्षणिकत्वमपि न सम्भवतीत्यत आह—अस्मदादौति । द्रव्यत्वे डित्यादितत्तुद्रव्यमात्रवाचकत्वे स्वार्यं प्रत्यौपचारिकमुख्यता । यथार्थमुख्यव्यवहारस्तु (१०) ईश्वरकृतसङ्केतविशिष्टशब्दस्येति बोध्यम् । तद्विन्नमिन्नंति—घटाद्विन्नः पटाद्विन्नो घट एव ; तादृशरूपेण निवेशस्तु अपोहद्वारा निर्द्धारणार्थमेव, न त्वसाधारणलक्षणे निवेशनीयं, तादृशरूपेण निवेशे

(ट) ईश्वरेच्छारूपस्य सङ्केतस्य शक्तित्वमङ्गीकृतं नैयायिकनये । ईश्वरकृतसङ्केतार्थं प्रमाणं मनुस्मृतौ (१।२१) यथा—

‘सर्व्वेषान्तु स नामानि कर्माणि च पृथक् पृथक् ।

वेदशब्देभ्य एवादौ पृथक् संस्थाञ्च निर्गमे ॥”

उन्नेयमेतत् ‘वेदपूर्व्विकैव वृष्टिः’ ‘यस्य निःश्वसितं वेदा’ इत्यादास्तिकमतमाह्लात्माच्च । वस्तुतस्तु न केवलं डित्यडवित्यादय अपि तु सर्व्व एव शब्दा अस्मदादिकृतसङ्केतमेव दधते, न तु ऐश्वरं, भाषानामानन्त्यात्, भाषाविशेषस्य चेश्वरकृतानादिशब्दसङ्केतधारणार्थस्य गौरवापत्तेरिति भाषातत्त्वविदः कोविदाः । सङ्केतपदेन शब्दव्यतिरिक्तं चिह्नमात्रं गृह्यते चेत्, तदा नानर्थक्यापात इति सर्व्वमवदातम् ।

(१०) ‘यथावन्मुखाव्यवहार’ इति पाठः (ग) (ङ) पुस्तकयोः ।

पटमानयेत्युपगते तद्विजातीयं व्यक्तिविशेषं तथैव तस्मिन् नयति सति पुनः सोऽपि घटाङ्गिन्नः पटः पटाङ्गिन्नो घट इति व्युत्पद्यमानः पुनरघटभिन्नो घटः अपटभिन्नः पटश्चेत्यपोहद्वारेण निश्चिन्वन् पुनस्तेनैव घटान्तरं पटान्तर-
ज्ञानयेत्युपगते तस्मिन् पूर्वघटपटयोराकारतो विसदृशौ घटपटावानयति सति पुनरयं संशेते—अहो घटपटशब्दौ न व्यक्तिविशेषविषयकसङ्केतौ, यत एतौ पूर्वघटपटतो भिन्नौ, तेन घटादिषु कश्चिदसाधारणो भविष्यति धर्मः यद्वशादयं घटोऽयमपि घट इत्यनुगताकारावगाहिज्ञानं जन्यत इति निश्चित्य जातावेव सङ्केतमवधारयति । तद्विन्नभिन्नाधिकरणमात्रवृत्तित्वमसाधारणत्वं यथा गोः सास्त्रादिमत्त्वम् ।

योगरूढाश्च रूढाश्च यौगिकाश्चेति ते त्रिधा । १५ का (७)

ते शब्दाः पुनस्त्रिविधा भवन्ति । योगरूढाः पङ्कजादयः । पङ्काज्जने-
र्ङ-प्रत्ययेन (II) पङ्कजनिकर्तृभिर्वायकेन योगेनापि पद्मार्थ एव प्रतिपद्यते,
प्रयोजनाभावात् गौरवप्रसङ्गाच्च । तथा च तद्वृत्तित्वे सति तद्विराट्त्वत्वं तदसाधारण-
लक्षणमिति । तत्र दृष्टान्तो यथेति—सास्त्रा गलकम्बलादिर्गोभिन्ने न वर्तते, गवि वर्तते
च, अतो गौरसाधारणधर्मः सास्त्रादिः ।

योगरूढा इति—ननु पद्मशब्दस्यैव पङ्कजशब्दस्यापि पद्मत्वं कथं शक्यतावच्छेदकं
नोक्तं, तत एव कुमुदशैवालादिवारणं सम्भवेदित्याह—पङ्कादिति । पद्मपदेन केवल-
पद्मत्वरूपेण बोधो जायते । पङ्कजपदात् पङ्कजनिकर्तृ पद्ममिति बोधो जायत इति
प्रामाणिकानामनुभववशात् पङ्कजनिकर्तृकत्वेन यौगिकशक्तिः, पद्मत्वरूपेण रूढ-
शक्तिश्च स्वीकरणीयेति ज्ञेयम् । पद्मस्यैवेति—पङ्कजनिकर्तृपद्मस्यैव स्मृतेः । यदेति—

(७) नैरुक्तैस्तु सर्वेषामपि पदानां धातुभूतप्रकृतिप्रत्ययनिष्पन्नत्वं स्वीक्रियते ।
उणादिसूत्राणि च तत्र निष्पत्तौ सहायकानि । एवं सति किमवयवशक्तित एव निखिलानां
पदानामर्थग्रह उतान्योऽपुत्रपायोऽस्तीति पृच्छायां शब्दानां त्रैविध्यप्रदर्शनव्याजेनाभिधानि-
यामकमन्यदप्यस्तीति सूचयति । उक्तं हि शाब्दिकैः—

शक्तिग्रहं व्याकरणोपमानकोषाप्तवाक्यादवधारतश्च ।

वाक्यस्य शेषादिष्वतेष्वदन्ति सान्निध्यतः सिद्धपदस्य दृष्ट्याः ॥

एवमर्थग्रहकारणेष्वनेकेषु लक्षितेष्वपि शब्दानां, तेषां यथायथमुपरिष्ठाद्दर्शितेष्वेव भेदेषु

(II) 'पङ्कजनि'ङप्र'त्ययेन' इति (क) पुस्तके, 'पङ्कजनितप्रत्ययेन' इति (ख) (ग, पुस्तकयोः पाठः ।

न तु कुमुदाद्यर्थं, इति योगार्थपुरस्कारेऽपि रूढार्थ एवेति योगरूढ एव, ईश्वरसङ्केतमहिम्ना भटिति पञ्चस्यैव स्मृतेः । यदा तु पङ्कजं वर्त्मदौर्गत्यमित्यादि केनाप्युच्यते तदा तत्र पङ्ककतत्वे लक्षणा । वस्तुतस्तु पद्मे शक्तिः ।

रूढा मण्डपादयः । यथा पद्मे पङ्कजनिकर्तृत्वं वर्तते, तथा मण्डपे गृहविशेषे मण्डपानकर्तृत्वं नास्ति, तेन केवलं गृहविशेषो योगार्थं विनापि गम्यत इति रूढ एव । कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशलशब्दो न लाक्षणिक-स्तस्य नानार्थत्वात्, 'कुशलः चेमे पुण्ये च शिचिते' इति शिचितो निपुणः, अतो मुख्य एव (ङ) । एवं मण्डपशब्दो रूढत्वेन गृहविशेषे मुख्यः । यदा तु मण्डपं भोजयेत्युक्तिस्तदा शब्दान्तरसाहचर्यात् मण्डपानकर्तृरि लाक्षणिकः ।

आदितेयादिशब्दा यौगिकाः, अदितेरपत्नानीति 'ढक्'प्रत्ययेन केवलं योगार्थ एव । यदा तु अपत्यार्थप्रत्ययान्तरेण 'ण्य'प्रत्ययेन निरुक्तिस्तदा नानार्थ-वर्त्मदौर्गत्यं पङ्कजं पङ्काज्जातमित्यत्र पङ्कजशब्दस्य पङ्ककतत्वे लक्षणा, पद्म एव शक्तिः । कस्यचिन्मते कर्मणि कुशल इत्यत्र कुशं लातीत्यवयवस्युत्पत्तिं विनैव निपुणार्थं कुशलशब्दो लाक्षणिकस्तन्मतं दूषयति—कर्मणीति । यदा तु आदित्यशब्दो (12) तत्रापत्यार्थ'ण्य'प्रत्ययान्तस्तदा तु नादितेः पुत्रसामान्यस्य बोधः, अपि तु दादशादित्य-रूपस्य सूर्यस्य बोधः, 'आदित्या ऋभव' इति देवसामान्यपर्याये पठितोऽपि ।

ननु 'प्रकृत्यर्थान्वितस्वार्थबोधकत्वं प्रत्ययाना'मिति न्यायात् प्रकृत्यर्थसहितस्यैव प्रत्ययार्थस्य

अन्तर्भावो द्रष्टव्यः । तत्राखण्डशक्तिमात्रेणैकार्थप्रतिपादकत्वं रूढिः, अवयवशक्तिसापेक्षं पदस्यैकार्थप्रतिपादकत्वं योगः, अवयवसमुदायोभयशक्तिसापेक्षमेकार्थप्रतिपादकत्वं योग-रूढिरिति वृत्तिवार्त्तिकेऽप्ययदौक्षित्यचरणाः । डित्यादौ शब्दे रूढिः, आदितेयपाचकादौ योगः, पङ्कजादौ योगरूढिः । एवमभिधा त्रिविधा ।

(ङ) दर्भमृच्छणाद्ययोगाल्लक्षणेयमिति काव्यप्रकाशकतो मतं, न तच्चारु । 'अन्यद्वि-शब्दानां व्युत्पत्तिनिमित्तमन्यच्च प्रवृत्तिनिमित्तमिति दर्भेण दर्शितम् कारणम् । मण्डपादि-शब्देषु भिन्नोऽभिधायाः प्रकार इति केचित्—यदाहुः शब्दशक्तिप्रकाशिकाकाराः—'परै-रूढयौगिकं मन्यतेऽधिक'मिति । "अथाश्वगन्ध्याश्वकर्णमण्डपनिशान्तकुवलयदिशब्देषु का शक्तिरिति ? अत्र केचित्—अश्वगन्धारसं पिवेत्यादिषु केवलसमुदायशक्तिः, अश्वगन्धा वाजिशालेत्यादिषु केवलयोगशक्तिः । अन्ये तु वदन्ति, सङ्करस्य (योगरूढिमयस्येति यावत्)

त्वेऽप्यादित्य इति देवपर्याये पठितोऽपि देवविशेषे शक्तिमत्वात् प्रत्ययमहिम्ना योगरूढ पदार्थः ।

प्रकृतिशक्तिः प्रकृत्यर्थपरा । सुप्प्रत्ययशक्तिः संख्याकारकत्वोपरक्त-
प्रकृत्यर्थपरा । तिङ्शक्तिः संख्याकर्तृकर्मभावोपरक्तवर्त्तमानादिकालपरा ।
उपसर्गा द्योतकत्वाद्वात्वर्थभेदकाः—यथा संहारः अभिहारः विहारः आहारः
मिलित्वा समभिव्याहारः । एवं कृतद्धितप्रत्ययावपि पूर्ववत् । प्रत्येकं सूत्र-
करणात् सर्वत्र योगेन मुख्य एवार्थः । (ठ)

Panini III. 3.1. 'उणादयो बहुल'मिति बहुलग्रहणात् प्रायशो न योगार्थः ।

Unadi. 235. तेन गच्छतीति 'गमेर्डो' इति छते 'डो'प्रत्यये गौः श्रेत

बोधो भवति, नतु स्वातन्त्र्येणैवाह—प्रकृतीति । मिलित्वा—सम् अभि वि आ इत्युपसर्गा
मिलित्वा समभिव्याहाररूपार्थबोधका भवन्ति । पूर्ववदिति—कृतद्धितौ प्रकृत्यर्थपरौ ।
सर्वत्रेति—सर्वेषु प्रत्ययेषु योगेन योगशक्त्या मुख्य एवार्थः ।

ननु तेषां मध्य उणादिप्रत्ययो बहुलमिति सूत्रस्य बहूनर्थान् लातीति व्युत्पत्त्या यस्मिन्नर्थे
विहितस्तदतिरिक्तार्थमपि बोधयति ; तेनोणादिप्रत्ययो हि प्रायशो योगार्थं न प्रतिपादयति,
अपि तु रूढार्थमपीत्याह—उणादय इति । कर्तृबोधक'डो'प्रत्ययेन सिद्धस्य गोशब्दस्य
प्रथमान्तपदघटितस्य 'गौः श्रेते' इति वाक्यस्य गमनकर्तुः श्रयनरूपार्थे बाधिते सति
लक्षणायाः प्रसङ्गात् । अत औणादिकप्रत्ययघटितगोशब्दस्य न प्रत्ययघटितावयवार्थो
विवक्षणीयः, अपि तु सास्त्रादिविशिष्ट एव रूढिः । स च रूढार्थश्च मुख्य एव, न
लाक्षणिकः ।

साऽन्यपदार्थे शक्तिर्देधा, तद्गुणसंविज्ञानरूपाऽतद्गुणसंविज्ञानरूपा च । साहित्यस्य
प्राधान्यं यत्नेवम्भते इन्द्रे एकत्वं भवति—यथा धवस्त्राश्वकर्णश्च द्वौ वृत्तविशेषौ । यदा तु

तु द्वौ भेदौ योगरूढिर्यौगिकरूढिश्चेति । तत्रादास्योदाहरणं पङ्कजादिशब्दः 'न यत्नेकं
विनान्यस्यास्ति शाब्दधोः', द्वितीयस्य त्वश्वकर्णादयः । चतुर्थे एवायमभिधायामेद इत्यन्ये'
इति रसगङ्गाधरेऽपि ।

(ढ) 'प्रकृतिः प्रत्ययश्चैव निपातश्चेति स त्रिधा' इति तार्किकमार्गेण त्रिधा,

'क्रियावाचकमाख्यातसुपसर्गो विशेषकतु ।

सत्त्वाभिधायकं नाम निपातः पादपूरणः ॥'

इति नेरुक्तोक्तदिशा महाभाष्यकृतसम्मतमतेन चतुर्धा, 'कृतद्धितसमासैकशेषसनाद्यन्त-
धातुरूपा पञ्च वृत्तयः' इति वा पञ्चधा अर्वाचीनवैयाकरणसरणिमनुसृत्य पदानां

इत्यत्रापि मुख्यार्थवाधे लक्षणा स्यात्, तेनोणादिप्रत्यये न योगार्थः, अपि तु
रुद्ध एवार्थः । स च मुख्य एव, न लाक्षणिकः ।

समासशक्तिश्च विविधा (ण) । तथाहि बहुव्रीहिरन्यपदार्थे शक्तिः । सा
च द्वेधा—तद्गुणसंविज्ञानरूपा, तदितरा च । उभयपदार्थप्रधाना तत्पुरुषस्य ।
अव्ययांशप्रधानाऽव्ययीभावस्य । नञर्थप्रधाना नञ्तत्पुरुषस्य । प्रत्येकपद-
प्रधाना इन्द्रस्य । तत्र साहित्यप्राधान्ये समाहारे एकत्वं यथा धवखदिरावित्यत्र धवसाहित्य-
वान् खदिरः, खदिरसाहित्यवान् धव इति साहित्येऽपि द्वयोः प्राधान्याद्विवचन-
मेव, एवं धवखदिरपलाशा इत्यत्र बहुवचनमेव । साहित्यमूलके द्वित्वादौ
विभक्तिर्न प्रत्येकं द्वित्वादिकं बोधयति । धवखदिरौ पश्येति क्रिया तु प्रत्येकं
सम्बध्यते ।

एकशेषे तु लक्षणैव—पितरावित्येकस्य पितृद्वयान्वयाभावात् पितृमातरा-
वेव लक्ष्येते, पितृशब्दस्य जनकार्यमात्रस्मृतेः ।

साहित्याश्रयस्य तत्तद्गुणस्य प्राधान्यं तदेतरेतरद्वन्द्वसमासे द्वित्वबहुत्वे भवतः । धवखदिरा-
वित्यत्र परस्परसाहित्यस्य द्वित्वसंख्या दिवचनम् । धवखदिरपलाशा इत्यत्र परस्पर-
साहित्यस्य बहुत्वाद्विवचनम् । इन्द्रसमासस्य साहित्ये शक्तिरितिहेतोः शाब्दबोधे
साहित्यस्य भानम् । साहित्यमूलक इति—यतः साहित्यस्यैव द्वित्वप्रतीतिर्न तु धवस्य
खदिरस्य वा, अत एकधवैकखदिराभिप्रायेण धवखदिरौ पश्येत्पि सङ्गच्छते ।

पितृशब्दस्य जनके शक्तिः, मातृपितृभयबोधे लक्षणा । तत्रोदाहरणमाह—एकशेष
इति—माता च पिता चेत्येकशेषे कृते मातृपितृभयबोधस्तु लक्षणयैवेति बोध्यम् ।

विभागमूरीकृत्य मनसि यथाक्रमं प्रत्येकं शक्तिस्वरूपप्रसङ्गमवतारयति । तत्रासमस्त-
सुमिडन्तोपसर्गसहितप्रकृतिकक्षितान्तेषु पदेषु यथायोगं योगशक्ता एवार्थप्रतीतिः ।

(ण) प्रायशोऽभिधेयैव वृत्तार्थबोधः । तत्र शब्दशक्तौत्यादि पदेषु योगतः, पङ्कजादि-
पदेषु योगरूपा, कैवर्त्तबोधकधीवरादिपदेषु च रूपाव शक्तिमत्वम् । कचित् सुवङ्गादि-
बोधकधीवरादिपदेषु 'लब्धात्मिका सती रूढिर्भवेत् योगाप्रहारिणी' इति भट्टवचनात्
रूढिलक्षणेतिरोहितार्थमेतत् । नञ्चत्र समासघटकपदार्थप्राधान्येनैव भागकल्पनो-
परिष्टादित्यवधेयम् । यदृच्छसुद्देशोऽत्र, न तु समाससङ्गादर्शनाय । तद्गुणसंविज्ञानेति—
लम्बकर्णमानयेत्यादि आद्यस्य भेदस्योदाहरणं, दृष्टसागरमानयेत्यादि परस्येति । इहोक्त-
मनुक्तञ्च सर्वं शब्दशक्तिप्रकाशिकादितो ग्राह्यम् ।

वाचकोऽपि शब्दः समाससद्भावे सति लक्षणिको भवति । धीवर इति कैवर्त्तवाचकः शब्दः, धिया वर इति तृतीयातत्पुरुषसमासेन सुबुद्धिः प्रतिपाद्यते । तत्र तु लक्षणैव । एवं सर्वत्र लक्षणा बोद्धव्या । दिङ्मात्रमुदाहृतम् ।

यौगिकासु शब्दाः सिद्धाः साध्याश्च । सिद्धा वासुदेवादयः । साध्या वक्तृस्वेच्छाकृता आनकदुन्दुभिनन्दनन्दनादयः (13) । ते च पूर्वपदपरिवृत्तिसिद्धा उत्तरपदपरिवृत्तिसिद्धा उभयपदपरिवृत्तिसिद्धाश्च । वसुदेवनन्दन इति पूर्वपदस्य परिवृत्तिः, आनकदुन्दुभिसुत इति परपदस्य, शूरसुतपुत्र इतुभयपदस्य (त) । एवमुन्नेयम् । क्वचिदुभयपदापरिवृत्तिः, पत्ररथः गरुत्मान् गोसंख्य इत्यादि ।

वाचकोऽपीति—धीवरशब्दः कैवर्त्तं रूढः, धिया वर इति व्युत्पत्त्या तस्य सुबुद्धिजनबोधे लक्षणा । ननु सुखार्थस्य बाधाभावे कथं लक्षणा सम्भवतीति चेत् रूढिशब्दस्य सुखार्थो रूढार्थ एव, अवयवव्युत्पत्त्याऽर्थान्तरन्तु न सुखम् । यथा मण्डपशब्दस्तथापीति बोध्यम् ।

सिद्धाः कौषादो प्रसिद्धा (थ) यथा अमरे वासुदेवशब्दः । पूर्वपदपरिवृत्तीति—वाक्यघटकौभूतपूर्वपदस्य परिवृत्तिं पूर्वपदसमानार्थकशब्दान्तरं सहन्ते । वसुदेवेति—वसुदेवमानन्दयतीति वाक्ये वसुदेवशब्द एव परिवृत्तिसिद्धः, ननु नन्दनशब्दः, अतो वसुदेवपुत्र इत्युक्ते वसुदेवस्यानन्दजनकत्वरूपेण प्रतीतिर्न भवति । एवं वसुदेवस्य जन्मकाले भाविभगवदतारसूचकं दुन्दुभिवाद्यं देवाश्चक्ररतस्तदर्थबोधकः आनकदुन्दुभि-

(त) वसुदेवप्रिता शूरस्तस्य पुत्रः शूरसुतपुत्रः । अत्र सुतपुत्रपदयोः परिवृत्तिसिद्धत्वं विद्यत एव, न तु शूरपदस्येति बोध्यम् । यत् 'शूरसुतपुत्र इत्यत्र शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसिद्ध' इति टीकाकृतं तत् शौरिशूरतनयशूरात्मजादिपदैरेव तस्य परिवृत्तिरित्यभिप्रायकम् । वसुदेवार्थे शौरिपदं योगरूढं, रूढ्या तु 'देवकौनन्दनः शौरि'रित्यभिधानवलात् कृष्णस्यैव बोधः ।

(थ) कौषादाविति टीकाकृतदुक्तं कौषग्रहणं न सम्यक्—नात्र कौषप्रसिद्धप्रसिद्धिभ्यां विभागोऽवतार्यत इति मूलतः प्रतिभाति । तथा सति आनकदुन्दुभिरित्यत्रापि सिद्धत्वं पर्थवस्येत् 'वसुदेवोऽस्य जनकः स एवानकदुन्दुभिरित्यमरोक्तेः । 'उपाधिश्च द्विविधो वस्तुधर्मो वक्तृयदृच्छासन्निवेशितश्च । वस्तुधर्मोऽपि द्विविधः सिद्धः साध्यश्चेति 'सङ्केतितश्चतुर्भेद' इत्यादि काव्यप्रकाशकारिकास्थवृत्तिमनुसृत्यात्र भागकल्पना । सिद्धान्ते तु द्वयोर्मनाम् वैलक्षण्यं यतस्तत्र साध्यपदेन कदाख्यातप्रकृत्यर्थो विवक्षितः । इह त्वन्यथा ।

(13) 'आनकदुन्दुभिनन्दनादयः' इति पाठः (ख) (ङ) (झ) पुस्तकेषु ।

मुख्यो लक्षणाधिको व्यञ्जक इति ये त्रिविधा पूर्वोक्तास्ते पुनरपि लक्षयिष्य-
माणावृत्तिवयाद्धेतोरिह प्रस्तूयन्ते—

वृत्तिवयात् पुनस्त्वेधा—१६ का

ते शब्दा इति गम्यम् ।

—वृत्तयस्त्वभिधादयः ॥ १७ का

वृत्तिवयन्तु अभिधा लक्षणा व्यञ्जनेति । अभिधैव शक्तिः ।

यस्योच्चारणमात्रेण सहजं यत् प्रतीयते ।

तस्य तत्र तु या वृत्तिः साभिधा—१८ का

यथा गोशब्दस्य सास्त्रादिमति प्राणिविशेषे वृत्तिः । सा तु न व्यक्तौ,
अपि तु जातौ । व्यक्तौ चेत्तर्हि गोविशेष एव प्रतिपाद्यते, न तु गोमात्रम् ।
जातौ चेत्तर्हि व्यवहारानुपपत्तिः, अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव । न तु तत्र
लक्षणा आक्षेपलभ्यत्वात्, अविनाभावो ह्याक्षेपः । (द)

शब्दो न परिवृत्तिसहः किन्तु सुतशब्द एव परिवृत्तिसहः । तथाच शूरसुतपुत्र इत्यत्र
शूरसुतशब्दः परिवृत्तिसहः, पुत्रशब्दोऽपि परिवृत्तिसहः । ननु कस्यचित् शब्दस्य परि-
वृत्तिर्वर्तते कस्यचिन्नेत्यत्र किं प्रमाणमिति चेत्तत्र शब्दशक्तिस्वभावात् प्रामाणिकानामनु-
भव एव प्रमाणमिति बोध्यम् । पत्नरथशब्द एव पत्निवाची, नतु दलरथो, नापि पत्न-
स्यन्दनः पत्निवाची । गरुडस्य शब्द एव गरुडवाची, नतु पक्षवान्, नाप्यस्यार्थकलकारादि-
प्रत्ययान्तो गरुडादिशब्दः । तथा गोसंख्यशब्द एव गोपवाचो नतु धेनुसंख्यः, नापि
गोसङ्ख्यानः ।

यदस्तु सहजं प्रतीयते तत्र तस्मिन् तस्य शब्दस्य या वृत्तिः साभिधा । व्यक्तौ
चेदिति—तत्तद्व्यक्तिमात्र एव स्वीकारे व्यक्तिभेदेऽनन्तशक्तिस्वीकारेण गौरवात्, सन्निकृष्ट-
तत्तगोव्यक्तौ शक्तिज्ञानवतः पुरुषस्य काश्यां गौरस्तीति वाक्यादसन्निकृष्टकाशीस्यतत्तद्-

(द) अविनाभाव इति—नहि कदापि व्यक्तिं विना जातिर्वर्तते । आक्षेपोऽनुमानं
यातिरिति यावत् । तथाचानुमानसहकारेण जातिविशिष्टधीः । इयं गौर्गौत्वादित्यनु-
मानात्र लक्षणा । शक्यार्थ एव प्रयोगो, नतु शक्यार्थवाधः । एवमपि वाक्यार्थबोधस्थले ।
अतो न लक्षणा । यदुक्तं कुसुमाञ्जलावुदयनाचार्यपादैः (३।१२) —

श्रुतान्वयादनाकाङ्क्षं न वाक्यं ह्यन्यदिच्छति ।

पदार्थान्वयवैधुर्यात्तदाक्षिप्तेन सङ्गतिः ॥

—लक्षणा पुनः ।

मुख्यार्थवाधे शक्यस्य सम्बन्धे यान्यधीर्भवेत् ॥ १६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्याप्तोक्तौ कश्चित् परामृशति—गङ्गायां घोषान्वयाभावात् घोषशब्दोऽत्र ध्वन्यर्थः, नत्वाभीरपक्षार्थः ; ततः प्रतिवसतीति श्रुते गङ्गाशब्दो वा स्वसम्बन्धि तीरमभिधत्ते, घोषशब्दो वा स्वसम्बन्धिनं प्रतिबिम्बमभिधत्ते । उभयोरेव लाक्षणिकत्वं सम्भाव्यते, तदत्र नेयं रुढिलक्षणा, अपि तु प्रयोजन-लक्षणैव । यद्यमभ्यान्तो वक्ता तत्प्रयोजनमेव विचार्यम् । यदि गङ्गाशब्द-स्तटं लक्षयति तदा तस्य शैत्यपावनत्वादिकमेव प्रयोजनम् । यदि वा घोष-शब्दः स्वप्रतिबिम्बं लक्षयति, तदापि घोषस्य तत्तीरनैकव्यातिशयप्रतिपादनेन तदेव तीरगतं शैत्यपावनत्वादिकं, अधिकञ्च गङ्गाजलस्य स्वच्छत्वम् । तेना-धिकप्रयोजनलाभे घोषशब्दः एव लाक्षणिक इति परामर्शानन्तरं पुनस्तमा-गोविषयकशब्दबोधानुपपत्तेश्च, तत्र शक्तिज्ञानाभावेन पदजन्यपदार्थोपस्थितेरभावात् । एष दोषस्तु सामान्यलक्षणायाः प्रत्यासत्तित्वानङ्गीकारपक्ष एव बोध्यः । ननु जातौ शक्तिस्वीकारे व्यक्तिज्ञानाभावेन कथं तत्तद्व्यक्तिविषयकव्यवहारः सिध्यतीत्याह—तर्हीति । अतो जात्याक्षिप्तव्यक्तावेव व्यवहार इत्यर्थः । जातौ शक्तिधादिनां मते व्यक्तिभाणार्थं व्यक्तौ लक्षणा न स्वीकरणीया, व्यक्तिभाणमाक्षेपादेव । अविनाभावो व्याप्तिः । तथा च व्यक्तिभाणं विना जातिभाणमनुपपन्नमतो यत्र यत्र जातिभाणं तत्र तत्र व्यक्तिभाणमावश्यकमेवेति व्यक्तिज्ञानादेव शाब्दबोधे व्यक्तिभाणमिति ।

मुख्यार्थस्य वाधे जाते यः शक्यस्य वाच्यस्य सम्बन्धस्तस्मिन् सति शक्यसम्बन्धस्य ज्ञाने जाते सतीत्यर्थः । या अन्यपदार्थविषयकधीर्भवेत्तादृशधीजनकशक्यसम्बन्धो लक्षणेति पर्यवसितार्थः । अधिकञ्चेति—गङ्गापदस्य लक्षणापेक्षया घोषपदस्य लक्षणायां गङ्गायां स्वच्छत्वप्रतीतिरधिका । अतोऽधिकप्रयोजनलाभात् घोषपदस्यैव लक्षणोचिता । एतन्मत-मपि दूषयति—पुनरिति । तमानयेत्युक्ते तत्पदेन घोषपदार्थस्य प्रतिबिम्बस्य बोधस्वीकारे तस्यानयनमसम्भवमतो गङ्गापदस्यैव तीरे लक्षणा वक्तव्या । घोषपदस्याभीरपक्षां शक्ति-रेवातस्तदानयनं संज्ञच्छत इति निश्चिन्वन् । गङ्गापदसमभिव्याहारं विना केवलं घोषः प्रतिवसति, तमानयेत्युक्ते मुख्यार्थस्य वाधाभावे न लक्षणाया अवकाशः । किन्तु गङ्गापदप्रयोगादेव मुख्यार्थवाधः, अतएव गङ्गापद एव लक्षणेति व्युत्पद्यते । इयं लक्षणा जहत्स्वार्थः, जहत् त्यजन् स्वार्थं यस्यां, (घ) तथाभूतापि गङ्गारूपस्वार्थस्य त्यागं

(घ) जहत्तज्जन् स्वार्थो यामिति वा विग्रहः ।

नयेति श्रुते 'गङ्गा'शब्द एव लाक्षणिको न 'घोष'शब्द इति निश्चिन्वन्, 'घोषः प्रतिवसति, तमानये'तुपक्ते नान्वयबाधः, तेन वाक्ये न लक्षणा, अपि तु 'गङ्गा'-शब्द एवेति व्युत्पद्यते । इयन्तु लक्षणा जहत्स्वार्थापि स्वसम्बन्धमात्रेण स्वाविनाभावप्रतिपादयित्री ।

'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादावजहत्स्वार्था, कुन्तधारित्वेन कुन्तसहितप्रवेशात् ।

Patanjali-
Varttika.

'शोणो धावती'त्यत्र न लक्षणा, 'कचित् गुणवचनान्तुपो लुगिष्ट' इति लुप्तेनापि मतुपा सुख्यार्थ एवाभिधीयते ।

'कृत्रिणो गच्छन्ती'ति समूहार्थे लक्षणा, सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावात् ।

'रथो गच्छती'त्यत्र जहदजहत्स्वार्था, स्वाकर्षकगमनेन शक्यसम्बन्धात् स्वकर्तृकगमनाभावादंशतो जहत्स्वार्था गमनांशेनाजहत्स्वार्था । केचि-कुर्व्वत्यपीत्यर्थः । शक्यसम्बन्धरूपलक्षणाघटकौभूतस्वसम्बन्धमात्रेण यः स्वस्याविनाभावो व्याप्तिः गङ्गासम्बन्धज्ञानस्यावश्यकतारूपा तस्य सम्पादयित्री ।

कुन्तोऽस्त्वविशेषः, तद्विशिष्टपुरुषप्रवेशतात्पर्यस्थले केवलपुरुषे 'कुन्त'पदस्य न लक्षणा, किन्तु कुन्तविशिष्टपुरुष एव । शोणो रक्तगुणविशिष्टो धावतीत्यत्र गुणवाचकस्य 'शोण'-शब्दस्य शोणगुणविशिष्टे लक्षणेति सर्वत्र प्रसिद्धिः । कस्यचिन्मते लक्षणां विनैव 'गुणवचनान्तुपो लुगित्यनुशासनेन शोणशब्दोत्तर-मत्तुपो लोपान्मुख्य एवार्थः । ननु कृत्रसंहितानां कृत्ररहितानाञ्चानेकपुरुषाणां गमनस्थले 'कृत्रिणो गच्छन्ती'ति प्रयोगश्च-रहितकृत्रसहितपुरुषसम्बन्धे लाक्षणिक इत्याह—सर्वेषामिति । कृत्ररहितानां कृत्र-संहितानाञ्च सर्वेषां कृत्रित्वेनान्वयाभावान्मुख्यस्यार्थस्य बाधः, अतोऽत्र कृत्राकृत्राभयत्र 'कृत्रि'पदस्य लक्षणा । तेनात्राप्यजहत्स्वार्था लक्षणा बोद्धव्या ।

ननु 'रथो गच्छती'त्यादौ गमनानुकूलयत्नवत्वरूपस्य गमनकर्तृत्वस्य रथेऽचेतनत्वेन बाधितत्वात् कथं शाब्दबोधः ? न च 'रथ'पदस्य रथप्रेरकपुरुषे लक्षणा स्वीकर्तव्या—तथा सति पुरुषस्य सचेतनत्वेन तस्मिन् गमनकर्तृत्वं न बाधितमिति वाच्यं, केवलं 'पुरुषो गच्छती'-त्यनुक्ता रथस्य गमनतात्पर्येण 'रथो गच्छती'ति वक्तुः पुरुषस्य विवक्षितार्थस्य रथनिष्ठबोधितगमनस्यासिद्धेः । तस्मादेवं वाच्यं—यथा 'रथ'पदस्य पुरुषे लक्षणा तथा गमूधातोरपि रथनिष्ठगमनविशेषे लक्षणा विवक्षणीया । तथाच रथनिष्ठगमनानुकूल-यत्नवान् पुरुष इत्याकारकः शाब्दबोधः सिद्धः । एवं सति लक्षणाया रथवृत्तित्वावच्छिन्न-गमनत्वरूपधर्मविशेषस्य शाब्दबोधे भागे सति गमूधातोः शक्यतावच्छेदकस्य निरवच्छिन्न-गमनत्वजातिरूपस्यार्थस्य तादृशशाब्दबोधेऽभागेन जहत्स्वार्था । एवं गमूधात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भागेनाजहत्स्वार्था च । तस्मादेकैव लक्षणा जहदजहत्स्वार्था भवतीति

दाख्यातस्य प्रयत्नवाचकत्वादचेतने तदभावाद्वापारे लक्षणां पठन्ति ; केचि-
दाख्यातस्यानुकूलव्यापारप्रधानतया चेतनाचेतनयोर्धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य
सत्त्वादाख्यातप्रयोगो मुख्य एवेति ।

‘मञ्चाः क्रोशन्तौ’त्यत्र स्वसम्बन्धमात्रेण जहत्स्वार्थेव । नेयं प्रयोजनवती,
न वा रुढिलक्षणा ।

कस्यचिदेकदेशिनो मतमाश्रित्याह—‘रथो गच्छती’ति । स्वस्य रथस्याकर्षको यः पुरुष-
स्तस्माद्रथस्य गमनेन पुरुषे ‘रथ’पदस्य प्रत्ययसम्बन्धरूपलक्षणासम्भवादित्यर्थः । स्वकर्त्तृ-
क्रेति—रथकर्त्तृकगमनासम्भवादन्वयानुपपत्तिरूपं लक्षणाबीजमपि दर्शितम् । अंशत
इति—गम्यातोरपि निरवच्छिन्नगमनत्वजातिरूपस्वार्थस्य शाब्दबोधेऽभागेन तदंशे
जहत्स्वार्था लक्षणा । गमनांशेनेति—गम्यात्वर्थस्य गमनविशेषस्य भागेन तदंशेऽजहत्-
स्वार्था च । एतन्मतं नात्यन्तविचारसहमतो मतान्तरमाह—केचिदिति (न) । आख्यातस्य
यत्ने शक्तिरतोऽचेतने रथादौ यत्नाभावाद्वापाररूपार्थे लक्षणां पठन्ति । व्यापारोऽत्र
स्वप्रेरकपुरुषेण सह रथस्य गमनक्रियानुकूलसंयोगः । तथाच गमनानुकूलव्यापाराश्रयो
रथ इत्याकारको बोधः सिद्ध इति भावः । कस्यचिन्मते ‘रथो गच्छती’त्यत्र लक्षणेव नास्ति
किन्तु मुख्य एवायं प्रयोगस्तन्मतमुपन्यस्यति—केचिदिति । आख्यातस्य न यत्नमात्रे
शक्तिः, किन्तु व्यापारवत्त्वरूपेण व्यापारे शक्तिः । व्यापारवत्त्वरूपधर्मस्तु यत्ने तथा
रथपुरुषसंयोगे वर्तते, (14) अतो व्यापारवत्त्वरूपेणोभयत्र शक्तिः । तथाच सचेतनकर्त्तृ-
समभिव्याहारस्थले व्यापारवत्त्वरूपेण यत्नस्य बोधो जायते, अचेतनकर्त्तृकस्थले व्यापार-
वत्त्वरूपेण संयोगादिवोधो जायते इति न कुत्रापि लक्षणाया अवकाशः, एतदभिप्रायेणाह—
आख्यातस्यानुकूलेति । आख्यातार्थानुकूलव्यापारस्य प्रधानतया मुख्यतया चेतने पुरुषे
ऽचेतने रथे च धात्वर्थानुकूलव्यापारस्य यत्नस्य संयोगस्य च यथासंख्येन सत्त्वादाख्यातघटितो
‘रथो गच्छती’ति प्रयोगो मुख्य एव, नतु लाक्षणिकः ।

(न) वस्तुतस्तु ‘केचिदि’ति निर्देशेन जहद्जहत्स्वार्थलक्षणापक्षः ग्रन्थज्ञतो नानभि-
मत इति सुयुक्तमेव, अतः ‘अतो मतान्तरमाह’ इति टीकादभिधानं न ग्रन्थकारमत-
तात्पर्यपर्यालोचनया । आख्यातस्य प्रयत्नादिवाचकत्वमुपन्यस्तं जगदीशेन—‘धात्वर्थेन
विशिष्टस्य विधेयत्वेन बोधने । समर्थः स्वार्थयत्नस्य शब्दो वाख्यातमुच्यते ॥’ इति
कारिकायाम् ।

(14) ‘यथा यत्ने तथा रथपुरुषसंयोगे च वर्तते’ इति (घ) पुस्तके पाठः :

रूढ्या प्रयोजनेनापि सा द्विधा—२० का

सा लक्षणा द्विधा भवतीत्यर्थः । 'विष्वक्सेन' इत्यादौ विषूची सेना यस्येति बहुतरसेनावति महाराजादौ व्युत्पन्नत्वेऽपि शक्तेः । भगवत्यपि भगवद्भक्तविशेष एव रूढिः । 'गङ्गायां घोषः प्रतिवसतो'त्यादौ प्रयोजनं, तत्तु शैत्यपावनत्वादि । अत उक्तम्—

Kumarila Bhatta—
Slokavarttika.

अभिधेयाविनाभूतप्रतीतिर्लक्षणेच्यते ।

लक्ष्यमाणगुणैर्योगाद्दृष्टेरिष्टा तु गौणता ॥

'व्यङ्गेन रहिता रूढौ सहिता तु प्रयोजने' इति वचनाद्व्यङ्ग्यसहिता

Kavyaparakasa II. प्रयोजनवती लक्षणेव प्रयोजिका, न रूढिलक्षणा ।

—भिद्यतेऽथ सा । २१ का

सा प्रयोजनवती लक्षणा भिद्यते विविधा भवतीत्यर्थः ।

मच्चा इति—अचेतनमच्चस्य क्रोशनासम्भवान्मच्चपदेन मच्चस्यपुरुषे लक्षणा । इयन्तु प्रयोजनवतीरूढिलक्षणायोरतिरिक्ता निरर्थिकैव ।

सार्थकलक्षणा तु द्विविधेति—रूढेति । रूढिलक्षणा तु शक्तितुल्यैव, अतोऽस्या अपि सार्थकत्वं बोध्यम् । 'विष्णु'शब्दोऽव्ययः सर्ववाची, तेन विष्णु सर्वतोऽश्चति गच्छतीति विषूची सर्वथापिका सेना यस्येति वृत्तपत्त्या 'विष्वक्सेन'शब्दोऽव्ययवृत्तपत्त्या महाराज-बोधकः, 'विष्वक्सेनो जनाङ्गन' इत्यभिधानाच्छक्त्या भगवद्वाचकः, रूढिलक्षणाया भगवत्-पार्षदविशेषे लाक्षणिकः । तथाच 'रूढेर्योगापहारिते'ति नियमेन 'विष्वक्सेन'शब्देन पार्षदबोध एव भवति, नतु योगशक्त्या महाराजादिवोधो भवति । न च रूढेः प्रतिबन्धकत्वाच्छक्त्या भगवद्बोधोऽपि मास्त्विति वाच्यं, यतो 'रूढेर्योगापहारिते'ति न्यायेन योगशक्त्या प्रत्ययघटितप्रकृतिजन्यमहाराजादीनां बोध एव न जायते । नतु 'विष्वक्सेनो जनाङ्गन' इत्यभिधानात् समुदायशक्त्या भगवद्बोधे रूढेः प्रतिबन्धकत्वं सम्भवतीति बोध्यम् ।

अभिधेयस्य शक्त्याविनाभूतोऽसाधारणसम्बन्धविशेषविशिष्टस्तस्य प्रतीतिर्यस्याः सा लक्षणेच्यते । उदाहरणन्तु 'गङ्गायां घोष' इत्यादि । लक्ष्यमाणगुणस्य सादृश्यस्य योगा-द्वेतोर्वृत्तेर्गौणतेष्टा, गौणी वृत्तिर्भवतीत्यर्थः । तथाचेतन्मते सादृश्यलक्षणास्यले गौणी वृत्तिः शक्तिलक्षणातिरिक्ता स्वतन्त्रा वृत्तिरिति भावः । उदाहरणन्तु 'गौर्वाहो' इत्यादि । वह्निस्तिष्ठतीत्यौणादिकप्रत्ययाद् ग्रामस्यान्ते स्थितनीचजातिर्वाहोः (प), स तु गौर्गोसदृशः ।

व्यङ्गेनेति—रूढिलक्षणा व्यङ्गनावृत्तिरहिता, प्रयोजनवती लक्षणा व्यङ्गनावृत्तिसहितेति

सारोपा सारोप्यमाण आरोपविषयोऽपि च ।

यत्र व्यक्तौ

—२२ का

यत्र लक्षणायामारोप्यमाण आरोपविषयश्च स्फुटौ, सा सारोपा । यथा ‘अमृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणम्’ । अत्रामृतमारोप्यमाणं गुणश्रवणमारोपविषयो हावेव स्फुटौ । ‘गौर्वाह्यीक’ इत्यन्ये (प) ।

—आदिनान्तर्निर्गोर्णं चरमे सति ।

भवेत् साध्यवसाना सा—२३ का

सा सारोपा साध्यवसाना भवेदादिनारोप्यमाणेन चरम आरोपविषये-
ऽन्तर्निर्गोर्णं सति । यथा ‘अमृतमेवेद’मिति । आरोप्यमाणेनामृतेन गुण-
श्रवणमारोपविषयोऽन्तर्निर्गोर्णः । ‘गौरेवाय’मित्येके ।

भिदे द्वे द्विविधे द्वमे ।

गौण्यो शुद्धे च सादृश्यात् सम्बन्धान्तरतोऽपि च ॥ २४ का

एतौ भेदौ सादृश्याद् गौण्यो, सम्बन्धान्तरतः शुद्धौ भवत इत्यर्थः ।

ग्रामाणिकानां वचनाद्वाङ्मयसहिता प्रयोजनवती लक्षणेव प्रयोजिका सार्धिका, न तु रूढि-
लक्षणा । एतन्मते रूढिलक्षणा व्यर्थेति बोध्यम् ।

सा प्रयोजनवती लक्षणा सारोपा । भक्तमत उदाहरणममृतं श्रीकृष्णगुणश्रवणं,
अन्यमते तु ‘गौर्वाह्यीक’ इति ।

सूत्रस्यादिनेत्यस्य व्याख्या—आरोप्यमाणेनेत्यमृतेनेत्यर्थः । चरम इत्यस्य व्याख्या—
आरोपविषय इति कृष्णकथाश्रवण इत्यर्थः । अन्तर्निर्गोर्णे सतीति—नेदं कृष्णकथा-
श्रवणमपि त्वमृतमेवेति वाक्य एवकारेण कृष्णकथाश्रवणस्य निषेधे सतीत्यर्थः । सारोपा-
स्थले त्वमृतकृष्णकथाश्रवणयोरभेदप्रतीत्या द्वयोरेव वाक्ये प्रवेशः । न तु साध्यवसानास्थल
इवापरस्य निषेधः । अयं वाह्यीको न भवत्यपि तु गौरेवेत्युदाहरणं भक्तभिन्नानां ज्ञेयम् ।

(प) अत्र भक्तकृते ग्रन्थे श्रीकृष्णनामकथाश्रय एवोदाहरणविन्यासः, तेनातदर्थमुदाहरण-
मन्यत उपादीयत इत्यन्य इत्यभिधानम् । ‘पञ्चानां सिन्धुषष्ठानामन्तरं ये समाश्रिताः ।
वाह्यीका नाम ते देशा न तत्र दिवसं वसेत् ॥’ इति महाभारतीयकर्णपर्वस्थश्लोकाद्वाह्यीको
नाम वर्जनीयो देशविशेषस्तत्रत्यः पुरुषो वाह्यीक इति वा व्याख्या । अत्रात्रत्वानाचारादि-
साधर्म्यसम्बन्धः, अत्रत्वानाचारादतिशयबोधनं लक्षणायां प्रयोजनमिति स्थितिः ।

सादृश्यहेतुका तूक्ता सम्बन्धान्तरहेतुका । २५ का

यथा 'भगवद्भक्तिर्महत्सङ्गः', 'भगवद्भक्तिरेवायम्'—अत्र कार्यकारण-
भावसम्बन्धः । 'आयुर्वृतं', 'आयुरेवेद'मित्यन्ये । क्वचित्तादर्थ्यात् यथा—'कृष्ण-
सेवार्थो व्यापारः कृष्णसेवा' । क्वचित् स्वस्वामिभावसम्बन्धात् यथा—'कृष्णस्य
सखा कृष्णः' । क्वचित्तात्कर्म्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनाद् गोपः' । सर्व्वत्र
प्रयोजनं न रूढिः (फ) ।

पराक्षेपः स्वसिद्धान्तं परस्मिन् स्वसमर्पणम् ।

ययोस्ते लक्षणे शुद्धे प्रागुपादानलक्षणे ॥ २६ का

इमे सारोपासाध्यवसाने द्वे द्विविधे भवतः । सादृश्यसम्बन्धेनारोपे सति द्वे गौण्यौ
भवतः, सम्बन्धान्तरेणारोपे सति द्वे शुद्धे भवतः ।

महत्सङ्गो भगवद्भक्तिजनक इति लक्ष्यार्थः—इत्यत्र सारोपा । भक्तिरेवायमिति साध्यव-
साना । भक्तिजनकानां मध्ये महत्सङ्गो यथा भक्तिजनकस्तथा नान्यः, एतादृशजनकता-
तिशयरूपप्रयोजनवतीर्य लक्षणेति ज्ञेयम् । अयं व्यापारः कृष्णसेवेत्यत्र तादर्थ्यसम्बन्धे
लक्षणा । कृष्णस्य सखा सुवलः कृष्ण एव, सखातिशय एव प्रयोजनम् । 'गोप'पदस्य
रूढिशक्त्या गोपजातावेव प्रयोगः, तदतिरिक्ते गोपालनकर्त्तरि वैश्यजातौ गोपव्यवहारस्तु
लाक्षणिक एव—यथा 'मण्डपं भोजये'त्यत्र 'मण्डप'शब्दो गृहे रूढिरपि मनुष्ये लाक्षणिकः ।
एतन्मतमालम्ब्याह—कृष्णो गोपालनाज्ञोपो न भवति, किन्तु गोपजातिरेव । तेन
गोपजातिर्यथा कर्मान्तरं विहाय गोपालनेऽप्यसक्तिस्तथा श्रीकृष्णस्यापि गोपालने
आसन्न्यतिशय एव लक्षणायाः प्रयोजनम् । सर्व्वत्र सारोपासाध्यवसानोस्थले प्रयोजनवती
लक्षणा न रूढिः ।

पुनर्लक्षणायाः भेदद्वयमाह—स्वस्य सिद्धान्तं पराक्षेपः, यथा 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यत्र
कुन्तस्याचेतनस्य प्रवेशसिद्धान्तं परस्य पुरुषस्याक्षेपः—तत्रोपादानलक्षणा ज्ञेया । एवं
'गङ्गायां घोष' इत्यत्र परस्मिंस्तोरे गङ्गागुणस्य श्रौत्यपावनत्वादेः समर्पणम्—तत्र लक्षण-

(फ) 'पुंयोगादाख्यायाम्' (४।१।४८) इति सूत्रस्याख्यानावसरे दर्शितं भाष्यकृत-
कैयटादिमतमप्येवम् । तथा च नागेशः—तात्स्थग्रात्तथैव तादृश्यात्तत्सामीप्यात्तथैव च ।
तत्साहचर्यात्तादर्थ्याज्ज्ञेया वै लक्षणा वधैः ॥" तात्स्थग्रात् यथा—'मञ्चाः हसन्ति' ।
तादृश्यात् यथा—'कृष्णो गोपालनात् गोपः' । तत्सामीप्यात् यथा—'गङ्गायां घोषः' ।
तत्साहचर्यात् यथा—'कुन्ताः प्रविशन्ति' । तादर्थ्योदाहरणान्तु मूल एव । एवमपि
रसगङ्गाधरे ।

प्राग्वर्त्तिनी उपादानलक्षणपदे ययोस्ते । तेनोपादानलक्षणा लक्षणलक्षणा चेत्यर्थः । उपचारेणामिश्रत्वाच्छुद्धे । पृथक्त्वेन वर्त्तमानयोर्द्वयोरैकारोप उपचारः । तत्र 'वेणुर्गायति', 'वीणाः श्रुतिमनुकुर्वन्ती'ति, वेण्णादिभिः ससिद्धार्थं स्वस्ववादकानां परेषां श्रोत्रलक्षितादोनामाक्षेपः कृत इत्युपादानलक्षणा । यत्र यत्राविनाभावोऽर्थापत्तिर्वा तत्र तत्र नोपादानलक्षणा प्रयोजनरूढोरभावात् । यथा 'गौरनुवन्त्य' इति श्रुतिचोदितमनुवन्धनं कथं मे स्यादिति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते नतु शब्देनोच्यते, 'विशेष्य'नाभिधा गच्छेत् क्षीणशक्तिर्विशेषणे' इति न्यायात् (व) । उक्तञ्च वाक्यपदीये—'गौः स्वरूपेण न गौर्नाप्यगौर्गोत्वाभिसम्बन्धात्तु गौ'रिति । एवं क्रियतामित्यत्र कर्त्ता, कुर्वित्यत्र कर्म, प्रविश पिण्डो गृहं भक्षयेत्यादिष्वक्षेपः एव । 'पीनो

लक्षणा ज्ञेया । एतादृशे द्विविधे एव लक्षणे शुद्धे ज्ञेये । प्रागुपादानलक्षणे इत्यस्य व्याख्यामाह—प्राग्वर्त्तिनीति । द्वयोरैकारोप इति—'गौर्वाहीक' इति स्थल उपचार इत्यर्थः । वेणुरिति—वेणोः स्वातन्त्र्येण गानासम्भवाद्देयुपदेन श्रोत्रलक्षणास्याक्षेपः कृतः । वीणाः गानशास्त्रोक्तां श्रुतिमनुकुर्वन्ति । यत्रेति—यत्र जातिव्यक्तीरविनाभावो व्याप्तिरूपसम्बन्धस्तत्र जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते । 'प्रानो देवदत्तो दिवा न मुह्यते'—अत्राप्यर्थापत्त्या रात्रिभोजित्वसिद्धिः । अतस्तत्र तत्र स्थले नोपादानलक्षणा । तत्र हेतुः—लक्षणावीचयोः प्रयोजनरूढोरभावात् । 'गो'पदस्य यत्तौ लक्षणायां न प्रयोजनं, न वा रूढिः । प्रयोजनं विनेव सर्वत्र वृथा लाक्षणिकप्रयोगस्तु विशेषदर्शनामनुचित इति बोध्यम् । एतदेवाह—यथेति । श्रुत्युक्तं गोपदार्थस्य गोत्वस्य मत्कर्तृकं बन्धनं कथं स्यादिति पुरुषस्य परामर्श

(व) 'गौरनुवन्त्य' इत्यत्रोपादानलक्षणेति मण्डनमिश्रादीनां मतं, तन्न विचारसहमित्यपरिष्ठादेव दर्शितम् । 'गौरनुवन्तोऽजोऽग्निषोमौय' इत्यादि श्रुतिर्विवाहे गवानुवन्धनविधिवाक्यम् । अनुवन्त्या आलभ्यो हन्तव्य इति यावत् । एवंविधस्थलेऽभिधेयैव जात्याक्षिप्तव्यक्तिभाणमिति दर्शितमेवैतल्लौकिकवाक्यपक्षे १८ कारिकास्थवृत्तौ, वैदिकवाक्ये चात्र मूलस्थप्रतीके—तेन व्यक्तिप्रतीतिप्रकारोऽतिरोहितार्थ एव । वाक्यपदीयवाक्यस्य स्फुटतरा व्याख्या परिहृतराजेन कृता । सेवात्र दृश्यते—'गौः सास्त्रादिमान् धर्म्मो स्वरूपेणाज्ञातगोत्वकेन धर्म्मिस्वरूपमात्रेण न गौर्न गोयवहारनिर्व्वाहकः, नाप्यगौर्नापि गोभिन्न इति व्यवहारस्य निर्व्वाहकः—तथा सति दूरादनभिव्यक्तसंस्थानतया गोत्वग्रहदशायां गवि गौरिति गोभिन्न इति वा व्यवहारः स्यात् स्वरूपस्याविशेषात् घटे गौरिति गवि चागौरिति वा व्यवहारः स्यादिति भावः । गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्ववत्तया ज्ञानात् गौर्गोशब्दव्यवहार्य' इति ।

देवदत्तो दिवा न भुङ्क्ते—रात्रौ भुङ्क्त इत्यर्थापत्त्यैव गम्यत इत्यादिषु नोपादानलक्षणा । केवलं 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादिषु सा । 'गङ्गायां घोष'-इत्यादौ शैतलपावनत्वादि स्वगुणसमर्पणलक्षणेन लक्षणलक्षणा ।

पूर्वैश्चतुर्भिर्भेदैः सा द्वाभ्यामाभ्याञ्च षड्विधा । २७ । (भ) ।

पूर्वैः सारोपादिभिः, आभ्यामुपादानलक्षणालक्षणलक्षणाभ्याम् ।

गूढव्यङ्ग्या गतव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्गेति सा त्रिधा ॥ २८ का

सा लक्षणा । गतव्यङ्गेति नाद्रियते । गूढव्यङ्ग्या यथा—

उत्कीर्णैरिव चित्रितैरिव नवोद्भिन्नैरिवोद्यद्वयः-

कुन्दे विभ्रमितैरिव स्मरकलाशये निशातैरिव ।

जाते सति जात्या व्यक्तिराक्षिप्यते, नतु गोशब्देन शक्त्या लक्षणया वा व्यक्तिरुच्यते ॥ विशेषणे गोत्वे क्षीणा पथ्यवसिता शक्तिः सामर्थ्यं यस्यास्तथाभूताभिधा विशेष्यं गो-व्यक्तिं न गच्छेत्, विशेष्ये न तिष्ठतीत्यर्थः । उक्तञ्च वाक्यपदीये व्याकरणे—गौर्गोव्यक्तिः स्वरूपेण सास्त्रादिमत्वादिना न गौर्न गोपदार्थः, नाप्यगौर्न गोभिन्नानामश्व्यादि-पदानामर्थः, किन्तु गोत्वाभिसम्बन्धात् गोत्वजातिसम्बन्धाच्चेपवशाद् गौर्गोपदजन्यशब्दबोध-विषयः । यथा गोपदस्थले आच्चेपलभ्यक्तौ प्रयोजनाद्यभावात्तल्लक्षणा नास्ति, तथैव 'कटः क्रियता'मित्युक्ते कर्त्ताच्चेपलभ्यक्तापि लक्षणा नास्तीत्याह—क्रियतामिति । एवं त्वं कुर्वित्युक्तं कटं कर्म्मन्च्चेपलभ्यम् । प्रविशेत्युक्ते गृहं कर्म्मन्च्चेपलभ्यम् । पिण्डीमन्नादि-यासमित्युक्ते भक्षयेति क्रियाच्चेपलभ्या—इत्यादिष्वच्चेप एव, न तु लक्षणा, प्रयोजनरूढ्यो-रभावादिति भावः । केवलमिति—वेणुर्गायति । 'कुन्ताः प्रविशन्ती'त्यादौ सा उपादानलक्षणा । शक्त्या कुन्तविशिष्टा इत्युक्ते कुन्तस्य विशेषणत्वेनोपलक्षणतया कदाचित्तद्रहितस्यापि पुरुषस्य प्रवेशसङ्गात्वात् ; अतः कुन्तस्य प्राधान्येन प्रवेशार्थं 'कुन्ता' इति लाक्षणिकं पदमुक्तम् । एवमेव सर्वत्र लक्षणायां प्रयोजनं ज्ञेयम् ।

पूर्वैरिति—गौणशुद्धभेदेन सारोपा द्विविधा, तथा साध्यवसानापि द्विविधा, एवं क्रमेण चतुर्भिर्भेदैरित्यर्थः ।

(भ) एवमपि काव्यप्रकाशे । एतन्मते रूढिप्रयोजनाभ्यां भेदाधिक्यं नाङ्गीकृतम् । विद्याधरेण प्रयोजनलक्षणाया एते षड् भेदाः, रूढिलक्षणा एकेवेति सप्तविधैव लक्षणे-त्युक्तम् । दर्पणकदादयस्तु रूढिप्रयोजनाभ्यामारोपाध्यवसानाभ्यां तथोपादानलक्षणाभ्यां प्रत्येकस्य भेदस्यान्योन्ययोजनेन (२×२×२=८) अष्टविधत्वं तस्याः स्वीकुर्वन्ति । पश्चात् गौणशुद्धादनेकभेदहेतुत्वेन 'एवमशीति—(८०) प्रकारा लक्षणे'ति निष्कृष्टं स्वमतमाहुः । निर्वन्धातिशयवद्भिस्ते तत्रैव द्रष्टव्या इत्यास्तां विस्तरः ।

मग्नोन्मग्नतयालसैरिव भृशं लावण्यवापीजले

केयं केलिकलानिधिः सुवल ! मे चेतो हरत्यङ्गकैः (म) ॥ १

अत्रोत्कीर्णादीनां लाक्षणिकानां पदानां व्यङ्ग्यं गूढतया प्रकाशते । तथाहि—‘उत्कीर्णै’ति निर्माणाविशेषः, ‘चित्रिते’ति नानावर्णत्वात् करचरण-नयनभ्रूलतादिषु ये ये वर्णास्तैश्चित्रितत्वं, ‘नवोद्भिन्ने’त्यङ्गुरत्वारीपेण कोमलत्वं, ‘उद्वहयःकुन्दे’ति सुवलितत्वं, ‘स्मरकलाशाणे’ति स्मरकृतशततया चेतो-भेदकत्वं, ‘मग्नोन्मग्नतये’ति लावण्याधिक्यम् । इदन्वस्यष्टमेव ।

अगूढं यथा—

लीलाविलासमधुरिमगरिमा आहीरअकुमारिआणं ।

कण्हाणुराअगरुणा विअड्ढभाअं पढाइदो भत्ति ॥ २

अत्र पाठित इत्यगूढव्यङ्ग्यम् ।

अथ का नाम व्यञ्जनेति व्यञ्जनालक्षणमाह—

नाद्रियत इति—तथाच गूढव्यङ्ग्या व्यक्तव्यङ्गेति द्विविधैव लक्षणा (म) ।

हे सुवल ! केयं केलिकलानिधिरङ्गकैर्मै चेतो हरति । कथम्भूतैः ? उत्कीर्णैरिव उत्कीर्णत्वमन्त्रेण वर्द्धकिततकाष्ठादिषु चलौनां निर्माणासौष्ठवातिशयः, तेनाङ्गस्य निर्माण-विशेषो ध्वनितः । उद्वहय एव कुन्दः ‘कुन्द’ इति प्रसिद्धस्तत्र भूमिं प्राप्तेः । स्मरस्य कलारूपे शाणे ‘खरात्’ इति प्रसिद्धे निशतिस्त्रीच्छलीकृतेः, तेन कन्दर्पकृततीक्ष्णत्वेनाङ्गस्य चेतोभेदकत्वमानीतम् । लावण्यरूपा या वापी दीर्घिका तस्या जले भृशमतिशयेन मग्नोन्मग्नतयालसैः शोभमानैः । अनेन लावण्याधिकं ध्वनितम् ।

लीलाविलासेति—लीलाविलासमधुरिमगरिमा आभीरकुमारिकाणाम् । कण्हाणुराग-गुरुणा विदग्धभावं पाठितो भटिति ॥ विदग्धभावं वेदग्धम् । पाठिता इति—तेन श्रौकषाप्रेयसीषु वेदग्धादिकं सर्व्वं शीघ्रमयत्नेनैव स्वयं प्रकाशितमभूदिति व्यक्त-व्यङ्ग्यम् ।

(म) ग्रन्थकृतकतन्निधाविभागो सम्मतमतमनुसृत्य । इत्थौ ‘गतव्यङ्गेह नाद्रियत’ इति ग्रन्थकृता स्वयमेवाभिहितत्वात् तृतीयस्य भेदस्यापरिगणनं कृतं टीकाकृता, तच्च दर्पणादि-दर्शितभागसारवत्ताभिप्रायकमिति प्रतिभाति ।

(य) ‘आराद्राधां वीक्ष्य सुवलमेतदाह कृष्णः’ इति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (२५८) । ‘अङ्गकैरिति ‘क’ प्रत्ययेन वालाया वयःसन्धिमारूढाया वा राधाया वर्णनमित्युक्तं भवति ।

अभिधालक्षणाच्चेपतात्पर्यग्राणां समाप्तिः ।

व्यापारो ध्वननादिर्यः शब्दस्य व्यञ्जना तु सा (र) ॥ २६ का

‘गङ्गायां घोष’ इत्यत्र ‘गङ्गा’शब्दः प्रथमं वाचकत्वेनाभिधावृत्तिकः, अन्यथान्वयाभाव एव न स्यात् । अनन्तरमभिधासमाप्तौ लक्षणाभाश्रित्य तटं लक्षयति । तदनन्तरं लक्षणासमाप्तौ व्यञ्जनाभाश्रित्य शैत्यपावनत्वादिकं प्रयोजनं व्यनक्ति । लक्षणायाः सव्यङ्ग्याव्यङ्ग्यतया निरूपितत्वात् सव्यङ्ग्य-लक्षणेव व्यञ्जनाजननी,—

Kavyaprakasa II.

“प्रयोजनेन सहितं लक्षणीयं न लक्षयेत् (15) ।

ज्ञानस्य विषयो ह्यन्यः फलमन्यदुदाहृतम् ॥”

अभिधेति—समाप्ति इति—अभिधादिजन्यबोधसमाप्त्यनन्तरं ध्वननादिध्वन्यर्थबोध-स्यादिः कारणं यो व्यापारो वृत्तिविशेषः सा शब्दस्य व्यञ्जनेत्यर्थः । ‘तत्’पदं कुत्रचिदुद्देश्य-लिङ्गं कुत्रचित् विधेयलिङ्गं गङ्गातीति नियमेनात्र विधेयलिङ्गग्रहणात् ‘से’ति स्त्रीलिङ्गम् । अन्यथेति—अन्यथा लक्षणास्थले प्रथमतोऽभिधाजन्यबोधस्यास्वीकारेऽन्यथाभावो लक्षणा-बीजमन्वनुपपत्तिर्न स्यात्—प्रथमतोऽभिधया गङ्गापदार्थे घोषपदार्थस्यान्वनुपपत्ति-ज्ञानादेव लक्षणायाः प्रवृत्तिः, अतोऽभिधाया अभावे लक्षणेव नास्तीति भावः । ननु व्यञ्जनया यादृशार्थबोधो भविष्यति तादृशार्थबोधो लक्षणयैव भविष्यति, अलं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्व-स्वीकारेणेत्याह—लक्षणाया इति । लक्षणा हि द्विविधा—व्यङ्ग्यसहिता व्यङ्ग्यरहितेति च । तत्र व्यङ्ग्यसहितैव लक्षणा व्यञ्जनाजननी व्यञ्जनावृत्तिजन्यज्ञानोत्पादिकेति पूर्वपक्षः । तत्र समाधानमाह—प्रयोजनेन शैत्यपावनत्वेन सहितं लक्षणीयं तीरं न लक्षयेत् न लक्षणाजन्य-बोधविषयो भवेत् । अभिधाया निवृत्त्यनन्तरमन्वनुपपत्तिज्ञानादया लक्षणायाः प्रवृत्ति-स्तथा लक्षणाया निवृत्त्यनन्तरमहो अनेन विशेषदर्शना गङ्गातीरे घोष इत्यनुक्ता ‘गङ्गायां घोष’ इति प्रयोगः कथं कृतः ? तस्मात्लक्षणाव्यङ्ग्यं शैत्यपावनत्वादिकमेतदभिप्रेतं भविष्यतीति

(र) तार्किकैः कैश्चिद्व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं न स्वीक्रियते । व्यञ्जना श्राब्दी आर्थो चेति द्विविधा । सा च पुनरभिधामूला लक्षणामूलेति भेदेनापि भिन्ना । अत्र कारिकायां श्राब्द-व्यञ्जनाया एव परिग्रहः । नैयायिकैरभिधामूलाया व्यञ्जनायाः कचिदभिधायां कचित् तात्पर्यवृत्तौ, लक्षणामूलायाः श्राब्दव्यञ्जनाया लक्षणायाश्चान्तर्भावः स्मर्यते । तन्मतखण्डन-पद्धतिस्तु मूलग्रन्थ एव सुस्पष्टा । अधिकस्तु लक्षणामूलश्राब्दव्यञ्जनास्थले एष युक्तिवन्धो

(15) ‘लक्षणीयं न लक्षयेत्’ इति सर्वत्रैव मुद्रितकाव्यप्रकाशप्रसक्तकेषु पाठः । श्रुतिपथमुपनीतमेतत् पथं ग्रन्थतोदाहृतं, अतो न किल तत्त्वतो वैलक्षण्यम् ।

इत्युक्तेः, 'शब्दवृद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इत्युक्तेऽभिधालक्षणयो-
रुपचीणत्वात्, आकाङ्क्षादिमत्पदकदम्बस्य वाक्यत्वे वाक्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे
वाक्यं विनाप्येकस्य च पदस्य पदांशस्यापि व्यञ्जनकत्वेन ध्वनिकाव्याङ्गीकृतेस्तात्-
पर्यार्थस्याप्यनादरात्, व्यञ्जना नाम तुरीया वृत्तिरङ्गीकार्यैव ।

परामर्शादङ्गनावृत्त्या शैलपावनत्वादिवोधो भवति, नत्वेकस्मिन्नेव क्षणे लक्षणाया
शैलपावनत्वादिविशिष्टतौरवोधः सर्वेषामनुभवसिद्ध इति भावः । अत्रार्थे प्राचीनानां
सन्मतिमाह—ज्ञानस्येति । अभिधालक्षणाजन्यज्ञानविषयः प्रवाहतीरादिरन्यो यङ्गार्था-
ङ्गिनः, फलं यङ्गार्थशैलपावनत्वादि अन्यदभिधालक्षणादिविषय उदाहृतं प्राचीनैरिति
शेषः । ननु 'गङ्गायां वोध' इत्यत्राभिधालक्षणाभ्यां प्रवाहतीरवोधानन्तरं 'गङ्गा'पदात् (16)
पुनर्लक्षणायैव शैलपावनत्वादिवोधो भवतु, किं व्यञ्जनास्वीकारेणेत्यतः प्राचीनानां वचनान्तर-
माह—शब्दबुद्धीति । वाचनिकलक्षणिकशब्दादीनां विरम्य अभिधया लक्षणाया वा
सकृच्छाब्दबोधमुत्पाद्येत्यर्थः व्यापाराभावः पुनरभिधया लक्षणाया वा अर्थान्तरवोधे
सामर्थ्याभावः, किन्तु स्वतन्त्रव्यञ्जनावृत्त्या अर्थान्तरवोधे सामर्थ्यमस्तीति भावः । तथा
च यादृशवृत्त्या सकृच्छाब्दबोधो जातस्तादृशवृत्त्या पुनस्तत्पदजन्यशाब्दबोधो नोत्पद्यत
इति सिद्धान्तः । उपक्षेप्यत्वात्—शैलपावनत्वादिवोधेऽप्रयोजकत्वादित्यर्थः । ननु लक्षणा-
तिरिक्ता या तात्पर्यवृत्तिस्तथैव शैलपावनत्वादिवोधो भवतु, कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं
स्वीकर्तव्यम् ? तत्राह—आकाङ्क्षादीति । आकाङ्क्षायोग्यतासत्तियुक्तपदसमूहात्मकत्वं वाक्यत्वं,
तादृशवाक्यार्थत्वमेव तात्पर्यत्वं, अतस्तादृशवाक्यार्थस्यैव तात्पर्यार्थत्वे सिद्धे यत्केपदस्य
पदांशस्य वा ध्वन्यर्थवोधकत्वं, तत्केपदस्य तात्पर्यवृत्तेरसम्भवादङ्गनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं
स्वीकरणीयमिति । तुरीयेति—अभिधालक्षणातात्पर्यातिरिक्ता चतुर्थी वृत्तिर्व्यञ्जना
स्वीकार्यैवेत्यर्थः ।

यदेकत्र शब्दे एकस्या लक्षणायाः स्वीकारात् परं तस्मादेव शब्दात् लक्षणान्तरस्य कल्पने
हेत्वभावः, प्रयोजनपरम्परावत्त्वेऽनवस्थापातश्च । यदाहर्ममटभट्टाः स्वग्रन्थे—

नाभिधा समवाभावात् हेत्वभावात् लक्षणा ।

तथा च—लक्ष्यं न मुख्यं, नाप्यत्र बाधो, योगः फलेन नो ।

न प्रयोजनमेतस्मिन्, न च शब्दः स्वलक्षणात् ।

अपरश्चेतत्—

एवमप्यनवस्था स्याद् या मूलवृत्तिकारिणी ।

वैयाकरणैः स्वीकृता 'च' 'वा' प्रभृतिनिपातानां द्योतकतापि आलङ्कारिकैरुपस्थापिताया
व्यञ्जकतायाः समकक्षत्वमतिविस्तरेण । प्रतीचैरपि काव्यतत्त्वविद्भिः व्यञ्जनात्मकव्यापारस्य

(16) 'पद' इति (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु, 'पदे' इति (ख) पुस्तके च अनादरणीयः पाठः ।

तथाहि —

भणितो वल्लभवद्वणा अज्ज सुओ महुपुरीं गंदा ।

इअ भणित्थं अज्जाए पिअइ वल्ल सवणपुडण ॥ ३

इत्यत्र 'पिवती'ति पदं लाक्षणिकं, तेन गृहशून्यत्वमस्या अभिलषित-
मित्यस्यार्थस्य पुनर्व्यञ्जनां वृत्तिमाश्रित्य, व्यञ्जकं भवति ।

अथ यत्केकपदस्यैव ध्वनिना ध्वनिकायमिदमिति व्यवहारस्तत्रैकपदस्य तात्पर्यासम्भवा-
द्यञ्जनावृत्तिः स्वीकार्येति पूर्वमुक्तं, तत्रोदाहरणमाह—तथाहीति । भणितो वल्लवपतिना
अद्य सुतो मधुपुरीं गन्ता । इति भणितमार्थेया पिवति वधूः श्रवणपुटकेन ॥ वल्लवपतिना
वजरात्तेन, आर्येया जटिलया । पिवतीति—शब्दस्य पानासम्भवात् 'पिवती'ति पदं सादर-
श्रवणे लाक्षणिकं, तेन लाक्षणिकपदप्रयोगेनास्या वध्वा गृहशून्यत्वं गृहपतिराहित्यमभि-
लषितमिति निश्चितम् । एतादृशगृहशून्यत्वरूपार्थस्य पुनर्व्यञ्जनावृत्तिमाश्रित्य यञ्जकं
'पिवती'ति लाक्षणिकम् पदमेव भवति ।

अथान्विताभिधानवादिनां मतेऽपदार्थानां शाब्दबोधे सर्वथा भावं नास्ति, तस्मते
विशेषणविशेष्ययोः शाब्दबोधे सम्बन्धभाणार्थं विशेषणान्वित एव विशेष्यपदस्याभिधा
स्वीकरणीया—विशेषणादिपदं केवलं तात्पर्यमात्रग्राहकम् । एवं सति विशेषणान्विते-
ऽभिधेव लक्ष्ययङ्गार्थान्वितेऽपि विशेष्यपदस्याभिधा वक्तव्या, अलं लक्षणाद्यञ्जनारूप-

(Suggestiveness) कचिच्छब्दोत्थापितत्वेऽपि प्राधान्येनार्थदारेव सङ्गदयद्दयानुभूति-
पदबोमधिरोह्यतः सत्ता गुरुता च स्वीक्रियते । एवमपि यञ्जनावृत्तिप्रस्थानपरमाचार्या
ध्वनिकाराः 'काव्यस्यात्मा स एवार्थः' (१।५) इत्यभिदधति । [Suggestiveness is the
very soul of poetry.]

(Cf. Pope :—Where more is meant than meets the ear.)

तैरपि 'वाक्यं रसात्मकं काव्यम्' 'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवित'मिति
च मन्यमानैर्लौकोत्तरचमत्कारप्राणो रस एव यञ्जनायाः सारतया स्वीकृतः सवहुमानं
निर्दिष्टम् । अत्रार्थे दिवास्तेषामुक्तयोऽन्वापेक्षिकमतसमालोचनासाहाय्यकार्यमुदाह्रियन्ते ;
विस्तरस्तु तदाकर एव द्रष्टव्यः—

(1) 'I should certainly lay it down that *there is nothing so eloquent
as real passion*, standing, where it ought, in enthusiastic *afflatus* of
inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic rapture.—
Longinus—'On the Sublime Translated in Dr. Saintsbury's *Loci Critici*.

(2) *All good poetry is the spontaneous overflow of powerful feelings...*
It takes its origin from emotion recollected in tranquillity.—Words-
worth in his Preface to *Lyrical Ballads*.

ये तु 'सोऽयमिषोरिव दीर्घदीर्घोऽभिधाव्यापार'—इत्यभिदधति (ल), त एवं प्रष्टव्याः—किं भवद्भिरभिधाया दीर्घव्यापारत्वेन लक्षणाव्यञ्जनयोरेव खण्डनं क्रियते, किं व्यञ्जनाया एव ? आद्यश्चेत्तदा 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र 'गङ्गाया'मित्यत्रान्वयायोगान्मुख्यार्थवाधेऽभिधैव नास्ति, तदभावात् कथं तस्या दीर्घदीर्घत्वं येन तटो लक्षणीयः ? द्वितीयश्चेत्तदा 'पिबती वह सवणपुडण' इत्यत्र वचनस्य पेयत्वरूपमुख्यार्थवाधे लाक्षणिकतया लक्षणया सादरश्रवणरूपं लक्ष्यमर्थं जनयित्वा 'पिवती'ति शब्द उपक्षीणः । गृहशून्यत्वमस्या अभीष्टमित्यपरोऽर्थः केन प्रत्याख्यताम् ? उपक्षीणत्वे तु शब्दबुद्धि-कर्मणो विरम्य व्यापाराभाववादिन एव साधकाः ।

स्वतन्त्रवृत्तिद्वयस्वीकारेण । एतन्मतं दूषयितुमुपन्यस्यति—ये त्विति । इषोर्वाणस्य वेगाख्य-संस्कारवशाद्दीर्घदीर्घक्रियारूपव्यापार इवाभिधाया अपि स्वसामर्थ्यवशात् सोऽयं लक्षणा-व्यञ्जनारूपदीर्घव्यापारः स्वीकर्त्तव्य इति चेदभिदधति वदन्ति, त एवं प्रष्टव्याः । आद्य-श्चेदिति—गङ्गाघोषयोः सम्बन्धभाणार्थं घोषान्विते प्रवाहे गङ्गापदस्याभिधा वाच्या—तत्र गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भवान्मुख्यार्थवाधेनाभिधैव नास्ति, कुतो लक्ष्यार्थव्यङ्ग्यार्थयोर्भाणार्थ-मभिधाया दीर्घदीर्घव्यापारस्य सम्भावनापि ? ननु गङ्गायां घोषस्यान्वयासम्भवाल्लक्षणायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वमस्तु, व्यङ्ग्यार्थोऽनुपपत्त्याभावात् कथं व्यञ्जनायाः स्वतन्त्रवृत्तित्वं स्वीकरणीयमिति द्वितीयपक्षस्यार्थः ;—तमपि दूषयति—द्वितीय इति । ननु 'पिवती'ति पदमेव लक्षणया सादरश्रवणमुक्त्वा पुनर्लक्षणाया गृहशून्यत्वरूपव्यङ्ग्यार्थं कथयिष्यतीत्यत आह—उपक्षीणत्वे त्विति, पुनर्लक्षणयार्थान्तरबोधस्यासामर्थ्यं त्वित्यर्थः ।

(2) 'A poem is the very magic of life expressed in its eternal truth.—Shelley in his *Defence of Poetry*.

गुणदोषालङ्काराणामिव व्यञ्जनायाश्चापि परिवृत्तिसहत्वासहत्वाभ्यामर्थत्वेन शाब्दत्वेन च यथाक्रमं व्यपदेशः । लक्षणासहस्राब्दव्यञ्जनायास्तु न सभ्यक् परिवृत्तसहता ; यतो 'गङ्गायां घोष' इत्यत्र "भागौरथ्यां घोष" इति प्रयोगेऽपि लक्षणासहस्राब्दव्यञ्जना सिद्धा । अत्र परिवृत्तसहत्वयुक्तिपक्ष इत्थं विपरिणमनीयो यत् 'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तिसहत्वेऽपि लाक्षणिक'गङ्गा'दिशब्दानां परिवृत्तसहत्वमेवेति वालवोधिन्यां काव्यप्रकाशटोकाक्ततो भट्ट-नागेशस्याश्रयमनुदृत्य भट्टवामनाचार्यचरणाः ।

(ल) एतद्वि भट्टमतोपजीविनां लोक्षटप्रभृतीनां मतम् । तेषामयमाश्रयः—'यथा वलवता प्रेरित इधुरेकेनैव वेगाख्येन व्यापारेण वर्मच्छेदसुरोभेदं प्राणहरणञ्च रिपोऽभिधत्ते, तथैक एव शब्द एकैवैवाभिधाख्यव्यापारेण पदार्थस्मृतिं वाक्यार्थानुभवं व्यङ्ग्यप्रतीतिञ्च विधत्ते ।

नन्विदमनुमानेनैव साधनीयं, किं व्यञ्जनया ? तथाहि 'इअ भणितं अज्जाए पिअइ वह्ण सवणपुडण' इत्यत्रेयं गोपवधूः पतुर्गृहान्तरितत्वाभिकाङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वात् । या नैवं सा नैवं यथा तदितरेति केवलव्यतिरेकी हेतुरिति चेन्न—साभिलाषत्वहेतोः प्रमाणान्तरादप्राप्तेरसिद्धत्वं, अनुमानान्तरात्तत्प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वञ्च ।

किञ्च पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षित्वमेवास्या न साध्यं, अपि तु गृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्य इति वस्त्वैव । तत् कुतो लभ्यतामिति चेत् पुनरनुमानान्तरं कार्यं—तथाहि इयं स्वगृहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षिणी, श्वश्रूक्तपतिप्रवाससादरश्रवणे सति पतुर्गृहान्तरितत्वं प्रति साभिलाषत्वादिति चेन्न, गृहशून्यत्वे साभिलाषत्वं हेतुः कृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वसाध्यं

नन्विति—इदं गृहं विहाय पत्युरन्यत्र गमनमस्या अभिलषणीयमनुमानेनैव साधनीयम् । अनुमानप्रकारमाह—तथाहीति । 'इति भणितमार्थया पिवति वधूः श्रवणपुटकेने'त्यत्रेयं गोपवधूरिति पक्षोद्देशः । पत्युर्गृहान्तरितत्वं गृहव्यवधानं गृहादन्यत्र गमनमिति यावत् । तथा च पत्युर्गृहत्यागपूर्वकान्यत्रगमनाभिलाषित्वं साध्यमिति भावः । श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषत्वादिति हेतुप्रयोगः । अत्रान्वये दृष्टान्ताभावेनान्वयसहचरज्ञानजन्यान्यव्याप्तिज्ञानासम्भवात् ; अतो व्यतिरेकव्याप्तिज्ञानमाह—या नैवमिति । या वधूः पत्युर्गृहान्तरितत्वाकाङ्क्षिणी न भवति, सा श्वश्रूक्तगृहपतिप्रवासश्रवणे साभिलाषा न भवति । तथा च साध्याभावव्यापकौभूताभावप्रतियोगित्वरूपप्रतिरेकव्याप्तिज्ञानमेवात्र हेतुरिति भावः । तत्र दृष्टान्तो यथेति । तदितरा कृष्णातुरागिणी या वधूस्तद्विना पतिविषयकानुरागवतीत्यर्थः । केवलेति—केवलव्यतिरेकव्याप्तिविशिष्टो हेतुरित्यर्थः । अत्रानुमाने हेत्वसिद्धिरूपदोषमाह—नेति । न च लक्षणया सादरश्रवणस्य बोधे सति स्वयमेव पत्युः प्रवासेऽभिलाषस्यापि बोधो भविष्यति, कथं साभिलाषत्वरूपहेतुज्ञानस्यासिद्धिरिति वाच्यं, अनभिलाषितवस्तुनोऽपि सादरश्रवणसम्भवात् । यथा केनचिदुक्तस्य 'अद्य तव

अतो यज्ज्ञात्वेनाभिमतस्यार्थस्य वाच्यत्वमेवे'ति । अस्तिवादिना 'शब्दबुद्धिकर्मणा'मित्यादिन्यायमनुसृत्य उपरिष्ठात् प्रदर्शितया दिशा तत्र दत्तमेवोत्तरमित्यलं चर्चितचर्चयेन । वस्तुतस्तु यज्ज्ञनाया अभिधादितो नेयत्तया, अपि तु ईदृक्तयैव भेदो भवति, अतो यज्ज्ञनावृत्तिः सिद्धैव । 'यस्योच्चारणमात्रेण'त्यादीह दर्शितात् 'शब्दव्यापारविचारा'दाप्तग्रन्थसमुद्दिष्टाच्चाभिधालक्षणात् नैतदायातौत्यपि बोध्यम् । न चाभिधादिप्रतीतादर्थादतिरिक्तं (यज्ज्ञनागम्यं यत् किञ्चन) न जातु बोध्यत इति वाच्यम्, तथात्वे नूनमनुभवसिद्धस्यापलापप्रसङ्ग इत्यलमिति विस्तरेण ।

प्रति नैकान्तिकः, तदन्यथापि तत्सम्भवात् । प्रकरणवशादिति चेत्, पूर्व-
वद्दोषापत्तिः ।

हिअत्रं ज्जेव्व अणच्छं माणंसिणि ण उण दे अंगं ।

आलिङ्गंति पञ्चाणं णहरा पडिबिंविअं कण्हं ॥ ४ ॥

इत्यत्रास्याः पादनखरा इति मानेनावृतसर्वाङ्गत्वं निमीलितनयनत्वञ्च,
अन्यथा चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनासहिष्णुतोपपत्तेः । पश्चात्
सखीवचसा ससम्भ्रमं पदसम्बरणञ्च, तदनु च मानस्य शैथिल्यं, कृष्णस्य च
प्रणयजविनयमाहात्म्याच्चरणान्तिकमागतस्यापि तत्स्पर्शाक्षमत्वं, सख्याश्च
कृष्णपक्षपातित्वं, स्वसखोमानक्षये साग्रहत्वच्छेद्यादोनि वस्तूनि एकयैव
व्यञ्जनया गम्यन्ते । भवद्भिरत्र कत्यनुमानप्रयोगाः कर्त्तव्याः ? तेन
लाघवाद्वाञ्छनैव श्रेयसीति स्थितम् । (व)

ग्रामं राजा घञ्चतीति वचनस्य ग्रामदाहेऽभिलाषाभाववत्पुरुषकर्तृकसादरश्रवण-
मनुभवसिद्धं, तद्वदत्रापि पत्युः प्रवासेऽभिलाषाभावेऽपि तस्याः सादरश्रवणसम्भवात् । ननु
अभिचाराभावसम्पादकनानाविशेषणविशिष्टहेत्वन्तरेण साभिलाषत्वस्यानुमानं कार्यं, तदा
तु न दोष इत्याह—अनुमानान्तरादिति । तस्य साभिलाषत्वरूपज्ञानस्य प्राप्तौ प्रसाध्याङ्गत्वं
प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषस्य प्रसङ्ग इत्यर्थः । अनुमानान्तरेण साभिलाषत्वरूपहेतुं प्रसाध्य
तस्य हेतोः प्रकृतानुमानेऽङ्गत्वमेव दोषः । तथाहि साभिलाषत्वरूपसाधकस्यावप्रभिचारि-
हेतोर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरं कार्यमिति रीत्यानवस्थाप्रसङ्गात् ।

वज्रज्जनावृत्तेरस्वीकारे दोषान्तरमप्याह—किञ्चेति । अनुमानप्रकारमाह—तथाह्येति ।
इयं वधूरिति पक्षः । खगृहाधिकरणककृष्णाभिसारकाङ्क्षित्वं साध्यम् । अश्रुत्पति-
प्रवाससादरश्रवणसमानकालोनपतिप्रवासविषयकाभिलाषवत्त्वादिति हेतुः । अत्रानुमाने
हेतोर्व्यभिचारदोषमाह—नेति । पत्युः प्रवासे सादरश्रवणसमानकालोनगृहशून्यत्व-

(व) व्यक्तिवादिस्थापितव्यञ्जनाख्यवृत्तिरनुमितावेवान्तर्भवतीति व्यक्तिविवेककारादीनां
राहान्तः । तैस्तु काव्येऽनुमितिपदस्यार्थग्रह इत्यं दर्शितः—

वाच्यस्तदनुमितो वा यत्रार्थोऽर्थान्तरं प्रकाशयति ।

सम्बन्धतः कुतश्चित् सा काव्यानुमितिरित्युक्ता ॥

एवमेव अनुमितिपदस्यार्थग्रहकौशलतः

अनुमानेऽन्तर्भावं सर्वस्यैव ध्वनेः प्रकाशयितुम् ।

व्यक्तिविवेकं कुरुते प्रणम्य महिमा परां वाचम् ॥

अर्थोऽपि व्यञ्जको ज्ञेयः (श) — ३० का

अर्थ इति जात्यपेक्षया । वाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यास्त्रय एवार्था गृह्यन्ते । क्रमे-
णोदाहरणानि—

अज्जे घरकरणिज्जं सव्वं णिव्वाहिदं ज्जेव्व ।

एणिहं समसमणत्थं जउणाइं सिणाणमादिससु (ष) ॥ ५

विषयकामिलावत्त्वरूपहेतुस्ताडप्रसाध्यं प्रति नैकान्तिको नावाभिचारी । वाभिचारमेव
स्पष्टयति—तदिति । कस्याच्चित् श्रीकृष्णामिसारे आकाङ्क्षाया अभावेऽपि पतिं प्रति
हेषादेव पतिप्रवासेऽभिलाषसम्भवात् । ननु गोपौर्णां प्रकरणवशाद्धेतौ कृष्णानुरागित्वं विशेषणं
देयं, अतोऽन्यस्त्रियान्तदभावादेव न वाभिचार इत्याह—प्रकरणेति । पूर्व्ववदिति—
हेतुघटकस्य कृष्णानुरागित्वपतिप्रवाससामिलावत्वादेर्ज्ञानार्थं पुनरप्यनुमानान्तरस्वीकारेण
पूर्व्ववत् प्रसाध्याङ्गत्वरूपदोषापत्तिरित्यर्थः । वाङ्मनावृत्तेरस्वीकारमते पुनरपि दोषा-
न्तरमाह—किञ्चेति । मानिनीं श्रीराधिकां प्रति श्रीकृष्णपक्षपातिनी काचित् सख्याह—
हियअं इति । हृदयमेव अनच्छं मनस्विनि ! न पुनस्तेऽङ्गम् । आलिङ्गन्ति पदानां नखराः

इति स्वकीयप्रतिज्ञायाः स्थापने प्रयासस्तेन कृतः । स च न सफलः समजनीति निपुण-
वेदिनां मतं, यदाह तद्वैकाक्यत् प्रकृतग्रन्थव्याख्यानावसरे—‘यथास्मै रोचते विश्वं तथेदं
परिवर्त्तते’ इति न्यायेनात्मातिप्रौढतया ग्रन्थकारो निजायत्तां पदार्थव्यवस्थां कर्त्तुमारब्धः
इति, ‘तदेतदस्य विश्वमगणनीयं मन्यमानस्य स्वात्मनः सर्व्वोर्कर्षप्रालिताख्यापनं’मिति च
(वाक्तिविवेके ४१ पृः) । विस्तरस्तु तत्रैव द्रष्टव्यः । दर्पणकृता विश्वनाथेनापि स्वग्रन्थे (५०
परिच्छेदे) सर्व्वं समासेन समालोचितम् । प्रसिद्धेऽर्थेऽनुमितिपदस्य वाच्यहारश्चेत्, तदा
वाग्नियद्वाभावात् हेत्वाभासः । मूलचतिकाख्यनुमानपरम्परानुवन्विनी नितरामन-
वस्थापत्तिश्च । अतो वाङ्मनास्वीकारः सुतरामपरिहृत्य इत्यालङ्कारिकमतस्थितिः ।

(श) ‘एकस्य व्यञ्जकत्वे तदन्यस्य सहकारिते’ति न्यायार्थस्यापि शब्दस्येव त्रैविध्य-
मायाति । वस्तुतस्तु अर्थव्यञ्जनैव व्यञ्जनायाश्चरमांशः, तस्मादेव काव्यस्य काव्यत्वं, यदवलम्ब्य
प्राञ्चः प्राहुः—‘काव्यस्यात्मा ध्वनिरिति’ । ‘प्रत्यक्षदृष्टे कामिमिथने तच्चेष्टयानुमितरत्यादौ
चाखादानुदयेन शब्दान्वयव्यतिरेकानुविधायित्वाच्छब्दोऽपि व्यञ्जकत्वे निमित्तं, किन्तु
पर्यायान्तरेणापि तदुपस्थितौ वाङ्मप्रतीतिः शब्दस्याप्रधानतार्थस्य च प्राधान्यमिति
तन्मखेन वापदेशः, ‘प्राधान्येन वापदेशा भवन्तो’ति न्यायादिति काव्यप्रकाशोद्गोति ।
तथाचैकत्र शब्दमुखेनैव चमत्कारबोधोऽन्यत्र त्वर्थद्वारेवेति पृथगनयोर्द्वौतनसामग्र्यौ ।

(घ) ‘इ—हि—आरा विंदुजुआ ए—ओ—सुद्धा अ वस मिलिआ वि लहू’ इति पिङ्गल-
नागमतेनात्र ‘जउणाइं’ इत्यत्र पञ्च मात्रा एव गृहीतव्याः, न षट् । तेनात्र उभयोरेवार्हयोः

अत्र निश्चिन्ताहं यमुनास्नानच्छलेन तप्तटे खेलन्तं कृष्णमवलोक्य तत्रैव
विश्रमणं करोमीति वाच्यार्थेनैव व्यज्यते ।

लक्ष्यस्य यथा—

‘भणिओ वल्लभवइणा’ इत्यादौ ‘पिअइ वड्ड सवणपुडण्ण’ इत्यत्र श्वश्रूत-
पतिप्रवाससादराकर्णनं लक्ष्यम्, तेन स्वगृहशून्यत्वे सति कृष्णोऽत्राभिसार्थ्य
इति व्यङ्ग्यम् ।

व्यङ्ग्यस्य यथा—

इध वुंदावणमज्भे णीसंकणिसुत्तमोरमअणिअरो ।

अलिमेत्तभुत्तकुसुमो रमणिज्जो जामुणो कुंजो ॥ ६

अत्र निर्जनत्वं व्यङ्ग्यं, तेन समुचितमिदमेव सङ्केतस्थानं, हे सखि !
तदत्रैव कृष्णः सङ्गमनीय इति व्यङ्ग्यान्तरम् ।

प्रतिविम्बितं कृष्णम् ॥ हे मनस्विनि मानिनि । नखरा इति पदेन नखरेष्वेव प्रतिविम्बितं न
त्वन्याङ्गेषु । इदन्वन्याङ्गानामावरण एव सम्भवतीत्याह—मानेनावृतसर्वाङ्गत्वमिति ।
अन्यथा नयनस्यामौलने प्रणामार्थं चरणोपान्तगतस्य कृष्णस्य दर्शनेन सदाः श्रीकृष्णस्य
सम्मुखस्थितावसहिष्णुतोपपत्तेः, असहिष्णुता स्यादित्यर्थः । तथा च श्रीकृष्णस्य
प्रणामोदममालक्ष्यैव तत उत्थायान्यत्र गमनं प्रसज्येतेति भावः । कृष्णस्य चेति—
विनयवशाच्चरणनिकटे प्राप्तस्यापि कृष्णस्य मानभङ्गं विना चरणस्यर्शाच्चमत्वं ‘प्रतिविम्बित-
मालिङ्गन्ती’त्यनेन ध्वनितम् । मानक्षये सायहत्वं आग्रहेण सह वर्त्तमानत्वम् ।

अर्थ इति—तथा च यथा पदस्य व्यञ्जनावृत्तिरुक्ता तथा पदजन्यार्थस्यापि, एवं वाच्य-
लक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानां व्यञ्जनावृत्तिः सम्भवतीत्यर्थः । नन्वर्थोऽपीत्येकवचनं न सम्भवतीत्यत आह—
जात्यपेक्षयेति । वस्तुतस्तु तत्र एवार्था इति बहुवचनमेव । अज्जे इति—आर्थ्य ! गृह-
करणीयं सर्वं निर्व्वहितमेव । इदानीं अमशमनार्थं यमुनायां स्नानमादिश्यताम् ॥ वाच्यार्थ-
नेवेति—अत्र श्लोके पदस्य व्यञ्जनावृत्तेरभावाद्दत्र निश्चिन्ताहं’मित्यादि व्यङ्ग्यार्थो वाच्यार्थस्यैव
भवति, न तु पदस्थेत्यर्थः ।

सप्तविंशतिर्मात्राणाम्, अतः प्राकृतपैङ्गलोक्त ‘गाहू’च्छन्दश्चात्र । गोतिरित्यपरैः कृता संज्ञास्य ।
एवमपीतरत्र प्राकृतभाषानिवद्धजातिषु मात्रागणनायां लघुगुरुभावविषये विशेषनियमादि-
रवधेयः । अनुसूतोऽर्थोऽवस्थाविन्यासश्च—‘घोरसमौरे यमुनातीरे चरति वने वनमाली’ति
‘हरिहरिह मुग्धवध्निकरे विलासिनि विलसति केलिपरे’ इति च श्रीमच्छयदेवगोखामि-
चरणाः । अतएव गोप्रवालाया यमुनासमाश्रये तातुपर्य्यम् ।

नानार्थानाञ्च भेदकाः ।

संयोगाद्याः—

३१ का

नानार्थानां शब्दानां नियमं प्रति संयोगादय एव भेदका निर्धारका भवन्ति । आदिशब्देन वियोगादयश्च ।

तथाहि—

संयोगश्च वियोगश्च विरोधः सहचारिता ।

सान्निध्यमन्यशब्दस्य देशः सामर्थ्यामौचितौ ।

लिङ्गमर्थः प्रकरणं कालो वक्रतिरिमा दिशः ॥ ३१^(क) का

क्रमेणोदाहरणानि यथा—

सकौस्तुभो भाति विधुः शेते विधुरकौस्तुभः ;—संयोगवियोगौ ।

रामार्जुनौ तथा कर्णार्जुनौ सह नियुधतः (स) ;—विरोधः ।

लक्ष्यस्येति—‘भणितो वक्त्रवपतिने’त्यादौ ‘पिबति बध्’ अवणपुटकेने’त्यत्र सादरश्रवणं लक्ष्यार्थः, तेन लक्ष्यार्थेन यज्जनावृत्त्या ‘सगृह्यन्त्यत्वं’ इत्यादि यज्जगार्थो ज्ञेयः ।

इध इति—इह वृन्दावनमध्ये निःशङ्कनिष्ठमयरन्तगनिकरः । अस्मिमात्रभुक्तकुसुमो रमणीयो यासुनः कुञ्जः ॥ तेन यज्जगार्थेन ‘समुचित’मित्यादि यज्जगार्थान्तरं बोध्यम् ।

ननु नानार्थ‘विधुः’ शब्दप्रशब्दानां कदाचित् कृष्णादिवाचकता, कदाचित्चन्द्रादिवाचकत्वं, अत्र नियामकाभावः—नापि शक्तिलक्षणादीनां कस्या अपि नियामकता सम्भवतीत्यतो वस्त्वन्तरस्य संयोगवियोगादिरैवात्र नियामक इत्याह—नानार्थानाञ्चेति । एतन्मते तात्पर्यस्य वृत्तित्वाभावेन तज्ज्ञानस्य कारणता नास्ति (ह) । नानार्थस्यैव यज्जकपदसमभिव्याहारेण यज्जनावृत्तौ निर्व्वाह इति ज्ञेयम् । नियमं प्रतीति—‘सकौस्तुभो भाति विधुः’रित्यत्र ‘विधुः’शब्दार्थस्य श्रीकृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्यैतादृशनियमं प्रतीत्यर्थः । दिशो दिग्दर्शन-मात्रम् । ‘शेते’ इति कौस्तुभविद्युक्तो विधुः शेते इत्यत्रापि कृष्णस्यैव बोधो, नतु चन्द्रस्य ; चन्द्रे

(स) ‘नियुधत’ इत्यतङ्प्रयोगः ‘युध्यतौ’ति प्रयोगवदन्यथा समाधेयः । तथाचाहुः सिद्धान्तकौमुदीकाराः—‘कथं युध्यतौति ? युधमिच्छतौति क्यच्’ । अथवा चान्द्रादिमतेनात्र परस्मैपदोपपत्तिः—‘चान्द्रादयस्तु मन्यन्ते सर्वस्मादुभयं पदम्’ इति न्यायमुदाहरणं ।

(ह) ‘तात्पर्याख्यां वृत्तिमाहुः पदार्थान्वयबोधने’ इत्यभिहितान्वयवादिभिरङ्गीकृता तात्पर्यवृत्तिः वाक्यार्थरूपस्य पदार्थान्वयस्य बोधिका, नातः प्रकृतस्यैव तस्या अवकाशः । ‘नापदार्थो वाक्यार्थ’ इत्यभिदधतामन्विताभिधानवादिनां मते तु तात्पर्याख्यवृत्तान्तर-

राधामाधवयोः क्रीडा मधुमाधवयोर्दिने ;—सहचारिता ।

कृष्णस्य मुनिवर्यस्य ; —अन्यशब्दस्य सान्निध्यम् ।

ब्रजेऽसौ परमेश्वरः ; —असौ श्रीनन्दः ब्रजे राजेत्यर्थः—देशः ।

मधुना कीकिलो मत्तः प्रमत्ता मधुना बधूः ; —सामर्थ्यमौचित्यौ च ।

उत्पद्य हृदये तस्याः पीडको मकरध्वजः ; —लिङ्गम् ।

कामत्वे पीडकत्वमेव लिङ्गम् ।

स्थानः कृष्णगुणामोदी ; —अर्थः ।

देवो जानाति मे मनः ; —अत्र प्रकरणवशाद्युपसर्गः ।

कौस्तुभस्य संयोगाभावादियोगोऽप्यसम्भवः, 'नासंयुक्तस्य वियोग' इति नियमादिति भावः । 'रामार्जुनौ युध्यत' इत्यत्र परशुरामसहस्रार्जुनयोरेव बोधः, न तु दशरथपुत्रपाण्डुपुत्रयोः, शास्त्रे तयोर्निर्वादाश्रयणात् । एवं कर्णार्जुनावित्यत्र न सहस्रार्जुनस्य बोधः, किन्तु पाण्डवस्यैव । 'राधामाधवयो'रिति द्वितीयमाधवशब्दोऽत्र वैशाखवाची, तत्सहकारेण मधुशब्दश्चैतवाची, न तु वसन्तवाची । कृष्णस्येति—'मुनिवर्य'पदसन्निध्यात्कृष्णशब्दोऽत्र वेदव्यासवाची, न तु कृष्णवाची । मधुनेति—वसन्तस्य कीकिलवधोर्मत्ततोत्पादने सामर्थ्यमौचित्यञ्च वर्तते, न तु 'मधु'शब्दस्यार्थान्तररूपमदिरायाः । 'मकरध्वज'पदेनात्र कन्दर्पस्यैव बोधो न तु समुद्रस्य, तस्य हृदये पीडाजनकत्वाभावात् । 'स्थान'शब्देन महादेवस्यैव बोधो, न तु शाखापक्षवादि-

कल्पना नास्ति, तन्मतमाश्रित्य टीकाकृतैर्दभिहितमिति चेदोमिति ब्रूमः । एवमेव तेषां भट्टानां मतम्—

“शब्दवृत्ताभिधेयान् प्रत्यक्षेणात्र पश्यति ।

श्रोतुञ्च प्रतिपन्नत्वमनुमानेन चेष्टया ॥

अन्यथापत्तपत्ता तु बोधेच्छक्तिं दयात्मिकाम् ।

अर्थापत्तावबोधेत सखन्धं त्रिप्रमाणकम् ॥”

इति प्रतिपादितया सरण्या 'अन्वयव्यतिरेकाभ्यां प्रवृत्तिनिवृत्तिकारि वाक्यमेव प्रयोग-
योग्य'मिति वाक्यस्थितानामेव पदानामन्वितैः पदार्थैरन्वितानामेव सङ्केतो गृह्यते इति
विशिष्टा एव पदार्था वाक्यार्थः, न तु पदैरभिधया प्रतिपादितानामर्थानामाकाङ्क्षायोग्यता-
सत्तिवशाद्भासमानो विशिष्टः सखन्धरूपोऽर्थोऽपदार्थोऽपि तात्पर्याख्यव्यतिरिक्त्या वृत्ता
स्वीकृतो वाक्यार्थो वाक्यप्रतिपादो भवतीति । वस्तुतस्तु संयोगादीनां पदार्थनियन्त्रणे नियम-
कत्वमङ्गीकृत्य तत एव साक्षात् (न वृत्तान्तरकल्पनागौरवेण) पदवृत्तित्वावबोधो जायता-
मिति प्रथमनेकाभिप्रेत्यसम्मतं मनसि निधायापाततटीकाकृता कृतस्मात्पर्याख्यवृत्तान्तर-

चित्तभानुर्विभातीति दिनेऽकीं निशि पावकः ;—कालः ।

शास्त्रे भागवतं भागवतः स्याद् भगवज्जने ;—व्यक्तिः ।

एष्वभिधालक्षणयोरनवसरत्वात् संयोगादेरेव व्यञ्जकता ।

रहितशृङ्खलस्य, तस्य कृष्णशृङ्गामोदिपदार्थत्वाभावात् । कमप्यादरण्यं पुरुषं प्रति केनाप्युक्तम्—‘देवो जानाति मे मन’ इति, अत्र प्रकरणवशाद्देवशब्दो यद्गर्धक एव, न तु ‘राजा भट्टारको देव’ इत्यभिधानात् राजवोधकः । पावकोऽग्निः । व्यक्तिरिति—व्यक्तिशब्देनात्र पुंनपुंसकादिलिङ्गमेव बोध्यम्—तथाहि नपुंसकलिङ्गत्वे भागवतं शास्त्रं, पुल्लिङ्गत्वे भागवतो वैष्णव इत्यर्थः । एवमिति—‘विध’शब्दस्य नानार्थत्वेन कृष्णचन्द्रयोरुभयोर्वोधकत्वात् कौस्तुभसंयोगरूपयञ्जकपदसन्निध्याद्वाञ्छनावृत्तौ च श्रीकृष्णमात्रवोधकत्वमिति ज्ञेयम् । एवमन्यत्र ।

युदासप्रयासः । तत् एवेयं ‘एतन्मते’ इत्यादौ दर्शिता वेदग्री । न चान्विताभिधानपक्ष एवालङ्कारिकसम्मत इत्येतावता मन्तव्य इत्यलमभिज्ञानां मान्यानां व्याख्यानोक्तौ कटाक्ष-निच्छेपेण । ‘यत्परः शब्दः स शब्दार्थ’ इति न्याय आश्रीयते चेत्, तदा नानार्थशब्दस्थले यञ्जनावृत्तिसमाश्रयणस्य न किमपि प्रयोजनम् । नन्वत्र तात्पर्यशब्दस्यार्थान्तरे प्रयोग इति, तेन प्रसूते न कापि बाधा—इति तु न साधीयान् कल्पः ; तथात्वे दर्पणकटुक्तेरुत्तरणं कृत्वा ब्रूमः—‘किमिदं तत्परत्वं नाम ? तदर्थत्वं वा, तात्पर्यवृत्त्या तद्वोधकत्वं वा ? आद्ये न विवादः, यङ्गत्वेऽपि तदर्थतानपाया’ इत्यादि (५म परिच्छेदे) ।

‘न सोऽस्ति प्रत्ययो लोके यः शब्दानुगमादिते ।

अनुविह्वमिव ज्ञानं सर्वं शब्देन भासते ॥’

इति हरिकारिकातः शब्दादेव यथा कयापि दिशा विशेषस्मृतिहेतुः पर्यवसेयः । ‘इमा दिश’ इति दिग्दर्शनमेतत् । तेन ‘एतावन्मात्रस्तनी’ इत्यादौ हस्तादिचेष्टातः स्तनादीनां कमलकोरकाद्याकारत्वं, ‘इतः स दैत्यः प्राप्तश्च’ इत्यादौ ‘इत’ इत्यनेन ‘मत्त’ इत्यपदेशादिश्च लभ्यते । एतच्च सर्वमभियुक्तनिर्देशादेव भवति—तत्रापि व्यक्तिविशेषतारतम्येनार्थवोध-प्रणालीभेदः, यदाहुः—

‘यत्नेनानुमितोऽप्यर्थः कुशलैरनुमाह्वयिभिः ।

अभियुक्ततरैरन्यैरन्यैर्बोपपद्यते ॥’ इति

‘संयोगो विप्रयोगश्चेत्यादि वाक्यपदीयकारिकायां खराणामपि विशेषस्मृतिहेतुत्वं स्वीकृतम् । अत्र तु ‘कायमार्गे खरो न गण्यते’ इत्यालङ्कारिकसम्प्रदायपरिग्रहीतान्नायात्र तेषां परिगणनं कृतम् ।

तथा—

अद्यालोकि घनप्रभः सखि ! मया कश्चिद्विहारक्रमे
लोलतृकेशरमालिकाविलुलितग्रीवो हरिः कानने ।

यः सद्यस्तनकुम्भिकुम्भनिकरक्षोदे नखभ्रंशिभि-

मुक्तौघैधवलीकरोति यमुनातीरे निकुञ्जस्थलीः (च) ॥ ७

अत्रानेकार्थशब्दानामनेकसंसर्गस्य व्यञ्जकता ।

अधुना काव्य उदाहरणमाह—अदोति । हे सखि ! अद्य कानने विहारक्रमे गमन-
परिपात्र्यां कश्चिद्वरिः सिंहो मयालोकि । कौटुशः ? घना निविडा प्रभा यस्य तथाभूतः ।
पुनः कौटुशः ? लोलन्ती चाक्षव्ययुक्ता या केशराणां स्कन्धस्थितरोमविशेषाणां मालिका
श्रेणी, तथा विलुलिता मर्दिता अर्थात् तथा विशिष्टा ग्रीवा यस्य सः । यः सिंहः
कुम्भिकुम्भनिकराणां हस्तिकुम्भसमूहानां सद्यस्तने तत्त्वणोत्पन्ने क्षोदे नखकरणकविहारे
सति क्षोदसमये नखैः करणैर्भंशिभिरघःपतितैर्मुक्तासमूहैर्निकुञ्जस्थलीधवलीकरोति ।
पक्षे कानने वृन्दावने विहारक्रमे प्रेयसीभिः सह विहारपरिपात्र्यां स्थितो हरिः श्रीकृष्णो
मयालोकि । कौटुशः ? घनस्य मेघस्यैव प्रभा यस्य सः । पुनश्च लोलन्ती या केशराणां
नागकेशराणां माला तथा विलुलिता ग्रीवा यस्य सः । यः श्रीकृष्णः सद्यस्तत्त्वणे
स्तनरूपाणां हस्तिकुम्भसमूहानां नखाघातेन क्षोदे सति तत्समये हारवोटनासखभ्रंशिभि-
मुक्तासमूहैर्यमुनाकुञ्जस्थलीधवलीकरोति । अत्र विशेषणीभूतानां 'घन'विहार'केशर'पदा-
दीनामनेकार्थसम्बन्धेन विशेष्यस्य नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्रबोधकत्वं, न त्विन्द्रादि-
बोधकत्वमिति ज्ञेयम् ।

(च) 'द्वार्यैः पदेः पिशुनवेच रहस्यवस्तु' इति कामकलायां विदग्धविधानात्तदनु-
स्थले नर्मेनिपुणप्रगल्भनारीवचनरचनेऽस्मिन्ननेकार्थशब्दप्रयोगेनेष्टार्थान्तरसिद्धिः । वन-
विहारिणोहि श्रीकृष्णस्यैवंरूपेण वर्णनमन्यतापि प्रसिद्धं यथा गीतगोविन्दे (८६)
'भ्रमति भवानवलाकवलाय वनेषु' इत्यादि । अत्र यदपि "नानार्थ'हरि'पदस्याप्यर्थद्वयमात्र-
बोधकत्व"मिति टीकाकृता मूलतात्पर्यनिर्णयार्थमुक्तं, तथापि न तेन प्रस्तुतो मूलकदाश्रयो-
ऽभिव्यक्त इति मन्यामहे । वस्तुतस्तु 'दुर्गलङ्घितविग्रहो मनसिजम्' (साहित्यदर्पणे
२५-परिच्छेदे) इत्यादि श्लोकवद्वत्प्राप्यभिधामूला यज्जना वरीवर्तीत्येदर्थमेवेक्ष्योपन्यासः ।
प्रकरणेनाभिधया 'हरि'पदस्य सिंहरूपेऽर्थे नियन्त्रिते यज्जनयैव कृष्णरूपोऽर्थो बोध्यते ।
अत्र च स हरिः हरिः सिंह इवेति च द्योत्यते ।

एवमनुकरणशब्दानाञ्च व्यञ्जं प्रति वाक्यार्थ एव व्यञ्जकः । यथा—

आसां रासविलासलासलहरीमास्वाद्य वाद्यच्छला-

साधिक् ताधिगिति प्रभाष्य सुरजः स्वनर्तकीर्निन्दति ।

ते-नाना-गरिमाधमा इति सुहुः पाठस्वरोच्चारणा-

सासां हन्त जुगुप्सते भगवती वाणी च गानक्रमान् ॥ ८

अत्र ते नानेति पाठः, गरिमाधमा इति गान्धार-ऋषभ-मध्यम-धैवत-
पुनर्मध्यमा इति तानविशेषस्वराः, ताभ्यां ते, नानाविधो योऽगरिमा तेनाधमा
इत्यर्थो व्यज्यते । (ङ)

अथार्थानां व्यञ्जकत्वस्य हेतवः । ३२का

अथार्थानां सामान्यत्वेन प्रागुक्तानां वाचादीनां व्यञ्जकत्वे विशेषहेतव
उच्यन्ते ।

अथ यत्र ऋदङ्गादीनां निरर्थकध्वन्यात्मकशब्दोत्पत्तिर्जायते तत्र कवयस्तु यथा-
कथञ्चिद्वर्णात्मकशब्दस्य सादृश्यमुपलभ्य निरर्थकध्वन्यात्मकशब्देऽपि सार्थकत्वमारोप्य
काव्यं कुर्वन्तीत्याह—एवमिति । ऋदङ्गस्या येऽनुकरणशब्दा वर्णात्मकशब्दस्य सदृशत्वेन
प्रतीयमाना अक्तध्वन्यात्मक 'ताधिगि'तिशब्दास्तेषां सार्थकत्वेनारोपविषयीभूतानां 'स्वनर्त-
कीर्धिगि'ति यो वाक्यार्थः, स तु ब्रजसुन्दरीणां सर्वोत्कर्षरूपव्यङ्ग्यार्थं प्रति व्यञ्जक इत्यर्थः ।
सुरजो रासस्यऋदङ्गः । तासां ब्रजसुन्दरीणां रासज्ञापक'तेनाना' इति कण्ठस्थः पाठः ।
एवं 'गरिमाधमा' इत्युच्चारः स्वरा गान्धरादिस्वरवाचका इत्यर्थः । तथाच ब्रजसुन्दर्यो
यथा रासवोधकां 'स्तेनाना' इत्युच्चारान् पठन्ति, तथैव 'ते नाना' इत्युच्चारणानन्तरं गान्धारादि-
स्वरवोधकान् 'गरिमाधमा' इत्युच्चारान् पठन्ति । सरस्वती तु तैरेवाच्चरैरकारं प्रक्षिप्य
गन्धर्वाणां गानक्रमान् जुगुप्सते निन्दति । एतदर्थमेव स्पष्टतयाह—अत्रेति । तानविशेष-
स्वरा तानविशेषस्वरवाचका इत्यर्थः । सरस्वतीकृतमर्थमेवाह—ताभ्यामिति, पाठस्वराभ्या-
मित्यर्थः । ते गन्धर्वाः । गरिमा गुरुत्वं, तङ्गिन्नं नीचत्वं, तथाच ब्रजसुन्दर्यपेक्षया
गानशास्त्रे नीचत्वेन गन्धर्वा अधमा इत्यर्थः श्लेषेण व्यज्यत इति भावः ।

इदानीं पूर्वोक्तवाच्यलक्ष्यव्यङ्ग्यार्थानामुत्कृष्टसमभिव्याहारवशादुत्कृष्टध्वनिबोधकत्व-

(ङ) 'नाना अगरिमे'ति वाणीपक्षे समङ्गश्लेषः । 'ताधिक् ताधिक्' 'ते नाना' इत्यादि-
शब्दा वङ्गभाषायां तानस्वरबोधने प्रयुज्यन्ते, तैरेव शब्दैरेव व्यङ्ग्यमयकाव्यरचनम् ।
एवं षट्कल्पतरु-प्रभृति-वैष्णवाचार्यसङ्कलितेषु वङ्गीयसाहित्यपदसंग्रहग्रन्थेषु वैष्णवकवीना-
मनुकरणशब्देभ्यः काव्योपादनाद्व्यङ्ग्यमनेकश आलोच्यते ।

बोद्धव्यवक्तृप्रकृतिकाकुप्रकरणैः सह ।

देशकालादयश्चार्थं वैशिष्ट्याद्व्यवोधकाः ॥ ३३ का

तत्र 'यातासि स्वयमेवे'त्यादौ (१म किरणे ७ श्लोके) तदानयनार्थं न गतासि, अपि तूपभोगार्थमिति बोद्धव्यवैशिष्ट्यम् । यां प्रतीयमुक्तिः, सा बोद्धव्या योग्या । अयोग्या चेद्भवति तदा ध्वन्यर्थो न सङ्गच्छते । वक्तृवैशिष्ट्यं प्रकृतिवैशिष्ट्यं प्रकरणवैशिष्ट्यञ्चात्रैव । वक्त्री श्रीराधा—सा सर्वश्रेष्ठस्वरूपवैशिष्ट्यवती । प्रकृतिश्च तस्याः सखीः प्रति स्नेहात् श्रीकृष्णाङ्ग-सङ्गप्रापणं व्याजेन करोतीति यदतस्तस्या वैशिष्ट्यम् । तथाविधप्रकरणञ्च तत्र मन्तव्यं, तेन तद्वैशिष्ट्याच्च द्वितीयध्वनिपल्लवः ।

काकुवैशिष्ट्यं यथा—

अइ जासि जाहि विविणं रिक्तं घेत्तूण कुसुमभाअणं सुसुहि (४) ।

पञ्चाअमिस्सि तुमं ण केवलं भाअणेण पूणेण ॥ ८

माह—अथेति । अर्थानां वाच्यलक्ष्ययङ्गार्थानां यङ्गकले विशेषा बोद्धव्यादयो हेतव उच्यन्ते । यमुद्दिश्य वदति स बोद्धव्यस्तस्य वैशिष्ट्यं उत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवं यो वक्ता तस्योत्कर्षे सति ध्वन्यर्थाः प्रवर्तन्ते । एवमन्यत्रापि ज्ञेयम् ।

अत्र 'यातासौ'ति पदं पूर्वमेवोत्तमोत्तममध्वनिकायोदाहरणे उपन्यस्तम् । तदान-यनार्थं पदकानयनार्थम् । वैशिष्ट्यस्य फलतोऽर्थमाह—बोद्धयेति । तथाच वैशिष्ट्यपदस्य योग्यत्वमेवार्थ इति भावः । वक्तृप्रकृतिप्रकरणानां वैशिष्ट्यञ्चात्रैव श्लोके ज्ञेयम् । यत् यतः सखीं प्रति स्नेहात् स्नेवं करोति, अतस्तस्याः प्रकृतेर्वैशिष्ट्याद्व्यवो ध्वन्यर्थाः सम्भवन्ति । एवं प्रकरणवैशिष्ट्यादपि ज्ञेयम् । तथाहि प्रकरणन्तावत् प्रियसखीमेनां श्रीकृष्णेन सह सङ्गमयितुं तेनैव सह श्रीराधया प्रागेव युक्तिः कृता, यदासौ मया प्रह्रीयते तदास्याः सङ्गः करणीय इत्यादयो ध्वनयोऽत्र ज्ञेयाः ।

अइ जासौति—अथि यासि याहि विपिनं रिक्तं गृहीत्वा कुसुमभाजनं सुसुखि ।

(४) अत्र द्वितीये पादे आर्याद्वितीयपादतोऽतिरिक्तानां तिष्ठणां कलानां विन्यासानु-
जेमण सहइ कणअतुला तिलतुलिअं अह्व अह्वेण ।

तेमण सहइ सवणुतला अबच्छंदं कंदभंगेण ॥

(प्राक्तपेङ्गले १।१०) इति विधानेन कन्दोभङ्गाशङ्का न कार्या, 'बसो वि तुरिअ पढिओ दो तिसि वि एकक जाणेहु' इति पिङ्गलनागेण स्वयमेवानुमोदितत्वात् ।

अत्र न केवलं कुसुमभाजनेनैव पूर्णेनागमिष्यसि, अपि तु पूर्णेन मनो-
रथेनापीति नञ्काकुद्योत्यम् ।

देशवैशिष्ट्यं यथा—

जउणासीअरसिसिरा कमलवणीपअणधूअकिसलअग्गा । (अ)

जह वल्लीघरपल्ली धखा पेक्खंति तं देसं ॥ १०

अत्र देशवैशिष्ट्यस्त्वाद्यया कृष्णेन सह तत्र मां रमयेति सखीं प्रति काचित्
स्वमनोरथं प्रकाशयति ।

कालवैशिष्ट्यं यथा—

एण्हं जलहरसमए रमणिज्जा रअणवलहीओ ।

णिबडन्तबारिधारा गह्वीरतरसुहरगव्भकुहराओ ॥ ११

अत्र क कृष्णमानेप्यामीति सङ्केतमिङ्गितेन पृच्छन्तीं सखीं प्रति नेदानीं
कुञ्जो रमणीयः, अपि तु प्रकृतं वलभीभवनमेवेति कालवैशिष्ट्येन व्यङ्ग्यम् ।

आदिशब्दात् प्रसिद्धिवैशिष्ट्यं यथा—

करकिशलयलीलाम्बुजनिमीलनोल्मीलनातिकुतुकिन्या ।

दक्षिणमक्षि मुरारेः पिधीयते मुच्यते च सिन्धुजया (आ) ॥ १२

प्रत्यागमिष्यसि त्वं न केवलं भाजनेन पूर्णेन ॥ नञ्पदोच्चारणे या काकुस्तया द्योत्यमपि तु
पूर्णेनेति ध्वन्यर्थरूपं वस्तु ।

जउणेति । यमुनाशीकरशिथिरा कमलवनीपवनघृतकिशलयया । यत्र वल्लीगृहपल्ली
धन्याः प्रेक्षन्ते तं देशम् ॥ वल्लीभिर्निर्मितानि कुञ्जगृहाणि तेषां पल्लीसमूहो यत्र
वृन्दावनदेशे तिष्ठति तं देशं धन्या जनाः पश्यन्ति ।

एण्हमिति । इदानीं जलधरसमये रमणीया रत्नवलम्ब्यः । निपतद्धारिधारागभीरतर-
सुखरगर्भकुहराः ॥ अत्र वलभीशब्दः 'वालाघर' (चिलेर क्वाद) इति प्रसिद्धः सर्वोपरिस्थ-
गृहविशेषवाचकः । निपतद्धारिधारया गभीरतरसुखरा घोरशब्दविशिष्टाः कुञ्जगकर-
च्छिद्राः । एतेन कुञ्जस्थारमणीयत्वमुक्तम् ।

(अ) अत्रापि पूर्ववत् द्वितीयपादे एकस्या कलाया अतिरेकान् कन्दोभङ्गः, 'जइ दीहो
विअ बसो लहुजीहा पण्ड होइ सो वि लहू' इत्यभिधानात् । 'कमलवणी'त्यत्र द्वस्वेकार-
पठने तु नाधिकमात्रत्वम् । 'कदिकारादक्तिन' इति गण्यसूत्रेण द्वस्त्वमपि सम्भवति ।

(आ) लक्ष्मीसख्यो मिथो वदन्त्येतदिति साहित्यकौसुदीटीकायां कृष्णानन्दिन्याम्

अत्र सुरारैर्दक्षिणमक्षि प्रसिद्धिवैशिष्ट्यात् सूर्यात्मकमिति व्यज्यते ।

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे शब्दार्थवृत्तित्रयनिरूपणो नाम

द्वितीयः किरणः ॥ *

करकिशलयेति—करपक्षवस्थलीलाकमलस्य निमीलनोन्मीलने सुद्रोणे विकसने च कुतुकिन्या सिन्धुजया लक्ष्म्या भगवतो दक्षिणनेत्रं कदाचित् पिधीयते आच्छन्नं क्रियते, कदाचिन्मुच्यते च । तथा च सूर्यरूपं दक्षिणनेत्रं यदाच्छन्नं क्रियते तदा चन्द्ररूपवामनेत्रस्य दर्शनेन लीलाकमलं मुद्रितं भवति । यदा तु मुच्यते तदा सूर्यदर्शनेन लीलाकमलं प्रफुल्लं भवतीत्यर्थः । भगवतो दक्षिणनेत्रस्य सूर्यत्वं सर्वप्राप्ते प्रसिद्धं, अतः प्रसिद्धिवैशिष्ट्यादेव नेत्रस्य सूर्यत्वं ध्वनितमिति ॥ * * *

(३।२) स्थितम् ।

“विपरीत्तरण लच्छी बम्हं दट्टण णाद्धिकमलट्टं ।

हरिणो दाह्णिण्यअणं रसाउला भत्ति ण्कोइ ॥”

इति काव्यप्रकाशोदाहृतपद्यमस्या आर्याया मूलं, परमत्र न मनागपि शीलताभङ्ग इति वैष्णवकवेरौचित्यसिद्धिं प्रकटयत्येतत् । परमत्रैतन्मन्त्रं यत् ‘जलकेलितरलकरतलमुक्त’ (सा. दर्पणे ५म परिच्छेदे) इत्यादौ तदनुरूपश्लोकान्तर इवात्रापि नानुमानतोऽर्थान्तरप्रतीतिः, अपि तु व्यञ्जनावगादेवेति । युक्तिश्च तत्र दर्पण एव आलोकनीयेति ॥

अथ तृतीयकिरणः ।

अथ 'ध्वनिरसव' इति काव्यप्राणत्वेन निरूपितस्य ध्वनेर्भेदमाख्यातुं ध्वनि-
शब्दस्य व्युत्पत्तिमाह—

शब्दार्थादिभिरन्यैश्च ध्वन्यतेऽसाविति ध्वनिः । ३४ का

ध्वननं ध्वनिः, ध्वन्यतेऽनेनेति ध्वनिः, ध्वन्यतेऽस्मिन्निति ध्वनिरिति भाव-
करणाधिकरणसाधनोऽपि ध्वनिर्भवति । तन्निरासार्थं ध्वन्यतेऽसाविति
कर्मसाधन एवेति प्रतिजानीते । तदेव किमित्याह—

रसो भावस्तदाभासौ वस्तुलङ्कार एव च ।

भावानामुदयः शान्तिः सन्धिः श्रवणता तथा ।

सर्वं ध्वनिस्तज्जनित्वे काव्यञ्च ध्वनिरुच्यते ॥ (क) ३५ का

शब्दार्थादिभिरिति—शब्दाश्चार्था वाच्यलक्ष्यवद्भाष्य, आदिशब्देन श्लेषस्थले
पदार्थान्तरसम्बन्धश्च, एवमन्यैरनुकरणशब्दैर्ध्वन्यते यज्जनादृत्तया बोध्यतेऽसौ श्रौत्यपावनत्वादि-
रूपोऽर्थो 'ध्वनिः' कर्मसाधनमेव । न तु ध्वननं ध्वनिरिति भावसाधनं, तथा सति ध्वन्यर्थ-
विषयकज्ञानेऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽनेनेति करणसाधनं, तथा सति
ध्वनिकरणे काव्येऽपि 'ध्वनि'व्यवहारापत्तेः । न वा ध्वन्यतेऽस्मिन्नित्यधिकरणसाधनं, तथा

(क) भावार्थ'ध्वनि'पदपरामर्शो यथा ध्वन्यालोके चतुर्थोद्घोति—'यत् काव्यतत्त्वविषयं
स्फुरितप्रसुप्तकल्पं मनःसु परिपक्वधियां यदाक्षौ'दित्यादौ । व्यापारार्थककरणसाधन'ध्वनि'पद-
परामृष्टस्य वस्तुनो निर्दृष्टशब्दनालोके (७२)—'साम्मुख्यं विदधानायाः स्फुटमर्थान्तरे
गिरः । कटाक्षा इव लौलाच्या व्यापारो यज्जनात्मकः ॥' अधिकरणसाधनस्य 'ध्वनि'पदस्यो-
क्तेः 'इदमुत्तममतिशयिनि यज्जे वाच्याङ्गनिर्बुधैः कथित' इति मम्मटकारिकायाम् ।
वस्तुतस्तु साधारण्येन कर्मसाधन एवायमुद्दिष्टः—तथात्वे रसभावादिवु वस्तुलङ्कारादिषु च
यज्जेष्वर्थैरेव ध्वनि'पदव्यवहारः । यदाह ध्वनिकारः—'काव्यस्यात्मा स एवार्थस्तथा
चादिकवैः पुरा । क्राञ्चदन्वविद्योगोत्थः श्लोकः श्लोकत्वमागत' इत्यादौ । एवं काव्ये
'ध्वनि'पदप्रयोग उपचारत एवेति सम्यक् । तथा च ध्वन्यालोके—'वाच्यवाचकसंमिश्रः
शब्दार्थो काव्यमिति उपदेश्यो यज्जकत्वसाभ्यात् ध्वनिरित्युक्तः ।' एवमपि—'प्रत्ययेरनुपा-
ख्येयैर्गह्वणातुगहैस्तथा । ध्वनिप्रकाशिते शब्दे स्वरूपमवधार्यते ॥' तेन यज्जकौ शब्दार्था-
वपोह 'ध्वनि'शब्देनोक्तावित्यभिनवगुप्तपादाः ।

रसाख्यध्वनेरन्ये ध्वनयस्तु प्राणा, रसाख्यस्तु ध्वनिरात्मेत्यदोषः (ख) ।

रसादयः पञ्चाद्व्यन्ते । सम्प्रत्यसुभूतानां ध्वनीनां भेदा दर्श्यन्ते ।

उभयोरभिधामूललक्षणामूलयोस्तयोः ॥

अविवक्षितवाच्योऽन्यस्तत्र वाच्यं द्विधा भवेत् ॥ ३६ का

तयोर्ध्वन्योरन्यो लक्षणामूलो ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् । तत्राविवक्षित-
वाचे ध्वनौ वाच्यं द्विधा भवतीत्यर्थः ।

किन्तु द्वैधमित्याह—

अर्थान्तरोपसंक्रान्तमत्यन्तं वा तिरस्कृतम् । ३७ का

एकं वाच्यमजहत्स्वार्थतयाऽपराधेनोपसंक्रान्तं भवति, अन्यजहत्स्वार्थतया
स्वविपरीतेनार्थेनाक्रान्तं भवतीति द्वैधम् । क्रमेणोदाहरणानि—

सति ध्वनिविषयकज्ञानाधिकरणे पुरुषेऽपि 'ध्वनि'यवहारपक्षेः । तस्मात् कर्मसाधनेन
श्रैत्यपावनत्वादर्थ एव 'ध्वनि'शब्दो योगरूपिरिति भावः ।

तदेवेति—तत् ध्वनतेः कर्मध्वनिपदबोधं किमित्यपेक्षायामाह—रस इति । तदाभासौ
रसाभासो भावाभासश्च, वस्तु श्रैत्यपावनत्वादि, उपमादलङ्कारश्च । यमिचार्यादिभावाना-
मुदय उत्पत्तिश्च शान्तिश्च सत्त्वश्च श्रवणता च । सर्व्वमिति—एते सर्व्वेऽर्था 'ध्वनि'पद-
वाच्या इत्यर्थः । काये 'ध्वनि'यवहारस्तु न मुख्यः, किन्तु लाक्षणिकत्वाज्ञौघ एवेत्याह—
तज्जनौति । तस्य ध्वन्यर्थस्य जनिरुत्पत्तिर्यस्मात्तथाभूतत्वं इत्यर्थः । एवं सति ध्वनिजनक-
त्वेनैव काये 'ध्वनि'यवहारो, न तु साक्षात् ।

ननु कायपुरुषस्य कदाचित् ध्वनयः प्राणाः कदाचिदात्मेत्युच्यते, तत्र को निह्वार
इत्यपेक्षायामाह—रसाख्येति । रसाख्यध्वनिभिन्ना ये ध्वनयस्ते प्राणाः, रसाख्यध्वनि-
स्वात्मेवेति यवस्थया न दोषः । असुभूतानां वस्त्वलङ्काररूपाणां ध्वनीनाम् ।

तयोः प्राणात्मरूपयोर्ध्वन्योरुभयोरैवाभिधान्मूललक्षणामूलयोर्मध्येऽन्यो लक्षणामूलो
ध्वनिरविवक्षितवाच्यो भवेत् ।

(ख) 'कायस्यात्मा ध्वनिरिति' 'अर्थः सङ्ख्येयश्चाद्यः कायात्मा यो व्यवस्थितः' इत्यादिसु
ध्वनिकारवाक्येषु, 'शब्दार्थौ' वपुरस्य विबुधैरात्माभ्यधायि ध्वनि'रित्यादौ चार्वाचोनानां
कारिकावस्थे ध्वनेरेव कायात्मत्वेन अपदेशः । 'वाक्यं रसात्मकं काय'मिति द्रष्टव्यतः
कायलक्षणे, कायस्यात्मा स एवार्थस्तथा चादिकवेः पुरा । क्रौञ्चदन्तूविद्योगोत्यः
शोकः श्लोकलमागतः । 'ध्वन्यात्मन्येव शृङ्गारे ते ह्रिया इत्यदाहृतः ।' 'रसादिमय एकस्मिन्
कविः स्यादवधानवान्' इत्यादिध्वनिकारकारिकासु 'रस आत्मा परे मनः' (अलङ्कारशेखरे

फलमपि फलं माकन्दानां सिता अपि ताः सिता

अमृतममृतं द्राक्षा द्राक्षा मधूनि मधून्यपि ।

सह तुलयितुं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यते

सुवल ! यदयं सारङ्गाद्या भवत्यधरोऽधरः ॥ १

अत्र द्वितीय'फला'दिशब्दा निन्दाद्यर्थसंक्रान्ताः । तथाहि—फलं नानावशं पाक एव कदाचिन्मधुरं भवति, तेन निन्द्यमेव । सिताः पाकपौनःपुन्येनैव निर्मला भवन्ति, नत्वारम्भ एव । अमृतं देवैरपि पीयते । द्राक्षा पूर्ववदेव । मधूनि सरघोच्छिष्टानि । अधरस्त्वधर एव, सर्वाख्येतान्यधरयतीत्यधरः । 'सह श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह—फलमपीति । अत्र द्वितीय'फल'शब्दः कदाचित्कमधुरे लाक्षणिकः । तथा च माकन्दानामाम्नायां फलं कदाचिन्मधुरमिति लाक्षणिको बोधः । पञ्चाद्विज्ञानादृत्ता फले निन्द्यत्वबोधो (१) लक्षणाभूतः । अत्र द्वितीयलाक्षणिक'फल'पदेन फलत्वरूपेण फलबोधो न भवति, अतएवायं ध्वनिरविवक्षितवाच्यः स्यात् ; अथच प्रथम'फल'पदस्य फलरूपार्थो वाच्यः (२) अङ्गाभूतनिन्द्यत्वेन संक्रमितश्च भवति । एवमेव सर्वत्र 'सिता'दिपदेऽपि बोध्यम् । सिता मिष्ट' इति प्रसिद्धा । हे सुवल ! तेन राधिकाया अधरेण सह तुलयितुं तेषामाम्नादीनां मध्ये किञ्चन वस्तु न युज्यते । अमृतं देवैर्निर्गुणैरपि पीयत इति हेतोरमृतस्यापि निन्द्यत्वम् । द्राक्षा पूर्ववत् पाकावस्थायामेव मधुरा ।

२य मरीचो) इत्यादौ चोचनवचने च रसस्यैवात्मताख्यापनम् । एवं पुनः 'न हि तच्छून्यं (रसध्वनिशून्यं) किञ्चित् काव्यमिति ; यद्यपि च रसेनैव सर्वं जीवति काव्यम्'... (ध्वन्यालोकलोचने द्वितीयोद्घोतयाख्यायाम्) इत्यभिनवगुप्तपादानां, 'प्रवन्दानां जीवितभूतो रस' इति प्रतापरुद्रयशोभूषणकाराणाञ्च निर्देशात् रसस्य प्राणत्वमपि सूचितमिति । इत्यालङ्कारिकमतानैक्ये (वस्तुतस्तु न मतानैक्यविलसितमेतत्, किन्तु शब्दप्रयोगानवधान-विजृम्भितमेवेति दिक्) श्रीमत्कर्णपूरगोखामिपादा आत्मरूपेण रसस्य, प्राणत्वेन च ध्वनेरभिधानमिच्छन्ति । खनामधन्यानां ध्वनिकारप्रकाशकदादोनां काव्यात्मत्वतल्लक्षण-भेदादिनिर्देशप्रसङ्गेषु खल्वमतासङ्गतिर्दृष्टेति कैश्चिदनवद्यमभिहितम् । परमतदूषयिता दर्पणकदपि नात्र विषये सावधान इवाभाति—यतस्तु न 'वाक्यं रसात्मकं काव्य'मिति लक्षणं कृतं, पश्चात् काव्यस्य ध्वनिगुणोभूतयङ्गरूपेण द्विधा विभागः कृतः, 'ध्वनिस्तत् काव्यसुप्तम'-मित्यभिधानेन वल्ललङ्कारध्वनीनां रसध्वनेरिवोत्तमता आयाति, तेन काव्यस्य नियतरूपेण रसात्मता व्याहतेति स्वमतविरोधस्तस्य स्फुट एव । एवमादिकं वैमल्यमालोक्य ग्रन्थकृतात्र

(१) 'निन्द्यत्वबोधे' इति निन्दनीयः पाठः (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु ।

(२) 'फलरूपवाच्यः' इति (ख) (घ) पुस्तकयोः पाठः ।

तुल्यितं तेनैतेषां न किञ्चन युज्यत' इति विशेषवचनादुपमेयद्वितीयपदे
स्तुत्यर्थेव व्यङ्ग्यः, न तूपमानद्वितीयपदवहेयांशता ।

यथा वा—

प्रेम्ना विद्रुतमेकवद्यदुभयोस्तन्मानसं मानसं

सर्वास्त्रेव दशासु यन्नवनवं तत् सौहृदं सौहृदम् ।

यत् कृष्णस्य विनोदभूरहरहस्तदुयौवनं यौवन-

न्तद्विच्छेदविधौ न यत् परिचयस्तज्जीवनं जीवनम् ॥ २ (ग)

द्वितीय'मधु'पदस्य सरघोच्छिद्ये लक्षणा, 'सरघा मधुमक्षिका' । अधरस्वधरयति स्वापेक्षया
सर्वास्त्रेव स्वादुवस्तूनि निक्षय्यतीत्यर्थः । विशेषवचनादिति—उपमेयस्या'धरोऽधर' इति
वाक्यस्य द्वितीये'धर'पदे स्तुत्यर्थो व्यङ्ग्यः, न तूपमानोभूतानां 'फलमपि फल'मित्यादिवाक्यानां
द्वितीय'फला'दिपदस्येव हेयांशतारूपार्थो व्यङ्ग्यः । अत्र सर्वत्रोपमानस्य तिरस्कार एव
व्यङ्ग्यो बोध्यः ।

माधरविरहेण व्याकुला ओराधा ललितां प्रत्याह—उभयोः कान्तयोः प्रेम्ना विद्रुतं
सत् यदेकवद्भाति तन्मन एव मानसं मनःपदवाच्यम् । अत्र द्वितीय'मानस'पदस्य (३)
मनःपदवाच्यत्वरूपेण लक्षणा, अतएव द्वितीय'मानस'पदे'विवक्षितवाच्यत्वसिद्धिः । तेन
लाक्षनिकपदेन मनसः श्लाघनीयत्वरूपोऽर्थो व्यङ्ग्यः । तथाच प्रथम'मानस'पदस्य मनोरूप-
वाच्यः व्यङ्गीभूतश्लाघनीयत्वरूपार्थान्तरेण संक्रमितस्येति भावः । श्रीकृष्णविच्छेदे सति यस्य
जीवनस्य न परिचयो न विद्यमानता, तज्जीवनं जीवनम् ।

'अनिरसव आत्मा किल रस' इति निपुणमभिधानं कृतम् । न चेत्य' तस्य कुत्राप्यसङ्गति-
रित्यनिन्दितमेवैतन्मन्यामहे ।

(ग) भक्तिप्रहमनसस्तत्रभवतः कविकर्णपूरस्यायमनवदः सरस्वतीनिख्यन्दः, भगव-
द्विच्छेदचिन्ताज्वरोच्छ्वासत एवास्योद्भवः 'त्रिभुवनमेव तन्मयं विरहे' इति न्यायात् ।
एवमप्यन्यत्र (४र्थ किरणेश्म श्लोके) "दृष्टा भागवता ..." इत्यादौ 'वत रिति ! वामाय तुभ्यं
नमः' इत्यन्ते प्रवक्ष्ये श्रीकृष्णचैतन्यचरणसङ्गभङ्गविधुरता वर्णिता । श्रीमच्चैतन्यप्रभुपादाना-
मपि शिष्याष्टके 'युगायितं निमेषेण चक्षुषा प्रावृषायितम् । श्रुत्यायितं जगत् सर्वं
गोविन्दविरहेण मे ' इतीयमेवावस्था प्रकटिता । वस्तुतस्त्वेवंविधभक्तानां गित्यलीला-
सक्तगोपाङ्गनानामिव परमात्मरूपिणः साक्षाद्भगवतो न कदापि तत्त्वतो विच्छेदः—
यदुक्तं ब्रजनारौनित्यासक्तिवर्णनप्रसङ्गे स्कन्दपुराणे—'वृन्दारण्ये विहरता सदा रासादि-
विभ्रमेः । हरिणा ब्रजनारौण्यां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥' श्रीकृष्णचरणे सर्वस्वसमर्पणं

(३) 'द्वितीय' मनः' पदस्य' इति सर्वत्रैव पुस्तकेषु पाठः । स च सूत्राननुगतत्वादनुपादेयः ।

स्वविपरीतार्थनाक्रान्तं यथा—

सौभाग्यमेतदधिकं मम नाथ कृष्ण ! प्राणैर्ममातनि सुखं प्रणयेन कीर्त्तिः।

दृष्टश्चिरादसि कृपापि तवेयमुच्चैर्न स्मर्यते न भवतात्मगृहस्य मार्गः ॥ ३

अत्र 'सौभाग्य'मित्यसौभाग्यं, 'सुख'मिति दुःखं, 'कीर्त्ति'रकीर्त्तिः, 'कृपा'ऽकृपा, 'आत्मगृहस्ये'ति परगृहस्य स्वविपरीतेनाक्रान्तम् । (घ)

ध्वनिर्यत्त्वभिधामूलस्तत्र वाचं विवक्षितम् ।

तथापि व्यङ्गानिष्ठं स्यात् स च द्वैविध्यमृच्छति ।

कोऽपि लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्योऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमोऽपरः ॥ ३८ का

अभिधामूलध्वनौ तु विवक्षितमपि वाचं व्यङ्गानिष्ठम् । स च ध्वनिर्लक्ष्य-
व्यङ्ग्यक्रमोऽलक्ष्यव्यङ्ग्यक्रमश्चेति द्विविधः—लक्ष्यं क्रमप्राप्तं व्यङ्ग्यं यत्र स तथा,

काचित् तु खण्डिता श्रीकृष्णं प्रति सोऽल्लुखवचनमाह—एतत्तवागमनं ममाधिकसौभाग्य
मधिकसौभाग्यजनकमित्यर्थः । त्वदिच्छेदे मम प्राणैः कर्तृभिः सुखमतनि विस्तृचक्रे ।
एवं मदिष्यकेण तव प्रणयेन मम कीर्त्तिरतनि । चिरादहुकालानन्तरं त्वं दृष्टोऽसि,
तेन मयि कृपाऽपि (४) लयातनि । मद्गृहं तवात्मगृहं, तादृशात्मगृहस्य मार्गस्त्वया
स्मर्यते इति न, अपि तु स्मर्यते एव । अत्रेति—'सौभाग्य'पदस्यासौभाग्ये लक्षणा, 'सुख'पदस्य
दुःखे लक्षणा । एतादृशलोऽपि यस्मात् प्राणा न निर्गतास्तत एव मत्प्राणा मद्दुःखायका
इति भावः । मद्गृहं तव परगृहं, न तु स्वगृहम् । सर्वत्र विरुद्धलक्षणाभिर्मेदिषये त्वं
प्रेमशून्य इत्यर्थो व्यच्यते । तथा च स्वस्मिन्नायकस्य प्रेमशून्यत्वरूपो व्यङ्ग्यो लक्षणाभूतः,
तथा वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्यादत्रेति भावः ।

तत्सेवायां तत्परता च परानन्दाय मोक्षायैव च । विद्रुतिः खलु माधुर्यात्मा, सौहृदस्य
नवनवत्वं नित्यमभ्यर्थनासाधुत्वाय, अतो व्यङ्ग्यार्थपरिपुष्टिः । लक्षणाभूलोऽयं ध्वनिर्यथा
तथोपरिष्ठाद्वर्णितमिति ।

(घ) इदमेवान्यैरत्यन्ततिरस्कृतवाच्यमिति कथ्यते । उदाहरणान्तरे च 'निःश्वासान्ध
इवादृशैश्चन्द्रमा न प्रकाशते' इत्यन्तं रामायणपदं, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति
संयमी' इत्यादि भगवद्गीताश्लोकश्च । लक्षणाभूलध्वनिपरिग्रहेन लक्षणावयवव्यातिरेकात्
विधायित्वमेवास्य ध्वनेर्निर्दानमिति पक्षः स्वीकृतः । निरूप्यलक्षणावत्पदघटितकाव्यीय-
ध्वनिरेवात्राङ्गीकृत इति, अन्यथा तु गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वमस्फुट-सन्दिग्धप्राधान्य-तुल्या-
प्राधान्यादिसंज्ञकं व्याहृतं स्यादित्यनुपदमेव सूततः स्फुटीभविव्यति ।

(४) 'महती कृपापि' इति (क) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

अलङ्घ्यो व्यङ्ग्यस्य क्रमो यत्र स तथा । क्रमस्तु विभावादिभिर्व्याज्यमान एव रसः, न तु विभावादय इति । लाघवाच्छतपत्रशतीयुगपद्वेधाभिमानवत् यत्र क्रमो न लक्ष्यते स तावदक्रमः । (ङ)

रसो भावस्तदाभासौ भावशान्त्यादिरक्रमः । ३६ का

रसादिस्वक्रमोऽलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्य इत्यर्थः । आदिशब्दाद्भावीदयभावशावल्याभावसम्भयः । अयमसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो रसनिरूपणे दर्शयिष्यते । सम्प्रति लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यो दर्श्यते—

यत्नानुध्वनिना व्यङ्ग्यं लक्ष्यते क्रमपूर्वकम् ।

स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दार्थोभयशक्तिभूः ॥ ४० का

विवक्षितमपीति—विवक्षितमपि वाच्यं व्यङ्ग्यनिष्ठं व्यङ्ग्यपर्यवसानं स्यादित्यर्थः । तथाच वाच्यार्थस्य विवक्षायामपि व्यङ्ग्यार्थस्यैव प्राधान्यं, न तु वाच्यार्थस्येति भावः (ङ) । लक्ष्यमिति—वस्त्वलङ्कारादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्ज्ञानरूपक्रमः सर्व्वेषां लक्ष्य इत्यर्थः । अलक्ष्य इति—रसादिरूपव्यङ्ग्यार्थानां हृदये उत्पत्तान्तर्ज्ञानरूपक्रमो न लक्ष्य इत्यर्थः । ध्वनिविषयकज्ञानस्योत्पत्तग्रादिना ध्वनेरप्युत्पत्तग्रादिव्यवहारः । अत्र दृष्टान्तो लाघवादिति—शतपत्रस्य कमलस्य शतसंख्यकपत्राणां सूच्या वेधे जाते सति प्रत्येकपत्रस्य यः प्रत्येकवेधस्तस्योत्पत्तग्रादिक्रमो लाघवात् सूचीकरणकवेधनिष्ठश्रेष्ठग्रात लक्ष्यः । अतएव मया युगपदेकक्षण एव सर्व्वेषां वेधः कृत इति तेषामभिमानो यथा, तथात्रापि रसादिव्यङ्ग्यानामुत्पत्तग्रादिक्रमोऽपि न लक्ष्यः ।

(ङ) क्रमस्त्विति—एतमेवाभिप्रायं मनसि निधाय भगवता मुनिनोक्तं 'विभावानुभाव-
यभिचारिसंयोगाद्रसनिश्चयति' इति । सर्व्वं तच्च 'रस' किरण एव नियतं विशदीभविष्यति ।
'विभावादिभि' रित्यत्रादिपदस्य बहुवचनस्य च सार्थकतातएव स्फुटा—'एवञ्च विभावादौनां
दण्डचक्रादिन्यायेन सम्भूयेव कारणत्वं, न तु त्र्यारण्यमणिन्यायेनैकैकस्ये'ति मन्तव्यम् ।
विभावाद्याः कारणान्येव, 'रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणान्येव ते मताः' (सा. दर्पणे
इय परिच्छेदे) । अक्रम इति—असंलक्ष्यक्रम इति यावत् । 'अत्र व्यङ्ग्यप्रतीतिर्विभावादि-
प्रतीतिकारणकत्वात् क्रमोऽवश्यमस्ति, किन्तु नासौ निपुणेनापि लक्षयितुं शक्यः ।' कथं
तावदस्याक्रमस्य ध्वनेर्निरतिशयानन्दतया बहुविषयतया च सङ्ख्येयद्वयं सततमेवाधि-
कुर्वन्त एकत्वेन गणना कृतेति न दुरुद्धः प्रश्नः । 'एषु रसादिषु चैकस्यापि भेदस्यानन्तत्वात्
सङ्ख्यातुमशक्यत्वादसंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनिर्नाम कायमेकभेदमेवोक्त'मिति विश्वनाथः ।

अनुध्वनिरणुरणनं ध्वनेरेव दीर्घदौर्घभावः प्रतिध्वनिरिव वा । स तु लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः शब्दशक्तिभूरर्थशक्तिभूः शब्दार्थोभयशक्तिभूश्चेति त्रिधा ।

आद्यो द्विधैवालङ्कारवस्तुनोद्योतनाद्भवेत् । ४१ का

आद्यः शब्दशक्तिभूद्विधैव भवेत् । 'एव'कारस्तु अर्थशक्तिभववच्छब्दशक्ति-
भवोऽपि द्वादशेति परमतं व्यावर्त्तयति (च) ; अथवाऽलङ्कारस्यैव, वस्तुन एव,
नान्यतरविशिष्टस्येत्यर्थः ।

ततालङ्कारद्योतकः शब्दशक्तिभूर्यथा—

आशामात्रे विलसदुदयः पद्मिनीचक्रवन्धुः

सिद्धाभोगः सततमनिशामोदमैत्रीकषायः ।

अनुरणनमिति—यथा घण्टादीनामेकनादोत्तरमपरनादानां क्रमो ज्ञायते, यथा वा ध्वन्युत्तरं प्रतिध्वनिर्ज्ञायते, तथैव येषां ध्वनीनामुत्पत्त्यादिक्रमो लक्ष्यते, स लक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यः ।

अथवेति—'आद्यो द्विधैव' इत्यत्र 'एव'कारोऽलङ्कारवस्तुनोरित्यनन्तरमेव योजनीयम् (च) ।
तथा चालङ्कारस्यैव द्योतनात्, न तु वस्तुविशिष्टालङ्कारस्य ; एवं वस्तुन एव द्योतनात्,
न त्वलङ्कारविशिष्टस्य वस्तुनः । एवं सति केवलालङ्कारस्य द्योतनात्, तथा केवलवस्तुनो
द्योतनादादौ द्विधा भवतीत्यर्थः ।

आशामात्र इति—अयं कृष्णरूपश्चन्द्रो रोचिःपूरैः कान्तिप्रवाहैः शीततां जायते
हरतु । प्रसिद्धचन्द्रस्तु शीततां करोति । तथाऽयं भजतां जनानामाशामात्र एव विलसन्नद्यो
यस्य सः । अत्र शब्दमात्रश्लेषेणास्याशामात्रे दिक्सामान्य उदयः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु
पूर्वाशायामेवोदयः । अयं पद्मिनीसमूहानां वन्धुः, स तु देवी । अयं सततं सिद्ध
आभोगः परिपूर्णता यस्य तथाभूतः, स तु कदाचित् पूर्णिमायामेव सिद्धाभोगः । अनिशं
निरन्तरमामोदमैत्रीकषाया यस्य तथाभूतः । 'कषाय'शब्दोऽत्र माधुर्यवाची, 'मधुरेऽपि
कषायः स्यादित्यनुशासनात् । अत्रापि शब्दमात्रश्लेषेण निशाभिन्नेऽपि काल आमोदादयो

उत्पलप्रतपत्रयतिभेदे क्रमोऽतिशीघ्रजन्यत्वादलक्ष्यः, अत्रापि कार्यकारणपरम्परा तदभि-
व्यक्तितो रसभोगप्रणाली च न संलक्ष्यत इति तु न रिक्तं वचः ।

(च) परमतमिति—नेतन्मते प्रसिद्धैरालङ्कारिकैरास्या स्याप्यते, नास्य मतस्योल्लेख-
लेषोऽपि प्राचीनप्रसिद्धग्रन्थेषु प्लभ्यते । मूलमेतन्मतस्य न तावत् दुर्निरूपम्—यतः, 'अर्थस्य
यज्जकत्वे तच्छब्दस्य सहकारिते'ति न्यायेन अर्थबोधप्रसङ्गे सर्वत्रैव शब्दस्य साचिद्यम्,
अतोऽर्थशक्त्युद्भवध्वनिभेदस्य प्रत्येकस्य प्रतिरूपकमेकं शब्दशक्त्युद्भवध्वनिकायमस्तीत्यनुमागम्,
तेन द्वादशधैव शब्दशक्त्युद्भवोऽपि विभजनौघ इति मतम् । टीकाकृता 'एव'कारस्य द्वितीय-
पक्षस्याख्यावलम्बनेन मतस्यास्योल्लेखयोग्यत्वमपि बाह्यतमिति दर्शितमिति मन्यामहे ।

राधाश्लेषादिषु निरवधिव्यापृतः शोणपादो

रोचिःपूरैर्हरतु भजतां शीततां कृष्णचन्द्रः (क) ॥ ४

अत्र शब्दशक्त्याऽद्भुतश्चन्द्र इति प्रसिद्धचन्द्राद्व्यतिरिक्तैरखिलैर्गुणैर्व्यतिरेका-
लङ्कारो ध्वनितः । यद्यप्यसौ ध्वनित्वेनालङ्कार्य एव, तथापि ब्राह्मणश्रमण-
न्यायेनालङ्कार एव (ज) । एवमन्येऽपि ।

यस्य सः, प्रसिद्धचन्द्रस्य तु निशायामेव । राधाया आलिङ्गनादिकर्मसु निरवधिव्यापार-
युक्तः, स तु राधाश्लेषादिनक्षत्रेषु कदाचित् संयुक्तः । अयं शोणपादो रक्तचरणः, स तु
श्वेतपादः । अत्र 'पाद'शब्दः किरणवाच्यो । अत्राशादिशब्दानां परिवृत्तसहत्वादेव
शब्दशक्त्यद्भवो ध्वनिरिति ज्ञेयम् ।

अलङ्कारार्थोऽलङ्काराश्रय एव, ध्वनेस्तु प्राणत्वात्, प्राणस्य च शरीरारम्भकत्वात् ; शरीर-
न्त्वलङ्काराश्रय एव, न त्वलङ्काररूपं, कथं व्यतिरेकालङ्कारस्य ध्वनिरूपत्वमित्याक्षेपः ।
श्रमणोऽवधृतः—यद्यप्यवधृतस्य वर्णाश्रमादिकं किमपि नास्ति, तथापि पूर्वदृष्टस्य
ब्राह्मणस्य स्मरणात् ब्राह्मणभिन्नेऽप्यवधृते कदाचिद्ब्राह्मणोऽयमिति प्रतीतिर्यथा जायते,
तथालङ्कारभिन्नेऽपि ध्वनावलङ्कारप्रतीतिर्जायत इति भावः ।

(क) श्लोकेऽस्मिन् 'पद्मिनी' 'मैत्री' 'मोद' 'कषाय'शब्दाः कृष्णपक्षे व्याख्यायां पारिभाषिकाः
पारिभाषिककल्या वा । पद्मिनी खलूत्तमा स्त्रीजातिः । 'अग्निशामोदे'त्यत्र सभङ्गाभङ्गश्लेषः,
मोद इति कृष्णपक्षे । 'मोद' 'मैत्री' 'कषाय'पदैस्तिष्ठणां चित्तवृत्तीनां मैत्रीकृत्यामुदितास्थानां
परिग्रहः, न तु पापिष्वेप्तालक्षणाया 'उपेक्षा'या अपि—स खलु धर्मः वेष्णवमतानशु-
मोदितः । 'कषाय'पदेन माघर्ष्यं, ततः गौण्या वृत्त्या करुणाया बोधः । भजतां
नित्यभक्तानामिति यावत् । अत्र 'माले' 'वन्धुः' 'सततम्' 'अनिशं' 'निरवधि' 'शोण' इत्येतेषां
पदानां पदांशानां वेष्टार्थबोधे साचिद्यं स्फुटमेव । 'आशामाले विलसदुदयः' इत्यस्य
सन्दर्भांशस्य व्याख्याऽन्यथापि विधेया । यदेव भक्तानां भगवन्तं साक्षात्कर्तुं प्रवर्ततराक्षिरा-
काङ्क्षा वा जायते, तदैव स प्रकटो भवति, विभूतिरूपेणांशकलात्पक्षावलम्बनेऽवताररूपेण
वा । सर्वत्रैव तस्य प्रकाशः—'तस्य भासा सर्वमिदं विभातौ'ति श्रुतिः । अनन्ता
तद्विभूतिपरम्परा—'अनन्तवौर्यामितविक्रमस्व' सर्वं समाप्नोषि ततोऽसि सर्वं' इति
श्रीश्रीगीतास्मृतिः । अवताररूपेण भक्ताशापूरणाकाङ्क्षिणा तदुदयस्तत्रैवाभिहितः—'धर्म-
संस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे' इति ।

(ज) तदुक्तं काव्यप्रदीपे 'प्रकाश'ग्रन्थव्याख्यावसरे 'ननुदाहृतेष्वपमादीनां प्राधान्यं न वा ?
आद्ये कुतस्तेषामलङ्कारत्वं, अन्यानलङ्काराणां, द्वितीये कुतोऽस्य काव्यस्य ध्वनित्वं
अङ्गप्रत्यङ्गप्राधान्यादिति चेत्, न ; पूर्वं (वाच्यत्वदशायाम्) अयमलङ्कार आसीदित्येतावताऽ-

दधती समधुपरागं परिमलमेकान्तसुकुमारा ।

गुणकलिता (५) ललिते ! मम भूषितकण्ठा त्वमेव वनमाला ॥ ५

अत्र शब्दशक्त्या कवेर्वनमालाललितयोः साधर्म्यं निरूप्य प्रयासे व्युपरते सति वस्तुभूतः कश्चिदर्थः स्फुरति । स च—त्वमेव वनमाला, नान्येति ; त्वां प्रत्येव मे समादरः, न तस्याम् ; तेन त्वदालिङ्गनमेव मे प्रेय इति वस्तु ।

अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः स्वयमुद्भवो ।

कवेः प्रौढोक्तिनिष्पन्नो वक्तुस्तत्कल्पितस्य च ॥ ४२ का

अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिः स त्रिधा भवति—स्वतःसम्भवो, कविप्रौढोक्ति-
निष्पन्नशरीरः, तन्निवद्धवक्तृप्रौढिनिष्पन्नशरीरश्च (भ) । तत्र स्वतःसम्भवो

हे ललिते ! भूषितकण्ठा सती त्वमेव मम वनमाला । मधुपस्य भ्रमरस्यानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं सुगन्धं दधती, ललितापच्चे तवाधरमधुपानकर्तुं ममानुरागेण सह वर्त्तमानं परिमलं दधती । गुणः सूत्रं वैदग्ध्यमिच्छ । प्रेय इति अभीष्टमित्यर्थः, इति वस्तुध्वनिः 'मधुपा'दिशब्दानां परिवृत्तासहत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः ।

तन्निवद्धवक्तृप्रौढीति—तेन कविना स्वकृतश्लोके निवद्धा उक्ता ये वक्तारस्ते दूतीनायिका-
प्रभृतयो बहवो भवन्ति । तेषां प्रौढोक्तिभिर्निष्पन्नं शरीरं यस्य सः । अर्थशक्त्युद्भवो यो ध्वनिरिति—सूत्रे 'अर्थशक्त्युद्भवोऽर्थस्तु व्यञ्जकः' इत्यत्र व्यञ्जकपददृष्ट्याऽपि व्याख्यायां व्यञ्जको यो ध्वनिः स त्रिविध इति व्याख्येयम् । एवं सति यत्र काचो ध्वनेर्द्वयन्तरोद्गारो

लङ्कारव्यपदेशात्—यथा ब्राह्मणपूर्ववैद्वसन्त्यासिनि ब्राह्मणव्यपदेशः । नन्वेवं व्यपदेश-
समर्थनेऽप्यलङ्कारध्वनित्वं न समर्थितमिति चेत्, न—'अलङ्कार'पदेन (अलङ्कारध्वनिशब्दगतेन)
तद्योग्यताया (अलङ्कारजातीयरूपायाः) विवक्षितत्वात्, न चैवं रसादिध्वनावप्यलङ्कार-
ध्वनित्वप्रसङ्गः, संलक्ष्यक्रमस्यैव तादृशस्य (कदाचिदलङ्कारस्य) तथा (अलङ्कारध्वनि-
व्यपदेशतया) अभिप्रेतत्वात् । वस्तुतस्तु प्राधान्याप्राधान्ये व्यङ्ग्यस्य वाच्यापेक्षयैव, न तु
रसापेक्षयापि, तदपेक्षया सर्वत्र गुणीभावात् ; तथा चोपमादीनां रसाङ्गतयाऽलङ्कारत्वं,
वाच्यापेक्षया प्राधान्यच्चेति न दोषत्वेऽप्रावकाश' इति ।

(भ) रसगङ्गाधरकृता जगन्नाथिन तत्पूर्वतरेष्व केशितु कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिनिष्पन्न-
शरीरस्य ध्वनेः कविप्रौढोक्तिनिष्पन्नादङ्गात् पृथक् सत्ता न तावत् स्वीकृता । तदसत्—
यदाहुर्दण्डकाराः—'न खलु कवेः कविनिवद्धस्यैव रागादाविष्टता । अतः कविनिवद्ध-

(५) 'गुणगुम्फिता' इति (क) (ख) (ङ) पुल्लिङ्गेषु पाठः । तथात्वे तु आर्यायास्तृतीये पादे त्रयोदश
मात्राः, मात्राधिक्यस्य प्राग्दर्शितदिशा कथमपि समर्थनीयम् ।

न केवलं कविभणितिमात्रनिष्पन्नः, व्यवहारेऽपि समुचितत्वेन सम्भाव्यमानः ।

अन्यौ कविना तन्निवद्धवक्त्रा च प्रतिभाणमात्रेण व्यवहारासिद्धावपि निर्मितौ ।

वस्तुत्वालङ्कृतित्वाभ्यान्ते द्वैविध्येन षट् स्मृताः । ४३का

ते त्रयो भेदा वस्तरूपतयाऽलङ्काररूपतया च षट्प्रकाराः स्युः ।

वस्तुना वस्तुलङ्कारावलङ्कारेण तेषु चेत् ।

व्यज्यते अप्यलङ्कारवस्तुनो^(६) द्वादशापि तत् ॥ ४४का

तेषु षड्विधेषु चेत् यदि वस्तुना वस्तु चालङ्कारश्च व्यज्यते, अलङ्कारेणालङ्कारो वस्तु च व्यज्यते, तत् तदा द्वादशापि भवन्तीत्यर्थः । क्रमेषोदाहरणानि—

वर्तते तादृशोत्तमोत्तमकाव्यस्थितोत्तमध्वनेरेव लक्षणम् । अस्यैव द्वादश भेदा वक्तव्याः । यत्र ध्वनेर्न्यन्तरं नास्ति केवलध्वनिमात्रं, तदर्थं लक्षणान्तरमनुसन्धेयम् । अन्याविति—खतःसम्भविध्वनिभिन्नौ कविवाङ्निष्पन्नकविनिवद्धवक्त्रवाङ्निष्पन्नध्वनौ इत्यर्थः । तौ तु कविना कविनिवद्धवक्त्रा च प्रतिभाणमात्रेण स्ववचनेनैव निर्मितौ । तत्र तत्र लोक-व्यवहारासम्भवेऽपि चतुर्मुखत्रयैव कविरेव खतन्त्रदृष्टिकर्त्तृति भावः । अतएवोक्तं काव्यप्रकाशे—‘नियतिलतनियमरहिता’मिति ।

षट्प्रकाराः स्वरिति—षड्भेदास्तु सामान्याकारेणापातत एवोक्ताः, किन्तु वक्ष्यमाण-द्वादशभेदस्यान्तर्गता एव, न तु तदपेक्षया स्वतन्त्राः, अतएव षड्भेदानां स्वतन्त्रोदाहरणं न

वक्तुप्रौढोक्तिः कविप्रौढोक्तेरधिकं सद्बुद्धयचमत्कारकारिणीति पृथक् प्रतिपादितेति । अपि च न खलु कविः सर्वदैव स्वकाव्यनिवद्धपात्रमुखेण स्वकीयामेवाभिप्रायप्रणाली-माविष्करोति । प्रौढोक्तिरध्यवसायमूलातिशयोक्त्यलङ्कारप्राणभूतेति ज्ञेयम् । वस्तुतस्त्वन ‘प्रौढोक्ति’पदेन सर्वविच्छित्तिजोवातुभूतस्य प्रसिद्धस्यातिशयोक्तिचक्रस्यैव परिग्रह इत्यभिधानेऽपि न किमपि वैयर्थ्यम्—यथाहाचार्य्यदण्डी खनिवन्दे—‘अलङ्कारान्तराणा-मप्येकमाहुः परायणम् । वागीशमहितामुक्तिमिमामतिशयाज्ज्ञयाम् ॥’ (२.२२०) । यदात्र ‘प्रौढोक्ति’पदेन ‘वक्रोक्तिजोवित’कता कुन्तकेण संज्ञान्तरकल्पनयेतरथावर्त्तकत्वेन परिचिन्नाया वक्रोक्तेरेव निर्देशः—तथा च तत्पदे ‘प्रसिद्धं मार्गमुत्सृज्य यत्र वैचित्र्यसिद्धये । अन्यथैवोच्यते सोऽर्थः सा वक्रोक्तिरुदाहृता ॥’ ‘सैषा सर्वत्र वक्रोक्तिरनयार्थो विभायते । यत्रोऽस्यां कविना कार्यः कोऽलङ्कारोऽनया विना ॥’ इति च । ‘प्रौढोक्ति’ पदस्य तात्पर्यग्रहे पण्डितराजजगन्नाथपादानां प्रहेलिकाप्रायमप्यभिधानमतीव चमत्कारीत्यत्रो-दाह्रियते—‘यदेवोच्यते तदेव व्यङ्ग्यं, यथा तु व्यङ्ग्यं न तथोच्यते’ इति ।

(६) ‘वस्तुलङ्कारवस्तुनो’ इति (ख) पुस्तके वर्जनीयः पाठः ।

गोडलमहिंदणंदण सुखचरे एत्थ मा पविस ।

अज्ज सहीए सामी गोमी दूरं गअो गोदंठं ॥ ६ (ज)

अत्र स्वामी, न तु प्रियः । गोमी वल्लीनां गवां पतिः, तेन शीघ्रं
नायास्यति । दूरं, न तु नेदीयः, अतश्चिरं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भावि ।
तेनात्र निःशङ्कमेव प्रविश्य विलस्यतामिति वस्तु ।

श्रूयते परिमले मलशब्दो मेखलादिषु खलाद्यभियोगः ।

चन्दनादिरस एव हि पङ्को नीवीकेशरसनादिषु वन्धः ॥ ७ (ट)

अत्र कवेरप्रयासरचनावलात् (७) व्रजलोके मलाद्यभावो वस्तुभूतोऽर्थः
स्वतःसम्भवी, तेन स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इति हेधा ।

गञ्जनान्न हि विभेषि गुरुणां खञ्जनान्नि ! यमुनामधुनागाः ।

अञ्जनाभ इह कुञ्जर एकः कञ्जनालदलभञ्जनकारी ॥ ८

दत्तम् । क्रमेणेति—तत्र स्वतःसम्भविनो ध्वनेर्व्यन्तरव्यञ्जकं वस्तुरूपं प्रथमभेदमाह—
गोडलेति । गोकुलमहेन्द्रनन्दन ! शून्यगृहेऽत्र मा प्रविश । अद्य सख्याः स्वामी गोमान्
दूरं गतो गोष्ठम् ॥ अतश्चिरकालं व्याप्यास्या गृहं शून्यं भविष्यतीति वस्तुध्वनिः, तेन
वस्तुध्वनिना तत्र निःशङ्कमिथ्यादि वस्तुध्वनिरित्यर्थः ।

अलङ्कारव्यञ्जकं वस्तुरूपं द्वितीयभेदमाह—श्रूयत इति । व्रजे मलाद्यभाव एव वस्तु-
भूतो व्यङ्ग्यः, तेन वस्तुना स्वभावोक्त्यलङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

अञ्जनेति—अञ्जनस्यैवाभा कान्तिर्यस्यैवम्भूत एकः कुञ्जरः । कमलनालस्य दलभञ्जनक,
कण्ठपक्षेऽतिप्रयोक्त्या सुन्दरीणामधररूपदलस्य भञ्जनकारी ।

(ज) प्राक्तस्य कथायां 'गोमी'त्यस्य 'गोमानि'ति विपरिणतिः कृता टीकाकृता !
स्वतःकृतप्रयुक्तपदेन चूर्णके दर्शितेन 'गोमी'त्यनेन न विपरिणतेरवकाश इति मन्यते । यद्यपि
'चन्द्रगोमी'त्यादि संज्ञावाचकत्वेनैव प्राचीनैर्'गोमि'पदस्य सिद्धत्वं स्मर्यते, तथापि कदाचित्क-
प्रयोगवलादस्यार्थविवक्षायां पदस्यास्य समर्थनं परवर्तित्वेयाकरणमतानुमोदितमेव ।
'स्वामी मुग्धतरो वनं धनमिदं'मित्यादिविवादापि 'स्वामि'पदस्य चरितार्थता बोध्या ।

(ट) अत्र श्लोकस्य पूर्वार्द्धेऽनुप्रासवदचनरचनातो न ध्वनेः शब्दशक्त्युद्भवत्वमेव वाच्यम्—
'परिमल'पदं मलान्तं, 'मेखला'पदञ्च खलान्तं, न च तस्मादेव भावादत्र व्यञ्जनोद्भूता ।
उत्तरार्द्धत एव तत् स्फुटं भवति, यतो न तत्र स शब्दालङ्कारोक्तासः । अत्र 'मलशब्दः'
'खलाद्यभियोग' इति पदद्वयेनान्यदपि व्यञ्जनावोध्यं चमत्कारकारणमस्ति, यत् केवलं

(७) 'वचनवलात्' इति (ख) (ङ) प्रत्यययोः पाठः ।

अत्र सखीं प्रति सखी वदति—‘खञ्जनाची’ति सम्बोधनमर्यादया सखीरूपो वक्ता । ‘अधुने’त्यकालेऽपि यदगास्तेन स्नातुं नागाः, कृष्णाङ्ग-सङ्गायैवागा इति काव्यलिङ्गालङ्कारः, तेन त्वं ‘गुरुणां गञ्जनान्न विभेषी’ति गुरुगञ्जने तव भयं नास्ति यथा कृष्णाङ्गसङ्गविरह इति वस्तु ध्वन्यते । एवं ‘कुञ्जर’ इति कृष्णनामापङ्गवेनापङ्गुलङ्कारेण कृष्णकुञ्जरयोः सादृश्य-व्यञ्जनादुपमालङ्कारश्च—इति स्वतःसम्भविनः श्लोकत्रयेण चातुर्विध्यम् (ठ) ।

कविप्रौढोक्तेष्वतुर्विध्यं यथा—

स्यन्दते यदि पदादि तदासां स्यन्दते मधुरिमासुतधारा ।

सङ्गतः पवनजाह्नततीनामङ्गतो मधुकणा इव भूमौ ॥ ८

अत्र कविप्रौढोक्तिरेव, न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवी स चार्थः । यासां पदादि-स्यन्दनमात्रेणाप्येवं माधुर्यरसप्रतिपत्तिरित्यहो आसां लोकोत्तरतेति वस्तु-भूतोऽर्थः । स च तासां रासादिनृत्यविधौ वा कीदृश इति वस्तु व्यनक्तीति

स्यन्दत इति—आसां ब्रजसुन्दरीणां पदादङ्गं यदि स्यन्दते चलति, तदा माधुर्यान्दतं स्यन्दते सवति । न पूर्व्ववत् स्वतःसम्भवीति—माधुर्यस्यामूर्तत्वात्तस्य धारापतनासम्भवेन लोकव्यवहारे समुचितत्वाभावात् स्वतःसम्भवीत्यर्थः ।

वङ्गभाषाभाषिणामेव वेदम् । अत्र यद्यपि ‘तत्र चान्यत्र च प्राप्तौ परिसंख्या विगीयते’ इति मीमांसकपरिग्रहीतपरिसंख्यावत्पदकदम्बक इवालङ्कारिककल्पितपरिसंख्या-लङ्कारवति प्रवन्धेऽलङ्कारतो वस्तुभूतस्य ब्रजलोके मलादभावपक्षस्यार्थस्य स्फुरणं सम्भवि, तथापि वस्तुत एव साक्षादलङ्कारव्यञ्जनेति ग्रन्थकृतो विवक्षा न यादृच्छिकी । अत्रेतरत्र मूले च स्वभावोक्तिपदेनालङ्कारिकनिरूप्यस्वभावोक्त्यालङ्कारस्य न प्रायशः स्वीकारः, अपि तु स्वभावस्यालौकिकस्यापि पदार्थवैशिष्ट्यस्योक्तिर्विच्छित्तिसुखेनाभिधाननिर्व्वाह इति निर्व्वचनेनाध्यवसायमूलाया अतिशयोक्तेरेव ग्रहणं समर्थ्यत इति मन्यामहे । एवमपि काव्यप्रकाशे ‘गाढकान्तदशनचते’त्यादि माघकविपद्ये तुल्ययोगितालङ्कारा-च्छन्दनिर्व्वचनमूलार्थसहितान्न त्वालङ्कारिकलचितात् ‘समुच्चया’लङ्कारस्य व्यञ्जनोक्ता—तत्र तट्टीकाकृद्भिः कैश्चिदस्यायमेवाशयः, सूचित इति तत्र एव दृश्यम् ।

(ठ) अत्र स्वतःसम्भविनाऽलङ्कारेण (एकत्र काव्यलिङ्गेणापरत्वापङ्गत्वा) वस्त्वलङ्कृतिश्च यथाक्रमं ध्वन्यते । एवमादिषुदाहरणेष्वलङ्कारा इतरतः स्वविच्छित्तिमाददाना अपि विच्छित्तिवैशिष्ट्यमर्थस्य सन्दर्भस्य वा समावहन्तीति तु न चित्रम् । यदाहू रसगङ्गाधरकृतः—‘अलङ्कारा हि वाच्यसौन्दर्यसारा प्रायशः खान्तगर्गतं प्रतीयमानं पृष्ठतः कुर्वन्तौ’ति ।

वस्तुना वस्तु । उत्तरार्द्धे व्रततीनां पवनजात् सङ्गान्धुकणा इवेति तासामपि व्रततिभिरुपमेत्युपमालङ्कारेण स्वभावोक्त्यलङ्कारो ध्वनित इति द्वेधा । (ड)

गोकुले कुलजवालवधूनां श्यामधामनि मनोरथभाजाम् ।

नोज्जगाम न जगाम विरामं सौहृदं हृदय एव जुघूर्णे ॥ १०

अत्र कविप्रौढोक्तिः । 'नोज्जगामे'ति लज्जाधिक्यं वस्तु । 'न जगाम विराम'मिति सौहृदस्य दार्ढ्यातिशयो वस्तु । तेन तेन 'हृदय एव जुघूर्णे' इति हृदयचोभातिशयो घूर्णनत्वेनोत्प्रेक्षित इत्युत्प्रेक्षालङ्कारश्च ।

स्तुमः किन्त्वामभोधरसुभग ! शम्भोरधिशिरः

पदाम्भोजस्याभो यदकृत पदम्भोस्तव ततः ।

उमायै दत्त्वाहं वपुरपरमर्हञ्च भवते

गुणैर्भ्यो निर्मुक्तः स परमभवद्ब्रह्म परम ! ॥ ११

अत्र कविप्रौढोक्तिः । तत्र शम्भोरधिशिरो यद्यस्मात्तव पादाभ्यः पदमकृत, तेन त्वमन्य एव कोऽपि सर्वोपरि वर्त्तमानः स्तवविषयो नेत्यतिशयोक्त्यलङ्कारः ।

गोकुल इति—श्यामधामनि श्रीकृष्णे मनोरथभाजां पूर्वरागवतीनां कुलजवालवधूनां सौहृदं नोज्जगाम नोन्नतं बभूव, लज्जया ताभिर्न व्यक्तचक्र इत्यर्थः । कविप्रौढोक्तिरिति—सौहृदस्याभ्युत्थनेन घूर्णनक्रियाया असम्भवादिति भावः । तेन तेनेति—वस्तुव्यङ्ग्यद्वये-नेत्यर्थः, उत्प्रेक्षित इति—उत्प्रेक्षालङ्कारो व्यङ्ग्य इत्यर्थः ।

स्तुम इति—भो अम्भोधरसुभग ! मेघ इव सुन्दर श्रीकृष्ण ! यद्यस्मात्तव पदाम्भोज-स्याभ्यः गङ्गा महादेवस्याधिशिरः शिरसि पदमास्यदमकृत, तत एव हेतोस्तां सर्वोत्कृष्टं किं स्तुमः ? तव चरणोदकस्पर्शेन स महादेवो गुणैर्भ्यो मुक्तः सन् परं ब्रह्माभवतु, हे परम ! ननु देहसत्त्वे कथं महादेवस्य परब्रह्मरूपत्वमिति चेदत आह (८)—उमायै इति । महादेवस्य परमेश्वरत्वेन देहस्य नित्यत्वान्न नाशसम्भवं, अतः कविप्रौढोक्तिः ।

श्लोकेऽत्रानुप्रासगरिमाऽर्थचमत्कारसहकारौ, 'अदालोकि धनप्रभः सखि ! मये'त्यादिसन्दर्भे कृष्णस्य सिंहरूपेण वर्णनमिवेहापि तस्य कुञ्जरत्वेन वर्णनं समयोपयोगि सरसतावहञ्चेति विदग्धजनसंवेदाम् । नायिका चान्न अभिसारिका मध्या प्रगल्भा वा, 'नदादीनां तटी तथा' (सा. द. ३५ परिच्छेदे) इति निर्देशानुसारेण यमुनातटमत्राभिसारस्थानमिति च ज्ञायते ।

(ड) 'व्रजभामिनीध्यानेनानुभूय कर्णपूरः कविर्वर्णयती'ति साहित्यकौमुदीटीकायाम् (३।१७) । अत्रापि मूले 'स्वभावोक्ति'पदं न निरूपलक्षणाघटितम् । यद्यपि व्रततिभिरित्य-

(८) 'परब्रह्मरूपत्वमित्यत आह' इति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः ।

तेन 'उमायै दत्वाहं वपुरपरमर्द्धं भवत' इत्यादिना स वपुर्विरहेण परं ब्रह्माभवत्, त्वन्तु वपुषैव परं ब्रह्मेति वस्तु—इति कविप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

कविनिवहवक्तृप्रौढोक्तिर्यथा—

परिपुष्टे परिपुष्टं भीषे भीषं समन्मि समं ।

माधव ! तीए अंगं तुज्भ सिणेहेण घडिअं व ॥ १२

अत्र साऽयुषा जीवतीति न, अपि तु तव स्नेहेनैवेति वस्तु । 'तुज्भ सिणेहेण घडिअं वे'ति तस्या अङ्गन्त्वत्स्नेहोपादानमित्यङ्गान्तरादतिरिक्त-
न्तदङ्गमिति व्यतिरेकालङ्कारः—इति वस्तुनाऽलङ्कारः ।

श्रुतियुगमभिधत्ते श्रीलव्न्दवावनेऽसौ-

त्यनुदिशमिति नेत्रद्वन्द्वमात्मा हृदीति ।

परिपुष्टे इति—परिपुष्टे परिपुष्टं क्षीणे क्षीणं समे समम् । माधव ! तस्या अङ्गं तव स्नेहेन घटितमेव ॥ हे माधव ! तव स्नेहे परिपुष्टे सत्यस्या अङ्गमपि परिपुष्टं भवति, अतस्तव स्नेहेन निर्मितमस्य अङ्गमङ्गान्तरात् पञ्चभूतारब्धादङ्गान्तरादतिरिक्तमित्यर्थः—
इति वस्तुना यङ्गीऽलङ्कारः । अत्र कविनिवहवक्तो दूतौ । यद्यपि लोकव्यवहारे देहस्य स्नेहारब्धत्वाभावात् प्रौढोक्तिस्तथापि ऋादिनीशक्तिरूपाणामासां देहस्य प्रेमारब्धत्वेन स्नेहारब्धत्वं नासम्भवमिति बोध्यम् ।

माधवरविरहेणात्यन्तयाकुला काचिद्भ्रजसुन्दरी श्रीकृष्णमुद्दिश्याह—श्रुतियुगमिति ।
हे महात्मन् श्रीकृष्ण ! 'अरे मत्कर्णद्वय ! भङ्गङ्गां श्रीकृष्णो दृष्ट' इति मया पृष्टं श्रुतियुगं
'त्वं वृन्दावने वर्त्तसे' इत्यभिधत्ते । तथा च साऽनुरागवशा'निरन्तरं कृष्णो वृन्दावने वर्त्तते'
इति कर्णेन श्रुण्वतीति भावः । पुनर्मया पुष्टं नेत्रद्वन्द्वं 'त्वं सर्वांसु दित्तु वर्त्तसे' इति
वदति । तथा च साऽनुरागाधिव्यात् सर्वत्रैव कृष्णं नेत्रेण पश्यतीति भावः । पञ्चान्मया
पृष्ट आत्मा बुद्धिः 'त्वं हृदये वर्त्तसे' इति वदति । तथा च सा बुद्ध्या निरन्तरं
त्वां हृदये पश्यतीति भावः । तेषां वचने मम निर्वारो न जातः—अतस्त्वं पृच्छसे, निश्चयं
कृत्वा वद, त्वं कुत्र भवसि ? कथा एतावत्प्रोडायामप्यनिःसृतत्वाद्ःस्वरूपा मम

पमालङ्कारेण तासां तन्वङ्गत्वकोमलत्वादिवस्तुन एव द्योतनं, तथापि तदध्यासमूलभूताति-
शयोक्त्यलङ्कारमुख्येत्यलङ्कारस्यैव यङ्गात्वाभिधानं, 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'त्यभिप्रेत-
निर्देशात् । मधुररससर्वस्वस्य भगवत्स्तादृशानां तदङ्गभानाच्च वर्णनं वैष्णवकविसम्प्रदायस्य
स्वभावसिद्धम् । 'छल छल कौण अश्वर नावणी अवनी वशिष्ठ शत्र' इत्यादि वङ्गभाषा-
निवहपदजातमत्र निदर्शनम् ।

क्व नु भवसि महात्मन् ! ब्रूहि कष्टासवोऽमी

त्वदनुसरणपात्र्याः कण्ठ एव भ्रमन्ति ॥ १३ (ठ)

अत्र कविनिवद्धानुरागिवाला वक्त्री । अस्याः प्रौढोक्तौ शब्दप्रत्यक्षानुभव-
रूपं प्रमाणत्वं परस्परव्याहतमपि सर्वमेव प्रमाकरणम् । न कुत्राप्य-
प्रामाण्यमिति वस्तु, तेन च त्वं व्यापकोऽसीति वस्तु, तेनैकस्य सर्वानुगत-
त्वाद्विरोधे विरोधालङ्कारो व्यतिरेको वा । 'क्व नु भवसी'ति प्रश्नेन सन्देहा-
लङ्कारः, तेन 'महात्मनि'ति कदाचिद्यदि न ब्रूषे, तदा कपटी त्वमिति
हेत्वलङ्कारः । तेन 'कष्टासवोऽमी त्वदनुसरणपात्र्याः कण्ठ एव भ्रमन्ती'ति,
प्राणास्वदनुसरणे तव पञ्चादुगमने पात्र्याः पथिकाः सन्तस्वदात्तामप्राप्य स्वस्थानन्त्यक्ता
कण्ठ एव भ्रमन्ति । अत्र यद्यपि लोकव्यवहारदृष्टैकव्यक्तेरेकस्मिन् क्षणे स्थलत्रय-
वर्तित्वस्यासम्भवेन तज्ज्ञानस्यासम्भवात् प्रौढोक्तिस्तथाप्यचिन्तैर्ग्रन्थे श्रीकृष्ण एकक्षणे
स्थलत्रयवर्तित्वं नासम्भवमित्याह—अस्याः प्रौढोक्ताविति । प्रमाणत्वं परस्परव्याहतं,
एकक्षणे स्थलत्रयवर्तित्वस्य प्रमात्मकज्ञानजननेऽसमर्थमपि सर्वमेव प्रमाणत्वं प्रमा-
करणम् । कृष्णे न कस्यापि वस्तुनोऽसम्भवः, अतो न कुत्राप्यप्रामाण्यमिति वस्तु यद्वा
वस्तुरूपमेको भेदः । पुनस्तेन व्यापकत्वरूपवस्तुनैकस्य परिच्छिन्नस्य सर्वानुगतत्वविरोधेन
विरोधालङ्कारः । यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोधः (९) इत्युच्यते, तथापि व्यतिरेकालङ्कारस्तु
भवत्येवेत्याह—व्यतिरेको वेति । एतादृशः पुरुषोऽन्यो नास्तीति पुरुषान्तरा-
द्विलक्षणेऽयमिति व्यतिरेकालङ्कार इत्यर्थः । तथा च वस्तुयङ्गोऽलङ्कार इति द्वितीयो
भेदः । तेन सन्देहालङ्कारेण—तथा च मत्सन्देहनिवर्त्तकं वाक्यं यदि न ब्रूषे तदा त्वं न
महात्मा किन्तु कपटीति हेत्वलङ्कारः । तेनालङ्कारयङ्गोऽलङ्कार इति तृतीयो भेदः ।
तेन हेत्वलङ्कारेण मत्प्राणाः कण्ठ एव घूर्णन्ते, अतो निर्णय कथ्यतामिति वस्तु यद्वा ।

(८) पद्यमेतत् कविकर्णपूरगोस्वामिनो गुरोः सुगृहीतनाम्नः श्रीमदाचार्यश्रीनाथस्य ।
अयमेवावस्थाविनिवेशः प्रेमोन्माद इति वैष्णवैर्गीयते । श्रीराधाभावभावितानां श्रीकृष्ण-
चैतन्यचरणानां नीलाचलवर्तिनामिथमेवावस्था तच्चरितेषु प्रकटिता । एवमपि लोके
नायकनायिकादयः स्वदयितानामुदन्तादिग्रहणायापरनिर्दिष्टदेशादिमार्गं तथा तदात्मौयतो
संवादसद्भावादाकाङ्क्षन्ते, पञ्चात् विरहव्याकुलाः 'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृष्ठतः
सा पुरः सा पर्यङ्के सा दिशि दिशि चा से'त्यादि जल्पितमालापयन्तः मनःसु,
अन्विष्यन्तोऽपि नाप्नुवन्तः स्वभवने स्वन्मित्रे वा प्रतिनिवर्त्तन्ते ।

(९) 'यदि परमेश्वरत्वे नायं विरोधः' इति (क) पुस्तके, 'यद्यपि परमेश्वरत्वेन नायं विरोधः' इति
(ङ) पुस्तके पाठः ।

[मदसवः स्वस्थानं त्यक्तवन्त एव निर्णयमज्ञात्वा कण्ठ एव घूर्णन्ते, अनो निर्णीय कथ्यतामिति वस्तु । इदं पद्यमस्मद्गुरोः—इति कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिश्चतुर्धा ।

शब्दार्थभूरेक एव—

४५ का

शब्दार्थोभयशक्त्युभो ध्वनिरेक एव । केषाञ्चिन्मतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कार-
सङ्गावादनैकविधत्वं स्यात्, तन्निरासाय 'एव'कारः । किन्तु तन्मतम् न
सङ्गच्छत इति न तेन लिखित्यमाणभेदादाधिक्यमपि भेदानाम् । (ण)

यथा—

अशेषसन्तापहरो जनुभृतां सदावलाकामदमेदुरद्यतिः ।

त्विषाच्चयैर्माधव ! जीवनप्रदो भवान् भुवं श्यामयते घनो नभः ॥ १४

परमतेऽत्रापि वस्त्वलङ्कारसङ्गावः (त) । यथा वा—

तथा चालङ्कारव्यङ्ग्यं वस्त्विति चतुर्थो भेदः । एवं सत्येकस्मिन्नेव श्लोके चतुर्धा भेदो
द्रष्टव्यः । अतएवैतत्पदं कवेरतिशयशक्त्योक्तकमिति ज्ञेयम् ।

तन्मतं न संगच्छत इति न, अपि तु संगच्छत एव (ण) । तेन तन्मते लिखित्यमाण-
भेदादपि भेदानामाधिक्यमपि बोध्यम् ।

उभयशक्त्युद्भवस्य ध्वनेरुदाहरणमाह—यथेति । हे माधव ! भवांस्त्विषाच्चयैः कान्ति-
समूहैर्भुवं श्यामयते श्यामं करोति, मेघस्तु त्विषाच्चयैराकाशं श्यामयते । एवमवलानां
कामदश्चासौ स्निग्धदुतिश्चेति तथाभूतो भवान्, मेघोऽपि वलाकया वकपङ्क्त्या शोभा-
जन्यमदो यस्य तथाभूतश्चासौ स्निग्धदुतिश्चेति । मेघपक्षे जीवनं जलम् । अत्र मेघ-
कृष्णयोरुपमालङ्कार एव व्यङ्ग्यः, न तु व्यङ्ग्यान्तरम् । स चोपमालङ्कारो 'वलाका'-
'जीवना'दिरूपपरिदुत्तसहपदव्यङ्ग्यत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा देहधारिणामशेषसन्तापहर
इति परिवृत्तिसहविशेषणपदजन्यार्थव्यङ्ग्यत्वादर्थशक्त्युद्भवश्च ज्ञेयः । परमतेऽत्रापि कष्टेन
वस्त्रादिध्वनिसङ्गावः स्वीक्रियत इत्युभयशक्त्युद्भवस्योदाहरणान्तरमाह (त)—यथा वेति ।

(ण) अत्रोभयशक्त्युद्भवध्वनेरनेकविधत्वं पूर्वतरप्रसिद्धानलङ्कारिकचक्रमतानुसारिणा
कविकर्णपूरेण न स्वीकृतमिति मूले कारिकातः, 'केषाञ्चि'दिति वृत्तौ निर्द्देशात्, 'कि'न्त्विति
तत्र प्रयोगाच्चोपपद्यते । तथाप्यसर्वत्रिकं गन्धकारानभोटमपि मतं प्रमाणौक्त्वङ्घ्रिः
टीकाकङ्घ्रिभयपक्षवत्सम्बन्धनात्तेन सामञ्जस्यसाधनाय चेष्टितमिति द्रष्टव्यम् । सर्वत्रैव
संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यध्वनावभयशक्त्यत्यन्तमिति यदत्र कैश्चिदुच्यते, न तच्चार । यदाहुर्बुद्धोत्काराः
काव्यप्रकाशटीकायाम्—'एतेन शब्दार्थयोरन्यतरस्य व्यञ्जकत्वेऽपरस्यापि सहायत्वेनोक्तत्वात्
सर्वत्रैवोभयशक्तिमूलत्वमित्यपास्तं, योऽर्थो व्यञ्जकस्तदोपकशब्दस्य, यः शब्दो व्यञ्जकस्त-
दोद्धार्यस्यापि व्यञ्जकत्वमिति तदाश्रया'दिति ।

(त) केषाञ्चिन्मते उभयशक्त्युद्भवे ध्वनावपि वस्तुतो वस्तुनोऽलङ्कारस्य च, अलङ्कारा-

मध्वन्तकृत् सुमनसामामोदैर्घ्राणतर्पणः।

राधाद्यपरपर्यायो माधवः कस्य न प्रियः ॥ १५

वाक्येऽष्टादशधा त्वमे । ४६ का

इमेऽष्टादशधा ध्वनयो वाक्ये भवन्तीत्यर्थः । अष्टादशधास्य तु—अविवक्षितस्य वाच्यस्य द्वौ भेदावर्थान्तरसंक्रमितमत्यन्ततिरस्कृतञ्चेति । विवक्षितवाच्यस्य षोडश—असंलक्ष्यक्रमव्यङ्ग एकः, संलक्ष्यक्रमव्यङ्गश्च पञ्चदश । तत्र शब्दशक्त्युद्भवो द्वौ, अर्थशक्त्युद्भवो द्वादश, उभयशक्त्युद्भव एकः ।

वाक्य एव द्विशक्त्युत्पत्त्यः—४७ का

शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिर्वाक्य एव । 'इध वुंदाअणमज्जे' (२य किरणे ६ श्लोकः) इत्यादि तदुदाहरणम् ।

काचिद्भजसुन्दरी गुरुजनशृङ्गया श्लेषेण स्वसखीमाह—हे सखि ! माधवो वैशाखः कस्य न प्रियः, पक्षे ओक्तव्यः । मधोश्चैतस्यान्तकृत्, वैशाखस्य प्रथमदिनारम्भ एव चैतस्यान्तर्जानादिति ; कृष्णपक्षे मधुनाम्नो दैत्यस्यान्तकृत् । सुमनसां खोजवपुष्याणामामोदैर्ज्जनानां घ्राणं तर्पयतीति, पक्षे शोभनं मनो यासान्तासां सुन्दरीणामामोदैः स्त्रीयाङ्गान्वैर्घ्राणं तर्पयतीति । 'राधादि'शब्द एवापरपर्यायो यस्य सः, 'वैशाखे माधवो राध' इत्यभिधानात् ; पक्षे राधाया एवादः प्रथमः, परः श्रेष्ठः, पर्यायः परिसरणमनुगतिर्यस्य सः । अत्रापि वैशाखकृष्णयोरुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः—स च परिवृत्तप्रसङ्ग- 'मध' 'सुमनः' 'राध'पदव्यङ्ग्यत्वाच्छब्दशक्त्युद्भवः, तथा परिवृत्तिसङ्घातकृदामोदघ्राणतर्पणादिविशेषणपदजन्यार्थव्यङ्ग्यत्वादर्थशक्त्युद्भवश्च ।

वाक्य इति—परस्परसक्तिमतुपदनिचयघटितत्वं वाक्यत्वम् । तथाच पूर्वोक्तानि सर्वाण्येवोदाहरणानि वाक्य एव दत्तानि, न तु स्वतन्त्रैकैकपद इति भावः । अष्टादशप्रकाराणां गणनामाह—अथेति । षोडशप्रकाराणां विवक्षितवाच्यानां गणनामाह—असंलक्ष्यक्रमेति । पञ्चदशप्रकाराणां संलक्ष्यक्रमव्यङ्ग्यानां गणनामाह—तत्र शब्दशक्त्युद्भव इति । तेषां ध्वनीनां मध्ये शब्दार्थोभयशक्त्युद्भवो ध्वनिस्तु वाक्य एव सम्भवति, न तु पदे ।

इस्तुनोऽलङ्कारस्य चेत्यादिकया दिशा ध्वनेरनेकविधत्वं सम्भवति । तन्मते 'अशेषसन्तापहर' इत्यादौ श्लेषलङ्कारवलेनोपमा व्यङ्ग्या, ततश्च 'सन्तप्तानां त्वमसि शरणमिति श्रीकृष्णस्य मेघस्यैव सर्वाभौष्ट्यप्रकल्परूपं वस्तु ध्वनितम् । तत्तु गौरुरूपेण भवतीति 'कथे'नेत्यक्तं टीकाकृता । एवमेव द्वितीयोदाहरणस्यालङ्कारमात्रव्यङ्ग्यमयस्यावतारणमिति टीकाकृदुद्भावनम् । वस्तुतस्तुदाहरणद्वयमेवैकैकचामधिरोहति, अतोह टीकायां 'स्त्रीक्रियते' इति पदात् पञ्चात् 'इति'पदस्य निरर्थकमुद्देश इति प्रतिभाति ।

पदे सप्तदशापरे । ४८ का

उभयशक्तुत्थं विनाऽपरे सप्तदश पदेऽपीत्यर्थः । तथा च—

Dhvanyaloka— 'पदद्योत्येन सुकवेष्वनिना भाति भारती ।

under III. 2. एकेनैव प्रसूनेन नववोद्यानकेतकी ॥' इति (थ)

तत्र दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

पार्षदाः पार्षदा यस्य लक्ष्मीर्लक्ष्मीः कृपा कृपा ।

अवतारोऽवतारश्च स देवः केन सेव्यते ॥ १६

अत्र द्वितीय'पार्षदा'दिशब्दा निरन्तरपार्श्वस्थत्वनिरपायत्वनिरुपाधित्व-
जन्यस्मरणभावरहितत्वेष्वर्थान्तरेषु संक्रमिताः ।

तदुदाहरणमिति—तेषामष्टादशप्रकाराणां मुदाहरणमित्यर्थः ।

उभयशक्तुत्थं विनाऽपरसप्तदशप्रकाराणां पूर्वं वाक्य उदाहरणानि दत्तानि, पदेऽप्युदा-
हरणानि सम्भवन्तीत्याह—उभयेति । ननु यत्किञ्चित्पदध्वनिना वाक्यसमुदाये (10)
कथमुत्तमत्वव्यवहारस्तत्राह—पदेति । पदद्योत्येन ध्वनिना सुकवेर्भारती कायरूपा वाणी
भाति यथोद्यानस्या नवीना केतव्येकेनैव पुष्पेण भाति । केतकीवृक्षस्य नवीनदशायामेव
प्रोभातिप्रय इति भावः ।

तत्र पदे । पूर्वोक्तलक्षणांशुल्लयङ्गाभेदस्यार्थान्तरसंक्रमितवाच्यस्य केवलपद उदा-
हरणमाह—पार्षदा इति । अत्र द्वितीय'पार्षद'पदस्य सदा पार्श्वस्थितत्वे लक्षणा, तथा
चान्येषां पार्षदापेक्षया भगवत्पार्षदस्य सर्वोत्कर्षो ध्वनितः, इति लक्षणांशुलो यङ्गा

(थ) यत्रैकस्य पदस्य शक्तेः प्राधान्यमन्येषामानुगुण्यमाहं तत्र पदाश्रयता ; यत्र तु
विभिन्नपदानां क्रियाकारकरूपाणां शक्तेस्तुल्यता, तत्र वाक्याश्रयतेति विवेकः । एकस्यैव
पदस्य परिवृत्तिसङ्ख्यासङ्ख्ययोरुभयोर्युगपदसम्भवान्नोभयशक्तिमूलभेदस्य वाक्ययतिरेकि-
स्थले सम्भवः, अतः पदपदांशद्वयव्यतिरेकः सप्तदशैव । एषां पूर्वतो यतिरिक्ततया
विच्छित्तिवैशिष्ट्यवशादेव पृथक्गणना मन्तव्या, यदुक्तं ध्वन्यालोकेऽधोर्दिशतपरिकर-
श्लोकोदाहरणेन (३१२) :—'पदानां सारकत्वेऽपि पदमात्रावभासिनः । तेन ध्वनेः प्रभेदेषु
सर्वेष्वेवास्ति रम्यता ।' मूलोद्धृतं पदं ध्वन्यालोकस्थितपदस्य रूपान्तरमितेव प्रति-
भाति । सुद्रितध्वन्यालोकपुस्तके पाठस्वित्पम् दृश्यते—“विच्छित्तिप्रोभिनेकेन भूषणेनैव
कामिनौ । पदद्योत्येन सुकवेष्वनिना भाति भारती ।” दर्पणोद्धृतपाठस्तु 'एकावयवसंस्थेन
भूषणेनैव कामिनौ'त्यादि ।

(10) 'काव्यसमुदाये' इति (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः ।

तवानुकम्पा तु तवैव शोभते ममापि दीर्जन्यमहो ! ममापि हि ।

रतिर्न दीर्घा मम, दीर्घमेव ते प्रेम, प्रियाऽहं तव कृष्ण ! किं ब्रुवे ॥ १७

अत्रानुकम्पा अननुकम्पा, दीर्जन्यमदीर्जन्यं, न दीर्घा दीर्घा, दीर्घं अदीर्घं, प्रिया अप्रियेत्यन्तरस्फुटम्—इत्युभयं पदगमनम् । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मित्यादौ (३य किरणे १म श्लोके) 'सौभाग्यमेतदधिक'मित्यादौ (३य किरणे ३य श्लोके) चोभयोर्व्याक्य एव विश्रान्तिरिति भेदः ॥ (६)

एकस्मिन्नेव 'पार्श्वे' पद उत्तुर्गर्भादर्थेन संक्रमितत्वादर्थान्तरसंक्रमितश्च ज्ञेयः । एवं द्वितीय'लक्ष्मी'पदेनानपायित्वे लक्षणा—तथा च भगवत्सत्पत्तिरेवानपायिनी, अतः सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीय'कृपा'पदेन निरुपाधित्वे लक्षणा, तथा च भगवत्कृपैव सर्वोत्कृष्टेति ध्वनिः । द्वितीया'वतार'पदेन जन्ममरणभावराहित्वे लक्षणा—तथा च भगवदवतार एव सर्वोत्कृष्ट इति ध्वनिः ।

अत्यन्ततिरस्कृतवाच्यस्य केवलपद एवोदाहरणमाह—तवेति । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णं प्रति खोक्तव्यवचनमाह—तवानुकम्पा कृपा तवैव शोभते । अत्रानुकम्पा'पदस्याकृपायां विपरीतलक्षणा, तथा च कठोरत्वदोषेण त्वं दुष्ट इति ध्वनिः । वाच्यार्थस्य तिरस्कारः स्यादयम् । 'दीर्जन्य' पदस्य सौजन्ये विरुद्धलक्षणा, तथा च स्वस्योत्कर्ष इति ध्वनिः । मम रतिर्न दीर्घा विरुद्धलक्षणा दीर्घत्वार्थः । तव प्रेम दीर्घं विरुद्धलक्षणाऽदोष-मित्यर्थः । तवाहं प्रियेत्यत्र 'प्रिया'पदस्याप्रियायां लक्षणा, तथा च मम निकटे तवागमनमनुचितमित्युपालम्भो ध्वनिः । 'फलमपि फलं माकन्दाना'मिति पूर्वोक्तो-दाहरणस्य द्वितीय 'फल'पदस्याधरापेक्षया निन्यत्वध्वनौ 'सह तुल्यितुं' तेनैतेषां न किञ्चन

(६) 'अत्यन्तासत्यपि ह्यर्थे ज्ञानं शब्दः करोति हि' इति न्यायेनात्र विपरीतलक्षणा-समाश्रयणा'दनुकम्पा'दिपदेभ्य इष्टार्थबोधः । तस्मादतिनिष्ठुरस्त्वं, भक्त्येवदेकशरणे च मयि न ते कृपालेश इत्यहो इहानिष्ठमनाचरतो मम पूर्वजन्मदुष्कृतधारेत्यात्मतिरस्कारश्च । एवमेव 'रविसंक्रान्तसौभाग्यस्तुषाराविलमखलः । निःश्वासान् इवादर्शश्चन्द्रमान प्रकाशते ॥' इति रामायणपद्यो, 'या निशा सर्वभूतानां तस्यां जागर्ति संयमी । तस्यां जागर्ति भूतानि सा निशा पश्यतो मुनेः ॥' इति श्रीमद्भगवद्गीतापद्यो च पदत एव विरुद्धार्थप्रतीतिः, अतस्तच्छ्रुत्वा एव ध्वनिरित्यलम् । एवमपि 'तं वदय' इत्याद्यनन्तरोदाहृते पद्ये तादृग-नुभवेकगोचरताद्योक्तानां 'तदा'दिपदानामेव प्राधान्यम्, अन्येषान्तु तदुपकारित्वमेवेति मुख्यतः पदमूल एव अपदेशः, 'प्राधान्येन अपदेशा भवन्तीति न्यायात् । 'तन्मञ्जुमन्दहसितं श्रुतानि तानि सा वै कलङ्कविधुरा मधुराननश्री'रित्यादिपङ्क्तिराजकृतश्लोक इवेहापि चर्चनमपदेषां व्यञ्जकता बोधा ।

तं वञ्चणं सो एफंसी तं रुञ्चं तं सरीरसोरब्धं ।

ते अहरमहुरिमाणो दाणिं हालाहलं जाञ्चं ॥ १८

अत्र 'तदा'दिपदान्यनुभवगोचरानर्थान् प्रकाश्य पूर्वममृतवदासीत् सर्व-
मिति वस्तु प्रकाशयन्तीति पदगतो ध्वनिः ।

शब्दशक्तुर्ज्ञवो यथा—

मुग्धे ! पद्मिनि ! कुलजे ! मा कार्षीरत्र विश्वासम् ।

अनवस्थितोऽतिमदतः सोऽयं साक्षादनेकपः कृष्णः ॥ १९

अत्रा'नेकप'शब्द एकार्थोऽपि कविनिवद्धवक्तृप्रौढोक्तिवशादनेकार्थतां गतः
सन् 'मुग्धे' इत्यादि सम्बोधनत्रयार्थेन साधनेन साध्यं स्वगतमनवस्थितत्वादिकम्—
यथा त्वं मुग्धा, अयमनवस्थितः, त्वं कुलजा, अयमतिमदः, त्वं पद्मिनी,
अयमनेकपो हस्तीत्यर्थत्रयं बोधयति । अनेकं पातीति, अनेकेन पिवतीति
च,—'पद्मिनी'ति नायिकाविशेषः, कमलिनीति च । त्वं कुलजा, अयमनेकं
पिवतीति मत्तश्च, तेनात्र विश्वासं मा कार्षीर्यतोऽतिमदतोऽनवस्थितः । मदो
दानं गर्व्यश्च, तेनास्य सङ्गात् करिसङ्गादिव पद्मिन्यास्तव विमर्हो भविष्यतीति
वस्तु, तेन चानवस्थितत्वेनातिमदत्वेन चायन्त्वामवश्यं मर्हयिष्यतीति
युज्यते इति वाक्यान्तरस्यापेक्षा वर्तते; एवमन्येषां न्यूनताबोधकस्य 'अधरोऽधर' इति
वाक्यस्यापेक्षा वर्तते, अतो न तत्र केवलपदमात्रे ध्वनिरिति । 'सौभाग्यमेतदधिक'मिति
पूर्वोक्तोदाहरणस्य 'सौभाग्या'दिपदानां विरुद्धलक्षणया प्रेमशून्यत्वरूपध्वन्यर्थबोधे 'न स्मर्यते
न भवतात्मगृहस्य मार्ग' इत्यादि बहुवाक्यानामपेक्षा वर्तते इति न पदमात्रे ध्वनिः ।

अभिधान्मूलध्वनेः प्रभेदस्य शब्दशक्तुर्ज्ञवस्य पदमात्रे क्रमेणोदाहरणद्वयमाह—तं
वञ्चणमिति । तदचनं स स्रग्भ्रष्टरौरसौरभ्यम् । तेऽधरमधुरिमाण इदानीं हालाहलं
जातम् ॥ अत्र वाक्यान्तरापेक्षां विना केवल'तत्'पदेनैव वचनादौनाममृतत्वं ध्वनितम् ।
'आश्रामात्रे विलसदुदय' इति (इय किरणे ४ श्लोके) पूर्वोक्तपदो प्रसिद्धचन्द्रादप्रतिरेका-
लङ्कारध्वनावनेकवाक्यानामपेक्षा स्पष्टैवेति ।

मुग्ध इति—हे मुग्धे ! अत्र कृष्णे विश्वासं माकार्षीर्यतोऽयमनवस्थितो धृष्ट इत्यर्थः ।
एवमतिमदादनेकपो मत्तहस्ती च । न'न्वनेकप'शब्दोऽनेकजनपालनकर्त्तरि रूढिरेव,
तत् कथमवयवयुत्पत्तया तस्य हस्तिबोधकत्वमित्यत आह—अत्रेति । असम्भवोऽप्यर्थः
कविनिवद्धवक्तृप्रौढिवात् सम्भवतां प्राप्नोति, अतो'नेकप'शब्दस्य हस्तिवाचकत्वं नासम्भव-
मिति बोध्यम् । मुग्धे इत्यादीति—हे मुग्धे ! हे पद्मिनि ! हे कुलजे ! इति सम्बोधनानां

वस्त्वन्तरञ्च । हस्तिसाधर्म्यादुपमालङ्कारः, अनवस्थित इति हेत्वलङ्कारः,
अनेकस्य भर्त्तेति स्वभावोक्त्यलङ्कारः—इत्यलङ्कारव्यञ्जकः शब्दशक्त्युद्भवः
पदगतः ।

पदगतार्थशक्त्युद्भवः स्वतःसम्भवी यथा—

णिहुअणकधाहिं धणा णिअपरिवारं सुहावति ।

अप्पाणं पि ण हु तदा सुमरइ दाणिं भणादु किं भोदी ॥ २०

अत्र न ता धन्यास्त्वमेव धन्या, तासां सखीभ्यो वयमतिसुखिन्यः ;
त्वदानन्दाविशदेव वयमकथनेऽपानन्दभाजः, तास्तु तत्कथयैवेति 'धन्या'पद-
गतः स्वतःसम्भवी । अपरे तूह्याः, अन्यगौरवभयान्नोदाह्रियन्ते । वाक्यगताः
पूर्वमेव कियन्तो दर्शिताः ।

सुगन्धपद्मिनीत्वं (II) कुलजात्वस्वरूपार्थत्रयेण साधनेन साधनज्ञानेन श्रीकृष्णगतमनवस्थिता-
त्वादर्थत्रयं साध्यं यथासंख्येन बोधयति । तथाहि तव मौग्धं विलोक्यैव तस्य घाटं
प्रादुर्भवति, न तु सर्वदा दृष्टः । एवं तव कुलजात्वमाकर्ण्यैव मत्तो भवति, न तु सदा
मत्तः । एवमन्यत्रापि त्वं सुग्धा, अयमनवस्थितो दृष्टः । 'अनेकप'शब्दस्य व्युत्पत्त्या
नानार्थत्वमेव बोधयति—अनेकमिति । अनेकवधूजनं प्राति स्वाङ्गसङ्गदानेन रक्ष-
तीति व्युत्पत्त्या 'अनेकप'शब्दा'नेकवधूपति'शब्दयोस्तुल्यार्थत्वा'दनेकप'शब्देनानेकवधूपतिः
श्रीकृष्णो बोध्यः । एवमनेकमधरं पितृतीति व्युत्पत्त्याऽपि कामोन्मत्तः कृष्ण एव बोध्यः ।
तथाऽनेकेन स्त्रीपुत्रादिना पिवतीति व्युत्पत्त्या हस्ती बोध्यः—मत्तहस्तिनः स्वभाव एवायं
यत् स्त्रीपुत्रादिभिः सहैव जलं पिवति, तान् पाययति च । यदाऽनेकाभ्यां शुङ्खमुखाभ्यां
पिवतीति । हस्तिपक्षे मदो दानं मदजलमित्यर्थः, कृष्णपक्षे मदो गर्वः । तेन चेति—तेन
वस्तुरूपव्यङ्गेनेत्यर्थः । अनवस्थितत्वेन धूर्त्तत्वेनातिमदत्वेन च हेतुनाऽयं श्रीकृष्णस्त्वं न
त्यज्यति, किन्त्ववश्यं मर्द्दयिष्यत्येवेति वस्त्वन्तरं व्यङ्ग्यम् । अनवस्थितत्वेन हेतुना भाविमर्द्दन-
स्यानुमानाहेत्वलङ्कारश्च व्यङ्ग्यः । वस्तुतस्तु श्रीकृष्णोऽनेकस्य जगतो भर्त्तात्यनेकपशब्देन
स्वभावोक्त्यालङ्कारश्च बोध्यः । पदगत इति—अत्र परस्परान्वितपदद्वयघटितवाक्यं विनैव
केवल 'पद्मिनी'पदेन केवला'नेकप'पदेन च तत्तद्व्यर्थबोधो जायत इति भावः ।

णिहुअणेति—निधुवनकथाभिर्धन्या निजपरिवारं सुखापयन्ति । आत्मानमपि न हि
तदा स्मरति इदानीं भणतु किं भवती ॥ 'निधुवन'शब्दो नाधिकानायकयोः सम्भोगवाची ।

(II) 'सुगन्धपद्मिनीत्वं'त्यादि (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः । गुणवचनत्वविवक्षायां पुंवद्भावः,
अतएव 'सुग्धा'पदेन तज्जातीयस्त्रीमात्रबोधकत्वं न तथेति विशेषः ; तदा 'सुगन्ध'त्यादिरेव पाठः ।

पञ्चविंशत्ततो भेदाः —

४६ का

ततोऽष्टादशभिः सप्तदशभिश्चेत्यर्थः ।

—प्रवन्धेऽपर्यशक्तिभूः । ५० का

अर्थशक्तुग्नवो द्वादशविधो ध्वनिः प्रवन्धेऽपि ।

सप्तचत्वारिंशदतः—

५१ का

अतो हेतोः सप्तचत्वारिंशद्भवति । प्रवन्धे दिङ्मात्रमुदाह्रियते—

सहंति गंधं वि ण वै जणाणं णवप्पसूत्रा सअला हि गाओ ।

ण तेण दोहो ण पअप्पसंगो अज्जे बहूओ तुह विस्सवेति ॥ २१

अत्र वधूभिः प्रेषिता श्वश्रूधात्र्या नम्री तासां श्वश्रू प्रति कथयति । तच्छ्रुत्वा सापि जरती तामाह—

करेमि किं णत्तिणि धत्तिआए वएस्सरीं लंभिअ विस्सवेहि ।

तुहाण सव्वं मह गोहणादिधणं जणाओ वि सुहं च दुक्खं ॥ २२ (घ)

न ता धन्या इति—तासां प्रेम्नोऽल्पप्रमाणत्वेन सम्भोगजन्यानिन्दस्याप्यल्पप्रमाणत्वम् । तथा च तासां सम्भोगसमये देहाद्यनुसन्धानसत्त्वात् सखीनामग्रे तत्समयोचितवृत्तान्तकथनं सम्भवति, तव त्वानन्दानां सम्मर्दनेनात्मानुसन्धानमेव नासीत्, कुतः सखीनामग्रे विशेष-वात्तांकथनसम्भावनापि, अतस्तासां सखीभ्यः सकाशादयमतिमुखिन्यः । अत्र वाक्यं विनैव केवल 'धन्या'पदेन स्वतःसम्भवी ध्वनिर्विध्यः । अपरे कविप्रौढोक्तिकविनिबद्धवक्तृ-प्रौढोक्तादयो ध्वनयः पदनिष्ठाः स्वयमेवोच्चाः । वाक्यगता ध्वनयस्तु पूर्वं कियन्त एव दर्शिताः, न तु तत्रापि विस्तरः कृतः ।

(घ) 'धत्तिआए' इति प्राकृते स्वार्थिकः 'क'प्रत्ययः । युष्माकमित्येयं 'तुहाण,' 'तुहाणं' 'तुहाण' 'तुहाणं' इत्यादि प्रयोगाः प्राकृतरूपावतारे लक्षिताः, अतो नात्रासाधुत्वम् । एवमपि 'कुमरेण उक्तं' इति चतुर्थपदास्यतृतीयचरणे सन्ध्यभावो न दोषाय 'बहुल'मिति तत्रैव संहिताविभागे निर्दिष्टात् । प्रवन्धेऽत्र श्रीकृष्णानयनस्यावश्यम्भाविताद्योतनेन वल्लवाङ्गनानां मनोरथसम्पूर्येताप्रत्यर्थं ध्वनितम् । स च भगवा-दोहकुशलस्तथा नवनीत-भिचुरिति च वर्ण्यते । तथा च 'नवनीलमेघरुचिरः परः पुमानवनीमवाप्य धृतगोपविग्रहः । नवनीतकोत्तिरमरैरपि स्वयं नवनीतभिचुरधुना स चिन्त्यते' इति श्रीविल्वमङ्गलपद्ये तत्स्वरूपोक्तिः । अत्रापि वृत्तौ यदपह्नुतिस्वभावोक्त्यन्तरनिश्चयाख्यालङ्काराणां निर्दिष्टः, स च प्राकप्रतिपादितया दिशाऽमीषां निरुक्तार्थमभिलक्ष्योक्तव्य—वस्तुतस्तु नामीषां सर्वेषां स्त्रीकारोऽत्र सर्वोक्त्यारिकसम्मत इति ज्ञेयम् ।

सुदुष्यओहा मह सब्बगाओ पुत्ता बिदूरे किमहं करेमि ।

बिलोच्चणादो तुह गंदणस्स सुदुष्यओहा वि सञ्चंपओहा ॥ २२

इति जरत्युत्तरान्ते गोष्ठेश्वरीं गत्वा तथा यदुक्तं तत् कथयति—

एवं कखु ताए भणिदा गदाहं वएससरीं उत्तवदी समत्थं ।

उत्तेण ताए कुमरेण उत्तं गोसंप्पओहो मम ण कखु होइ ॥ २४

इति चतुःसंवादप्रबन्धे वधूभिः कृष्णसन्दर्शनार्थमुपायमनवेच्य प्राकरणिक-
दुःप्रदोहगोदोहाभावप्रसङ्गः श्वसं प्रति विज्ञापितः । अत्रापल्लुतिनामा-
लङ्कारः, (12) तथा च दोहोपायचिन्तयित्वा हे धात्रिकात्मन् । गोष्ठेश्वरीं गत्वा
विज्ञापयेतुत्तरं कृतमितुत्तरालङ्कारः । ततश्च 'सुदुःप्रदोहा मम सर्वगावः'
इति स्वभावोक्तिरलङ्कारः । 'बिलोकना'दित्यादिनाऽतिशयोक्तिः, तथा च

तत इति—तथा च पूर्वोक्तवाक्यगताष्टादशभिस्तथोभयशक्त्यङ्गवध्वनेस्तु केवलपदगतत्वा-
सम्भवात्ततः पदगतवत्तदशभिश्च मिलित्वा पञ्चत्रिंशद्भेदाः सिद्धा इति भावः । चतुर्भिः
पञ्चभिर्वा श्लोकैः सिद्धा या कल्पनाकथा सा प्रबन्धः (न) । तत्रार्थशक्त्यङ्गवे द्वादशविधो
ध्वनिः सम्भवति ।

सहंतीति—सहन्ते गन्धमपि न वै जनानां नवप्रसूता सकला हि गावः । न तेन दोहो
न पयःप्रसङ्ग आर्थ्ये ! वध्वस्वां विज्ञापयन्ति ॥

करेमीति—करोमि किं नम्नि । धात्र्या ब्रजेश्वरीं लब्ध्वा विज्ञापय । शुभाकां सर्वं
मम गोधनादिधनं जना अपि सुखश्च दुःखम् ॥ सुदुष्प्रदोहा मम सर्वगावः पुत्ता बिदूरे
किमहं करोमि । बिलोकनात्तव नन्दनस्य सुदुःप्रदोहा अपि स्वयंप्रदोहाः ॥

जहत्या उक्त्यनन्तरं गोष्ठेश्वरीनिकटं गत्वा तत्सर्वं कथितं, पश्चाच्चया गोष्ठेश्वर्या
यदुक्तं तत् सर्वं पुनर्वधूनिनिकटे आगत्य धात्र्या नम्री कथयति—एवमिति । एवं खलु
तथा भणिता गताऽहं ब्रजेश्वरीसुक्तवती समस्तम् । उक्तेन तथा कुमारेणोक्तं गो-
संप्रदोहो मम न खलु भवति ॥ गोशब्दः प्रभातकालवाच्यः ।

(न) चतुर्भिः पञ्चभिर्व्युत्पलक्षणम्—तच्च प्रकृतोदाहरणानुकूलमिति नानर्थक्यापातः ।
एवमपि प्रकाशकदुदाहृते महाभारतीयकर्णपूर्वस्थगृध्रगोमायुसंवादे चतुःश्लोकां 'प्रबन्ध'-
पदस्य सिद्धता । वस्तुतस्त्वर्यपरम्पराघटितवाक्योच्चयमात्र एव 'प्रबन्ध'पदस्य रूढिः, तदर्थं के
च सन्दर्भं सर्वत्रार्थशक्त्यङ्गवो ध्वनिरेवेति महाकविसन्दर्भसच्चयोऽत्र प्रतिपाद्यते । अत्र
विषये ध्वनिक्रान्तमेव प्रमाणम् ।

(12) 'अत्रापल्लुतिनामालङ्कारः' इत्यंशः (ग) (क) पुस्तकयोर्नोपलभ्यते ।

सुखदोहे परिश्रमस्तस्य न भविष्यतीति वसु । गोसंप्रदोहः प्रभातप्रदोहो मत्तो न भवतीति निश्चयालङ्कारेण सायंदोहसु मया कर्तव्य इति वधूना-
[माशयं ज्ञात्वा क्लेन सङ्केतः कृत इति वसु—इति चतुःश्लोका समुदितः
प्रवन्धो हि मुख्यो व्यञ्जकः ।

तथाहि जनानां गन्धमपि न सहन्त इत्यन्यैरदोहत्वं वसु, तत्र 'नव-
प्रसूत' इति हेतोर्हेत्वलङ्कारः—तेन कृष्णं विना नासान्दोह इति श्वश्रू कृष्ण
आनायितव्य इति वस्त्वन्तरम् । 'न तेन दोह' इत्यनेन पयोऽभावाद्दयमक्रियाः
स्तः—अत्र मा कोपं कार्षीरिति च वस्त्वन्तरम् । 'तुहाण सन्ध'मित्यादिना
विनयमहिम्ना कृष्णोऽवश्यं ब्रजेश्वर्या प्रेषयितव्य इति वसु ।

एवं नाटकादिषु चेति तद्भेदकथनेनानन्त्यप्रसङ्ग इति नात्र लिखितः ।
एवं प्रवन्धोऽप्यन्य एकादशापि बोद्धव्याः ।

—पदांशाद्या रसाञ्जकाः । ५२का

पदांशवर्णरचना इति त्रितयमपि रसस्य व्यञ्जकं भवति । रसोऽत्रा-
संलक्ष्यक्रमः ।

चतुःसंवादिति—वधूमिः सह धात्रीनम्राः संवादः प्रथमः, पश्चाद्धात्रीनम्रा सह
जरयाः संवादो द्वितीयः, तदनन्तरं ब्रजेश्वर्या सह धात्रीनम्राः संवादस्तृतीयः, तदनन्तरं
ब्रजेश्वर्या सह श्रीकृष्णस्य संवादश्चतुर्थः—इत्येवंक्रमेण चतुःसंवादो ज्ञेयः । अतिशयोक्ति-
रिति—विलोकनमात्रादेव प्रथमन्ता दुग्धा भविष्यन्ति, पश्चात् कृष्णस्ता बोध्यतीति
कार्यकारणविपर्ययात्माऽतिशयोक्तिरियच्चतुर्थी । मुख्यो व्यञ्जक इति—पूर्वोक्ता यङ्गा न
प्रधानीभूताः, अतएव प्रवन्धोऽमुख्ययङ्गपरोऽपि सम्भवतीत्यर्थः ।

मुख्ययङ्गानेवाह—तथाहीति । तत्रेति—यङ्गे वस्तुन्यदोह्यत्व इत्यर्थः । आनन्देति—
अनन्तध्वनिभेदप्रसङ्ग इति हेतोरत्र न लिखितः ।

पदांशाद्या इति—तै रसस्य तयोभेदाः—एवं प्रवन्धस्थल एको भेदः, एवं क्रमेण चत्वारो
भेदाः सिद्धाः । ननु वस्त्वलङ्कारादयोऽपि पदांशादीनां ध्वनयः सम्भवन्ति, तत् कथं
पदांशादीनां रसमात्रव्यञ्जकत्वमुक्ता चतुर्धा भेदः कृत इत्यत्र आह—रसोऽत्रेति । रसशब्दो-
ऽत्रासंलक्ष्यक्रमसामान्य एवोक्तः, न तु रसमात्रे । अतः पदांशादिजन्यवस्त्वलङ्कारादयोऽप्य-
संलक्ष्यक्रमा भवन्तीति न दोषः । तथा च रसो हि वाक्यजन्यपदजन्यपदांशादिजन्यबोध-
सामान्य एवासंलक्ष्यक्रमः ; वस्त्वलङ्कारादयस्तु पदांशवर्णरचानजन्यबोध एवासंलक्ष्यक्रमाः,
न तु वाक्यजन्यबोधे पदजन्यबोधे वाऽसंलक्ष्यक्रमाः ;—अतएव रसेन सह वस्त्वलङ्कारादीना-

तेन तस्य तयो भेदाः, प्रवन्धेऽपि स कथ्यते । पू३का
सः—असंलक्ष्यक्रमः ।

भेदास्तेनैकपञ्चाशत्—

५४का

तेन पूर्वलिखितसप्तचत्वारिंशता चतुर्भिरेतैश्चैकपञ्चाशद्भवति ।

पदांशाः पदैकदेशाः । ते च—

प्रकृतिः प्रत्ययः कालो वर्त्तमानादिरेव यः ।

सम्बन्धो वचनञ्चापि पुरुषव्यत्ययोऽपि च ॥

तद्धितञ्चोपसर्गश्च निपातः सर्व्वनाम च ।

कर्मभूताधिकरणमव्ययीभाव एव च ।

तथा पूर्व्वनिपातश्च पदांशाः परिकीर्त्तिताः ॥ ५४(क) का

रचना च द्विधा दीर्घमध्यरिक्तसमासतः ॥ ५४(ख) का

दीर्घसमासा मध्यसमासाऽसमासा चेत्यर्थः ।

वर्णा मृदुकठोराद्यास्ते पञ्चात् प्रतिपादिताः । ५४(ग) का

आद्यशब्दान्धुराः । एषां व्यञ्जकत्वे दिङ्मात्रमुदाहरणम् ।

तत्र प्रकृतेर्यथा—

मा कुरु मानिनि ! मानं सुहृदां वचनं प्रवेशय श्रवणे ।

गोकुलमहेन्द्रतनयो भवतु सनाथः प्रसादमासाद्य ॥ २५ (प)

मेतावानेव भेदः । पदांशप्रकृत्युदाहरणे 'माकुरु मानिनि ! मान'मिति पद्ये 'कृच्'धात्वर्थस्य कृतेरेच्छकत्वेन मानस्य न साहजिकत्वं, अतोऽपराधाभावादिभावनाऽलङ्कारः । क्रमेण प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिगुप्तेन तत्र तत्रासंलक्ष्यक्रमो ज्ञेयः । वाक्यजन्ये पदजन्ये च बोधे वस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यस्यातिशयत्वेन तत्र तत्र लक्ष्यक्रमः, अतो न किमप्यनुपपन्नमिति भावः । एवमेव प्रकृतिप्रत्ययवर्त्तमानादिकालादिजन्यबोधेऽपि वस्त्वलङ्कारादीनामसंलक्ष्यक्रमत्वं ज्ञेयम् ।

(प) महामानिनीं श्रीराधां ललिताद्याः प्रबोधयन्तीत्यमिति साहित्यकौमुदी-टोकायाम् (४।१६) । तत्र न केवलं प्रकृतेर्व्यञ्जकताऽपि तु प्रत्ययस्यापि, तच्च मूल एव दर्शितम् । एषां प्रकृतिप्रत्ययादीनां व्यञ्जकत्वे प्रमाणसाधनोदाहरणादखिलमेव सविस्तरं

अत्र 'कृञ्'प्रकृत्या कृतेरैच्छिकत्वं, तेन त्वन्मानकरणं त्वदिच्छाधीनमेव, न तु साहजिकं, तस्यापराधाभावात्—तेन विभावनाऽलङ्कारः ; तस्मान्मा कुरु त्यजित्यर्थः । सुहृद्वचनन्तव अवणं प्रविशदपि न प्रवेष्टुं शक्नोति, त्वन्मानसः अवणेन सहासंयोगात् । तत्प्रवेशाय मनो दीयताम् । सुहृत्सम्बन्धित्वेन वचनस्य अवणप्रवेशो युक्त एवेति 'णिच्' प्रत्ययध्वनिः ।

प्रत्ययस्य यथा—

आणिश्च भक्षणदुश्चारं धरणीं पादआणि कुसुमाङ् ।

पिअसहि ! किं ति विसीदसि पुणो वि चल तत्थ कुसुमत्थं ॥ २६

एवं सति रसस्योदाहरणमग्रे रसग्रन्थे वक्ष्यति, अतः प्रत्ययादिजन्यवस्त्वलङ्कारव्यङ्ग्यानामुदाहरणान्याह—मा कुरु मानिनोत्यादि । तत्र प्रसादं प्राप्य श्रीकृष्णः सनाथो भवत्वित्यन्वयः । अर्थात् 'कृञ्'धात्वर्थः कृतिरुपाय एव सम्भवति, न तु फले । तत्रार्थं क्रमः—आदौ तस्मिन् रूपफल इच्छा, तदनन्तरं फलस्योपाये भोजन इच्छा, तदनन्तरन्तादृशेच्छाधीनभोजनरूपोपाये कृतिः, तादृशकृत्यनन्तरं भोजनक्रियासिद्धिः । भोजने जाते तस्मिन् रूपं फलं स्वत एव भवति न तु फले कृतिः सम्भवति—अन्यथा भोजनं करोतीत्यत्र तस्मिन् करोतीत्यपि प्रयोगः स्यात् । एवं सति मानस्यापराधजन्यफलरूपत्वस्वौकारे तत्फलरूपमाने कृतिर्न सम्भवति । कृतेरसम्भवादेव 'मानं न कुर्वि'ति मानविषयककृतिनिषेधोऽपि न सम्भवति, इत्यतो 'मानं मा कुर्वि'ति वाक्येन मानस्यापराधजन्यफलत्वं न बुध्यते, किन्तु श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थं स्वच्छया मानस्य कृतिमत्वमेव बुध्यत इत्याह । अत्र 'कृञ्'ति—'कृञ्'प्रकृत्या मानविषयककृतेरैच्छिकत्वं श्रीकृष्णेन सह परिहासार्थमेव कृतिमेच्छाजन्यत्वमिति, न तु साहजिकं, न त्वपराधजन्यफलरूपम् । तत्र हेतुः—तस्य श्रीकृष्णस्यापराधाभावादिति द्वितीयं व्यङ्ग्यवस्तु, तेन वस्तुव्यङ्ग्यवस्तुना विभावनाऽलङ्कारो बोध्यः, कारणं विना कार्योत्पत्तिर्विभावेनेति तल्लक्षणम् । एतादृशगूढार्थानुसन्धानेन वस्त्वलङ्कारादिध्वनिबोधो जायत इत्यसंलक्ष्यक्रमत्वमेवां वस्त्वादीनामुचितमेव । एवमुत्तरोत्तरपदांशानामुदाहरणे सर्वत्रासंलक्ष्यक्रम एव ज्ञेय इति भावः ।

ध्वनिप्रस्थानव्याख्याननिरतिशयकुशाला'दालोक'ग्रन्थादालोकनोपमम् (३।१६) । 'आहारे विरतिः समस्तविषयग्रामे निवृत्तिः परे'त्यादिश्लोके तत्रोदाहृत इव कुत्र कुत्राप्येकस्मिन्नेवैषां वह्नां कारणानां सन्निवेशो दृश्यते । स च कदाचित् ध्वनिसङ्कर्षणं कदापि ध्वनिसंहत्या वा द्योतत इति न पृथगेव तन्निर्देशो भावो । एषु स्थलेष्वधिकतरं वैचित्र्यमिति तत्त्वविदां तत्त्वम् । तत्र तेषां मध्ये ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गार एव ग्रन्थकल्लक्षितसुत्तमोत्तमं काव्यम् ।

अत्र कुसुमाहरणच्छलेन वृन्दावनं गत्वा सङ्केतस्थले कृष्णमनागतं वीक्ष्य कुसुमान्यादायैव गृहमागतां पुनः सङ्केतसुरलीस्वनश्रवणानन्तरं पुनर्गमनोत्-
कण्ठया व्याजेन पातितकुसुमां काञ्चित् प्रति हृदयज्ञा सखी वदति—
प्रियसखि ! किमिति विषीदसि ? भूमिपतितानि देवदेयानि न भवन्ति,
पुनरपि तत्र कुसुमार्थं गच्छ । मया ते गुरुजनो बोधनीयः, न किञ्चिदपि
ते भयमिति 'णिच्'प्रत्ययस्यैव ध्वनिः ।

कालस्य यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं, स्वभावत एव ते
सततसुरलीध्वानक्रीड़ाविधौ व्रणितोऽधरः ।
वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्ठकलाञ्छनं
कथमिव कृतः स्वामिन् ! स्वात्माऽपराधविसंशुलः (फ) ॥ २७

आश्लिष्य भगवन्नेति —आनीय भवनद्वारं धरण्यां पातितानि कुसुमानि । प्रियसखि !
किमिति विषीदसि पुनरपि चल तत्र कुसुमार्थम् ॥ 'णिच्'प्रत्ययस्येति—'पातितानी'त्यत्र
'णिच्'-प्रत्ययस्येत्यर्थः ।

भोः प्राणप्रिये ! ममापराधाभावेऽपि मिथ्यापराधं प्रकल्प्याधिकं क्रुध्यसि चेत्,
भवतु त्वदचनेनेवाधना ममापराधकल्पनं, तथापि त्वत्कृपैव मम निस्तारकारणमिति
श्रीकृष्णे वदति सति, नाधुना तवापराधो जातः किन्तु मन्निकटागमनात् पूर्वमेवेति
स्पष्टीकर्तुं काऽपि मानिनी सोऽङ्गुष्ठवचनमाह—हे कृष्ण ! तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं,
न तु कस्या अपि प्रियाया अधररागेणारुणं, तव गात्रं कण्ठकचिह्नेन सह वर्तमानम् ।
हे स्वामिन् ! स्वात्मा खदेहः कथमपराधेन विसंशुलोऽसमीचीनः कृत इति सम्मोगचिह्नस्य

(फ) यद्यपि नयनयुगलस्य साहजिकेनारुणत्वेनाधरस्य नियतव्रणितत्वेन वनविहरणरत-
त्वात् गात्रस्य कण्ठकितत्वेन चापाततः नायकस्यापराधतापक्षः स्फुटोक्तुं सम्भाव्यते,
तथाऽप्यत्र निष्ठाप्रत्ययस्य याथार्थ्यप्रवलात्तरेव कारणैर्नायकस्यापराधः स्फुट इति, न स
कथमपि निश्चितुं शक्य इति च व्यच्यते । तथाहि सदितरनायिकामदरागरञ्जितादधरतो-
ऽरुणिमा तव नयनयोरिह चुस्वनदाने संक्रान्तः, तत्तद्विनिधुवनादिकृत्ये प्रयस्तो सुरलीध्वनिः,
मत्तो भीतिस्तत्सङ्गमं प्रति परमेकान्तचित्तस्य तवावसरप्रसरत्वेन रात्रेः, स्थानान्वेषण-
निपुणेन त्वया तदर्थमरण्यस्याश्रयः, इति सर्वं विशदं प्रतिभाति मे इति नायिकाहृत्तव
आश्रयः—अतो धूर्त्तो धृष्टश्च त्वं, न त्वयि विश्वासलेशोऽपि स्थापयितुं शक्य इत्यहो
मे दुर्भाग्यं तव च दीर्घान्यम् ।

अत्र 'कृत' इति 'क्त'प्रत्ययेनोक्तातीतकालेन मत्सम्मुखगमनात् पूर्वमेवात्मनस्तवापराधविशङ्कलता जाता । ततः परमेव मत्सम्मुखमागतोऽसीत्यतिशयोक्त्यालङ्कारः, तेन च मां प्रति तव भयाधिक्यं, तां प्रति प्रेमाधिक्यमिति वस्तु ।

सम्बन्धस्य यथा—

अइ पिअसि गोविआणं पेअं कण्हस्स अहरपत्तअं सुरलि ! ।

णिअपरबिवेअकुसला अम्मो णो होति सच्छिद्दाः ॥ २८

अत्र 'गोपिकाना'मेवेति स्वस्वामिभावसम्बन्धः, गोपिकाभिरेव पातुं युज्यते, न त्वयेति व्यतिरेकालङ्कारः । अर्थान्तरन्यासेनापि त्वं छिद्रवती, वयमच्छिद्रा इति व्यतिरेकः ।

वचनस्य यथा—

विलासचेष्टाः सखि ! केशिनाशिनो हलाहलाभाः प्रदहन्ति मे मनः ।

कृन्तन्ति मर्माणि गुणा घुणा इव प्रेमा विकारी हृदि हृद्गुणो यथा ॥२९ (ब)
सद्यदर्शनेऽपि यत्त्वं मिथ्या वदसि, तत्र मयि विषये तव भयमेव कारणमित्याह—मां प्रतीति ।

अइ पिअसौति—अयि पिवसि गोपिकानां पेयं कृष्णस्याधरपत्तवं सुरलि ! । निजपरविवेकशुश्रूषा अहो नो भवन्ति सच्छिद्राः ॥

हृद्गुणो यथा हृदि नानाविधपोडामयं विकारं करोति तथैव मयि विषये श्रीकृष्णस्य प्रेमा मम हृदि विकारी भवति । मध्येवेति—मयि विषय एव तस्य प्रेमा, नान्यत्र—ततो मद्भूये नानाविधविकारमुत्पादयतीत्यर्थः । अत्रेति—पूर्वं 'विलासचेष्टा' एवं 'गुणा' इत्यत्र बहुवचनमुक्तं, अत्र तु 'प्रेमे'त्येकवचनप्रयोगेन सम्भावितो यः क्रमभङ्गदोषः, सोऽत्र नास्ति, प्रत्युत ध्वन्यर्थबोधकत्वेन गुण एवेत्यर्थः ।

काचित् पुण्याहरणमिवेण वृन्दावनस्थं श्रीकृष्णं द्रष्टुं स्वसखीस्वरयति—गत इति । स्वर्योऽस्तङ्गतः, अत्र एव चर्मोऽपि विरतः, तस्माच्छीघ्रं पुष्पाण्यानीय प्राप्तिखण्डच्छेदं

(ब) 'अपत्ये यत्तादक् दुरितमभवत्तेन मद्भूते'त्यादि भवभूतिपदो, 'तथैव तीव्रो हृदि प्रोक्तशङ्कर्मिण्यो कृन्तन्नपि किं न सोढु' इति तस्यैव श्लोकाहं इतरत्र च प्रोक्तादित एव ब्रणितहृदयताऽरुन्तुदत्तं वा वर्ण्यते । अत्र तु विलासचेष्टानां हलाहलाभतया, गुणानां घुणत्वेन, प्रेम्नो ब्रणरूपेणापाततो विसदृशादर्थनादत्ताः नवीनप्रेमिकत्वं दुःसहवेदनत्वञ्च वस्तु व्यज्यते । 'विषमप्यमृतं क्वचिद्वेदमृतं वा विष'मिति न्यासेन कोमलादपि कठोरताऽपातो गुणानां घुणत्वादिकं सर्वं यत् किमपि सम्भाव्यते ।

अत्र 'प्रेमे'त्येकवचनं प्रेम्न एकनिष्ठत्वव्यञ्जकं, तेन तस्य मध्येव प्रेमा, अतएव विकारी । अत्र वचनक्रमभङ्गदोषो गुण एव ।

पुरुषव्यत्ययस्य यथा—

गतोऽस्तमर्की विरतश्च घर्मो वनं न दूरे⁽¹²⁾ सुलभञ्च पुष्पम् ।

चलन्तु पुष्पाहरणाय सर्वाः पूजास्तु देवे शशिखण्डचूडे ॥ ३०

अत्र चलाम इत्यर्थे 'चलन्तु'—उत्तमपुरुषव्यत्ययेन प्रथमपुरुषनिर्देशः, तेन यूयमेव वयमित्यपृथग्भावो वस्तु । 'देवे शशिखण्डचूडे' इति पृथग्-ध्वनिः—देवेशश्चासौ शिखण्डचूडश्चेति ।

तद्धितस्य यथा—

चिरविरहदहनदग्धं प्रियसखि ! भस्मैव भावि वपुरेतत् ।

तदनेन विरचनीयं तत्करमुकुरस्य मार्जनं त्वयका ॥ ३१

अत्र 'त्वयके'ति तद्धितेन 'अक' प्रत्ययेन मद्धिच्छेदे त्वमपि शोच्या भविष्यसि—मत्प्रणयेन त्वमेतावन्तं कालान्तदङ्गमार्जनसौभाग्यभाजनमासीः, मयि मृतायान्तु ते तथाविधसौभाग्यं क ? तेन यदि मुकुरादिमार्जनयोग्यता भवति तदैवं कार्यमिति शोच्यता व्यज्यते ।

उपसर्गस्य यथा—

पतत्यस्त्रे सास्त्रा भवति पुलके जातपुलकाः

स्मिते भाति स्मेरा मलिनिमनि जाते सुमलिनाः ।

महादेवे पूजास्तु प्रवृत्ता भवत्वित्यर्थः । श्लेषेण देवेशश्चासौ शिखण्डचूडश्चेति, तस्मिन् ओकृष्णे । पृथग् ध्वनिरिति—स्मिष्टार्थस्यापि ध्वन्यन्तर्गतत्वादिति भावः ।

तद्धितेन 'अक'प्रत्ययेनेति—निन्दार्थक 'अक' प्रत्ययेनेत्यर्थः । मत्प्रणयेनेति—त्वयि विषये मम प्रणयातिशयं ज्ञात्वेव ओकृष्णेन स्वस्याङ्गमार्जनसौभाग्यनुभ्यं दत्तं, मयि मृतायान्तु तादृशसौभाग्यसम्भावनैव नास्ति । यदि कदाचिन्मुकुरमार्जनकर्मणि योग्यतायाः प्राप्तिः स्यात्तदा मद्देहभस्मनैव कार्यमित्यर्थः ।

कदाचिद्भोलिकोत्सवे मिलितानां यथेश्वरीणां समाजङ्गता वृन्दा भङ्गा सखीनां प्रेमोत्कर्षं ख्यापयितुं किमपि प्रसूति—पततीति । हे मृगदृशः ! यदा स्वात्मः सम्मुख-वर्तिन्यो न तिष्ठन्ति तदैव दर्पणमानीय तत्र प्रतिविम्बितं स्वस्वमुखं दृष्ट्वा सुखेऽभिभूतं

(12) 'वनं विदूरे' इति (ख) पुलके पाठः ।

सर्व्वनान्नो यथा—

मध्ये सूक्ष्मधियः सखीपरिषदो धृत्वा सखीभूमिका-

मभ्यङ्गाय गृहीतपाणिकमलं स्पर्शेन मां जानती ।

अज्ञे ! दूरमपेहि नासि कुशला स्नातुच्च वाञ्छाय मे

नेत्यन्तःकुपिता यदीहितवती तत् केन विस्मर्य्यते ॥ ३४

अत्र यत्तद्ग्रां वागगोचरत्वं व्यङ्ग्यम् ।

कर्मभूताधिकरणस्य यथा—

अधिवससि तस्य हृदयं प्रियसखि ! राधे ! स चापि तव हृदयम् ।

हावेव पूर्णहृदयौ प्रविशामी वां कथं हृदये ॥ ३५

अत्राधारस्य कर्मभूतत्वे सर्व्वव्यापनं व्यङ्ग्यम्—‘ग्रामे वसती’ति ग्रामैक-
देशो गम्यते, ‘ग्राममधिवसती’ति ग्रामं व्याप्येवेति चमत्कारः । (य)

कदाचित्राधाया मानभङ्ग उपायान्तरमप्रेक्ष्य । स्वयमेव स्त्रीवेषं धृत्वा तस्या निकटङ्गत-
वतः श्रीकृष्णस्य तदानीञ्जातो य आनन्दातिशयस्तमौतुसुक्तेन श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह—
मध्य इति । सूक्ष्मधियः सखीसभाया मध्ये तासां साहाय्येन सखीभूमिकां, तैलमर्द्दन-
कारिणी या सखी तस्या भूमिकां वेषं, धृत्वा तैलाभ्यङ्गाय गृहीतं राधायाः पाणिकमलं
येन तथाभूतं मां स्पर्शेन जानती—नेयं स्त्री किन्तु पुरुषः कृष्ण एवेति ज्ञानवती—राधाह—
हे अज्ञे ! त्वं नवीना भवसि, तैलाभ्यङ्गकर्मणि न कुशला, तस्माद्दूरमपेहि । स्वकौशल-
मभिव्यक्तीकर्तुमुद्यन्तं मां वीक्ष्य पुनः कुपिता सत्याह—मम स्नातुमद्य वाञ्छा नास्ति,
इत्यन्तःकुपिता सा स्नानसमये यच्चेष्टितवती तच्चेष्टितं केन विस्मर्य्यते ।

अधीति—परस्परवासेनोभयोर्हृदये पूर्णे भवतः, अतस्तत्रावकाशाभावेन कथं सखीनां
प्रवेशः सम्भवतीति ।

सुद्गोतप्रभाकाराभ्यां ‘गाढकान्तदर्शनक्षतयथे’त्यादिभूतपदालोचनप्रसङ्गे, विचार-
प्रकारस्तत्रैव द्रष्टव्यः । पद्येऽत्र वक्त्राः प्रौढोक्तिरेव सर्व्वालङ्कारजीवातुभूता तदाशयं
प्रहितापिहितसुचितं दर्शयतीत्यलङ्कारभेदवेमत्यं न दुर्व्वोधत्वाय कल्पत इत्यप्यूहनीयम् ।

(य) ‘महिलासहस्रभरिण’ इत्यादि पद्य इवात्रापि कविनिबद्धवक्त्रप्रौढोक्तिश्चमत्कृति-
मावहति । ‘क्रियाव्याप्यं कर्म’त्यनुशासनादाधारस्य सत्त्वलतः कर्मत्वे भूतेऽर्थचमत्कारोऽ-
वश्यम्भावीति भावः । एवमपि विशिष्टकारकलक्ष्यभूतेऽनुशासनमुल्लङ्घ्य कारकान्तर-
प्रयोगे तथोपपदविभक्तीनां प्रयोगेनायाताया व्यङ्ग्यतायाः लक्ष्याणि ध्वन्यालोककाव्य-
प्रकाशादिग्रन्थेष्ववलोकनीयानि । वस्तुतस्तत्र ‘ग्रामं व्यापे’ति कर्मभूतत्वेऽर्थकल्पनं कथञ्चित्
यादृच्छिकमिव प्रतिभाति, न हि सर्व्वत्र कर्मतो क्रियायाः सामग्रेण व्याप्तिर्व्यर्थेति ।

अव्ययीभावस्य यथा—

कत्यायान्ति कति प्रयान्ति कति वा तिष्ठन्ति मूर्त्ता इव
प्रौढानन्दमहोत्सवा यदितरे श्रीद्वारकायाम्पुरि ।
स्त्रीरत्नैरनुसौधरत्ननिकरं निश्चिन्तमाक्रीडत-
स्ते याताः किल वासरा मम सखे ! येषु व्रजे क्रीडितम् ॥ ३६

पूर्वनिपातस्य यथा—

आनन्दातिशयेन विस्मृतिवशाद्गस्तानुपूर्वीक्रमा-
च्छेकच्छेकशुकाङ्गनाभिरुदयत्कीतुहलं स्मारिता ।
श्रीराधाहरिकेलिकीतुककथा प्रातः सखीमण्डले
प्रत्यावर्त्तयते गतामपि निशां साक्षाद्विधत्ते च तौ ॥ ३७

अत्राप्यस्वरत्नेन चार्चितत्वेन च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः,
तदन्यथाभावे 'श्रीराधे'ति पूर्वनिपातो हि तस्या वैदग्ध्यातिशयद्योतकः ।

—इति पदांशः । रचनाया वर्णानाञ्च रीतिग्रन्थे व्यञ्जकत्वं दर्शयिष्यते ।

द्वारकास्थः श्रीकृष्णो मधुमङ्गलमाह—हे सखे ! यदास्माद्भुजस्थादानन्दादितरे मम
मूर्त्ता इव प्रौढानन्दमहोत्सवा द्वारकाभुवि कति वाऽयान्ति, कति वा प्रयान्ति, कति वा
तिष्ठन्ति ? किन्तु येषु वासरेषु मया व्रजे क्रीडितं ते वासरा दिवसा याता एव, तेषाम्पन-
रागमनाभावात् । मम कथम्भूतस्य—स्त्रीरत्नैः सहानुसौधरत्ननिकरं सौधरत्ननिकर
आक्रीडतः । अत्र वीष्ठायामव्ययीभावसमासः, तेन चाद्योत्तरशतषोडशसहस्रसौध-
व्यापकत्वं क्रीडाया व्यज्यते ।

एकदा प्रातःकाले श्रीराधाया निकटे सुहृत्पक्षसपक्षाणां समाजे जाति, भो ललिताऽद्याः
सख्यः ! अदारात्रिसम्बन्धिनीं निकुञ्जराजयोर्बिलासवार्त्ताङ्कययतेति सुहृत्पक्षश्यामलया
पृष्टा ललिताऽद्याः कथयितुम्वृत्ता अपि तदानीमानन्दावेशेन विलासानां कस्यचित् कस्यचित्
भागस्य विस्मरणादानुपूर्वीक्रमेण यदा वक्तुं न शक्नुस्तदैव गृहपालिताः शुकाङ्गना रात्रौ
कुञ्जमध्ये दृष्टचरीं समस्तलीलां यथास्थितानुपूर्वीक्रमेण ताः स्मारयन्ति स्मेत्याह—
आनन्देति । आनन्दातिशयेन ललितादीनां जाता या विलासांशस्य विस्मृतिस्तया व्यस्तो
य आनुपूर्वीक्रमस्तस्मात्ताडशयतिक्रममसहमानाभिश्चेकच्छेकशुकाङ्गनाभिः—छेका विदग्धा
याश्चेकशुकाङ्गना गृहपालितशुकाङ्गनास्ताभिः उदयत्कीतुहलं यथा स्यात्तथा स्मारिता
श्रीराधाकृष्णयोः केलिकथा कर्त्री गतामपि निशां पुनः प्रत्यावर्त्तयते, तौ राधाकृष्णावपि
साक्षात्करोति । 'श्रीराधा'शब्दापेक्षया 'हरि'शब्दस्याप्यस्वरत्वात् एवं सर्वेषां व्रज-
वासिनां रत्नकलेनार्चितत्वाच्च 'हरि'शब्दस्यैव पूर्वनिपात उचितः ।

—ते तावद्भिः पृथक् पृथक् ।

गुणनीयाः—

५५ का

त एकपञ्चाशद्भेदा एकैकान्तावद्भिरेकपञ्चाशता गुणनीयाः, शुद्धत्वेन केवलं वर्तमानत्वाभावाद्यावत्स्वप्नमेदं मिश्रत्वयोग्यत्वाच्च ।—

—तेन चन्द्रव्योमर्त्तुपक्षसंख्यकाः (२६०१) ॥ ५६

सङ्करेण त्रिरूपेण संसृष्टा चैकरूपया ।

चतुर्गुणे कृते वेदखवेदककुभः (१०४०४) स्मृताः ॥

शुद्धभेदैर्युतास्ते स्युः शरेषुयुगखेन्दवः (१०४५५) ॥ ५७

इति पूर्व्वेर्बिलिखितं न सर्व्वेषामुदाहृतिः ।

भवेद्योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गण्यते (२) ॥

अथालेकपञ्चाशद्भनिभेदानां मध्य एकैकध्वनिभेदो यदि पञ्चाशद्भनिभिः स्यात्तदैकैक एव भेद एकपञ्चाशत्संख्यको भवति । एवं क्रमेणानन्तभेदा भवन्ति । तत्रायं क्रमः—एकपञ्चाशद्भेदानां मध्य एकैकभेदो यदा पञ्चाशद्भेदैः सह कथ्यमानसंश्रयासदतारूपसाङ्कर्यविशिष्टः स्यात्तदैकपञ्चाशद्भेदा एव एकपञ्चाशदङ्कैः पूरणीयाः ; तथा सति मिलित्वा चन्द्रव्योमर्त्तुपक्षसंख्यका ध्वनयः स्युः । एवं यदैकैकभेदः पञ्चाशद्भनिभिः सहानुग्राह्यानुग्राहकतारूपसाङ्कर्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि पूर्व्वरीत्या पुनश्चन्द्रव्योमर्त्तुपक्षसंख्यका ध्वनयः स्युः । यदा त्वेकवज्जकसंश्लेषरूपसाङ्कर्यविशिष्टः स्यात्तदाऽपि चन्द्रव्योमर्त्तुपक्षसंख्यकाः स्युः । एवमेकैकभेदो यदि पञ्चाशद्भनीनां संसृष्टा विशिष्टः स्यात्तदा पुनरपि चन्द्रव्योमर्त्तुपक्षसंख्यकाः ध्वनयः स्युः । एवं क्रमेणैकैकभेदस्यैकपञ्चाशदङ्कैर्व्वारचतुष्टयं पूरणे कृते मिलित्वा वेदखवेददिकु-

(२) एकस्मिन्नपि प्रवन्ध एकविधध्वनिसम्भवेन स्वस्य स्वेन योजनं नासम्भवीति कृत्वा प्रकाशकदादिमतमनुसृत्येयं गणना । दर्पणकारास्तु विभिन्नगणनाप्रणालीमनुसृत्य 'वेद-खान्निशराः शुद्धैरिषुवाणान्निशायका' इति संख्यां दर्शयन्ति । तत्रेयं युक्तिरधोदृष्टिता च गणनापद्धतिः—प्रथमन्तावदेकपञ्चाशद्भेदाः, (क ख ग... ङ ट अ आ...) 'क' भेदस्य येन केनाप्येकपञ्चाशतामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, ततः पञ्चाशत्, 'ख' भेदस्य 'ख' भेदादारभ्य येन केनाप्यवराणां पञ्चाशद्भेदानामेकतमेन ग्रहणयोग्यत्वात्, न तु प्राक्प्रदर्शितेन 'क' भेदेन ग्रहणे नूतनस्य संसृष्टभेदस्य सम्भवः, तस्य प्रथममेव ग्रहीतात् 'क ख' भेदादयतिरेकात् (प्रकाशकदनुसारिणां मते ध्वनिभेदगणनावेलायां 'क' 'ख'—समवायिभेदात् ख 'क'—समवायिभेदस्य विभिन्नता, विश्वनाथमते न तथेत्येव ग्रहीतसंख्याभेदस्य मूलम्) ।

तत्र त्रिरूपः सङ्करो यथा—

संशयास्पदतानुग्राह्यानुग्राहकतापि च ।

एकव्यञ्जकसंश्लेषः सङ्करस्त्रिविधो मतः (ल) ॥ ५८ का

संख्याका ध्वनयः स्वरित्वर्थमेव द्वाभ्यां सूत्राभ्यामाह । शुद्धत्वेनेति—तेषामुदाहरणमुत्तमकाव्ये किं बोधोत्तमकाव्ये ज्ञेयम् । तत्र तत्र शुद्धकेवलैकाध्वनेरसम्भवात् किन्तु त्रयाणाञ्चतुर्णां सप्ताष्टानां वा ध्वनीनां साङ्कर्यमवश्यं स्वीकरणीयमित्यर्थः । यावत्प्रभेदमिति—एकपञ्चाशद्वनीनां यावन्तः प्रभेदास्तेषां परस्परमिश्रत्वस्य साङ्कर्यस्य योग्यत्वादवश्यं स्वीकर्तव्यत्वादित्यर्थः । अत्र चन्द्रयोमर्त्तपक्षसंख्या आपातत एवोक्ताः, वस्तुतो वक्ष्यमाणानां

एवं दर्पणकृतसूचितगणनायां $(५१ + १० + \dots + ३ + २ + १) \times ४$ वा ५३०४ सङ्कीर्णभेदाः, शुद्धैः सङ्क गणनायां ५३५५ भेदाः । एषां काव्यभेदानां सर्वेषां सत्ता सम्भवत्येव, परं लक्ष्याणामुदाहरणानां प्रदर्शनं निअयोजनविस्तरमभियानं कैरपि चेष्टितम् । वस्तुतस्तु तेषां बहुत्वकथन एव तात्पर्यमालङ्कारिकाणां, न तु संख्यामात्राभिधान इति निपुणैर्विभावनीयम्—यदाहुः ध्वनिकाराः ध्वनिगुणोद्भूतादिसर्वविधकाव्यसमष्टिभेदप्रदर्शनावसरे—‘स गुणीभूतवज्रप्रः सालङ्कारैः सङ्क प्रभेदैः स्त्रैः । सङ्करसंख्येभ्यां पुनरप्युद्गतेते बहुधा ।’ एतदेव लक्ष्यं मनसिक्त्वाभिहितं कौस्तुभकारैरत्र मूलकारिकायां—‘योग्यत्वमात्रत्वादाधिक्यमपि गणयते ।’ नेह तेनातिरिक्तसंख्याऽनयनवेदग्धो जिज्ञासूनामुत्कटकौतूहलनिवृत्तये लक्षिता यथा तत्प्राचीनैस्तद्व्याचीनेश्च कश्चिन्निवन्धकृद्भिः । तत्र निदर्शनार्थमस्माभिर्दिङ्मात्रं लक्ष्यते, तत् यथा—प्रकाशटीकाकृतो भीमसेनदोक्षिताः ४, ५१, ६२० शुद्धसङ्कीर्णविशेषसमेताः ध्वनिभेदाः, ८, १४५ गुणीभूतवज्रप्रभेदाः—साकल्येन ३४, ०६, २३, ६०० काव्यभेदा इति कथयन्ति । तत्रेदं मन्तव्यं न तावत्तद्गणनाप्रकारः (स च सुधासागराख्ये तत्कृतटीकाग्रन्थे द्रष्टव्यः) सम्यङ्, न चाप्रीत्यं गणनाऽनुरक्तिर्गुणपण्यां कामपि सूचयति । एतस्मादपि भेदाद्यवान्तरविषये निरतिशयनिर्विषय एवाधुनिकैः पाश्चात्यपण्डितैरव्याचीनालङ्कारिकनिवन्धविषय एष यदनास्था स्याप्यते, अतिमात्रासतिवद्दपि न तच्चित्रम् । स च निर्विषयो रसभावादिविशेषणकल्पे नायकनायिकादिविभागक्रमे दशरूपकस्याङ्गाद्यालोचनप्रसङ्गे स्फुटमेव विभाव्यते, इत्यलं बहुना ।

(ल) सर्वत्रैव तिलतण्डूलन्यायेन संयोगयोगतः संख्येति, चौरनीरन्यायेन समवाय-सङ्गतः सङ्कर इति संख्येति सङ्करयोर्वैलक्षण्यम् । अलङ्कारादिलक्षणस्य लेऽप्येतदेव तत्त्वम् । तत्र सङ्करस्य सर्वत्रैव त्रयः संस्थाः—सन्दिग्धत्व एका, अङ्गाङ्गित्वेऽपरा, एकाश्रयस्थितत्वे तृतीया—सर्वमेतत् यथास्थानं यथायोगं दर्शितमिति न लक्षण्योदाहरणाय चेष्टितमस्माकं सप्रयोजनन्तथा सावसरम् ।

उदाहरणम्—

पद्मिन्यहं कुसुदिनी किल सैव सत्यं

सत्यं भवांश्च मधुसूदन एव मत्तः ।

वामेन तामसुखयन्निशि दक्षिणेन

प्रातः प्रबोधयति मामपि लोचनेन ॥ ३८

अत्र 'पद्मिन्या'दिशब्दार्थयोः शब्दार्थशक्तुद्भवानुध्वनेः सङ्करतयम् ।

तथाहि मां प्रति भवतोऽनुरागो महान् यतो मां दक्षिणेनोदारेण लोचनेन दर्शनेन प्रबोधयति ; तां प्रति तथा नानुरागः, यतो वामेन दर्शनेन तां निश्चसुखयत्—अत्र हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः, यतोऽहं पद्मिनी, सा कुसुदिनी—पद्मिन्यपेक्षया कुसुदिनी निकृष्टैव । किं वाऽहं नाम्नैव पद्मिनी, न तु वस्तुतः ध्वनीनां भेदचतुष्टयानामन्तर्भूता एव, न तु ततः पृथक् पृथक् । अन्यथा पृथग्विवक्षायां 'चतुर्गुणे कृते' इत्यादि गत्योक्तसंख्याया असङ्गत्यापत्तिः, यतस्ततोऽप्यनन्तकोटिशुखसंख्यायां आधिक्यापत्तिः स्यात् । ननु यत्रावरकाद्ये शुद्ध एक एव ध्वनिस्तत्रापि वाच्यार्थस्य चमत्कारे तत्काव्यस्य मध्यमत्वसूक्तं, एवं सति तत्र तत्र शुद्धैकपञ्चाशद्वनयः कस्यां गणनायां निविष्टाः स्युरित्यपेक्षायान्तादृशशुद्धैकपञ्चाशद्वेदा अपि स्वातन्त्र्येण गणनायां निवेशनीया इत्यभिप्रायेणाह—शुद्धभेदैरिति । इति पूर्वैरिति—पूर्वाचार्यैरपि ताः संज्ञा एवोदाहृताः । न तैरप्येतावत्संख्यकानां ध्वनीनामुदाहरणानि स्वग्रन्थे कथितानि, अतएव बाहुल्यभयान्मया नोक्तानीत्यर्थः । भवेदिति—कस्यापि निपुणस्य साङ्ख्याणा-मवान्तरभेदं प्रकल्पेत्प्रतोऽप्यधिकसंख्याया आनयने सामर्थ्याच्चेत्तदैतत्संख्यकध्वनिभ्योऽप्यधिका-धिकसंख्यका ध्वनयो भवन्तीति ज्ञेयमिति ।

एकव्यञ्जकेति—एकव्यङ्ग्यमात्रबोधकः शब्दश्लेष इत्यर्थः । यस्य शब्दश्लेषस्यैवैव व्यञ्जना स एकव्यञ्जकसंश्लेषः । यत्र तु शब्दश्लेषस्यैकव्यञ्जगानन्तरं स्वातन्त्र्येणापरव्यञ्जनाप्रवेशस्तत्र संवृष्टिरिति द्वयोर्भेदो बोध्य इति ।

प्रातःकावे काऽपि खण्डिता नायिका मानभङ्गार्थं विनयनत्यादिकङ्कर्वन्तं श्रीकृष्णं प्रत्याह—पद्मिनीति । श्लोकव्याख्यां स्वयमेव करिष्यति । शब्दार्थेति—शब्दशक्तुद्भवार्थ-शक्तुद्भवयोर्ध्वन्योरित्यर्थः ।

अत्र प्रथमतः संशयास्पदारूपसङ्करमाह—तथाहीति । अत्र 'दक्षिण'शब्दोऽस्य-कृतार्थकत्वं, 'वाम'शब्दस्य निकृतार्थकत्वम् । एवं 'लोचन'शब्दस्य दर्शनार्थकत्वमिति श्लिष्टार्थमभिव्यज्याह—मां प्रतीति । संशय इति—यत्र निश्चयाभावेनायं वा ध्वनिरयं वा ध्वनिरिति संशयस्तत्र संशयास्पदता ज्ञेया । पुनरनेनैव श्लोकेनानुयाह्यानुयाहकतारूप-

इति—अन्यथा मय्येव त्वमनुरक्तोऽभविष्यः । सा नाम्नैव कुमुदिनी, न तु वस्तुत इति च सत्यं, अन्यथा तस्यां नानुरक्तोऽभविष्य इति संशयः । अथ पद्मिन्यहं कुमुदिनी सैवेति रूपकालङ्कारेण तद्देतूपन्यासद्वारा प्रातर्भां प्रबोधयति, निशि तामसुखयदिति हेत्वलङ्कारो व्यञ्ज्यः । भवान् 'मधुसूदन' एवेति, मधुसूदनस्य भ्रमरस्य तवोभयतः समरागतया न दोषः, किन्तु ममैव दोषः—यतोऽहं पद्मिनी, पद्मिन्याः प्रातरेव भ्रमरेण सह सन्दर्शनमिति 'मधुसूदन'शब्दोत्प्रेरण वस्तुना पुनरपि रूपकालङ्कारो ध्वनितः—इत्य-
नयोर्मिथोऽनुग्राह्यानुग्राहकतया सङ्करः (व) । एवं मधुसूदन एव भवान्मत्तः सतस्तृप्तः, मद तृप्तियोगे धातुः । तव कुत्रापि नापेक्षेति स्वभावोक्त्यालङ्कारेण तव दक्षिणञ्चक्षुः सूर्यात्मकं, यतस्तेन पद्मिनीं मां प्रबोधयसि, वामन्तु चन्द्रात्मकं, येन कुमुदिनीं तामसुखयः—इत्येकस्मिन्नेव व्यञ्जके 'मधुसूदन'-
पदसंश्लेष एकव्यञ्जनानुप्रवेशः ।

सङ्करमाह—अथेति । हेतूपन्यासेति—मम पद्मिनीरूपत्वे प्रातः प्रबोधनमेव हेतुः, तस्याः कुमुदिनीरूपत्वे निशि सुखाश्रयत्वमेव हेतुरिति । एवं 'मधुसूदन'पदस्य भ्रमरार्थकत्वेन भ्रमरस्योभयतः साम्येन तस्य दोषाभावे पुनस्तस्याः पद्मिनीत्वरूपकालङ्कार एव प्रयोजकः—
अतएव अनिद्वयस्यानुग्राह्यानुग्राहकतारूपसङ्करोऽपि ज्ञेय इत्यर्थो 'मधुसूदन' शब्दोदो-
नेत्यादि । वस्तुनेति—दोषाभावेनेत्यर्थः । पुनरप्यनेनैव श्लोकेनैकव्यञ्जकसंश्लेषरूपसङ्करस्योदा-
हरणमाह—एवमिति । मधुसूदनः परमेश्वर एव भवान्—परमेश्वरस्यैव दक्षिणेतस्य
सूर्यात्मं, वामनेतस्य चन्द्रत्वं, नान्येषामिति 'मधुसूदन'शब्दश्लेषस्यैकैव व्यञ्जनेति भावः । इत्येक-
स्मिन्निति—नेतयोः सूर्यचन्द्रत्वमात्रैकव्यञ्जप्रबोधके 'मधुसूदन'शब्दश्लेष एक एव व्यञ्जनानु-
प्रवेश इत्यर्थः ।

(व) एकत्र पद्मिन्युत्तमजातीया स्त्री, सा ह्येव पद्मिनी, अपरत्र मधुसूदनः मधुनाम्नो-
ऽसुरस्य भेत्ता, स एव मधु सूदयतीति व्युत्पत्त्या भ्रमरः—तथा च माघपद्ये 'दण्डदलित-
सरघः प्रथसे मधुसूदनस्त्वमिति सूदयन् मधु ।' अतएवात्रार्थश्रुत्पद्मवो रूपकालङ्कारो
यङ्गाः । इदोत्तरत्र व्यञ्जनागम्यात् 'भ्रमर'रूपादस्तुनः पुनरपि व्यञ्जनया लब्धस्य रूपकालङ्कार-
स्याङ्गित्वसम्बन्धो न दुर्बोधः, परं स्फुट एवावभासते—अतोऽज्ञानुग्राह्यानुग्राहकतासङ्करः ।
पूर्वत्रापि 'पद्मिन्यहं'मित्यादांशे 'पद्मिनी' पदोदोत्प्रेण वस्तुना प्राक्प्रदर्शितेन रूपकालङ्कारेण
'प्रातः प्रबोधयती'त्यादांशसूचितेन भावेन स एव सङ्करोऽन्यथोपपादयितुं शक्यः । अन्यत्रान्तते
तु तत्र सन्दिग्धत्वसङ्करः, स चोपरिप्रदर्शितरीत्या ।

अथ दक्षिणेन सरलेन दर्शनेन मां प्रबोधयसि, तेन ते मयि रागो नास्ति
—वामेन कुटिलेन ताममुखयः, तेन तस्यामेव राग इति वस्तुना मधुसूदनो
भ्रमरो ज्ञानशून्यस्तत्रापि मत्त इति स्वभावोक्तिः । तथाविधस्य तव कुतो
विवेकः, तेन त्वमाविदग्धोऽसीति स्वभावाख्यानाच्चेपयोः (13) संसृष्टिः ।
एवं पदवाक्यद्वयौर्गर्भैर्धैर्यैर्दैन्यग्लानिनिर्व्वेदावहित्याऽदिभावध्वनिभिश्च संसृष्टिः
(श)—उक्तस्त्रिरूपः सङ्करः संसृष्टिश्च ।

यथा वा—

उच्छूनस्तनितस्य सर्व्वसुखदः कृष्णाग्वुदस्योदयो

वाताः शौकरवाहिनः सुमनसां वीथी विकाशं गता ।

स्निग्धा भूर्गत एव सञ्चरभरः श्यामायमाना दिशः

स्फीरं गोकुलमुन्मदाश्च सरितः शीता गिरिद्रोणयः ॥ ३८

पुनरप्यनेनेव श्लोकेण संसृष्टेरुदाहरणमाह—अथेति । अत्र कल्पे 'दक्षिण'शब्दः
सरलार्थकः, 'लोचन'शब्दो दर्शनार्थको ज्ञेयः । सरलनेत्रेण नायिकाया अवलोकनमौदासीन्य-
व्यञ्जकं, कुटिलनेत्रेणावलोकनं तु प्रेमव्यञ्जकमिति रसशास्त्रप्रसिद्धिः । तत्र 'मधुसूदन'शब्द-
श्लेषस्य प्रथमतो ज्ञानशून्ये व्यञ्जनादिति । पुनर्व्व्याङ्गस्याविवेकावैदग्ध्यादिरूपाच्चेपार्थ-
व्यञ्जना । अतएवैकव्यञ्जकसंश्लेषाद्भेदो ज्ञेयः । तत्र 'मधुसूदन'पदश्लेषस्य केवलचन्द्रसूर्य्यमात्र-
एकैव व्यञ्जनेति । उक्त इति—एकस्मिन्नैव श्लोके त्रिरूपः सङ्कर उक्तः, संसृष्टिश्लोकोत्तेयर्थः ।

संसृष्टेरुदाहरणान्तरमाह—यथा वेति । काचित् सखी गोवर्द्धनस्य निकटवर्त्तिनि
नगरे स्थितां स्वयधैरवीं गुरुजनसमीपस्थां दृष्ट्वा गोवर्द्धनकन्दरासङ्केतस्थं श्रीकृष्णान्तं
प्रापयितुं व्याजेन देवाज्ञोवर्द्धनोपर्य्युदितं मेघं लक्ष्मीकृत्य वदति—उच्छूनेति । हे सखि !

(श) 'पद्मिन्यह'मित्यादिश्लोके ध्वनिसंसृष्टिः । तत्र संलक्ष्यक्रमव्याङ्गस्यालङ्कारयुगलस्य
स्वभावोक्त्याच्चेपाभिधस्य संसृष्टिः, तथाऽसंलक्ष्यक्रमव्याङ्गस्य भावध्वनिकदम्बकस्यापि
संसृष्टिः । 'पद्मिन्यह'मिति स्वकीयोतुर्कर्मव्यापनेन गर्भः, तस्यामेव तव राग इत्यवगच्छन्त्यपि
नायिकाऽहं त्वां प्रणि सानुरागेति धैर्य्यं, ज्ञानशून्यस्त्व', तथाऽपि त्वयि मे प्रेमेति ग्लानिः,
धिङ् मां यवैविधासङ्गकारिणि विश्वसिति, यदा धिङ् मां त्वत्प्रीतिमलभमानां वराकौमिति
निर्व्वेदः, नायकस्य ज्ञानशून्यताऽविष्कारेणेषलक्ष्येण भावगुप्तापरपर्यायावहित्याद्यो वद्भवो
भावाः श्लोकादेवातो निपुणैरवसेयाः । एषां भावध्वनीनां शान्तुप्रदयसन्निश्वलतादि-
विविधभेदेन विवेचनमुत्तरत्र 'रस' किरणे, अतो नात्र मूले तत्प्रपञ्चः ।

(13) 'स्वभावाख्यानाच्चेपयोः' इति (क) (ग) (ङ) पुस्तकेषु पाठ उपलभ्यते ।

अत्र शब्दशक्तुर्द्वावार्थशक्तुर्द्वावध्वन्योः संसृष्ट्या ध्वनिसंसृष्टिः, तथाऽलङ्काराणां वस्तुनाञ्च संसृष्टिः ।

तथाहि गुरुसमीपस्थितां गोवर्द्धननिकटनगरनागरीं प्रति गिरिकन्दर-
सङ्केतस्थं श्रीकृष्णं विज्ञापयितुं व्याजेन दैवोपनतं मेघोदयं लक्ष्मीकृत्य काचित्
सखी वदति । वाच्यार्थः स्फुट एव । अत्रोद्दीपनविभावः स्फुटो भवंस्तुल्य-
योगिताऽलङ्कारे व्यनक्ति । कृष्णश्च सङ्केतस्थोऽम्बुदोदयश्चाभूदिति योगपद्य-
प्रतिपत्त्या तुल्ययोगिता, कर्मधारयोपलक्षणत्वतीयातत्पुरुषमात्रयोः संसृष्टिः ।
कृष्णाम्बुदयोः साधर्म्यादुपमालङ्कारो व्यङ्ग्यः । 'उच्छूनस्तनितस्ये'ति उच्छून-
गर्जितत्वेनाम्बुदस्य वर्षुकत्वं, तेन च शीघ्रमभिसरेति वस्तु व्यङ्ग्यम्— हे
'उच्छूनस्तनि ! तस्ये'ति सभङ्गश्लेषेण संवोध्यमानजनस्य प्रौढत्वं, तेन स्तन-
भाराक्रान्ततया गमनमाव्यर्थं, तेन न च नातः परं विलम्बनीयमिति ध्वनि-
प्रतिध्वन्यनुध्वननं, 'तस्ये'ति सर्व्वनाम्नो महिम्ना कृष्णस्य परमदुर्लभता, तथा
च बहुवक्तृत्वम् । 'सर्व्वसुखद' इति हेतोर्हेत्वलङ्कारो व्यङ्ग्यः (ष), तस्मान्नातः
परं विलम्बः कार्य्य इति वस्तु । 'वाताः शीकरवाहिन' इति स्वभावाख्यानं,

सर्व्वेषां ब्रजविलासिनां सुखदः कृष्णवर्णस्य मेघस्य गोवर्द्धनोपयुद्दयो जातः । कथम्भूतस्य ?—
उच्छूनं घोरं स्तनितं गर्जितं यस्य । एवं सर्व्वेषां सुखदाः पवना अपि शीकराञ्जलकणान्
वोढुं शीलं येषान्तथाभूताः सन्तश्चलन्तीति शेषः । एवं सुमनसां मालतीनां वीथीं विकाशं
वर्षासमयं प्राप्य प्रफुल्लताङ्गता । तथा ब्रजवासिनां निदाघजन्यसञ्चारभयोऽपि गतः ।
मेघैरेव दिशः श्यामायमाना बभूवुः—अतएव समस्तं गोकुलमपि स्फोटितमनन्देन प्रफुल्लम् ।
एवं सरितो नद्योऽपि वर्षाकालीनजलानां सम्यग्देनानन्दवशादुन्मत्ता बभूवुः । गोवर्द्धनद्रोणयो-
ऽपि शीतला जाताः । तस्मात् सर्व्वप्रकारेणास्माकं ब्रजवासिनां सुखसमयो जातः ।
वाच्यार्थः सद्यः, श्लिष्टार्थस्तु—हे उच्छूनस्तनि ! गोवर्द्धने कृष्णेन सह मेघस्योदयो जातः ।
मेघादीनामुदयकथनेनोद्दीपनविभावश्चापनदाराऽभिसार उत्कण्ठां वर्द्धयति । स्तिग्धेति—
मानाद्यभावेन त्वमपि स्तिग्धाऽभूरित्यर्थः । अत्रोद्दीपनेति—'कृष्णाम्बुद'पदस्य कर्मधारय-
समासेन मेघस्योद्दीपनविभावत्वं स्फुटं व्यङ्ग्यमिव श्रीकृष्णेन सह मेघस्योदय इति तृतीया-
तत्पुरुषेण तुल्ययोगिताऽलङ्कारं व्यनक्ति । तुल्ययोगितामेवाह—कृष्णश्चेति । कर्मधारयेति

(ष) 'अमेदेनाभिधा हेतुर्हेतोर्हेतुमता सहे'त्यपरैर्विश्वनाथादिभिरभिहितो हेत्वलङ्कारो
नाथं, परं निष्पादकहेतुगर्भकावलिज्ञाख्यप्रसिद्धानलङ्कारस्यैवात्र 'हेतु'पदेन परिग्रह इति

तेन सुरतश्चमजलकणाहारिणश्चैते भविष्यन्तीति वस्तु । सुमनसां मालती-
नामिति पूर्ववत् स्वभावाख्यानं, तेन सुमनसां मानरहितानामन्यासामङ्गना-
नाञ्च वीथी कृष्णोऽभिसर्गव्य इति यो विकाशः प्रसादस्तं गतेति वस्तु, तेन च
यावत् काऽपि तं नाभिसरति तावत्वमभिसरेति वस्तु । 'स्निग्धा भूरिति चरण-
सञ्चरणसुखदत्वं, परञ्च स्निग्धाऽभूस्त्वव मनसि वास्यञ्च नास्ति, तत् कथमपं
विलम्बस इति वस्तु । स्निग्धत्वे हेतुः 'गत एव सञ्चरभर' इति हेत्वलङ्कारः,
तेन च त्वदाकारेणैव मया त्वदन्तःकरणं ज्ञातमिति स्वचातुर्यप्रकटनम् ।
'श्यामायमाना दिश' इत्यलङ्कारा भूत्वा गमिष्यसि, तेन न काऽपि शङ्केति वस्तु ।
व्यङ्ग्यपक्षे—गोकुलं व्रजस्थलौ स्फूर्तं जनाकीर्णं, तेनात्र तमानेतं न शक्नोमि ।
सरितो यमुनाद्या उत्पूराः, तेन तत्तटादौ च न सङ्केतयोग्यता, तर्हि
पारिशेष्यात् 'शीता गिरिद्रोण्य' इति भङ्गा तत्रैवाभिसारः क्रियतां, तत्रै-
वागतोऽस्ति कृष्ण इति व्यञ्जकानां संसृष्टिरेव ।

एवंविधा एव ध्वनय उत्तमोत्तमकाव्यलक्षणबीजम् । ध्वनेर्व्यापारयुगलं
ध्वननमनुध्वननञ्च । यत्र केवलं ध्वननं तदुत्तमं काव्यं, यत्र तु ध्वननानुध्वनने

—कृष्णश्चासावस्वदश्चेति कर्मधारयपदं, एवं कृष्णेन सहास्वदोदय इत्युपलक्षणद्वयीयातत्-
पुरुषपदञ्च, मात्रा कारणं ययोः, एवम्तथोरुद्दीपनविभावत्वतुल्ययोगित्वरूपध्वन्योः
संसृष्टिः । कर्मधारयपक्षे 'कृष्णे'ति विशेषणेन मेघरूपोद्दीपनस्य वैलक्षण्यं बोधयति ।
स्तनस्योच्छ्वनताकथनेन संबोध्यमानस्य स्वयंश्वरीजनस्य प्रौढयौवनत्वमानेतम् । यमुनाद्या
इति—उद्गताः पूराः प्रवाहा यत्र तथाभूताः । तेनेति—प्रवाहाधिक्येन तासां नदीनामादौ
पारे सङ्केतयोग्यता न सम्भवतीत्यर्थः ।

ध्वनेरिति—उत्तमध्वनेरुत्तमोत्तमध्वनेत्यर्थः । 'त्वामस्मि वच्मी'त्यादौ वर्त्तमानो-
ऽहन्त्वां वच्मीत्यर्थः । अत्रा'स्मि'पदेनाहसुत्कृष्टवस्त्वर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनिः । एवं
'स्निग्धश्यामले'ति पदे 'लिप्त'पदेनातिशयमेघागमनरूपार्थान्तरसंक्रमितवाच्यार्थध्वनिः,
तेन चास्मिन् घनागमे सीता कथं जीविष्यतीत्यनुध्वनिः । रामोऽहमिति—रमते रमयतीति
वा युत्पत्तिरिदं रामो न भवामि, किन्तु नामैव रामः अतोऽत्रात्यन्ततिरस्कृतवाच्यार्थो

प्रतिभाति । उद्गतादयः प्राचस्तमेव 'हेतु'पदेनोक्तिवन्ति । एवमपि प्रागुक्तं चाल-
ङ्कारोद्देशे 'हेतुपिदप्रयोगोऽत्र ग्रन्थ एतत्प्रसङ्गे समर्थनीयः ।

Quoted in
Kavyaprakasa
under Ullasa
IV.

तदुक्तमोत्तमम् । प्राचीनेषु सर्वेषामुत्तमयत्वं लिख्यते,
तत्तु नास्माकमभीष्टम् (स) यतः 'त्वामस्मि वच्मीत्या'दौ
वचैरर्थान्तरसंक्रमितवाच्यध्वनेः, 'स्निग्धश्यामलकान्तिलिप्त-
वियत' इत्यादेशानुध्वननरूपार्थान्तरसंक्रमितात्यन्ततिरस्कृतसंसृष्टया च महा
ध्वनेरेक एवास्वादश्चेत्तभ्यते, तैर्लभ्यतां नाम न त्वस्माभिः ।

* इत्यलङ्कारकौस्तुभे ध्वनिनिर्णयो नाम तृतीयः किरणः ॥ *

ध्वनिः । एवं विप्रलम्भरसादिरूपा वद्भवो ध्वन्यनुध्वनयो वर्तन्ते । अतः 'स्वामस्मी'ति
काव्यपेक्षयाऽस्य काव्यस्योत्तमत्वमिति विवेचनीयम् । पदद्वयं 'काव्यप्रकाश'कृता खग्रस्ये
धृतम् ॥ इति—

(स) 'ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारे तदेव ह्युत्तमोत्तम'मिति प्रागेव प्रदर्शितं वैजङ्ग्यवीजं
ग्रन्थकृता । ध्वनिकारमम्मटादिभिरापाततः ध्वन्युत्थापितानुध्वननादिगर्भान्तद्वाति-
रिक्तानाञ्च सर्वेषामेव ध्वनीनामुत्तमकाव्यत्वं स्वीकृतम् । न तद्रुचिरमिति कर्णपूर-
गोस्वामिनामापत्तिः । व्यङ्ग्यकताया आस्वादस्य तारतम्यं स्फुटमेव, ततोऽत्र विभिन्ना भाग-
कल्पना । रसगङ्गाधरकारेणाऽप्युत्तमोत्तमाख्यतत्कृतभेदस्य काव्यस्योत्तमाख्यादपरादति-
रिक्तस्य सत्ता स्वीकृता—तन्मतञ्च प्रागेवास्माभिरितरत्र दर्शितम् । 'तैर्लभ्यतां नाम, न
त्वस्माभि'रिति स्रोतुप्रासनिर्देशोऽवैष्णवोचितः—स तु मान्यानामपि प्राचां मतमत
मनागनादरणीयमिति स्वमताविष्कारायैवेहित इति ।

अथ चतुर्थकिरणः ।

अथ गुणीभूतव्यङ्ग्यानि कियन्ति भवन्तीत्याकाङ्क्षायां तेषां भेदानाह—
यद्यपि 'मध्यमे तत्र मध्यम'मिति (१ किरणे ६ कारिकायाम्) पूर्वोक्तस्य
मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं, तथापि ध्वनेरवैशिष्ट्ये वैशिष्ट्ये च हेत्वन्तरो-
पाधितो गुणभावाद्गुणीभूतत्वमिति 'च्यु'र्थ एव द्वैविध्यं बोधयति (क) ।

ननु काव्यप्रकाशकृतोत्तमव्यङ्ग्यभ्यः सकाशाद्भिन्नान्येव गुणीभूतव्यङ्ग्यान्युक्तानि, स्वमते
तु मध्यमकाव्यस्यैव गुणीभूतत्वं, तथात्वे मध्यमकाव्यस्य पूर्वोक्तयुक्त्या शब्दार्थयोर्वैचित्र्ये
सत्तुत्तमताकथनानुपपत्तिरित्याह—यदपीति । तथापीति—ध्वनेरवैशिष्ट्येऽवरत्वे सति
वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति तथाऽपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगादुत्तमध्वने-
रपि (१) गुणीभूतत्वमिति, तथा सत्येकस्यैव मध्यमकाव्यस्य शब्दार्थानां वैदित्ये सत्तुत्तमत्वं,
तस्यैवोत्तमकाव्यस्यापराङ्गत्ववाच्यपोषकतादिगुणसूचकपदान्तरसमभिव्याहारे सति गुणी-
भूतत्वं; अतो न विरोधः । एतदर्थमेव 'गुणीभूत'पदस्यान्तर्भूतेन 'चि' प्रत्ययेन बोधयति—
'च्यु'र्थ एवेति । न गुणो गुणो भवतीति व्युत्पत्त्या पूर्वमगुणत्वं (२), पश्चाद्गुणयोगाद्गुणी-

(क) इह सर्वत्रालङ्कारशास्त्रे 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदेन विशिष्टलक्षणलक्षितः काव्यभेद
एव गृह्यते—पदञ्च तदतो योगरूपमित्यालङ्कारिकाणां स्वरसः । तत्रभवता कर्णपूरगोखामिना
पदस्य द्यौगिकार्थमपहृष्य—अगुणः सुखः गुणोऽसुखो भवतीत्यनेति व्युत्पत्त्या—सुखस्य
व्यङ्ग्यस्य ध्वन्यपराभिधेयस्योपाधिभूतयोर्वैशिष्ट्यावैशिष्ट्ययोर्भेदसरणिमङ्गीकृत्य द्वैविध्य-
मस्य काव्यविशेषस्याङ्गीक्रियते । अवैशिष्ट्यपक्षे तु 'शब्दार्थवैशिष्ट्ये' हे यातः पूर्वपूर्वताम्
(१म किरणे ७ कारिकायाम्) इति कारिकालक्ष्यस्याविषयेऽवरत्वमायाति—न तत्र
भेदकल्पना । शब्दार्थवैशिष्ट्ययोरेकतरस्य द्वयोर्वा वर्तमानत्वे व्यङ्ग्यस्य ध्वनेर्वाचान्नतथा
साम्येन वाऽनुत्तमत्वे 'स्फुटमपराङ्ग'मित्यादिनाऽऽहया भेदकल्पनेति तत्रैव तत्प्रपञ्च
इत्याशयेन मूलस्यप्रीतकावतारणा । इत्थं विशिष्टस्य गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य 'ध्वनि'पदेन परामर्श
आपातविसदृशोऽपि नानुचितो यथा 'काठिन्यं' 'गुण एव'त्यादौ (४र्थ किरणे ६४ श्लोके)
लक्ष्ये । अत्र खलु कौस्तुभकल्लक्षित उत्तमः काव्यभेद इति तत्रैव मूले दर्शितम् । वस्तुतस्तु
'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्यावान्तरोद्दिष्टकाव्यभेदार्थकल्पनागौरवादरं तस्यापेक्षिकत्वपक्षस्वीकारः
—यत्रोत्तमोत्तमत्वं तत्र स्फुटत्वादीहलक्षितात् कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वं उत्तमत्वं, यत्र

(१) 'अवरत्वे सति तथा चावरध्वनिस्थलेऽप्यपराङ्गत्ववाच्यपोषकत्वादिगुणयोगा'दिति (क) पुस्तके,
'अवरत्वे सति वैशिष्ट्ये च ध्वनेर्मध्यमत्वादौ च सति मध्यमकाव्यस्यापराङ्गत्वे'त्यादि मुद्रितपुस्तकेऽनवधान-
विनृम्भितः पाठः ।

(२) 'अगुणत्वरूपोत्तमत्व'मिति (क) पुस्तके पाठ उपलभ्यते ।

तत्रावैशिष्ट्ये भेदो नास्तीत्येककल्पत्वात्, द्वितीये तु भेदोऽष्टधेति सूत्रयति—

स्फुटमपराङ्गं वाच्यप्रपोषकं कष्टगम्यञ्च ।

सन्दिग्धप्राधान्यतुल्यप्राधान्यकाकुलगम्ये च ।

अमनोज्ञञ्चेति गुणीभूतव्यङ्ग्यस्य भेदाः स्युः ॥ ५६ का

क्रमेणोदाहरणानि—

दृष्टा भागवताः, कृपाप्युपगता तेषां, स्थितनैः समं,

ज्ञातं वस्तु विनिश्चितञ्च, कियता प्रेम्णापि तत्रासितम् ।

जीवद्भिर्न सृतं, सृतेर्यदि पुनश्चैव व्यमस्मादृष्टौ-

रुत्पद्येव न किं सृतं, वत विधे ! वामाय तुभ्यं नमः (ख) ॥ १

भूतत्वमिति द्वैविध्यं बोधयतीत्यर्थः । तत्रेति—अवैशिष्ट्यादवरत्वे सत्यगुणदशायामपि निकटत्वेन गुणदशायान्तु सुतरामतिशयनिकटत्वात्, अतस्तत्तैककल्पत्वाद्भेदो नास्तीत्यर्थः ।

सन्दिग्धेति—वाच्यार्थापेक्षया सन्दिग्धं प्राधान्यं यत्रेत्यर्थः । तथा च वाच्यार्थापेक्षया ध्वनेः प्राधान्यनिश्चय एवोत्तमतायाः प्रयोजकः, न तु सन्देह इति भावः । तुल्येति—वाच्यार्थध्वन्योस्तुल्यप्राधान्यमित्यर्थः ।

अत्र गत्यकार एव महाप्रभोः पार्श्वदानां मध्ये कस्यचित् कस्यचित् प्राकट्यं दृष्ट्वा विरहव्याकुलः सन्नात्मानं निन्दन्नाह—दृष्टा इति । तेषां कृपाप्यस्मादृष्टोः प्राप्ता । तैः सर्व्वसारत्वेन निश्चितं यदस्तु तदपि ज्ञातम् । तत्र तेषां निकट आसितं वासः कृत इत्यर्थः ।

स्वत एवोत्तमत्वं, तत्र तस्मादेव कारणान्नूनतायां काव्यस्य मध्यमत्वं, यत्र ध्वनेर्मध्यमत्वं तत्रैतस्मादेव कारणात् गुणीभूतव्यङ्ग्यत्वे काव्यस्यावरत्वमिति तु न रिक्तं वचः । शेषोक्त-स्थलद्वये तथा 'प्रागुक्तध्वनिसंख्याः' (६० कारिकायाम्) इत्यादौ तत्र टीकायाच्च साधारण्येन सर्व्वत्रैव 'ध्वनि'पदप्रयोगस्तु भाक्त एव । गुणीभूतव्यङ्ग्यस्यापेक्षिकार्थ-कल्पनापेक्षः स्वयं ध्वनिकृतैवानुमोदितः—'प्रकारोऽयं गुणीभूतव्यङ्ग्योऽपि ध्वनिरूपताम् । ध्वनेः रसादितात्पर्य्यपर्यालोचनया पुनः'—इत्यादि । तद्व्याचीना आलङ्कारिका प्रकाश-कदाद्या वद्व एव 'गुणीभूतव्यङ्ग्य'पदस्य काव्यभेदत्वरूपे रूटिप्रयोगमुपपादयन्तीऽपि सवहु-मानं ध्वनिकृतानुपरिदृष्टितं मतमनुसरन्तीत्यास्तां तावत् पारिभाषिकपदप्रयोग-साधुत्वचिन्ता ।

(ख) स्फुटमिति—काव्यप्रकाशादिनिबन्धेष्वेतदेव 'अगूढ'मिति भग्यते । एवं यदत्र 'कष्ट-गम्य'पदेनाभिहितं तस्य तत्र 'स्फुट'मिति संज्ञा । स्फुटं सर्व्वजनसंवेद्यमतिवरां प्रकाशम् । 'तादृशं वाच्यमानतया न तथा चमत्करोति यथा कामिनोक्चकलसवदगूढम्'—तद्वक्तुम्

अत्र 'जीवद्भिरिति स्निग्धावस्थैः, 'मृतैरिति तद्विपरीतावस्थैः—
इत्यर्थान्तरसंक्रमितवाच्यं, तत्तु स्फुटमिति गुणीभूतम् ।

यथा वा—

शयनसहचरीणां लोचनैरर्चमाना-

न्यतिरतिजयलक्ष्मीलक्ष्मिभिः पद्मलानि ।

तेषां दर्शनकृपासहवासादिप्राप्तिरेव जीवनं, तादृशजीवनवद्भिरस्माभिर्न मृतम् । अधुना
तेषां विरहे वयं मृता एव । मृतैर्यदि पुनर्मर्त्तव्यं तदोत्पत्त्यैव किं न मृतम् । तथा च
जीवद्दृशायां मरणं न जातं, अधुना मृतानामस्माकं पुनर्मरणं भविष्यत्येतदपेक्षयोत्पत्तिकाल
एवास्माकं विधाता मरणं कथं न कृतं, तस्मात् प्रतिकूलाय विधाते नम इत्यर्थः । स्निग्धेति—
सुखमयावस्थैरित्यर्थः । तद्विपरीतेति—दुःखमयावस्थैरित्यर्थः । तत्त्विति—स्निग्धावस्थत्वे
मृतपुरपि न दुःखम् इति यङ्गप्रमित्यर्थः ।

यथा वेति—मृगाक्षी स्वाङ्गैः करणैः स्वाङ्गानि खजत इव । एवमतिशयरतिजये या
लक्ष्मीः शोभा तस्याः सूचकेर्लक्ष्मिश्चिह्नैः करणैः पद्मलानि पुष्टानीव । पुनः कथम्भूतानि—
शयनसमये परिचरणपराणाङ्गिङ्करीणां लोचनैरर्चमानानि । 'अर्चमानानी'ति पदेन
स्वसाफल्यमानसेन (३) सादरं दृष्टानौत्थर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं स्फुटम् । 'पद्मलानी'ति पदेन

'नाम्नीपयोधर इवातितरां प्रकाशो नो गुर्जरोस्तन इवातितरां निगदः । अर्थो गिरामपिहितः
पिहितश्च कश्चित् सौभाग्यमेति मरुद्वधूकुचाभ' इति । न चैतेषां गुणीभूतयङ्गप्रमेदानां
कथमपि 'ध्वनि'मेदानां लक्षणाभिधोत्यापितानां मध्य अन्तर्भावः शक्यः—यदाहुस्त्वोत्-
काराः—'लक्षणासूत्रेण लक्षणावयवतिरेकानुविधायीत्यर्थकेन निरूप्यलक्षणावतुपद-
घटितकाव्यौघेनेरस्फुटसन्दिग्धप्राधान्यतुल्याप्राधान्यामुन्दराणां व्युदासः, तेषु यङ्गोऽद्देशेन
लक्षणाया अप्रवृत्तेः । काकाक्षिमेऽपि न लक्षणाऽनुपपत्तप्रभावात्, गूढत्वेनागूढव्युदासः,
'प्राधान्य' इत्यनेनापराङ्गवाच्यसिद्धयङ्गयोर्व्युदास' इति ।—स्फुटस्योदाहरणमुपरिदर्शितं
ग्रन्थकृतकृतचैतन्यचन्द्रोदयनाटके शेषाङ्के सन्निवेशितम् । वैष्णवसाहित्यपाथोनिधौ
कचिद्भक्तानां भगवदवतारस्वरूपानां महाप्रभुश्रीकृष्णचैतन्यप्रादानां प्राकव्यसुतेर्बिरह-
व्याकुलता, कचिदा तेषां प्राकव्यदर्शनाभावेन भावविधुरता वरीवर्त्तीत्येतत् तत्तत्तुकाय-
सुधारसोर्म्मिसुखयासञ्जनं सञ्जना एव बुध्यन्ते । गोविन्दसुरारिशिवानन्दानन्दोक्तयः
प्रथमोक्ते प्रमाणं, द्वितीयोद्दिष्टे गोविन्ददासकविकृष्णदासकविराजादीनामार्त्तयः स्वकीय-
रचनामण्डलमण्डनायिताः प्रमाणम् ।

(३) 'स्वसाफल्यमानने'ति (क) पुस्तके 'स्वसाफल्यमनने'ति, (ख) (ङ) पुस्तकयोः, 'स्वसाफल्यमानने'ति
(घ) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमानने'ति (च) पुस्तके, 'स्वसाफल्यमानसेने'ति (ग) पुस्तके पाठः ।

रहसि सवहुमानचुम्बमानानि दृग्भ्यां

खजत इव मृगाक्षी स्वाङ्गकैः स्वाङ्गकानि ॥ २

अत्र 'अर्चमानानि' 'पद्मलानि' 'चुम्बमानानि' 'खजते' इत्यर्थान्तर-
संक्रमितवाच्यानि, तानि तु स्फुटान्येव ।

अपराङ्गं यथा—

कोपे यथातिललितं न तथा प्रसादे

वक्त्रं, विधिस्तव तनोतु सदैव कोपम् ।

इत्याकलय्य दयितस्य वचोविभङ्गीं

राधा जहास विहसत्सु सखीजनेषु (ग) ॥ ३

अत्र विप्रलम्भशृङ्गारो हास्यस्याङ्गम् । 'राधा विवर्त्तितविनम्रमुखी
वभूवे'ति चेत्, तदा कोपप्रशमो व्रीडोदयश्चेति ध्वनिरेव स्यात् ।

चित्रितत्वं यङ्गं, तत् स्फुटं, तेन च सम्मर्द्दीतिप्रयोज्यतनुग्लानिर्वस्तु यङ्गम् । 'खदृग्भ्यां
चुम्बमानानौ'तिव्यासक्तिपूर्वकं दृष्टानि, तेनाहमद्य कृतार्थास्मोति खसाफल्यं वस्तु यङ्गम् ।
'खजत' इति पदेन पुनः पुनः स्पृशतीत्यर्थान्तरसंक्रमितं वाच्यं, इति सर्वत्र स्फुटमेव ।

अपराङ्गमिति—अपरस्य गौणरसस्याङ्गमित्यर्थः । वचसो विभङ्गीं श्रुत्वा । राधा
विवर्त्तितेति—अस्य पदस्य (४) गुणीभूतत्वसूचकं 'राधा जहास विहसत्सु सखीजनेष्विति
चरणं विहाय 'राधा विवर्त्तिते'त्यादि चरणस्य प्रक्षेपे कृत अस्यैव काव्यस्योत्तमता
भवेदित्यर्थः । न च पूर्वोक्तपदद्वयस्य गुणीभूतत्वसूचकवाक्यस्यल उत्तमताबोधकवाक्य-
प्रयोगः कथं न कृत इति वाच्यं, तत्पदयोर्गुणीभूतत्वऽपि वाच्यार्थस्यातिचमत्कारित्वेन
प्रक्षेपस्यानौचित्यात् (ग) ।

(ग) अपराङ्गमिति—वाङ्गमिति शेषः—यत्र यङ्गं वाच्यस्य रसभावतदाभासाना-
मलङ्कारस्य वस्तुनश्चेत्युल्लिखितानामेकतमस्य यङ्गभूतस्य कस्यचिदङ्गम् । अत्र मूलोदाहृते
श्लोकद्वये रसाङ्गत्वरूपमपराङ्गं दर्शितम् । तदितरभेदापराङ्गलक्ष्यानि काव्यप्रकाशादितो
लक्ष्यानि । तेषां केचन भेदा अत्रैव 'रस'किरणेऽनुपदं स्फुटीभविव्यन्ति । 'कोपे यथे'ति श्लोके
कयाचित् गोप्याऽपरां प्रति कृष्णकृतस्य राधामानभङ्गस्य वर्णना । 'राधा जहासे'ति प्रयोगो
स्वशब्दप्रत्यायितरसत्ववशादितरथाऽप्यवद्य इति विदग्धैर्निर्व्वेदम् । अतएवात्र परिवृत्ति-
प्रदर्शने ग्रन्थकृतां तात्पर्यम् । 'दृष्टा भागवता' 'शयनसहचरीणा'मित्यादि पदद्वये
वाच्यार्थस्य निरतिप्रयचमत्कारः, तेन तत्र परिवृत्तिर्न साधिता ।

(४) 'पादस्ये'ति सर्वत्राप्यसङ्गतः पाठः ।

यथा वा—

मुग्धे ! परिहर मानं मानय वचनं प्रियालिङ्गस्य ।

यौवनमिदमभोरुहदलजलविन्दूपमं विद्धि ॥ ४

अत्रापि विप्रलम्भशृङ्गारध्वनिः शान्तरससाङ्गम् । 'अर्चय यौवनकुसुमै-
र्देवं कुञ्जेचरं कमपी'त्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

वाच्यपोषकं यथा—

क्वाहं गोपवधूः, सारायुतजयी गोपेन्द्रसूनुः क्व वां

साहं तेन रतिर्म्ममावदिति भ्रान्तैः परं भण्यते ।

इत्येवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं निर्म्मितां

वाणीमन्यथाञ्चकार पुलकी गण्डः कुरङ्गीदृशः (घ) ॥ ५

अत्रान्यथाञ्चकारे'त्यस्य वाच्यस्य गण्डस्य पुलकितत्वं प्रपोषकम् ।

'इतिप्रवं गुरुकर्णगोचरतया सख्या समं जल्पने

रोमाञ्चोत्किरमञ्चलेन सुमुखी गण्डस्थलीमावृणोत् ॥'

इत्युक्ते ध्वनिरेव स्यात् ।

यथा वा—

काठिन्यं गुण एव येन भवती कान्तस्य केशग्रहं

स्नेहो दूषणमेव येन लभते दैपी दशा दग्धताम् ।

मुग्ध इति—यौवनमिदं कमलदलस्यजलविन्दुवन्नन्धरं विद्धीत्यनेन शान्तरसो मुखयङ्गः,
तस्याङ्गं शृङ्गाररसः, तेनायं ध्वनिर्गुणीभूतो ज्ञेयः ।

क्वाहमिति—गोपानामिन्द्रस्य राज्ञः पुत्रस्तत्रापि सारायुतजयी कोटिकन्दर्पतोऽपि सुन्दरः
स श्रीकृष्णो वा क्व । एवं तस्य प्रजा कश्चिन्निकृष्टो गोपस्तस्य वधूः तत्रापि तस्याग्रे
कुक्षिपाऽहं वा क्व इति वाक्प्रयोगकाले 'कृष्ण'शब्दोच्चारणाज्जातो यो गण्डदेशे पुलकः
स एव सख्या समं निर्म्मितां वाणीमन्यथाञ्चकार मिथ्याभूताञ्चकार । गण्डस्थलीं
कथम्भूतां—रोमाञ्चोत्किरं रोमाञ्चयाप्तामिति यावत् ।

(घ) सारायुतजयीति—श्रीकृष्णः, श्रीमद्भागवतादौ 'कोटिकन्दर्पदर्पहेत्या'दिना, रासा-
ध्यायां वर्णितः । तत्र टीकाकृतां वेष्णवगोखामिचरणानां विश्वनाथचक्रवर्त्तिप्रभृतीनां
आख्येव 'साहं' तेन रतिर्म्ममावदिति भ्रान्तै'रित्याद्यंशस्य सुतरां प्रकाशिका । अत्र
वाच्यस्य सिद्धिरेव यङ्गाधीनेति वाच्यप्रपोषकत्वम् । 'गुरुकर्णगोचरतये'ति स्ववचनस्य

तुभ्यं कङ्कतिके ! नमोऽस्तु, धिगतिस्नेहामिति व्याजवा-

ग्विन्यासा चिकुरप्रसाधनविधौ कृष्णेन सा सखजे ॥ ६

अत्र विपक्षरमणीं प्रति काठिन्यादिदोषप्रसङ्गनेन प्रागल्भ्यातिशय-
प्रकटनेन वाऽसूया । आत्मानं प्रति स्नेहमयत्वगुणारोपेण स्वाधिकसन्ताप-
प्रकटनेन दैन्यम् । काठिन्यस्नेहयोर्गुणदोषत्वारोपेणात्यन्ततिरस्कृतवाच्य-
ध्वनित्वम् । कङ्कतिकां प्रति विपक्षरमणीत्वारोपेण समासोक्तिः । 'तुभ्यं
नमोऽतिस्निग्धां धिगि'ति हासनिर्व्वेदयोः शावक्यं—इतिप्रवं भूयसाऽपि
लक्षणेनोत्तमोत्तममपि काव्यं 'व्याजवाग्विन्यासे'तेप्रकस्यैव पदस्य वाच्यस्य
पोषकत्वादुत्तमोत्तमत्वं विहाय केवलगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेनोत्तमं जातं, किन्तु
'धिगतिस्नेहामितीषत्स्मितं जल्पन्ती चिकुरप्रसाधनविधा'वित्यादि चेत्तदा-
ऽस्योत्तमोत्तमत्वमेव (ङ) ।

मानानन्तरं सङ्कीर्णसम्भक्ता पश्चात् खाधीनमर्चुका काचिन्नायिका श्रीकृष्णस्य
केशप्रसाधनङ्गव्यती कङ्कतिकां लक्ष्मीकृत्य व्याजेन तामाह—काठिन्यमिति । हे कङ्कतिके !
तव काठिन्यं गुण एव । येन काठिन्येन हेतुना भवती श्रीकृष्णकेशग्रहं लभते । स्नेहस्ते
दूषणमेव येन तैलरूपेण दैपी दीपसम्बन्धिनी दशा वर्त्तिका दग्धतां लभते । इति
व्याजेन कङ्कतिकामिषेण विपक्षरमण्या दोषव्यञ्जकस्य वचसो विन्यासो यस्याः सा ।
वाग्विन्यासं श्रुत्वा प्रसङ्गेन श्रीकृष्णेन सखजे तथा सहालिङ्गनचक्र इत्यर्थः । प्रागल्भ्येति—
केशाकर्षणरूपप्रागल्भ्यातिशयप्रकटनेनेत्यर्थः । गुणदोषत्वेति—काठिन्यं गुण इत्यत्र 'गुण'-
शब्दस्य दोषे लक्षणा, काठिन्यस्य नित्यत्वं ध्वनिः—एवं स्नेहोत्तर'दोष' ('दूषण')-
शब्दस्यापि गुणे लक्षणा, स्नेहस्य सर्वोत्कर्षो ध्वनिः । ध्वनेस्त्वत्यन्ततिरस्कृतवाच्यत्वं
ज्ञेयम् । नायिकात्वारोप एव समासोक्त्यलङ्कारः ।

गुरुकर्णगोचरत्वमेव नायिकाया अभिमतं, तथा स्वदोषचालनार्थं प्रयासः कृतः । अपराध-
लवोऽपि तस्या कथङ्कारं भवतीति कैमुतिकन्यायेनाभिधानम् ।

(ङ) 'व्याजवाग्विन्यासे'त्येकस्यैव पदस्येति—'स्यादपुः सुन्दरमपि श्रित्वैकैकं दुर्भग'मिति
रीत्या ध्वनिकाव्यसाधनान्तराद्यो घटितः । एवं 'जनस्थाने भ्रान्तं कनकमृगदृष्ट्यान्वित-
धिये'त्यादि भङ्गवाच्यसतिमिश्रकृतपदो 'मयाप्तं रामत्व'मित्येकस्मादेव वाक्यप्रयोगाद्गहनित्वं
याहतम्—तत्र तावदपराङ्गतया बाधा, अत्र तु वाच्यप्रपोषकत्वमुख्येण । मूलोद्धृते पदो
उत्तमोत्तमत्वं ध्वनेर्ध्वन्यन्तरोद्गारतः सम्भवि, तच्च न भूतमिति फलितमाह—उत्तमं
जातमिति ।

कष्टगम्यं अस्फुटतया क्लेशगम्यमित्यर्थः । यथा—

त्वदभिरमिता द्वितीया जगत्प्रभूदद्वितीयेव ।

अनुमतिरप्यनुमतिस्तिथिरतिथिर्ज्ञानं निशाप्यनिशा ॥ ७

अत्र विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी काऽपि शक्तिरस्तीति ।
'द्वितीया' सपत्नीत्यर्थः, अतो मे ममा'नुमतिः' कलोनचन्द्रा पूर्णिमातिथि-
रनुमतिहीना सती 'अतिथि'रागतेत्यर्थः । निशाऽपि मेऽनिशा शाश्वतर-
प्रभातेवासीदित्यर्थः । पथ्यायप्राप्ताऽपि मे पूर्णिमातिथिस्त्वयाऽननुमतिः
कृता अनादृतेति मम जीवनमेव व्यर्थमिति व्यङ्ग्यमस्फुटम् । 'प्रतिपदमह-
मप्रतिपदमुपागता त्वत्प्रभावेने'ति चेङ्गुनिरेव—प्रतिपदं प्रतिव्यवसायमप्रति-
पदमप्रतिपत्तिमहमुपागतेत्यर्थः ।

सन्दिग्धप्राधान्यं यथा—

हे भद्र भाद्रपदमासचतुर्थिकेन्द्रो !

तुभ्यं नमोऽस्तु न कदापि मयासि दृष्टः ।

श्यामेन तेन कतमेन नवेन यूना

साकन्तथापि मम किं प्रथितः प्रवादः (च) ॥ ८

त्वदभिरमिभेति—अत्र द्वितीयाऽ'द्वितीया' । 'अनुमति'रनुमतिरिति सर्वत्र शब्द-
विरोधमात्रं, तेन विरोधाभासेन तव प्रकृतवैकल्यकारिणी शक्तिरस्तीति परिहृतो व्यङ्ग्यः ।
वास्तवार्थस्तु—द्वितीया मम सपत्न्याद्वितीयाऽस्तु, त्वद्वत्तमौभाग्यादिति भावः । 'कलाहीने
साऽनुमति'रितिभिधाना'दनुमति'पदं कलाहीनचन्द्रयुक्तपूर्णिमावोधकम् । तथा चागामिन्यां
पूर्णिमायां मया सह तव सङ्गोऽवश्यम्भावीति त्वयैव पूर्णं सम्मतिदेत्ता, अधुना मा
मम पूर्णिमा तिथिस्तवानुमतिहीना सति तिथिस्तादृशतिथिभिर्ना भूत्वाऽगतेत्यर्थः । 'अनिशा'

(च) सन्दिग्धप्राधान्यमिति—किं तावद्वाच्यं प्रधानमुत अङ्गमिति मंशयो यत्र
नापाक्रियते यथा 'हे भद्र' इत्यादौ दाह्यते यस्ये । भाद्रचतुर्थीचन्द्रो 'नष्टचन्द्र' इत्यादि
लौकिकपरिभाषया गीयतेऽस्मद्देशीयैः—तद्वाग्नापवादनिराकरणार्थं कणाचरिनसंचटिनं
स्यमन्तकहरणाख्यानं पुराणवर्णितं श्रूयते; असमर्थपक्षे तत्सूचकं श्लोकमात्रं 'मिंहः
प्रसेनमधीदि'त्यादि पठ्यते, जलगच्छं च दृष्टनष्टचन्द्रेन जनेन गृह्यते इति च रीतिः ।
अत्र मूलतः लोकसंस्कारः—स च नेकान्तिको हेतुरिति । गोप्याः विदितकण्ठाक्षरागायाः
समाजजन्तवश्च चापजलमपङ्गवानाया नष्टचन्द्रमुदिश्य स्वगतोक्तिः । मम दुरदृष्टविलसित-
मेतत् पिशुनेर्जनर्द्धविनयनिर्दर्शनत्वेन ख्याप्यत इत्यहो अकारणनिलसरो ज्ञातिवर्गः ।

अत्र तव दर्शनेन प्रवादो भवतीत्यनैकान्तिकं, अपि तु तथाविधादृष्ट-
हारैवेति । किं वा नायं प्रवादः, सत्यैवेयं किंवदन्ती, यतो भवदर्शन-
मन्तरेणापि जनैस्तेदुद्बुध्यते—इति सन्दिग्धं प्राधान्यं यस्य । इदं गुणीभूत-
व्यङ्ग्यमप्यास्वादस्य चमत्कारितया ध्वनिधर्मं भजत इति व कृताऽस्य
परिवृत्तिः (क) ।

तुल्यप्राधान्यं यथा—

स्मरसमरसमाप्तौ वक्ततां भूरुहार्षी-

दजनिषत मृगाद्या वीतलक्ष्याः कटाक्षाः ।

पदेन लक्ष्ययथा ग्राह्यतीत्यर्थः । पर्यायप्राप्तेति—त्वत्कृतनियमप्राप्तेत्यर्थः । प्रतियवसाय-
मिति—व्यवसायो निश्चयः । तथाच यस्मिन् यस्मिन् दिवसे त्वया सङ्केतनिश्चयः,
कृतस्तस्मिन्नेव दिवसे त्वत्प्रभावेनाहमप्रतिपत्तिमुपागतेत्यर्थः ।

ऐकान्तिकं व्याप्तिस्तदभावोऽनैकान्तिकं, तथा च तव दर्शनादेव प्रवादो भवतीति न
नियमः, यतो मध्येव तस्य व्यभिचारः, किन्तु प्रवादजनकीभूतादृष्टमेव कारणमिति ध्वनिः ।
किं वा त्वदर्शनादेव प्रवाद इति यथार्थं एव, तथापि त्वदर्शनं विना जनैस्तेदुद्बुध्यते तदा
नायं प्रवादः किन्त्वियं किंवदन्ती । सत्यैव—यतो मिथ्याप्रवादस्त्वदर्शनं विना न भवतीति
नियमात्—इत्यपि ध्वनिः सम्भवति । अतो निश्चयाभावाङ्गुणीभूतत्वम् ।

मानभङ्गानन्तरं सम्भोगसमयेऽपि मानाभासो वर्तते, सम्भोगान्ते सोऽपि नास्तीत्याह—
स्मरसमरेति । अहार्षीत् तव्याज । मानसमये ये कटाक्षाः कान्तं लक्ष्मीकृत्य प्रवृत्ता
आसन् त एवाद सम्भोगान्ते मानाभासस्याप्यपगमाद्दीतलक्ष्या अजनिषत—तथाच कान्तं
लक्ष्मीकृत्य कटाक्षशरान्न क्षिपतीत्यर्थः । भवोर्व्वक्रतात्याग उत्प्रेक्षामाह—कुसुमेधोः

(क) आस्वादस्येति—‘प्रमाणश्च व्यञ्जेवात्र स्वाभिन्ने विदुषां मत’मिति लक्ष्मिताया रसोप-
लक्ष्मेस्तात्पर्यादत्र सन्दिग्धप्राधान्यमयगुणीभूतव्यङ्ग्यत्वेऽपि ध्वनित्वं सम्भवि, रसादास्वादस्येव
काव्योत्कर्षकरत्वात् । यदाहुर्दुर्पणकाराः—‘यत्र वस्त्वलङ्काररसरूपव्यङ्ग्यानां रसा-
भ्यन्तरे गुणीभावः तत्र प्रधानकृत एव काव्यव्यवहार’ इति । एवमप्यत्र प्रकाशटीकाकृतां
‘चण्डीदासपादानां प्रमाणपुरःसरं वलवदभिधानम्—‘काव्यार्थस्याखण्डवृद्धिवेदस्य तन्मायी-
भावेनास्वाददर्शनां गुणप्रधानभावभावभासस्तावन्नानुभूयते, कालान्तरे तु प्रकरणादिपर्या-
लोचनया भवन्नप्यसौ न काव्यपददेशं व्याहन्तुमीशस्तस्यास्वादमात्रायतत्वादिति’ । एवं
सति वह्नामप्यत्रोदाहृतानां अन्यकृतकृतानां पदानां सरसकाव्यमध्यगतत्वाल्लोचनप्रसङ्गे
काविकेदरे गुणीभूततया सन्निवेशेऽपि (केचिदस्यैव कवेस्तेन्यचन्दोदयादिकाव्येऽन्तभक्ताः)
न तावत् गुणीभावापात इति निष्कर्षः ।

धनुरिव कुसुमेषोज्याविमुक्तं तदासी-

द्विविशुरिव निषङ्गे मुक्तशेषाः पृषत्काः ॥ ८

अत्रोत्प्रेक्षाङ्कारेणोपमालङ्कारो ध्वनितः—तौ स्वप्राधान्येन स्थिताविति तुल्यप्राधान्यम् ।

काकुगम्यं काक्काक्षितम् । तद्यथा—

कति न पतितं पादोपान्ते, न चाटु कतोरितं,

कति न शपथः शीर्ष्णो दत्तः, कता कति न सुतिः ।

तदपि न गतं वामे ! वाम्यं, लभस्व कतार्थतां,

भवतु तव तु प्रेयान्मानो, न मानिनि ! माधवः ॥ १०

‘न पतित’मपि तु पतितमेवेति नञ्काकुस्तयाऽक्षितम् । नेदमचमत्कारि, तथापि

‘कति निपतितं पादोपान्ते, कतं कति चाटु वा,

कति कति मया शीर्ष्णः शप्तं, कति सुतिरौहिता ।’

इति पठनीयम् ।

अमनोज्ञमसुन्दरम् । तद्यथा—

सुदपुब्बं वि णिआमं हरिणो मुरलीरञ्चं सुणंतीए ।

जप्पंतीए गुरुहिं वाचात्थंभो बहूए संवुत्तो (ज) ॥ ११

कन्दर्पस्य धनुर्यद्वसमाप्तानन्तरं व्यासुक्तं सत् यथा वक्रतान्यजति । कटाक्षाणां लक्ष्यत्वाग उत्प्रेक्षामाह—कन्दर्पस्य मुक्तावशिष्टा वाणा युद्धसमाप्तानन्तरं निषङ्गे तूष्णे विविशुरिव ।

नजिति—नञ्रूपा या काकुस्तयाऽक्षितं ‘न पतितमपि तु पतितमे’वेति वस्तु । नेदमिति—यद्यप्यत्र चमत्कारसङ्गावात् परिवृत्तापेक्षा नास्ति तथापि परिवृत्तावाग्रह-क्षेत्तामपि शृणु—कति निपतितमिति ।

सुदपुब्बमिति—श्रुतपूर्वमपि निकामं हरेर्म्मुरलीरवं शृण्वन्त्याः । जल्पन्त्या गुरुभिः वाक्स्तम्भो बध्वाः संवृत्तः ॥ ‘श्रुतपूर्वमपि’ति प्रदेन तत्कालीनमुरलीरवस्य सङ्केतजनक-त्वरूपं व्यङ्ग्यं बोध्यते । गुरुभयेन सङ्केतस्थले गन्तुमशक्यत्वान्मोहेन वाक्स्तम्भो जातः—

(ज) ‘वाणोरकुंजोड्डीणसडणिकोलाहलं सुणंतीए । घरकम्मवावडाए बहूए सोअंति अंगाइ ॥’ इति जातिच्छायासुपजीव्य रचितेऽप्यत्राधिकतरं मनोज्ञत्वनिदानं वर्त्तत इति निपुणलक्षणे प्रतिभाति । तत्र मुरलीरवस्य साहजिकमाकर्षणमेव गरीयान् हेतुः—वैष्णव-

अत्र 'निकामं श्रुतपूर्वमपी'ति तत् कालीनसुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वं
व्यनक्ति । तेन गुरुभिः समं कथयन्त्या वध्वा वाक्स्तम्भो जातः—तत्र गन्तु-
मशक्यत्वान्मोहो जात इत्यर्थः । अत्र 'वाक्स्तम्भः संवृत्तः' इति वाच्यार्थ एव
चमत्कारी, व्यङ्ग्यार्थस्तु सन्नपि तथा न चमत्करोति—इत्यसुन्दरम् ।
एवमन्येऽपि ।

प्रागुक्तध्वनिसंख्या एभिर्गुणितास्तथाष्टाभिः ।

खयुगर्तुवल्हिवसवो ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्हृधा ॥ ६० का

सुरलीरवस्य सङ्केतकारित्वरूपयङ्ग्यार्थः सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नेत्यतो
गुणीभूतयङ्ग्यत्वम् (५) ।

'प्रागुक्तध्वनिसंख्ये'त्यारभ्य 'ध्वनिसाङ्ख्यात् पुनर्हृधे'ति सूत्रद्वयम् (भ) । तयोर्व्याख्या-
माह—अष्टौ प्रकारा इति पूर्वोक्तेः शरेषुगुणखेन्दुभेदैर्ध्वनिभिः सङ्घं गुणीभूताद्यध्वनीनां

साहित्यनिबन्धमात्रे सुरलीरवस्य सङ्केतकारिरूपेणोद्घोषविभावतयाऽख्यानम्—अत्र तु
गोपवध्दृश्यदृश्यकारणान्तरे महति सत्यपि तस्यैव परामर्शः । 'जपन्तीए गुरुहिं'—इति
हेतुर्गर्भविशेषणेन बोधितो हेतुः । वाक्स्तम्भः खलु सात्विकभावानामन्यतमः, तेनानुत्साहेन
श्रीकृष्णं प्रत्यनुरागातिशयप्रकटनमेव यङ्ग्यं वस्तु, तच्चानुभावेन वाक्स्तम्भरूपेण यथा
साधु स्मृतं तथा नान्येनोपायेनेति वाच्यार्थस्य चमत्कारात्तुलनया यङ्ग्यार्थस्यामनोज्ञत्वम् ।
एवमन्यत्रापि चमत्काराद्वास एव गुणीभूतयङ्ग्यस्य लिङ्गमिति स्थूलतो बोध्यम् ।
प्रमाणञ्च तत्राधोलिखितः श्लोकसंग्रहः—

“रसध्वनिर्न यत्रास्ति तत्र वन्ध्यं विभूषणम् ।

नृताया नृगशावाच्या किं फलं हारसम्पदा ॥”

“रसभावादितानुपपत्त्यमाश्रित्य विनिवेशनम् ।

अलङ्कृतीनां सर्वसामलङ्कारत्वसाधकम् ॥”

“ध्वन्यात्मभूते षडङ्गारे समीक्ष्य विनिवेशितः ।

रूपकादिरलङ्कारवर्ग एति यथार्थताम् ॥”

(ध्वन्यालोके द्वितीयोद्घोषे)

(भ) सूत्रद्वयमिति—एककारिकायामन्तर्भुक्तमिति शेषः । अन्यस्तुक्ततद्वृत्तितः गुणी-
भूतयङ्ग्यानां संख्यानयनमार्गतश्च तत् ज्ञायत एव । तत्र द्वितीयसूत्रस्य परिष्कारव्याख्या

(५) एवं (ग) पुस्तके । अन्येषु सर्वेष्वपि पुस्तकेषु 'सन्नपि वाच्यार्थापेक्षया चमत्कारी नास्तीति'
निन्दनीयः पाठ उपलभ्यते ।

अष्टौ प्रकारा गुणीभूतव्यङ्ग्यध्वनयः श्रेष्ठयुगखेन्दु- (१०४५५) भेदैर्ध्वनिभिः प्रत्येकमभिसम्बध्यन्ते । तेन खयुगर्तुवह्निवसवो (८३६४०) भवन्ति । एते पुनर्ध्वनिसाङ्ग्येण द्वेधा (१६७२८०) भवन्ति—तेन

व्योमदिङ्नागपक्षार्कहयर्तुरजनौकराः ।

गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवृद्धिभिः (ज) ॥ ६१ का

॥ इतरलङ्कारकौस्तुभे गुणीभूतव्यङ्ग्यनिर्णयो नाम चतुर्थः किरणः ॥ ॥

मिलने कृते तथा च पूर्वोक्तश्रेष्ठयुगखेन्दुसंख्यानामष्टभिरङ्कैः पूरणे कृते खयुगर्तुवह्निवसु-संख्याका ध्वनयः सुपरिखर्यः । अथान् पूर्वोक्तध्वनिभिः सह गुणीभूताष्टध्वनीनां संख्येयैक एव भेद उक्तः, त्रिरूपसङ्कराणाम् सामान्याकारेणैक एव भेदो विवक्षणीयः, न तु भेदस्यमित्यभिप्रायेणाह—एत इति । श्रेष्ठयुगखेन्दुभेदानां गुणीभूताष्टध्वनिभिः साङ्ग्यं सति पुनरपि खयुगर्तुवह्निवसुसंख्याका ध्वनयः सुपरिखर्यः । दिङ्नागा दिग्घस्तिनोऽष्टौ, अकस्य सूर्यस्य ह्याः सप्त, ऋतवः षट्, रजनीकरश्चन्द्र एक इति ॥ * * *

टीकाकारेण दर्शिता, सूत्रे तु 'ध्वनिसाङ्ग्ये'ति पदस्यार्थप्रकटनार्थं प्रयासो न कृतः । एवमादिषु स्थलेषु गणनाप्रदर्शनं केवलं प्रौढोक्तिमूलभूतं, न तु तत् सर्वत्रैव सम्भवतीति चास्माभिः प्रागेव प्रदर्शितम् । 'अन्योन्ययोगादेवं स्यात् भेदसङ्ख्यातिभूयसी'ति 'पुनरप्युद्गोतते बहुधे'तिप्रायं कथनं निष्कलङ्कमित्येव विद्मः ।

(ज) सुधासागरकाराणां भीमसेनदक्षितानां मते गुणीभूतव्यङ्ग्यानामेव तावच्चित्राख्य-व्यङ्ग्यरहितसहितानां परस्परसंस्मिष्टानां पञ्चचत्वारिंशद्भेदाः $(६ + ८ + ७ + \dots + २ + १)$ । सजातीयविजातीयादिभेदैः परस्परसंस्मिष्टैस्तैः २०२५ (६५×३१) विधाः, तत्र 'सङ्करेण त्रिरूपेण संख्येया चैकरूपेया' ते ८१०० (४×२०२५) भेदाः सङ्कीर्णाः, ४१ शुद्धाः—साकल्येन गुणीभूतव्यङ्ग्यास्तावत् ८१४५ भेदाः । व्यङ्ग्यास्तु श्रेष्ठयुगखेन्दु- (१०४५५) प्रमाणकाः, ते च प्रागेव गणिताः । अतो ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्यानामुभयेषां परस्परसंयोगात् संख्येयसङ्कर-मेलनेन $(१०४५५ \times ४ \times ८१४५)$ $३४,०६,२३,६००$ सङ्कीर्णाः काव्यभेदाः सुधासागरे गणिताः । वस्तुतस्तथं गणनाप्रकारस्तत्कृतमङ्कसंयोजनवैदग्धीमात्रस्य यथा प्रकाशकस्तथा न काव्यरसास्वादिनिपुणताया इति पूर्वमेवाभिहितमस्माभिः, अतः कृतमत्र तत्प्रपञ्चेन । अत्रैषां काव्यभेदानां 'गुणीभूतव्यङ्ग्यभेदा विज्ञेया सूक्ष्मवृद्धिभिः'रिति मूलस्यावान्तरकारिकायां गुणीभूतव्यङ्ग्यकाव्यरूपेण निर्देशो 'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'त्यभियुक्तनीतिसरणि-मनुसृत्य । तथाच तत्रभवन्तो मम्मटभट्टाः खनिके—'यद्यपि स नास्ति कश्चिद्विषयो यत्र ध्वनिगुणीभूतव्यङ्ग्ययोः स्वप्रभेदादिभिः सह सङ्करः संख्येयत्वा नास्ति, तथापि

प्राधान्येन अपदेशा भवन्तीति कचित् केनचिदावहार' इति । ननु रसध्वनौ भावध्वनि-
 रवश्यं वाच्यः दीपकतुल्ययोगितादलङ्कारध्वनिरूपमादलङ्कारान्तर्भवत इति, तथा च कचन
 प्रधानवङ्गभेदमादाय ध्वनित्वं कचनानङ्गभूतमादाय गुणीभूतवङ्गत्वमिति निमित्तद्वय-
 समवेशादिनिगमनाविरह एकतरत्वकल्पने नास्ति तावदुक्तिरिति न वाच्यं, यतः
 प्राधान्यख्यापनमतिशयितचमत्कृतिमत्तयैव भवति । तथाचाङ्गीभूतरसादीनां चमत्कृत्या-
 ऽतिशये गुणीभूतवङ्गत्वं, अङ्गिनस्तथात्वे ध्वनित्वमिति तद्विदां व्याहारः । अत्र तु ग्रन्थे
 ध्वनिगुणीभूतवङ्गगौरितरेतरसंयोगे वङ्गार्थस्य न तथा चमत्कारप्रकारो लक्षितो
 यथा तस्याविमिश्रत्वेन वङ्गत्वे, स च युक्तिप्रकारः नासम्बद्धः अतोऽत्र प्रागेव दर्शितात्
 योगरूपप्रयोगलक्ष्याद् 'गुणीभूतवङ्ग'पदाद् गुणीभूतवङ्गत्वमेषामायातीति सुप्रतीतं वचः ।
 गुणीभूतवङ्गमयं काव्यमखिलमलङ्कारशोभामादायैव प्रवर्तते, अतो 'रूपकादिमलङ्कार'
 वाच्यमाचक्षते परे" इति भामहोक्तदिशा तत्र तेषामलङ्काराणां वाच्यतया स्थितिर्न
 त्वन्तरङ्गतयोत्तमत्वसाधककल्पेन । इति —

अथ पञ्चमः किरणः ।

अथा'त्मा किल रस' इत्युक्तस्य काव्यपुरुषस्यात्मनो रसस्याभिव्यक्ति-
लक्षणं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयन्नाह—

‘विभावानुभावव्यभिचारिसंयोगाद्रसनिष्पत्ति’रिति का (क)

Bharata—Natyasastra. Chap. VI.

पूर्वं ध्वनिप्रकरणे रसात्मकध्वनिः काव्यपुरुषस्यात्मत्वेन कथितः, अतस्तस्य रसस्याभि-
व्यक्तिः साक्षात्कारस्तस्य लक्षणं ज्ञापकं भरतमुनिसूत्रं प्रमाणयितुमाह—अथेति ।

(क) भरतोपज्ञं किल रसतत्त्वव्याख्यानमित्युपपादयन्तो हि तत्र भवन्त आलङ्कारिका
आदावेव रसविवेचनप्रसङ्गे तन्मतमेवोदाहरन्ति—अत्रापि सेव पद्धतिः । मूलोक्तमतिप्रसिद्ध-
मेकमेव सूत्रप्रतीकमुपजीव्य बहुधा वितन्यमानश्चिन्ताप्रवाहो रसशास्त्रस्य व्यापकता-
मुपपत्तिं भोगादिकच प्रकाशयतितराम्—तत्र तावद्रसस्वरूपनिरूपण उत्पत्तिवादिनां
भट्टमल्लादीनाम्, अनुमितिवादिनां श्रीशङ्कुकप्रभृतीनां, सुक्तिवादिनां भट्टनायकपुर-
सराणाम्, अभिव्यक्तिवादिनामालङ्कारिककुलचङ्गामणीनां सुगृहीतानामभिनवगुप्तपादानां
राहान्ताः प्रकाशकदादीनां प्राचां ग्रन्थत एवालोकनीयाः—न च तेषामतो मूले प्रपञ्चः ।
कौस्तुभकतस्तु आत्मवादिनां दर्पणकदादीनां मतमेवानुसरन्ति, यत्तच्चैतदिति पूर्वमेवा-
वोचाम । तत्र रसस्य काव्यात्मतया तदुद्घाटनमुखेन दार्शनिकविचारदिनां दर्शितो मूले—
तदानीन्तनगौडीयवैष्णवसम्प्रदायिनो रसतत्त्वमाविष्कुर्वन्ना वद्वः श्रीरूपसनातनादि-
गोस्वामिपादाः पृथगेव तन्मूलान्निवन्तान्विरचयामासुः, तत्र चार्वाचीनानां जिज्ञासूनां स्वत-
एवादरः सम्भवितेति न कृतस्तत्प्रकटनप्रयासः । अपि चालङ्कारशास्त्रस्य चेह रस-
स्वरूपात्मादाविष्कारकल्पने न तावन्मुख्यतस्तत्प्रार्थ्यं किमपि कल्पनीयम् । भरतनाट्यशास्त्र-
ध्वन्यालोक-दशरूपक-रसार्णवसुधाकर-रसमञ्जर्यादिषु बहुषु निबन्धेष्वत एव न दार्शनिक-
तत्त्वनिरूपणादि लक्ष्यते—सा च प्रथिता प्रथाऽत्रापि वरीवर्त्तते । तानेवोपजीव्य विश्लेषण-
मुखेनात्र रसकिरणे आलोकपातः । तत्र भावविभावादिपारिभाषिकपदानां लक्षणा-
लक्षितार्थो नाट्यशास्त्रे (षष्ठाध्याये सप्तमाध्याये च) निपुणं दर्शितः । “यथा नाना-
व्यञ्जनोषधिद्रव्यदसंयोगाद्रसनिष्पत्तिः....., तथा नानाभावोपगता अपि स्थायिनो

विभावयतुत्पादयतीति विभावः कारणं, अनु पश्चाद्भावो भवन् यस्य सोऽनुभावः कार्यं, विशेषेणाभिसुख्येन चरितुं शीलं यस्येति व्यभिचारी सङ्कारी ;—एतेषां संयोगात् सम्बन्धाद्रसस्य निष्पत्तिरभिव्यक्तिः । कारण-

अभिव्यक्तिरिति—साक्षात्कार इत्यर्थः । या रसनिष्पत्तिसामग्री कारणकार्यसङ्कारित्वेन लोके कथिता सैव काव्ये नाट्ये चेत्यादि ।

आलम्बनमिति—यदलम्बनस्य स्थायिनः प्रवृत्ता भवन्ति तदेवालम्बनं स्थायिनामाश्रयो भवतीत्यर्थः—यथा ह्यासस्थायिन उदःहरणे वसन्तोत्सवमालम्ब्य मधुमङ्गलस्य वाक्यात् सर्वेषां प्रवृत्तो यो ह्यासस्थायी तस्यालम्बनं वसन्तोत्सवः, यथा वाऽर्जुनस्य भयस्थायिस्थले विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्ण एवालम्बनम् । यद्यपि भक्तिरसान्ततस्मिन् विभावस्याविभाव-

भावा रसत्वमाप्नुवन्तीति ।'... 'दृश्यते हि भावेभ्यो रसानामभिनिरुक्तिर्न रसेभ्यो भावानाम् ।'... 'न भावहो नोऽस्ति रसो न भावो रसवर्जितः । प्रस्मरकृता सिद्धिरनयो रसभावयोः ।'... 'यथा वोजाङ्गवेदुचो वृक्षात् पुष्पं फलं यथा । तथा मूलं रसाः सर्वे ततो भावा व्यवस्थिताः ।'... 'वागङ्गसुखरागेण सान्त्वनाभिनयेन (?) च । कवेरन्तर्गतं भावं भावयन् भाव उच्यते ।' 'विभाव इति कस्मादुच्यते—विभावो विज्ञानार्थः । विभायन्तेऽनेन वागङ्गसत्त्वाभिनया इत्येति विभावाः ।'... 'अथानुभाव इति कस्मादुच्यते—यद्यमनुभावयति वागङ्गसत्त्वकृतमभिनयम् ।' 'लोकस्वभावसंभिन्नलोकयात्रानुगामिनः । अनुभावा विभावाश्च ज्ञेयास्त्वभिनयैर्बन्धेः ।'... 'योऽर्थो हृदयसंवादी तस्य भावो रसोद्भवः । शरीरं व्याप्यते तेन शुष्ककाष्ठमिवाम्बुना ।'... 'कथं स्थायिन एव भावा रसत्वमाप्नुवन्ति ? उच्यते—यथाहि समानलक्षणास्तुल्यपाणिपादोदरशरीराः समानाङ्गप्रवृत्ताः कुलविद्याकर्मशिल्प-विचक्षणत्वाद्वाजत्वमाप्नुवन्ति, तत्रैव चान्येऽल्पबुद्धयस्तेषामेवानुचरा भवन्ति, तथा विभावानुभावव्यभिचारिणः स्थायिभावानुपाश्रिता भवन्ति ।.....यथा नरेन्द्रो बहुजन-परिवारोऽपि स एव नाम लभते नान्यः सुमहानपि पुरुषस्तथा विभावानुभावव्यभिचारि-पुरस्कृतः स्थायिभावो रसतां लभते ।' 'व्यभिचारिण इति कस्मात् ? उच्यते,—वि अभि इत्येतादुपसर्गौ चरतिर्धातुः विविधमाभिसुखेन रसेषु चरन्तीति व्यभिचारिणः ! चरन्ति नयन्तीत्यर्थः । कथं नयन्ति ? उच्यते—यथा सूर्य इदं नक्षत्रमसुं वासरं नयति—न च तेन बाहुभ्यां स्कन्धेन वा नीयते, किन्तु लोकप्रसिद्धमेतत् ।' इति नाट्यशास्त्रीया निर्देशा उपमानसुखेन अभिनयप्रकाशरूपकमिवेष्टेताच्चेव पदानि सुगमयन्ति । 'सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्वहु । स संगतो रसः स्थायी श्रेष्ठाः सञ्चारिणो मताः ।' रसस्य सारत्वमितरत्र निर्णीतम्—'आनन्दात्मा यतो रस' इति मन्दारमरन्दे (६३५) । 'रसे सारश्चमत्कारः सर्वत्रैवानुभूयते । तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्राप्यङ्गीतो रसः ।' इति

कार्यसहकारित्वेन लोके या रसनिष्पत्तिसामग्री सैव काव्ये नाव्ये च विभावादिव्यपदेशा भवतीति सम्प्रदायः (ख) ।—कारणमत्र निमित्तम् । रसादीनां या याः प्रक्रियाः कथिताः, तद्भिन्ना एवात्र अन्ये प्रक्रिया आलङ्कारिकाणामनु-रोधेनोक्ताः, अतएव काचित् काचित् प्रक्रिया नात्यन्तविचारवद्वाऽपि, तथाऽप्यप्राक्त-

धर्मेदत्तोक्तानुसरणं दर्शये, 'आनन्दः सहजस्तस्य (ब्रह्मणः) वान्यते च कदाचन । व्यक्तिः सा तस्य चैतन्यचमत्काररसाङ्गया ॥—आद्यस्तस्य विकारो यः सोऽहङ्कार इतीरितः । ततोऽभिमानस्तद्देहं समाम्' सुवनतयम् । अभिमानाद्रतिः सा च परिपोषमुपेयुषी । यमिचार्यादिसामान्याच्छृङ्गार इति गीयते ॥ इत्याद्याग्नेये (३६ अध्याये) रसपर्यालोचन-प्रसङ्गे । इत्थं दर्शितस्य रसस्यास्वादसुलभ आनन्द इति तत्पश्चादेव तदालोचनप्रसङ्गो मूले ग्रन्थकृता निहितः ।.....

(ख) परमार्थतत्त्वखण्ड एक एव रसः, लोके च रसनिष्पत्तिसामग्रीसम्भारस्य स्फुरणोऽपि खण्डशस्तेषां रसोद्बोधकत्वरूपेण न सार्वत्रिको बोध इति तु सुप्रतीतं, परं काव्ये दृश्ये अथे च रसस्य प्रकाशशरीरमुपलब्धे विश्लेषणद्वारा तेषां खण्डतया बोधोऽभ्युपेयते, इति ह्यलङ्कारशास्त्रविदां श्रौली । इयच्च प्रक्रिया सामाजिकानां भक्तानान्तदितराणाञ्च रत्यादीन् भावानांस्वादाङ्कुरप्रादुर्भावयोग्यान्नितरां साधयतीति दार्शनिकमतमतिवर्त्तमानाऽप्यवलम्बते । रसात्मकस्य वाक्यस्योपलब्धिरेव ब्रह्मसाक्षात्कारसोदरतया वर्ण्यते—सा च साधनादिकल्पनमन्तरेण न सुपपादा, अतो नात्र काचिद्विडम्बना । एवमेव वाक्यपदीय-कारः खनिवन्धे 'शब्दोपहितरूपांस्तान्बुद्धेर्विषयतां गतान् । प्रत्यक्षानिव कंसादीन् साधनत्वेन मन्यते ।' रसनिष्पत्तिरिति—परमार्थतो रस एवास्वादाङ्कुरकन्दः, लौकिके तु बोधे षष्ठीसमासकल्पना—यदाहुर्दुर्गणकाराः—'यद्यपि रसाभिन्नतया रसःस्यापि न काव्यत्वं, तथापि तस्य कादाचित्कतथोपचरितेन कार्यत्वेन काव्यत्वमुपचर्यते' इति । काव्ये नाट्ये च आलङ्कारिकोपक्रमं विभावादिसंज्ञाकलापकमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः—भक्तिशास्त्रस्य, विशेषतो गौडीयवैष्णवपण्डितमण्डलीमण्डितस्य तस्यालङ्कारिकप्रक्रियादिशमनुसरतः (Vide the article on Bhakti by Sir G. Grierson in the Encyclopaedia of Religion and Ethics) न विभिन्नः संज्ञासंहितादिः । तथाच भक्तिरसादृतस्मिन्वै भक्ते रसत्वेनालङ्कारिकसरणिमनुवृत्त्य प्रकाशः श्रीमद्रूपगोस्वामिपादेर्दर्शितः—तद्वथा 'विभावेरनुभावैश्च सात्त्विकैर्यमिचारिभिः । स्वाद्यतां हृदि भक्तानामानीता अवणादिभिः । एषा कृष्णरतिः स्थायिभावो भक्तिरसो भवेत् ।' कारणकार्येति—एतच्च लौकिकबोध-प्रवृत्तिमनुवृत्त्य—यदुक्तं दर्शये 'कारणं कार्यसञ्चारिरूपा अपि हि लोकोक्तः । रसोद्बोधे विभावाद्याः कारणाच्चेव ते मताः ।' तत्त्वसाक्षात्कारस्य ज्ञानकक्षाधिरोहणवर्णनं नास्वा-भाविकम् । (In man as he now exists, intuition is the fringe or penumbra

विभावादीनां स्वरूपमाह—

विभावो द्विविधः स्यादालम्बनोद्दोषनाख्यया ।

आलम्बनन्तदेव स्यात् स्थायिनामाश्रयो हि यत् ॥

यत्तानेवोद्दोषयति तदुद्दोषनमिष्यते ।

एभिरेव व्यञ्जनैस्तु विभिरुद्रेकमागतैः ।

आखादाङ्कुरकन्दोऽसौ भावः स्थायी रसायते ॥ ६२ का

मुख्यरसवर्णनप्रसङ्ग एकैव प्रक्रिया भवतीति नासमञ्जसमिति ज्ञेयम् (ग) । यदिति—
यदस्तु तान् स्थायिभावानुद्दोषयति प्रकाशयति तदुद्दोषनं—यथा हासस्थले विदूषकस्य
मधमङ्गलस्य वैकल्यम् । अत्रैवानुभावो नयनस्फारताऽदिः । एतन्मते सात्त्विका अप्यनु-
भावान्तर्गता एव न तु स्वतन्त्रा इत्यपि ज्ञेयम् । उद्रेकं प्रत्यक्षमागतैः प्राप्तेरिभिरेव
व्यञ्जनैस्तु स्थायिभावो रसायते रसस्वरूपत्वेन परिणतो भवति । स्थायी कथम्भूतः ?
आखादाङ्कुरस्य रसाखादरूपकार्यस्य कन्दो बीजरूपः । अथ स्थायिभावस्य नित्यत्वेन

of intellect) कारणकार्यादिवर्णनं साकल्यसंग्रहपरमिति स्फुटं, यदुक्तं काव्य-
प्रकाशटीकाकृद्भिः 'एवञ्च विभावादीनां दण्डचक्रादित्याद्येन सम्भूयेव कारणत्वं, न तु
दृगारण्यमणित्याद्येनैकैकस्येति ।

(ग) नात्यन्तविचारसद्भाऽपि—एतच्च ग्रन्थकृता लक्षितं रसस्य प्राकृताश्रयतापक्षं
भक्तिरसस्याप्राधान्यमित्याद्यखिलं भक्तिरसान्ततस्मिन्वादिवैग्यवप्रामाणिकनिवन्धेभ्यो वैमल्यं
पश्यद्भिस्त्वनोलनमण्टीकाकृद्भिर्गोस्वामिचक्रधुरीणैस्त्रिंशनाथचक्रवर्तिभिरनुपादेयत्वमिवेण
सकटाक्षपातं सूच्यते । कविकर्णपूरगोस्वामिपादाः खल्वपरगोस्वामिन इवाप्राकृताश्रयस्य
रसस्य मुख्यत्वमङ्गीकुर्वन्ना अप्यालङ्कारिकचक्रमतचारिणः सन्तस्तद्वत्पद्धतिश्चानुसरन्ति ।
नेतदमुष्टं—यतोऽखिलसामाजिकानामेकैव प्रवृत्तिर्न भविता, न च खलु सर्वभक्तिस्तु-
सायुष्यं वा काव्यस्य सारोच्चोच्यतया स्वीकर्तुं शक्यः । आलङ्कारिकाणां काव्यतत्त्वोद्बोध
एव तात्पर्यं, काव्यस्य हि सर्वत्रैव सकलहृदयहारकं चमत्कारमाश्रितैरेव चरितार्थता, न
तु भावप्रवणस्य हृदयविशेषादरसुपजोय शास्त्रस्य शास्त्रकाव्यस्येव वा काव्यस्य महनीयता ।
न च खलु सर्वं भक्ताः—भक्तास्तु सम्प्रदायविशेषाः । आलङ्कारिकाणां निखलिकाव्यपद्धति-
प्रकटनमेव लक्ष्यम् (Criticism stands like an interpreter between the inspired
and the uninspired—Carlyle) अन्यथाऽप्रिष्टानां काव्ये विमुखीभावो भविता,
अतो ग्रन्थकृद्दर्शितप्रक्रियायां दोषाविष्करणं न सम्यक् ।

एतेन रसस्य कारणकार्यादीनि नैतानि, अपि तु अनुभावस्य कार्यस्य कारणं विभावः—व्यभिचारि यः सोऽप्यनुभावस्य सहकारी ; त्वय एव समुदिताः सन्तः स्थायिनं रसोभावमापादयन्ति । स्थायी समवायि कारणम्, आलस्यनोद्दीपनविभावौ निमित्तकारणं, स्थायिनो विकारविशेषोऽसमवायिकारणं (१) रसाभिव्यक्तेरेव, न तु रसस्य (घ) ।

अथ कोऽसौ भावः स्थायी भवतीति तं निरूपयति—

आस्वादाङ्कुरकन्दोऽस्ति धर्मः कश्चन चेतसः ।

रजस्तमोभ्यां हीनस्य शुद्धसत्त्वतया सतः ॥

तत्परिणामरूपस्य रसस्यापि नित्यत्वम्, अतो रसं प्रति न विभावादीनां कारणत्वादिसम्भवति, किन्त्वनुभावादीनां प्रति कार्यत्वकारणत्वसहकारित्वप्रवादननिर्वाहस्तु तेषामेव मध्य एकं प्रत्यक्षस्य कारणत्वमादायेवेत्याह—एतेनेति । ननु स्थायिनः परिणामित्वे (२) कथं नित्यत्वं, कथं वा परिणामावस्थाऽपन्नस्य रसस्य नित्यत्वमिति चेदुच्यते—यथा नित्यस्य श्रीकृष्णस्य परिणामरूपाणां बालपौगण्डकेशोराणां नित्यत्वं किन्तु भक्तानां दर्शनोत्कण्ठाजगदुद्धारादिप्रयोजनं निमित्तोक्तत्वं कदाचित्तेषां प्राकट्यं, सिद्धे च प्रयोजने कदाचित्तेषां प्रपञ्चागोचरत्वरूपमप्राकट्यञ्च, तथाऽत्रापि विभावादीनां मेलने सति भक्तहृदये रसस्य प्राकट्यं, तेषामन्तर्द्धाने सति रसस्याप्राकट्यं ज्ञेयम्—परन्तु प्राकृतस्थले पूर्वदर्शां परित्यज्यैव तत्परिणामस्योत्पत्तिः, अप्राकृतस्थले त्वचिन्त्यशक्त्या पूर्वदर्शापरित्यागं विनैव तत्परिणामस्य प्राकट्यम्, उभयोर्नित्यत्वादिति भेदो ज्ञेयः । असमवायिकारणमिति—स्थायिनो हेतुभूताच्चित्तस्य द्रवीभावरूपविकारविशेषो रसाभिव्यक्तेरेव समवायिकारणमित्यर्थः । न तु रसस्येति—स्थायिनो नित्यत्वात्तत्परिणामरूपरसस्यापि नित्यत्वमिति भावः ।

धर्म इति—रजस्तमोभ्यां रक्षितस्य शुद्धसत्त्वतया सतो विद्यमानस्य चेतसः कश्चन धर्म एव स्थायी । रजस्तमसोरभावेन सामाजिकानामविद्याराहित्यं स्वत एवावातम्, अतस्तेषां सत्त्वमपि (३) न मायावृत्तिरूपमपि तु चिद्रूपमेव, अतएव तेषां रसास्वादकचित्तनिष्ठ-

(घ) न तु रसस्य—‘रसो वे सः’ इति श्रुत्या रसस्य नित्यशुद्धपरमपुरुषस्वरूपत्वेन न विकृतिमयत्वं सम्भवि । अतो विकारविशेषास्तस्य कारणानि न, परमभिव्यक्तिपञ्चमुररी-
कृत्यैव कारणत्वकल्पनेत्यलं बहूना ।

(१) ‘विकारविशेषो समवायिकारण’मिति (ख) पुस्तके अनवधानपुरःसरः पाठो लक्ष्यते ।

(२) ‘स्थायिनः परिणामित्वे’ इति सुद्विगतपुस्तक एव नातिसङ्गतः पाठः ।

(३) ‘अतस्तेषां शुद्धसत्त्वमपीति’ (क) (घ) (ङ) पुस्तकेष्ववयवः पाठः ।

स स्थायी कथ्यते विज्ञैर्विभावस्य पृथक्तया ।

पृथग्विधत्वं यात्येष सामाजिकतया सताम् ॥ ६३ का

सामाजिकतया सतां सामाजिकानामेक एव कश्चिदास्वादालङ्कारकन्दो मनसः कोऽपि धर्मविशेषः स्थायी । स तु विभावस्योक्तप्रकारद्विविधस्य भेदैरेव भिद्यते (ङ) ।

अनुकार्याणान्तु स्वतन्त्रा एव स्थायिनो नानाविधाः । यथा—

शृङ्गारे रतिरुत्साहो वीरे स्याच्छोकविस्मयौ ।

करुणाद्भुतयोर्हासो हास्ये भीतिर्भयानके ॥

शुगुप्सा वीभत्ससंज्ञे कोपो रोद्रेऽष्ट नाट्यगाः ॥ ६४ का

धर्मोऽपि ज्ञादिनौशक्तेरानन्दात्मकवृत्तिरूप एव, न तु जडालम्बः—तथात्वे स्थायिभाव-
स्वरूपस्य जडालम्बतादृशधर्मस्य विभावादिभिः कारणैरानन्दात्मकरूपत्वानुपपत्तेः, न हि
जडपरिणामरूप आनन्दो भवतीति । एक एवेति—ननु स्थायिभावरूपधर्मस्यैकत्वे
कथमेकस्य स्थायिनो वीररस उत्साहत्वं, करुणरसे शोकत्वम्, अद्भुतरसे विस्मयत्वं
भवति, परस्परविरुद्धानामेतेषामुत्साहत्वादीनामेकस्मिन् स्थायिरूपधर्मे वृत्तित्वाभावादित्यत
आह—स त्विति ।—स एकोऽपि धर्मो उक्तप्रकारकद्विविधस्य विभावस्य भेदैरेव भिन्नो
भवतीत्यर्थः । यथैक एव स्फटिको जवाकुसुमादिनानापदार्थानां सङ्गात् कदाचिद्रक्तः
कदाचित् पीतः कदाचिच्छ्याम इत्यादिविविधाकारो भवति तथैवैक एव स्थायिरूपो धर्मो
वीररसादिषोकानां नानाविधविभावानां सङ्गात् कदाचिदुत्साहरूपः कदाचिद्विस्मय-
रूपः कदाचिच्छोकरूप इत्यादिविविधाकारो भवतीति भावः । एतादृशैकस्थायिरूप-
धर्मः प्रपञ्चान्तर्गतसामाजिकानां स्वच्छरतिमतामेव रसास्वादकः, न तु पार्षदानां, न वा
तदनुगतानां साधकानां, तेषान्तु स्वतःसिद्धा एव ये ये स्थायिनो वर्तन्ते त एव रसास्वादका
भवन्तीति ज्ञेयम् (ङ) ।

(ङ) स्थायिभावस्यालम्बनोद्दीपनविभावागतत्वेन बहुधा प्रसारो विभिन्नता च, तमाश्रित्य
रसस्य प्रवर्तमानत्वात् रसोऽपि विविध इत्यायाति । स च प्रसिद्धः सिद्धान्त इतरथा सिद्धोऽप्यत्र
विभावादाश्रयभेदे भेदस्तदाश्रितानां रसानां स्वत एव वरीवर्त्तोत्थाश्रयेनात्र सूत्रे नान्वितः,
इयञ्च पद्धतिरवतारिता । इतरथा सिद्धिर्यथा सिद्धाचार्यहेमचन्द्रचरणानामधोलिखित-
शुक्तिसूक्तितो कल्प्या—“जात एव हि जन्तुरियतीभिः संविद्धिः परीतो भवति । तथाहि
दुःखदेवौ सुखास्वादानजालसः सर्वौ रिरंसया व्याप्तः स्वात्मन्युत्कर्षमानितया परमुप-
हसति, उत्कर्षापायशङ्कया शोचति, अपायं प्रति क्रुध्यति, अपायहेतुपरिहारे समुत्-

एतेऽष्टौ स्थायिनोऽष्टासु नाट्यरसेष्विति केचित् । केचित्तु 'निर्जैदस्थायिभावोऽस्ति
Kavyaprakasa— शान्तोऽपि नवमो रस' इति शान्तोऽपि नाट्ये रसः ।

Ullasa IV.

भोजसु वत्सलप्रेमभ्यामेकादश रसानाचष्टे—वात्सल्ये
ममकारः, प्रेमणि चित्तद्रवः स्थायी ; एकादशैव दृश्ये अथ्येऽपि च रसिक-
संसदः प्रेष्टाः (च) । (4)

अनुकाव्यायामिति—येषामनुकरणं नटाः कुर्वन्ति तेऽनुकाव्यां रामसीताऽदयः, तेषाम्नु
स्वतःसिद्धाः स्वतन्त्रा एव नानाविधाः स्थायिनो वर्तन्ते—तदेवाह—यथेति ।

नाट्यरसेष्विति—जोके भयजनकथाप्रादिदर्शनाङ्गयजन्यदुःखमेव जायते, न त्वानन्दात्मक-
भयानकरसः—अतो नाट्ये एव सामाजिकानां रस इति भावः (च) । एकादशैव रसा इति
रसिकसंसदः सामाजिकस्य प्रेष्टाः ।

सहृते, विनिपातादिभेति, किञ्चिदयुक्ततयाऽभिमन्यमानो जगुष्यते, ततश्च परकर्तव्यवेधित-
दर्शनादिस्रयते, किञ्चिच्छिन्नासुस्तत वैराग्यात् प्रशमं भजते । न हि कदापिचित्त-
वृत्तिवासनाशून्यः प्राणो भवतीति । एष च भावानामुद्भावनप्रकारस्तदाश्रितरसस्य
प्राकृतालम्बनतापक्षमुपजीय सिद्धोऽप्यन्यमते सुतरामयुक्तो नेति विदुषाम्बह्वनीयम् ।
परं प्राकृतनायकगतो यो भावः स रसनिर्यासस्वादार्थमवतारिणि श्रीकृष्णे लक्षितश्चेदन्यथा
विजृम्भते, एवमपि पार्षदसाधकादाश्रितो यः स इतरसामाजिकाश्रिताङ्गावज्जिनः ।
एवं चन्द्रचन्दनमलयमास्तादिगतो भावो विषतुहिनशीकरादिगताङ्जिनः । एतत् चैतत्प्रसङ्गे
स्मरणार्थं यत् खच्छरतिमतामेव रसास्वादनं, नान्येषाम् । एवमपि धर्मदत्तः—

स्वासनानां सभ्यानां रसस्यास्वादनं भवेत् ।

निर्वासनास्तु रङ्गान्तःकाष्ठकुट्याभ्यसन्निभाः ॥ इति ।

(च) कतरोऽयं भोजः शृङ्गारप्रकाशकर्त्ता तदितरो वेति न विदितं विदुषामपि,
अत एकादशेति संख्यायां तन्मतानुयायिन्यां न किमपि तात्पर्यं समाकलयनीयम् ।
शृङ्गारप्रकाशमतमुद्धृत्य मन्दारमरन्दे नवधा कल्पितानां रसानामेकं प्रतिपादितम्—
तद्वया—“अथ भोजनृपादीनां मतमत्र प्रकाशयते । रसो वै स इति श्रुत्या रस एकः
प्रकीर्तितः । अतो रसः स्याच्छृङ्गार एक एवेतरे तु न ॥” षड् रसा इति रसज्ञा
भिषजस्तदनुसारिणः, केचिदलङ्कारमार्गमा अपि । शान्तवज्जैमद्यौ रसाः दृश्ये अथे च काव्ये
इति भरतनाट्यशास्त्रानुसारिणो धनिकादयः । नव रसा इति भूयांसोऽभिनवगुप्तादयः ।
ते च सर्वे नाट्येऽपि, यदाहुः सङ्गीतरत्नाकरकाराः खनिवन्त्यस्यान्तिमाध्याये—‘अथावेव रसा

(4) अत ऊहं 'चेतोरङ्गकता विधा सम्प्रयोगविषयाऽसम्प्रयोगविषया चेति मुद्रितपुस्तक एवाधिकः
पाठ उपलब्धः ।

तत्र रतिर्यथा—

रतिश्चेतोरञ्जकता सुखभोगानुकूल्यकृत् ।

सा प्रीतिमैत्रीसौहार्दभावसंज्ञाञ्च गच्छति ॥ (क)

या सम्प्रयोगविषया सा रतिः परिकीर्तिता ।

सम्प्रयोगः स्त्रीपुरुषव्यवहारः सतां मतः ॥

रतिर्यथेति—चित्तस्य रञ्जनं द्रवीभावस्तज्जनकधर्म्मविशेष एव चेतोरञ्जकता । सैव सम्प्रयोगविषया चेत्तदा रतिरुच्यते—इयमेव चित्तस्य कठोरत्वं दूरीकृत्य कोमलत्वं द्रवीभावश्चेतुपादयति । पूर्वं सामाजिकानां स्थाधिरूपो यो धर्म्मो जादिनोऽशक्तो-
वृत्तिरूपेणोक्तस्ततोऽपि कीटिगुणितानन्दरागाया जादिनोऽशक्तः सारवृत्तिस्तद्रूपेयं रतिः—
अस्या एव रतेः पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमदशायां महारागपर्यन्तपाको भविष्यति ।
अतएव दशमस्कन्धे तादृशं महारागं दृष्ट्वा उद्धवः सचमत्कारमाह 'कृष्णो क चैव
परमात्मनि रूढभाव' इति । रूढभावस्यापरपर्यायो महारागो महाभाव इति च ।
सुखभोगेति—क्षुधा यथाऽन्नयज्ञानादीनां भोजनजन्यसुखस्यानुकूल्यं करोति तथैयं रतिरपि
श्रीकृष्णस्य नामरूपगुणलोलाश्रवणदर्शनादिजन्यसुखभोगानामानुकूल्यं करोति । रति-
मतां यथा श्रीकृष्णस्य नामगुणलोलाऽदिश्रवणदर्शनादिजन्यं सुखं जायते न तथा रति-
शून्यानामिति ज्ञेयम् । सख्यस्य यत्किञ्चिद्वैलक्षण्यमाशय भेदत्रयमाह—सेति । सा
रतिभिन्ना चेतोरञ्जकता संज्ञात्रयं गच्छति ।

नाट्यञ्चिति केचिदचूषदन् । तदचारु, यतः कश्चिन्न रसं खदते नटः ॥ इत्यादिना नाट्येऽपि
शान्तरसोऽस्तीति व्यवस्थापितम् । हरिहरकृते भर्तृहरिनिर्वेदे कृष्णमिश्रकृते प्रबोध-
चन्द्रोदये च तस्याङ्गित्वेनोपलब्धिः बालचरितशाकुन्तलोत्तरचरितादीभितरेष्वङ्गित्वेनेति
रसिकसंसदो राडान्तः । दश वत्सलसहिता इत्यन्ये । द्वादश दास्यसख्यवात्सल्ययुताः
प्रसिद्धाः षडङ्गारादय इत्यर्वाचीना वैष्णवलङ्कारिका वदन्तः । अत्र तु सख्यस्य न विशिष्ट-
रसकक्षायां गणना, रतावेव तस्यान्तर्भावनिर्देशात्—अत्र एकादशेति कथनम् । ते च
श्रीमद्भागवते चाणूरुवधप्रसङ्गे (१०।४३।१०) सूचिताः—यथा—

मल्लानामग्रनिवृत्तां नरवरः स्त्रीणां सरो मूर्तिमान्

गोपानां खजनोऽसतां क्षितिभुजां शास्ता खपितोः प्रियुः ।

ऋतुभोजपतेर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां

वृष्णीनां परदेवतेति विदितो रङ्गं गतः साग्रजः ॥

श्रीवासस्तु द्वादशापि रसानिहावर्णयदिति कृष्णानन्दिनी । गोपानां खजन इति

असम्प्रयोगविषया सैव प्रीतिर्निगद्यते ॥ ६५ का

सैव चेतोरञ्जकता ।

सखिपत्रां पतिसखे द्रौपदीकृष्णयोर्यथा ।

द्वयोः सखीषु सखिषु सैव मैत्री निगद्यते ॥ ६६ का

द्वयोः स्त्रीपुरुषयोः—स्त्रीणां सखीषु, पुरुषाणां सखिषु ।

द्रौपदीकृष्णयोः सख्यं प्रीतिरुच्यते । तथा स्त्रीणां सखीषु परस्परसख्यं मैत्र्युच्यते, एवं पुरुषाणां सखिषु परस्परसख्यं च मैत्र्युच्यते । इयं मैत्री परस्परस्त्वयादिषु हस्तादि-

सख्यहासयोः, स्वपित्रोः शिशुरिति वत्सलकरणयोः, वृष्णीनां परदेवतेति दास्यस्य च सम्मतत्वात् । प्रेषाः नव सुलच्याः । एते दादृश रसाः सर्वेऽपि एकतो विपरिणमनीयाः । प्रेमवत्सलसख्यानां रतौ भावापरसंज्ञदेवताविषयकरतौ वाऽन्तर्भावः सुशकः । इतरेषां परिवृत्तौ रत्नाप्रणे कुमारस्वामिना दर्शिता । “चतुर्वर्गमध्ये सर्वप्राणिसुलभस्य कामस्य सर्वहृदयङ्गमत्वात् प्रथमं शृङ्गारः, ततस्तत्त्वान्वयेन हासः । ततस्तद्विरोधित्वात् करुणः । ततस्तन्निमित्तमृतोऽर्थप्रधानो वीरः । ततोऽर्थकामोर्ध्वमूलत्वाद्धर्मप्रधानो वीरः । तस्य भीताभयप्रदानसारत्वात्तदनन्तरं भयानकः । ततस्तत्कारणमृतो वीरभूतः । वीराक्षिप्त-भयानकाद्यनन्तरं वीररसफलभूतोऽङ्ग, तः । त्रिवर्गफलकरसानन्तरं मोक्षफलकः शान्त इत्येवमुद्देश्यक्रमोपपत्तिः ।” वैष्णवालङ्कारिकवर्यैः श्रीरूपगोस्वामिचरणैरपि तत्पूर्व-कृतिभिः कल्पितानां दादृशानां रसानामेकत्वं प्रतिष्ठापितम् । स च भक्तिसंज्ञः, रतिरिति बहुलं तस्याख्या । ‘सा देधा रसज्ञैः परिकीर्त्तिते’ति तत्कृततरसाद्वत्तत्त्वमौ । मुख्यशब्दः शान्तप्रीतिप्रेयोवत्सलमधुराख्ये शृङ्गारभेदे, गौणशब्देन इतरेषां वीरहास-करुणादीनां संप्राप्तिः । एवमप्युच्चलनीलमण्यावुपक्रमे ‘मुख्यरसेषु यः संचेपेणेदितो रहस्यत्वात् । पृथगेव भक्तिरसराट् स विस्तरेणोच्यते मधुरः ॥’ इत्येकेनाखिलस्य तस्य परामर्शः । ‘मुख्यगौणानां, ‘दृश्येययोः’रेवं पृथक्करणमालङ्कारिकसम्प्रदायसिद्धं—यथा काव्यप्रकाशे—‘अद्यै नाट्ये रसाः स्मृताः’ इति प्राक्, पश्चात् ‘शान्तोऽपि नवमो रस’ इति निर्द्देशः, दर्शनेऽपि ‘इत्यद्यै रसाः शान्तस्तथा मत’ इति शान्तस्य पृथक्तया सूचनम् । अथे तु नवैवेत्यभिप्रायाभिधानमेतदिति केचित् । न तद्गुचिरमित्युक्तमेवेच्च प्राक् । नानुकार्यगतो रसः, अपि तु रस आत्मगत इत्यतो दृश्ये अथे च काव्ये समानसंख्यका एव रसाः—अतो मूले दृश्ये अथेऽपीति प्रतीकम् ।

(क) रतिरेव सर्वमाक्रम्य तिष्ठति—अस्या एव रतेः शान्तप्रीत्यादिना पञ्चधा सुखात्वेन कल्पनं, वीरहासादिवृष्ट्या गौणत्वेनापि निर्द्देशः । रतेरित्यं भेदास्तत्प्रपञ्चस्तु नीलमण्यादिषु ग्रन्थेषु संचितास्तत्रैव तत् द्रष्टव्यम् ।

मनोवृत्तिमयी प्रीतिर्मैत्री स्पर्शादिकोचिता ।

निर्व्विकारा सदैकाभा सा सौहार्दमितीष्यते ॥ (ज) ॥ ६७ का

सदैकाभा सदैकरूपा सा चेतोरञ्जकता सौहार्दम्—सा च स्त्रीसखीनां पतिसखीनाञ्च परस्परविषया ।

स्पर्शकर्मण्युचिता भवति, स्त्रीणां परस्परयथेष्टस्पर्शादिव्यवहारे दोषो नास्ति—एवं पुरुषाणामपि ज्ञेयम् । प्रीतिसौहार्दाभ्यामेतादृशविशेषो मैत्र्यां ज्ञेयः—तत्र तत्र स्त्रीपुरुष-सखेः सख्येऽन्वयस्पर्शनौचित्यात् स्त्रीसखीनां स्त्रीणां पतिसखीनां पुरुषाणाञ्च परस्पर-विषया । निर्व्विकारेति—स्त्रीपुरुषयोः परस्परदर्शनेऽपि विकाररहितेत्यर्थः ।

ननु श्रीकृष्णस्य देवोत्तमत्वेन सर्व्वव्यापकत्वादिरूपत्वेन स्वकर्त्तृभक्तस्य यः स्थायी सः (5) सम्प्रयोगविषयत्वाभावात् रतिशब्दवाच्यः, किन्तु तस्य स्थायिनो 'भाव' इति स्वतन्त्रसंज्ञा

‘विदग्धानां मिथो लीलाविलासिन द्वि यत् सुखम् ।

न तथा सम्प्रयोगेन स्यादेवं रसिका विदुः ॥’

इत्यसम्प्रयोगविषयाया स्त्रीजनालम्बनायाः पुरुषालम्बनायाश्च रतेः स्तुतिः श्रीरूपगोखामि-चरणानां ग्रन्थे ।

(ज) आन्तरं भावमुपजीव्य वर्त्तमानाया अपि रतेर्बहिरभिव्यक्तितो व्यक्तितोचिता । अस्याश्चेह लक्षितायाः प्रीतिर्मनोवृत्तिमयत्वकल्पनम् । मैत्र्याख्यस्पर्शादिवाच्याभिव्यक्तिमत्त्वं, सौहार्दं त्वपरिवर्त्तनशीलत्वमेव मुख्यं लिङ्गं, विश्वासो मितभावश्च सख्यं द्विविधमीरितम् । अस्या अत्र वैष्णवशास्त्रदर्शितपद्धत्या आलम्बनभेदेन विभागः, विस्तारस्तु भक्तिरसान्द-सिन्धादौ द्रष्टव्यः । एषु भेदेषु केचित् कामानुगाया भक्तेर्विस्त्रातुविस्मभूताः, केचन सम्बन्ध-रूपायाः, इत्यादिविचारस्तु नात्र कृतः । भावः—एष सर्वातिशायिमाहात्मग्राह्यभावा-ख्याङ्गिन्न इत्यमन्यत्र लक्षितश्च—

‘शुद्धसत्वविशेषात्मा प्रेमसूर्यांशुसाम्यभाक् ।

रुचिभिश्चित्तमाहृण्यकदसौ भाव उच्यते ॥’ (भावभक्तिलहरीम्)

मैत्र्यसख्ययोर्भेदो दर्शितः श्रीमद्रूपगोखामिचरणैः लक्षणप्रदर्शनव्याजेन यथा—

‘भावज्ञेः प्रोच्यते मैत्रं विश्रम्भो विनयान्वितः ।’

‘विश्रम्भः साध्वसात्मकः सख्यं स्ववशतामयः ॥’

रतौ प्रीतिस्तु न तथा, रागस्य विभावो विलासो विस्तारश्च वर्त्तते । कृष्णार्ज्जुनयोः सौहार्दं—श्रीकृष्णरुक्मिण्योः प्रीती रतिर्वा ।

(5) एवमेव सार्व्वविकः पाठः । ‘रतिशब्दवाच्य इति’ इत्युक्ते लाक्षाङ्गनपर्य्यवसानतया साधुः स्मात् ।

सैव देवादिविषया रतिर्भावश्च कथ्यते ॥ ६८ का

सैव चेतोरञ्जकता — आदिशब्दाद्गुरुप्रभृतिश्च ।

या सम्प्रयोगविषया साऽप्यवस्थाविशेषतः ।

पाकात् पाकान्तरं प्राप्य चरमे पर्यवस्यति ॥ (ज) ६९ का

ज्ञेयेत्याह—सैवेति । देवः श्रीकृष्णस्तस्य देवत्वसर्व्वव्यापकत्वादिरूपेण या चेतोरञ्जकता सैव भावः—अयमेव भक्तिरसो भवतीत्यग्रे वक्ष्यति (भ) । किन्त्वयं भावरूपस्यायी सम्प्रयोगविषया या रतिस्तस्याः परिणामरूपो यो भावस्तस्माद्भिन्न एव ज्ञेयः ।

अवस्थाविशेष इति—रत्युत्तरश्रवणकीर्तनादिभजनानां पौनःपुन्येन जातो यो रतिरुत्कर्षरूपावस्थाविशेषस्तं प्राप्येत्यर्थः, सा, रतिरुत्कर्षदशां प्राप्य प्रथमपाकाद्भावरूपेण

(भ) भक्तिरसो भविष्यतीति—एतच्च सम्प्रदायिमतानुसारेण—अलङ्कारनिबन्धे भक्तिरसस्य रतित्वेन भावतया वा निर्वाहो नातिदुःसाध इति पूर्व्वमेवावोचाम ।

“अन्याभिजायिताशून्यं ज्ञानकर्म्मद्विनाहतम् ।

आनुकूल्येन कृष्णानुशीलनं भक्तिरुत्तमा ॥”

सा च भक्तिर्न सामाजिकमात्रद्वहर्त्तिनी, अतोऽलङ्कारशास्त्रे तमनुलक्ष्य भेदादिकल्पनं न यथार्थम् । कविकर्णपूरगोखामिपादास्तु कचिदुभयमतसामञ्जस्यसाधनमिच्छन्तः स्वीकृत्यमतजाले असामञ्जस्यं जटिलताञ्चानयन्ति । यो भावोऽत्र रतेर्भेदत्वेनोक्तः स पञ्चाङ्गिन्नत्वेन गण्यत इति नातिसुन्दरं समाधानम् ।

(ज) सर्व्वे एव भावा यथोक्तविवर्त्तभेदाः—चरमे विवर्त्ते महाभावस्य विलासः ।

‘शृङ्गाररससर्व्वस्व’ शिखिपुच्छविभूषणम् ।

अङ्गीकृतनराकारमाश्रये भुवनाश्रयम् ॥’

इति लीलाशुकोक्तौ सैव परिणतिरुपभोग्या । रसस्याभिव्यक्तेः परां काष्ठामालम्ब्यैवोक्तं रससर्व्वस्वे श्रीमद्भागवते प्रथमे—

‘निगमकल्पतरुर्गलितं फलं शुक्लसुखादन्तद्रवसंयुतम् ।

ऽपिवत भागवतं रसमालयं सुहृद्दो रसिका भुवि भावुकाः ॥”

‘प्रेम’पदेन साधारण्येन परिचिताया अस्या रतेः प्रकर्षतारतम्यात् कचित् संज्ञान्तरागम्यपि प्रदर्श्यन्ते, ते चेत्यं निर्दिष्टा नीलमणौ—

“इयमेव रतिः प्रौढा महाभावदशां व्रजेत् ।

या नृग्या स्यादिसुक्तानां भक्तानाञ्च वरीयसाम् ॥

स्याद्दुःखं रतिः प्रेमा प्रोद्यन्त्येहः क्रमादयम् ।

स्यान्मानः प्रणयो रागोऽनुरागो भाव इत्यपि ॥

चरमे पाके यतः पाकान्तरं नास्ति, यथेक्षुरसः सितोपलापाकावधिः ।

यदुक्तम्—

“यथेक्षूणां रसो ह्यामः पाकात् पाकान्तरैर्गुडः ।

गुडोऽपि पाकतः पाके चरमे स्यात् सितोपला ॥

Anantadasa's Rasa-

तथा रतिर्भावपूर्वरागरागाख्यपाकतः ।

sudhakara (?)

अनुरागः स प्रणयप्रेमभ्यां पाकमागतः ।

स्नेहपाकमथो याति महारागोऽयमुच्यते ॥”

Sahityadarpana.
Chap. III

‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रियेतुक्ते रतेः

प्रथमः पाको भावः ।

कोऽसौ रसो यस्याभिव्यक्तये विभावादीनां कारणत्वमित्यपेक्षायां⁽⁶⁾

तत्स्वरूपमाह—

परिणतो भवति । अत्र पाकस्तु भजनस्य पौनःपुन्यमेव ज्ञेयम् । तत्र दृष्टान्तो यथेति—
आमोऽपक्व इक्षुरसः पाकात् पाकान्तरैः पाकपौनःपुन्येन गुडो भवति, यथा च गुड एव
पाकपौनःपुन्येन खण्डो भवति, तथा भावोऽपि भजनपौनःपुन्येन रत्यपेक्षयोत्कर्षदर्शां प्राप्य
पूर्वरागो भवति, एवं क्रमेणोत्कर्षस्य परमकाष्ठाऽपन्नो महाराग आनन्दस्य परमावधिरूपः
—एतादृशो महारागो गोपीनामेव, नान्येषां भक्तानाम्, अतएव ‘क्षणे क क्षेप परमात्मनि
रूपभाव’ इत्युक्तवता उद्धवेनाप्यस्यैव रूपभावत्वेनोत्कर्षः कृतः । एवम् ‘आसामहो चरण-
रेणुजुषामहं स्या’मिति पद्येन गोपीनामेव चरणधूलिप्राप्तौ लज्जजन्माकाङ्क्षा कृता, न तु
कदापि रुक्मिणीलङ्घनोपश्रुतीनां, कुत्रापि शास्त्रेऽदृष्टत्वात् । सितोपलेति—‘मिष्ट’ इति
प्रसिद्धाया मत्स्यखिंकायाश्चरमपाकाच्चातः कश्चिदपूर्वपदार्थविशेषः पश्चिमदेशे प्रसिद्धः ।
निर्विकारेति—विकारोऽत्र विषयेऽत्यासक्तिः, तत्रहिते चित्त इत्यर्थः ।

वीजमिच्छुः स च रसः स गुडः खण्ड एव सः ।

स शर्करा सितो सा च सा यथा स्यात् सितोपला ॥

अतः प्रेमविलासाः स्वर्भावाः स्नेहादयस्तु घट् ।

प्रायो व्यवह्रियन्तेऽमी रेमशब्देन स्मृतिः ॥”

विस्तरस्तत्रैव द्रष्टव्यः । रसार्णवसुधाकरे त्वयमर्थ उपमानान्तरेण सूचितः—प्रेमविलासा-
नान्तु सर्वेषां तत्र चात्रैव यथाक्रममेकैव संज्ञापरिपाटी । तथा च—

अङ्कुरप्रसवकलिकाप्रसूनफलभोगभोग्यं क्रमशः ।

प्रेमा मानः प्रणयः स्नेहो रागोऽनुराग इत्युक्तेः ॥

6) एवं (ग) पुस्तके पाठः । अन्यत्र सर्वेष्वपि पुस्तकेषु ‘कारणत्वमित्यपेक्षया’ इति पाठः ।

वहिरन्तःकरणयोर्व्यापारान्तररोधकम् ।

स्वकारणादिसंश्लेषि चमत्कारि सुखं रसः ॥ ७० का

अयन्तुत्तमप्रकृतीनामनुकार्याणां स्वतःसिद्ध एव (८), काव्यादौ तु

अथ रससाक्षात्कारे परिपाटी यथा—आदौ अवयवकीर्तनादिभजनानां प्रौढः पुन्यादानन्द-
रूपाया रतेराविर्भावः, तदनन्तरं विभावादिसमवधानदशायां रतेः साक्षात्कारः, तदनन्तरं
रतिरेव रसरूपा भवति, तदनन्तरं पुनस्तैरेव विभावादिभिः करणै रससाक्षात्कारः ।
एवं सति रतिसाक्षात्कारे यादृशानन्दाविर्भावस्ततोऽपि कोटिगुणितानन्दाविर्भावो रस-
साक्षात्कारे ; एतदेवाह—वहिरिति । सत्यति रतिसाक्षात्कारे यादृशसुखानुभवः, एवं
पूर्वस्मिन्ननेकपदार्थविषयका (७) ये ये सुखानुभवा आसन्, तेभ्यः सर्वेभ्यः सकाशात् कोटि-
कोटिगुणाधिको यो रसदशायामानन्दानुभवस्तस्माज्ज्ञातो यच्चमत्कारस्तद्विशिष्टं सुखं रस
इति रसलक्षणम् । अथ कोऽसौ चमत्कार इत्याकाङ्क्षायामाह—यथा वहिर्वस्त्वनामनेकेषां
मध्ये कस्यचित् सर्वोत्कृष्टाङ्गतवस्तुनो दर्शनान्नेत्रस्य चमत्कारो जायते, तत्र चमत्कार-
पदार्थो नेत्रस्य स्फारतरूपः, तथैवात्राप्यन्तर्वस्तूनां मध्ये रसतादशायां कस्यचिदद्भुतसुखस्या-
नुभवाज्ज्ञाता चित्तस्य स्फारतैव चमत्कारः । चमत्कारि सुखं कीदृशं भवेदित्यपेक्षायां
विशेषणमाह—वहिरिति । रसस्योदयदशायां वहिरिन्द्रियाणामन्तरिन्द्रियाणाञ्च रसानुप-
योगिपदार्थमात्रे यो वृत्तिरूपो व्यापारस्तस्य रोधकं प्रतिशन्धकमित्यर्थः ।—तथा च रस-
साक्षात्कारे कारणभूतविभावादेरभानं, न तु तदानीमिन्द्रियाणां पदार्थान्तरस्य ज्ञान-
जनने सामर्थ्यमस्तीति भावः । तदेव पुनर्विशेषणान्तरेणाह—स्वकारणेति । स्वकारणादि
विभावादि, (८) तस्य संश्लेषि,—तथा च विभावादिसहितस्यैव रसस्य साक्षात्कारो जायत
इत्यर्थः । यथैकमेव दधि वस्तु क्षितामरिचकूपूरादिनानावस्तुमिलितं सद्रसालास्यं भवति,
तस्यास्वादनकाले चित्ररसस्य प्रत्यक्षो भवति, तथेत्यर्थः ।

अयन्त्विति—अयं रस उत्तमप्रकृतीनामप्राकृतानामनुकार्याणां भक्तानाम् । ननु

(८) रसस्य स्वरूपलक्षणं तटस्थलक्षणञ्च दर्शितं टीकाकृताऽस्वादस्वभावसूचनेन
विशेषणप्रपञ्चयानेन च । एवंविधेषु स्थलेषूपमानद्वारा विशदोक्तिर्यं विना नान्या गतिः—
सैव टीकायां दर्शिता । 'रसे सारश्चमत्कार' इति चमत्कारस्यैव प्राधान्यम् । दर्पणादिषु
निवस्त्वेष्वस्यैव 'अलौकिकचमत्कारप्राणः केष्वित् प्रमादभिः । स्वाकारवदभिन्नत्वेना-
यमास्वादयते रसः ॥' इत्यादि वाक्येन परामर्शो विहितः । चमत्कारोति—चमत्कारस्या-
प्राकृततैव बोधयित्वा ।

(७) एषोऽपि सार्वत्रिकः पाठः । स च 'विशेषणमात्रप्रयोगो विशेषप्रतिपत्ता'विति न्यायेन समाधेयः ।

(८) एवं (ग) (ङ) पुंलकयोः । अन्यत्र 'स्वकारणं विभावादि' इति पाठः ।

सामाजिकानामेव—तेषां सर्व्वरसाभिव्यक्तिशाल्येक एव पूर्व्वोक्तः कश्चना-
स्वादकन्दश्चेतोधर्मविशेषः स्थायी । तत्र युक्तिर्दृश्यिष्यते ।

रसस्यानन्दधर्मत्वादेकध्वं, भाव एव हि ।

उपाधिभेदान्नानात्वं, रत्यादय उपाधयः ॥ (ठ) ७१ का

रत्यादयः स्थायिनः । यथा नानाविधशरावसलिलतारतम्येऽपि तरणि-
विश्वप्रतिविम्ब एक एव, तथोपाधिगत एव भेदः, नानन्दगतो रसस्य (९) ।
उक्तप्रकारेषु स्थायिषु कश्चिदुभयनिष्ठः, कश्चिदेकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च । तत्र
रत्यादिरुभयनिष्ठः, जुगुप्साऽदिरकनिष्ठः, क्रोधादिरकनिष्ठो द्विनिष्ठश्च—इत्यनु-
कार्याणामेव, सामाजिकानामेक एवेत्युक्तत्वात् (ड) ।

यथा रत्यादीनां भावपूर्व्वरागादिरूपो नानाविधपाक उक्तस्तथा रसस्याधिकस्य पाकान्ना-
विधत्वं कथं नोक्तं, तत्राह—रसस्येति । आनन्दधर्मत्वाच्चरमानन्दरूपत्वादेकध्वमेक-
विधत्वम् । यथा सितोपलायाः पाकान्तरं नास्ति, यथा वा महारागस्यापि चरमानन्दत्वेन
पाकान्तरं नास्ति, तथैव रसस्यापि । अत्रैकस्य रसस्य न नानाविधत्वं ज्ञेयम् । भाव
इति—नानात्वं प्राप्नोतीति ज्ञेयः । 'यथा नानाविधशरावे' त्यादिपाठः काचित्को न
सर्व्वसम्मतः ।

(ठ) यथैक एवाकाश उपाधिभेदात् घटाकाशपटाकाशादिसंज्ञया पृथक् पृथ-
गुल्लिख्यते, तथैक एव रस आलम्बनोद्दीपनादिनानाविधोपाधिभेदेन कदाचिच्छृङ्गारतया
कदाचिद्दोरत्वेन कदाचित् करुणाख्यया वा व्यवह्रियते । एवमेव रसानन्दतत्त्वसिद्ध्यर्थितपरि-
भाषायां रतेर्गौणीमुख्याभेदेन संगमनम् । आनन्दस्तु सर्व्वत्रैव समानलक्ष्णा समानानुभव-
प्रकारश्च—अतो वस्तुगत्या भिन्नसंज्ञत्वेऽपि न स्वरूपतो भिन्नता ।

(ड) सामाजिकानां प्रपञ्चे तत्तद्भावप्रपञ्चस्य न वस्तुतोऽनुभूतिः, अपि तु ततो
जातस्याखण्डस्वरूपस्यानन्दस्यैवास्वादः । अनुकार्याणां शृङ्गाररसभाजां कदाचित्
सम्भोगः, कदाचिद्विप्रलम्भः, कदाचिन्मानः, कदाचिद्विन्ता वैक्लव्यं दैन्यं वा—तदुप-
सृञ्जानानां सामाजिकानामेक एव आनन्दः सर्व्वत्र । एवं वीराङ्गतादिविचित्रेषु रसेषु । न
चात्र सामाजिकबोधोपलक्ष्यमेवालङ्कारिकस्य शास्त्रमिति कृत्वा रसानां भागकल्पना
विस्तरेण विचारादिश्च निन्द्यते । 'प्रयोजनमनुद्दिश्य न मन्दोऽपि प्रवर्त्तते' इति
न्यायादत्रापि विश्लेषणमुखेन सामाजिकानां बोधोद्घाटने सौकर्य्यमृद्दनीयम् । अथमाशयो

(९) एष पाठः (क) (न) पुस्तकयोर्नास्ति—टीकाकदम्बस्य मूलान्तर्गतत्वे सन्दिह्यते इति प्रतीयते ।

प्राकृताप्राकृताभासभेदादेष विधा मतः ॥ ७२ का

एष रसः प्राकृतो लौकिको मालतीमाधवादिनिष्ठः, अप्राकृतः श्रीकृष्ण-
राधाऽदिनिष्ठः । आभासस्वनौचित्यादिप्रवर्तितः । स चाभासस्त्रिविधः
प्रसिद्धकविमसिद्धभेदात् । आद्यः प्राक् प्रसिद्धिमात्रोपहतः, न तु सम्पत्-
त्यमानः ; स च रसाभासो भवन्नपि रसपोषकः—यथा नन्दनसम्बन्ध-
प्रसिद्धौ मालत्या माधवे रतिपुष्टिरिति प्राकृते, अप्राकृते तु शिशुपालसम्बन्ध-

प्राकृतेति—प्राकृते रस एव नास्ति (८), तदपि यत्तैविध्यमुक्तं तत् परमतानुसारेणेति
ज्ञेयम् । प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता एव ;—यतोऽत्र कृमिविड्भ्रमस्तान्निष्ठेषु
प्राकृतनायकेष्वतिनन्दरेषु रसो न भवति, विचारतो विभाववैकल्यात्तद्विपर्येतं घृणामयं
वैरस्यमेवोत्पद्यते, तत्रैव रसं वर्णयन्तीत्यर्थः । अतएव ग्रन्थकारेणापि प्राकृतविषय
एकमपि पदं नोदाहृतं, किन्त्वप्राकृत एव सर्वाणि पदान्युदाहृतानीति ज्ञेयम् । प्रसिद्धेति
—रुक्मिण्या सह शिशुपालस्य सम्बन्धो लोकानां प्रसिद्धिमात्रेणोपहतः भ्रान्तानां
प्रतीतिविषयः, न तु सम्पत्त्यमानः—स सम्बन्धो न तु सम्पन्नो भविष्यतीत्यर्थः । अतः
शिशुपालस्य रुक्मिण्यां रती रसाभास एव । एवं परोऽरमणीषु पुरुषस्य रतिरपि
रसाभास एव, प्राकृतविषयत्वात् ।

यद्भ्रसानामष्टधा विभागः कृतस्तदनुभावादिवहिः प्रकाशकक्षामवलम्बग्रातुकार्याणां नायका-
दीनां बहुत्वमनुदित्य, न तु रसस्वरूपस्यानन्दस्वेडकृत्येत्या वा भेदेन । रसात्मवादिना-
मनुभवसाक्षिकानन्दस्य तदानीं वेदान्तरस्यशून्यत्वेनालौकिकचमत्कारवत्तया च न
भेदकल्पना सम्भवतीति तत्त्वम् । प्रकाशदर्पणकदादयो वाऽमेतन्मतपोषका अपि सामा-
जिकानामेक एव रस इति न स्फुटमभिदधति । तत्रेहमपि तदभिप्रायविलसितं सम्भवि यत्र
खलु सर्वेषां रसानामानन्दमात्रा आनन्दप्रकृतिश्चेका, बीभत्सजगुष्ठाऽदिषु शृङ्गार-
कल्यादित उपलब्धेः पृथक्त्वस्य निक्षेप्तुमशक्यत्वात् । वयन्तु सम्भावनामप्येतादृशीं न
बहु मन्यामहे, कारणञ्च तत्र प्राक् प्रदर्शितमेव । न खलु वहिरावेष्टनभेदेन आन्तरानन्दस्य
स्वरूपभेदः कल्प्यः—एवमप्याधुनिकाः प्रतीत्याः काव्यतत्त्वविदः । (Cf. the views of
B. Croce, Spingarn, Henderson and others).

(८) प्राकृते रस एव नास्तीति हि सम्प्रदायविदः, तन्मते श्रीकृष्ण एव रसः सम्भवी,
नलितरस्मिन् प्राकृतजने । मतमेतदालङ्कारिकमतानुसारि नेति टीकास्तैव सूचितम्—
वस्तुतस्तु रसात्मवेदिनो ग्रन्थकृतः प्राकृते रससत्त्वमपक्रोतुं न शक्नुवन्तीति सर्वैर्ज्ञायत एव—
तथापि स्वसम्प्रदायमतरक्षणमिधेन चातुरोजालजृम्भणम् । सान्त्वानां जीवनामनन्तता-
ज्ञानं तदेव जागर्ति यदेव ते रसास्वादनसुलभमानन्दमुपभुङ्क्ते, अतः कथन्नेषामनधिकारः

प्रसिद्धौ श्रीरक्षिण्याः श्रीकृष्णे रतिपुष्टिः । कृत्रिमस्तु नन्दनं प्रति मालती-
वैशधारिणी मकरन्दस्य वास्यप्रकटनादिः । सिद्धस्वनौचित्यप्रवर्त्तित एव—
अनौचित्यञ्चैकस्या अनेककान्तनिष्ठत्वं (ण) ; यदुक्तम्—

कृतश्चानवसर इति प्राकृतानामस्माकं न ज्ञानगोचरम् । यत् अन्यकारेण प्राकृतविषय
एकमपि पदं नोदाहृतमिति क्त्वा तस्य प्राकृते रसास्त्वकल्पपचाङ्गीकरणं न तत् सम्बन्ध,
अपि तु वैदग्ध्यमात्रमेव—यतोऽत्र ग्रन्थे श्रीकृष्णलीलान्तमेव वर्णनीयमुदाहरणच्छेनेति
ग्रन्थकृतो हृद्गतो भावः—अतोऽत्र प्राकृतचरितवर्णनमप्रासङ्गिकमित्येव तस्य वर्णनं,
न तु कारणान्तरेणेति । प्राकृताग्रयस्य रसस्य सत्तामपह्नवतां वैष्णवालङ्कारिकाणामियं
हि श्रेणी—यत्र प्राकृतचरितमुपजीव्य ह्रीतरेषामालङ्कारिकाणां मते रसो वर्त्तते, तत्र
वैष्णवाणां मते रसता न जातु सम्भवति । यत्र तु परोऽपरमणीरतिस्थले वैष्णवानां मते
रसस्येतरथवच्छिन्ना सत्ता, तत्रालङ्कारिकचक्रवर्त्तिन इतरे रसस्याभासत्वेन स्थितिसुपपाद-
यन्ति । प्राकृते रसविकृतिमसहमानानां रीतिर्युक्तिश्चानन्दचन्द्रिकायामित्यं लक्षिता—
'ननु तर्ह्येतत्तत्तत्तत् प्राकृतनायिकासु दमयन्तीमालत्यादिष्वप्यप्राप्तमिति चेदिष्टापत्तिरेव । 'रसो
वै सः' 'रसं ह्येवायं लब्ध्वाऽनन्दी भवती'त्यादिश्रुतिप्रतिपादितस्य साक्षाच्चिदानन्दघनस्य
रसस्य विवृतिर्भवदादिभिरप्राकृतीर्भगवत्प्रेयसीरालक्ष्यैव कृता । तत्र सुहृद्भिः कविभिर्न हि
प्राकृतादिषु पिश्रिताऽष्टग्विम्बजराभरणैर्मतीषु स्त्रीषु स रसः पर्यापयिष्यते, तर्हि वयं
किं कुर्मः ? तथा ह्युक्तां रसपक्ष्याख्यायाम् (भागवते १।१।१)—'तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवये
सुहृन्ति यत् सूरयः । तेजोवारिन्ददां यथा विनिमय' इति । य आदस्य रसस्य ब्रह्म तत्त्व-
मादिकवये भरताय तेने । यत्र रसतत्त्वे कवयः कायकृतो सुहृन्ति, अभेणालक्ष्येऽपि
प्राकृतरसलक्षणस्य सङ्गमनात् ।... इत्यादि । कविकर्णपूरचरणास्तु प्राकृतेऽप्याश्रये रसस्य
सत्तामितरालङ्कारिका इव स्वीकुर्वन्ति, परं तेषामपि मतेऽप्राकृताग्रय एव मुख्यो रसः ।
टीकाकृतो गोखामिचक्रधुरीणा एतदपि न सङ्गन्ते, 'प्राकृते ये रसं मन्यन्ते ते भ्रान्ता
एवे'त्यादि कटाक्षेण सूचयन्तः स्वमाश्रयं मतदातृमेव वाञ्छन्ति । अप्राकृताग्रयस्य
रसस्याभासतापचस्तु वयमितरत्रालोचयिष्यामः । 'प्राकृते रस एव नास्ती'ति तु श्रोतु-
प्रासमास्फालनं भक्तिशास्त्रव्याख्याने यथाकथञ्चित् औचित्यमावहतु, न तु कान्तासम्मिततया
उपदेशयन्नि काव्ये तदाश्रितालङ्कारिकवचःप्रपञ्चे च तस्योपयोगः । अत्रेदमवधेयम्—अति-
गहनस्वरूपे रसे प्राकृताग्रयतापचस्तत्त्वास्वादादुपचतरकदाचिदधिरोहजिरपाकसु' सुशक
एव, इति वैष्णवगोखामिमतस्याभ्रान्तताऽस्त व्यवहारिके प्रपञ्चरूपे न तस्य प्रयुक्तिर्जनान्-
प्राकृताश्रितानि कालिदासादिकृतकाव्यानि प्रत्याहरिणो विधातेष्वलं तस्य सम्बन्धपरिग्रहेण ।

(ण) अनौचित्यम्—'औचित्यं रससिद्धस्य स्थिरं काव्यस्य जीवनं'मित्यौचित्यमेव
प्राक् सर्वत्र गम्यते । पशुगतस्तिर्हस्यटपुरुषगतप्रीतेर्वा न कदापि कान्तासम्मितशोपदेश-

‘यद्यप्ययं रसाभासः परोद्वरमणीरतिः । Rasasudhakara ?

तथापि ध्वनिवैशिष्ट्यादुत्तमं काव्यमेव तत् ॥’ इति

तथापि ‘रसो भावस्तदाभासो भावशान्यादिरक्रमः’ (३५ का)

इत्यादुक्तदिशा ‘आभासोऽपि चमत्कारदशायां ध्वनिभागं भवेत्’ इति ध्वनिमर्यादयैवोत्तमकाव्यत्वं, न त्वनौचित्यरीत्या—इति प्राकृते, अप्राकृते तु परोद्वरमणीरतिरेव सर्वोत्तमतया भूयसी श्रूयते, न तस्या अनौचित्य-प्रवर्तित्वम्, अलौकिकत्वसिद्धेर्भूषणमेव न तु दूषणमिति न्यायात्, तर्कागोचर-त्वाच्च (त) । तथा च—

सर्वोत्तमतेति—शान्तिप्रभृतिपञ्चविधरतीनां मध्ये शृङ्गाररतिः सर्वोत्तमा । सा च रतिर्द्विविधा—स्वकीया रुक्मिण्यादिनिष्ठा, परकीया ब्रजसुन्दरीनिष्ठा च । तयोर्मध्ये परोद्वरमणी श्रीब्रजसुन्दरी तन्निष्ठा रतिः सर्वोत्तमेत्यर्थः । भूयसीति—सर्ववेदेतिहास-पुराणादीनां सारभूते श्रीभागवते आलक्षणेनोक्तं ‘न पारयेऽहंमित्रादौ ‘या मा भजन् दुर्व्वरगेहश्चकलाः संवृत्र’ इत्यादि—तत्रैव ओउहवेणाप्युक्तं ‘या दुस्तान् स्वन-मार्थप्रथञ्च हित्वे’त्यादि । उल्लङ्घनोलमयौ श्रीमद्रूपगोखामिभिरप्युक्तम्—‘अत्रैव परमोत्-कर्षः शृङ्गारस्य प्रतिष्ठित’ इत्यादौ । महाशुभावानां दृश्यश्रयकाद्यादौ परकीया सर्वोत्तमोत्तमतया श्रूयत इत्यर्थः ।

योजित्वं स्वाभाविकम्—प्राकृत एवेदम्, अप्राकृते तु सकललौकिकसीमामतिशयाने परम-पुरुषे न काऽपि निन्द्यानिन्द्यताचिन्ता । अन्यत्र त्वेष विचारो न निहितः—अत्र स प्रदायमता-विष्कारकल्पनामाकाङ्क्षा स निपुणं समाहितः । आभासस्य भेदप्रदर्शनमप्यस्य ग्रन्थकृत आलङ्कारिकमतसामञ्जस्यसाधने निर्व्वन्धं प्रकटयतितराम् । ‘सिद्ध’ रसाभासं विनाऽन्ये भेदा एतैरपरालङ्कारिकैस्तथा समं स्वीकृताः । ‘सिद्ध’ रसाभासस्यात्र वेष्टव्यमतप्रणालीमनुसृत्य चरमरसपक्षे स्थापनप्रयासः स्वस प्रदायमतं प्रति भक्तिकल्पनाकौतुकमुपपादयति । न चैवंकथने स्वमतविरोध औदासीन्यं वा हेतुः, यतश्चमत्कारलक्षणेन काव्यस्य उत्कर्षस्थापना-दामासस्यापि सुख्यत्वेन विपरिणतिर्नात्यन्तदूषणीया । कृत्रिमो रसाभासः निसर्गप्रसवतां गोपसुभ्रवां गोकुलनन्दनस्य च पक्षे न कल्प्य इति न तस्य तद्भेदे निर्देशः ।

(त) परोद्वरमणीरती रसो नु, अपि तु रसाभास एवेति सम्प्रदायविदामालङ्कारिकाणां राहान्तः—‘परोद्वरं वर्ज्जयित्वाऽत्र वैश्याञ्चाननुरागिणीम् । आलम्बनं नाधिकाः सु’रिति दर्पणकृदुक्तेः, ‘एकत्रैवानुरागश्च तिथ्यङ्गोऽपि च । योषितो बहुसक्तिश्चेद्रसाभास-स्त्रिधा मत’ इति प्रतापरुद्रियमतस्थितेः । एवमप्यनर्वाचीनाः सर्वे कण्ठाभरण-कृद्गोनाद्याः, रसशास्त्रविशारदा बहवो रुद्रभट्टभानुदत्तादयश्च । परोद्वरमणीरती रस एव

‘अलौकिकाश्च ये भावा न तांस्तर्केण योजयेत् ।’ इति च । Mahabharata—
Udyoga-Parvan.

व्रजवधूनां कृष्णैकतानमानसत्वेन स्वपतिनिष्ठत्वाभावात्तेषाञ्च माया-
कलिततच्छायाऽनुशीलनेन तदङ्गसङ्गमात् प्रत्युत केवलानुरागमात्रोपाधितया
चेतोरञ्जकतया शुद्धत्वमेव ।

न रसाभास इति वैष्णवलङ्कारिका भक्तिमार्गचारिणः श्रीमद्रूपगोखामिप्रभृतयः ।
कौस्तुभकृत् रसाभासो भवन्नप्यसौ रसपोषक इति सुचिन्तितं स्वसमीहितं प्रकाशयन्नपि
स्वसम्पदायमतदाहं द्राक् निर्वन्धवानिव प्रतीयते । परोद्गमणीरत्याश्रयं काव्यसुत्तमं
काव्यमेवेत्यत्र तु न विभिन्नमतावलम्बिनोरप्येतयोः काऽपि विप्रतिपत्तिः—अनिवेशिष्टमेव
कारणत्वेनोपन्यस्य उभयैरपि तैः गाहासत्तसई-अमरुशतक-शृङ्गारशतक-पद्मावलादि-
स्थितानां पदानां सत्काव्यत्वेनाङ्गीकृतत्वात् । अप्राकृतविषयकपरोद्गमणीरतिपक्षे च
नास्माकं रसोऽसौ रसाभासो वेति निर्वन्धातिशयः, यतः सकलसहृदयहृदयावर्जनकारिणि
रसनिर्व्यासस्वादायमवतारिणि साक्षाद्रसकदम्बे ‘कृष्णस्तु भगवान् स्वयं’मिति भागवत-
संहितोदिते किमनेनालौकप्रपञ्चकलिते इव नृधाविवादशौख्येन । धन्यस्मन्यजीवनानां
गोपाङ्गनानां भगवता श्रीकृष्णेन सह ‘तुन्दाऽरख्ये विहरता सदा रासादिविभ्रमेः । हरिणा
व्रजनारीणां विरहोऽस्ति न कर्हिचित् ॥’ इति स्कन्दपुराणीयोपदेशान्मतादनादयन्तसम्बन्धत्वं,
“काव्यायनि मद्भावे मद्भायोऽगिन्यधीश्वरि । नन्दगोपसुतं देवि पतिं मे कुरु ते नमः ॥”
इति सङ्कल्पमाचेरुयां गोकुलकुमारिकाः । तास्त्रेव कियतीनान्तु पतिभावो हरावभूत् ॥ ...
इति, ‘गान्धर्वरीत्या स्त्रीकारात् स्त्रीयात्वमिह वस्तुतः ॥’ इति च भवतामभिधानात्
‘यातावला व्रजं सिद्धा मयेमा रंस्थय क्षपाः ।’.....“भविष्यामि पतिर्हि वः” इत्यादि
श्रीमद्भागवतदर्शनाच्च भगवतः पतित्वमेवास्तु, ‘या दुस्वयजं स्वजनमार्थपयश्च हित्वे’त्यदि ‘या
मा भजन् दुर्चरगेहशृङ्गला’ इत्यादि तत्रत्याश्रयात् ‘दृष्ट्या केशव ! गोपरागहृतया किञ्चिन्न
दृष्टं मया तेनात्र स्वलिताऽस्ति नाथ ! पतितां किं नाम नालम्बसे’ इत्याद्यभिशुक्तीक्तेश्च
सिद्धमौपपत्यमेवास्तु वा तस्य, नास्माकं काव्यरसरसिकानां किमपि वक्तव्यमवक्तव्यं वा तत्रास्ते ।
‘परमिसमुपदेशमाद्रियध्वं’ निगमवनेषु नितान्तखेदखिन्नाः । विचिन्तु भवनेषु वल्लवीनामुप-
निषदर्थसुलखले निवहम् ॥’ इति तमुद्दिश्य भक्तिप्रकृवलोकनेन भवन्त इव वयमप्योमिति
ब्रूमः । अप्राकृताश्रये उक्तलक्षणाया रतेः “बहु वार्यते यतः खलु यत्र प्रच्छन्नकासकत्वञ्च ।
या च मिथोदुर्लभता सा परमा मन्मथस्य रतिः ॥” इत्यधुनाऽस्मद्विलुप्तवन्धे मुनिनिवन्धे या
प्रशंसनं तथा काव्यस्माकमिष्टापत्तिरिति । केवलं निर्वन्धवर्द्धिर्भवद्भिरानन्दचन्द्रिकायाम्
‘अनन्यश्ररणा स्त्रीया पणहार्था पणाङ्गना । तस्यास्तु केवलं प्रेमा तेनैवा रागिणी मता ॥’
इति शृङ्गारतिलकासम्भवा परोद्गोपपत्योरेव सकलसहृदयहृदयसाक्षिको रसनिर्व्यासा-
खादो दृश्यते’ इति यदस्मादाश्रयमनाविष्कर्वद्भिरिव कथयद्भिराहोपबुद्धिका सचिता, यच्च

अत्र रसग्रन्थे काव्यमधिकृत्यैव विचारः (थ) । काव्यं दृश्यं अव्यञ्च ।
दृश्ये शब्दोपात्ता विभावादयोऽभिनेयाश्च या अभिनेयाश्च याश्च, अव्यञ्चे केवलं
शब्दोपात्ताः । कुतोऽनानुकार्यगतो रसः ? (१०) नापुनरनुकर्तृगतः, तेषां

सामाजिकानां रसोत्पत्तौ प्रकारमाह—अभिनेयाको नटस्तदाश्रयाः—एवं भावद्वाव-
कटाच्चादयो नटानामभिनेयास्तदाश्रयाः । अनुकार्येति—अनुकार्याणां भक्तानान्तदानीं
तत्राविशमानत्वात् नाव्यदर्शनात् पदश्रवणाच्च तदानां कस्य रसो भविष्यतीति पूर्वपक्षः ।
अनुकर्त्ता नटः, नापि तज्जतो रसो भवति । ननु कस्यचिद्दृश्यरथवेष्टधारिणो नटस्य एवं

‘नातौव सम्मतत्वाद्भरतमनेर्भूतविरोधाच्च । साहित्यदर्पणीया न गृहीता प्रक्रिया प्रायः ॥’ इत्य-
यथा भरतमुनेर्भूतविरोधमप्राकृतनायकाश्रितरत्नादिविषयं दर्पणेऽनालोचितमसूचितमपि
भवतुकृतायां नाटकचन्द्रिकायां प्रकटोक्तुर्जङ्गिरनर्थकन्तदुपरि कलङ्कपङ्कलेपश्च कृतः, न तत्
सर्व्वसहत्वसौजन्यप्रथितनानां वैष्णवानां भवतां यशस्करमिति मन्यामहे । प्राकृतविषयक-
परोदरमणोरतावाभासतैवेत्यस्माकमालङ्कारिकसद्ग्राह्यानां मतं, कौस्तुभकृदपि भवानस्मत्-
सपक्ष एव । तत्र युक्तिश्चानौचित्यमेव मूले निहितं, तच्चानौचित्यं सहृदयसामाजिक-
व्यवहारतो ज्ञेयम् । उत्तमप्रकृतिप्रायत्वे परोदरमणोरितिः समाजगर्हिता, तच्चेष्टितस्य
काव्यनाट्यगतत्वेनोपादेयतयाऽस्यादने ‘यदधर्मेकृतः स्थानं सूचकस्यापि तद्भवेत्’ इति
न्यायात् सभ्यानामपि तद्रपापक्षेवैधर्म्यस्यार्शोऽवश्यम्भावी । यत् ‘प्राकृते रस एव न स्ती’ति
साटोपमाश्रयाविष्कारस्तत् भक्तिशास्त्रसिद्धं, न काव्यतत्त्वोपयोगीति प्रागेव प्रतिपादितवन्तो
वयम् । अत्रालङ्कारशास्त्रे काव्याखादङ्गारसाधनमेव मताविष्करणं साध्यमिति न कटाच-
पातः, परं भक्तिशास्त्रमृत्तिशास्त्रयोर्ध्याऽधिकारभेदो भवद्भिराविष्कृतः, एवमपि काव्य-
तत्त्वतोऽत्र साद्ग्राह्यिकरसतत्त्वस्य भेदाविष्करणं नान्याय्यमिति । अतएव रसस्यात्र ग्रन्थे
त्रिधा विभागो ग्रन्थकृतां वैचक्षण्यं द्योतयतितराम् । ‘अप्राकृते तु’, इत्यारभ्य स्थितस्य ‘तर्का-
गोचरत्वाच्चेत्यन्तस्य मूलगतस्य सन्दर्भस्यानन्दचन्द्रिकायामुद्धारः कृतश्चक्रवर्त्तिचरणैः ।

(थ) एष एव प्रकृतः ग्रन्थः आलङ्कारिकनिवन्धे रसतत्त्वनिर्द्धारण इति निपुणं साशय-
सूचनं स्वसम्प्रदायिनः प्रति ग्रन्थकृत इत्यस्माकं स्थूलतः प्रतिभानम् । ‘शास्त्रं काव्यं शास्त्र-
काव्यं काव्यशास्त्रश्च भेदतः । चतुःप्रकारः प्रसरः सतां सारस्वतो मतः ॥’ इत्याद्यभियुक्त-
तमदर्शितभेदतः भक्तिसुत्वाद्गुपदेशकृतो निवन्धवन्मान्दखातः रसालम्बनजीवितस्य वाक्य-
कदम्बकस्य वैशिष्ट्यमनुमीयते । यद्यप्यत्र ग्रन्थे आदिमकिरणे काव्यप्रयोजनप्रदर्शनावसरे
‘यशःप्रभृत्येव फलं नास्य केवलमिष्यते । निर्माणाकाले श्रीकृष्णशुणलावण्यकेलिषु ॥ चित्त-
स्याभिनिवेशेन सान्द्रानन्दलयस्तु यः । स एव परमो लाभः स्वादकानन्तयेव सः ॥’ इति

शिक्षाऽभ्यासप्रकटनमात्रकौशलेन स्वादकत्वाभावात् । यदि तु विगलित-
वेद्यान्तरत्वमनुकर्तृणामपि दृश्यते, तदा तेषामपि सामाजिकत्वमेव । अनु-
करणन्तु संस्कारवशादेव जीवन्मुक्तानामाहारविहारादिवत्—तेन सामाजिका-
नामेव रसः । (द) ।

हन्मन्देशधारिणो नटस्य च लोके रसोत्पत्तिः श्रूयते, तत्राह—यदौति । ननु नटस्य
सामाजिकस्य रसानुभवकावे विगलितवेद्यान्तरत्वात् कथन्तस्यानुकरणं सम्भवति, तत्राह—
संस्कारवशादेवेति ।

भक्तिसुक्तिदत्तश्चापि काव्यस्य प्रयोजनत्वेनोक्तं तच्चातिरिक्तमेव, न सर्वस्य तदेकान्तिकतथेतर-
व्यवच्छिन्नतया वा सम्भवतीति स्मरणीयम् । एवमेव धर्ममोक्षशास्त्रप्रतिषिद्धेऽनुरागिणि
वैश्याजनावलम्बिनि भावानुबन्धे रसत्वं काव्योपयोगीति नोत्थयं वचः ।

(द) रससङ्गावे 'प्रमाणसर्वव्युत्पत्तौ'—स च सामाजिकानामेव केवलं सम्भवति ।
अतएव रसो नानुकर्तृगतः, नाप्यनुकार्यगतो वा, परमुपलब्धगत एव । निखिलजगत्-
स्थितिकतो धर्मस्थेवास्याप्यास्वादनमेव जीवनं सेवनं भोगो वा, स एवेह परः पदार्थः ।
तथा च कश्चिदाधुनिकः प्रतोच्यमनस्तत्त्वकोविदः—

[Cf. in another context. 'Religion is neither an act of knowledge
nor a rule : it is a life, it is an experience ; and this life has its source
in the deepest part of our being, viz. feeling. We cannot proceed
through knowledge of religion to religion—this latter is an original fact.
—Emile Boutroux in *Science and Religion in Contemporary Philosophy*,
translated into English by Jonathan Nield (1909.)]

स च रत्नादिवासनां विना नोत्पद्यत इति प्रागेवावोचाम । त एव सामाजिकधुर्या
ये कविप्रतिभासमुत्थापितकाव्यहारेण ब्रह्मास्वादसहोदरस्य रसास्वादस्य विषयिणो जायन्ते ।
सामाजिकहृदयेष्वेव कविवाक्याणि वद्वसंस्काराणि सफलानि च जायन्ते । केचिदाधुनिकाः
पाश्चात्यकाथाप्रबुद्धयः आप्तवाच इव सामाजिकमन्यत्वमेव कवेः स्वप्रतिभोद्भूतं चरमं
लक्ष्यं मन्यमाना एवमुद्घोषयन्ति—

[Cf. Spingarn—(*Creative Criticism*) (p.43) :—The identity of genius
and taste is the final achievement of modern thought on the subject of art,
and it means that fundamentally in their most significant moment, the
creative and the critical instincts are one and the same].

यद्रसोऽप्राकृतगतोऽप्युपभोग्यस्तद्व्यक्तमुक्तं मूलेऽत्र वृत्तिप्रतीके—तथाहि नटेनानु-
क्रियमाणेत्यादनन्तरसन्दर्भः ।

तथाहि नटेनानुक्रियमाणानुकार्यचरितदर्शनश्रवणजनितचमत्काराति-
शयेन विगलितवेद्यान्तरतया तदेकस्फूर्त्तिमनाथेन अद्भुतमिदं रामसीतयो-
रतिकलाकौशलम्, अद्भुतमिदं रामरावणयोर्युद्धम्, अद्भुतमिदं प्रेतरङ्गादि-
विचेष्टितम्—इत्यादिना सर्वेष्वेव रसेषु—

रसे सारश्चमत्कारी यं विना न रसो रसः ।

तच्चमत्कारसारत्वे सर्वत्रैवाद्भुतो रसः ॥ (घ)

इत्यादिदिशा चमत्कारपूर्वकमद्भुतत्वातिशयस्फूर्त्तौ सम्यङ् मिथ्या-
संशयसादृश्यप्रतयातिरिक्तेन प्रतयविशेषेण चित्रोत्कीर्णाभिरूपप्रतिसाद्वि-
ष्विव 'इमे रामसीते', 'रामोऽयं सीताशोककीर्णः', 'रामरावणावेतो',
'व्याघ्रोऽयं जनोपप्लावकः', 'शमशानमिदं शवसमूहान्धमांसाद्यशनमत्तोऽक्षत-
पिशाचादिनृत्तसङ्कुल'मिति कृत्रिमेष्वपि तेषु विभावादिव्यकृत्रिमवत् प्रतीय-
मानेषु स्वगतरसवासनाद्यौतरजस्तमस्तया (घ) स्वच्छतरेषु तेषां चेतःस्वेक
एवानन्दो जायते । न तु तेषामेकस्मिन्नेव चेतसि रतयादयः सर्वे स्थायिभावाः

सनाथेनेति—रसोपयोगिविभावादिव्यकृत्तिसहकृतेन क्रियमाणानुकार्यचरितदर्शनश्रवण-
जनितचमत्कारातिशयेन हेतुना सर्वेषु रसेष्वद्भुतातिशयस्फूर्त्तौ सत्यां सम्यङ् निश्चयः ।
तथाच निश्चयमिथ्यादिप्रत्ययातिरिक्तेन केनचिदनिर्वचनीयप्रत्ययविशेषेण हेतुना
कृत्रिमेष्वपि विभावादिव्यकृत्रिमवत् प्रतीयमानेषु सत्सु सामाजिकानां चेतःस्वेक एवानन्दो
जायत इत्यन्वयः । तेषामिति—उत्साहशोकविस्मयादीनां परस्परविरुद्धानां युगप्रदेकत

(घ) रसस्थालौकिकशर्मित्वं चमत्कारप्राणत्वञ्चोपलब्धं प्राचीनमतोद्धारपुरःसर-
मेवमभिधानम् । न तावद्भूतपदेनात्र पारिभाषिकतन्नामकरसविशेषस्य ग्रहणं, यतः
सर्वेष्वेव नवसु रसेषु स एवाद्भुतापरपर्यायश्चमत्कारकारी कोऽपि पदार्थो वरीवर्त्ति ।
रश्मिष्विव वक्तात् गृहीताऽसक्यनोटत्तिरलौकिकत्वोपलब्धितुमुद्भूतानां सान्द्रानन्दतत्त्व-
मुपैति । एतदेव रसस्य रसत्वम्, एतावतो च तस्य रस्यता ।

Cf. Longinus—*On the Sublime* (Translated by Dr. Saintsbury in
his *Loci Critici*)—"What is out of the common leads an audience not to
persuasion but to ecstasy....." *"I should certainly lay it down that there is
nothing so eloquent as real passion standing, where it ought, in enthusiastic
afflatus of inspired madness and filling the phrase with a sort of Delphic
rapture."*

सन्ति, तेषां परस्परविसदृशानां युगपदेकत्र स्थितेरभावात् । नापि यत्थादेशेतसि रतेः स्थायित्वं, न च शमिनान्तेषां भयशोकादिसत्ता—अपि तु सर्वैरसचमत्-कारग्राहक एक एवास्वादकन्दः कश्चन चेतोधर्म इति—अतो भयानक-वीभत्सादेः काव्यनाट्ययोरेव रसता, न लोके (न) । अतएवोक्तम्—

स्थितेरभावात् । दोषान्तरमप्याह—नापीति । यतिनां सन्न्यासिनाञ्चित्ते सर्वत्र समदृष्टा निर्भिकारत्वेन भयशोकादिस्थाधिभावानामसम्भवात्तेषां रसास्वादो न स्यात्—इति तु परमतानुसारेणैवोक्तम् (न) । वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेन चित्तस्य कठोरत्वाद्रसास्वादेऽधिकार एव नास्ति—‘तथाचोक्तन्तृतीयस्कन्धे—‘तच्चापि चित्तवर्द्धिं शनैर्कैर्भियुङ्क्ते’ इत्यादिना चित्तस्य वर्द्धिशक्त्या महाकठोरत्वमुक्तम् ।

स्वागतरसवासनेति—एतदेव सुखानुपकरणं रसस्फूर्तिसमाधौ—कलन्तु सर्वत्र समान-लक्ष्णाऽन्तमय इव कश्चनानन्दकन्द इति सारस्वतसारानां धन्यम्मन्यानामनुभूतिः । रसस्फूर्तिश्च सा नास्तिवाश्रया वासनास्थितत्वात्, न तु गगनकुसुमगन्धीपलब्धिप्रवृत्तिवत् कल्पनाकलिता-ऽसत्वाश्रयेति वेदितव्यम्—अत्रैव भावनामुक्तिवादिनां भट्टनायकादीनां मताद्वक्तिवादिना-मभिन्नवगुणपदादीनामालङ्कारिकोपजीव्यानां मतस्य वेलक्षणम् । एतामेव रसस्फूर्तिमभि-लक्ष्य श्रीवाग्देवताऽवतारस्य मम्मटभट्टस्य रसस्वरूपनिरूपणे माधुरीमयी सन्दर्भस्ति—‘पुर इव परिस्फुरन् हृदयमिव प्रविशन् सर्वज्ञो नमिवालिङ्गन्नन्यत् सर्वमिव तिरोदधदि-’त्यादि । इदानीन्तनानुभूतिसंवेदाऽनोतानुभवप्रत्यभिज्ञास्मृतिजडिता वा स्वगतरसवासना-ऽधुनिकेरेपि प्रोच्यकोविदेः सामाजिकसंस्कारोदोषकनाकल्पे स्वीक्रियते स्मर्यते च ।

(Cf.—Impressiveness consists in greater intensity of present feeling and in taking a strong and permanent hold of the memory.—Bain —. *Rhetoric and Composition*. Part I. p. 258)

(न) रतिहासप्रमादीनां लोकेऽनुभूतानां स्वत एवानन्दः सम्भविता, काव्ये नाट्ये च निहितानां तेषामानन्दोत्पत्त्यन्तर्भावोदोषकत्वञ्च वर्द्धितेतराम् । भयानकवीभत्सादितो लोके वैरस्यं विमुखीभावश्च प्रायः सम्पद्यते—तथाहि स तावदल्पसंख्यो मानवसङ्घः यः सर्वेदमनो भरत इव न्दगेन्द्रपोतेन चिक्रीडिषुः—‘जिंभ रे सिंहसावध्या जिंभ दंताइ’ दे गणइसस’ इत्यभिदधन्तरानन्दं विन्दते । अत्यल्पाश्च योगिसिद्धसाध्यगत्यात्मकास्ते ये प्रेतरङ्गसङ्कले श्रृंगारान्त्यवेऽमन्दमानन्दसन्दोहमुपभुञ्जते । काव्ये नाट्ये च तेभ्य एव भावेभ्य आनन्दोत्पत्तिरिति न किमपि चित्रम् । पुरःस्थात् वर्त्मसन्नाहवतो वीराङ्गमेव जायते, चित्रार्पितारम्भात्तस्मादानन्द—इति विश्वजनीनाऽनुभूतिरेवात्र निदर्शनम् । यत्तु ‘अथौ नाच्ये रसा’ इति, तदुपलक्षणं, काव्येऽपि नाच्यमाने ते—उभयत्रापि नवमः श्रान्ताख्य

‘अष्टौ नाट्ये रसाः स्मृताः ॥’ Kavyaprakasa—under Ullasa V.

नाट्य एवाष्टौ, लोके तु शृङ्गारादीनां कियतामेव, पूर्वोत्तरसलक्षणा-
श्रयत्वात् ।

अथ नाट्यरसानां भेदेषु शृङ्गारस्यादित्वेन समुचितेऽपि प्राङ्निर्देशे
सविशेषवर्णनीयत्वात्, अलौकिकत्वेनैव प्रतिपादनीयत्वाच्च पञ्चादेव निरूपणं
करिष्यते । सम्प्रति वीरक्रमेणाह—तत्र च प्राकृताप्राकृतत्वेन आपितेऽपि
भेदेऽप्राकृतमेवोदाहरिष्यामः (प) ।

अप्राकृतोऽपि द्विविधः प्रत्यालम्बनभेदतः ।

सजातीयं विजातीयं प्रत्यालम्बनमिष्यते ॥ ७३ का

तत्र विजातीयालम्बनोऽप्राकृतवीरो यथा—

गुणं कर्णाकुष्ठं करकिशलयं तूष्णिखरे

धनुश्चक्रीभूतं निपतदिषुहृन्दं तत इतः ।

अथेति—यद्यपि शृङ्गाररसस्य परमसुखत्वेनादौ तस्यैव निर्देशः समुचितः, तथापि
तस्याङ्गानामतिवाहुल्येन पञ्चान्निरूपणं भविष्यति । सम्प्रति सूचीकटाहत्यायेनादौ
वीरादिरसवर्णनमेवाह—तत्र चेति ।

गुणमिति—जरासन्धस्य युद्धे देवसमूहे श्रीकृष्णस्य युद्धलाघवं पश्यति सति श्रीकृष्णस्य
भुजवैर्यञ्जयति । युद्धलाघवमेवाह (I) —यदा देवानां गुणे दृष्टिस्तदा कर्णनिकटे सर्वदेवा
गुणं पश्यन्ति । यदा तु दक्षिणे करे दृष्टिस्तदा सर्वदेव वाणग्रहणार्थं तूष्णे कर-
किशलयम्पश्यन्ति । यदा तु धनुषि दृष्टिस्तदा सर्वदेवतस्ततो निपतितान् वाणसमूहान्
पश्यन्ति । यदा विपक्षसमूहे दृष्टिस्तदा सर्वदेव तान् भूमौ निपतितान् पश्यन्ति ।

इति तु दर्शितमेवास्माभिः । ‘वस्तुतस्तु तेषां ज्ञानित्वेनेत्यादि’ टीकायां यच्चक्रवर्त्तिचरये-
रुक्तं तत् ज्ञानयोगतो भक्तियोगस्य श्रेयस्त्वदर्शनाय—निर्विकल्पज्ञानसमाधिमादधाना
चरमानन्दं नास्वादयन्तीति तु तत्त्वतो रिक्तं वचः ।

(प) अप्राकृतमेवोदाहरिष्याम इति—सर्वेषां लक्ष्याणामत्र श्रीकृष्णचरितनिष्ठत्वात्,
न तु तावत् ‘प्राकृते रसो नास्ती’ति हेतोः । तच्च ‘प्राकृताप्राकृतत्वेन आपितेऽपि भेदे’ इति
प्रतीकात् सुस्पष्टमेव ।

(II) एवं (ग) (क) पुस्तकयोः पाठः । “सर्वदेव वाणाक्षिपार्थं गुणं कर्णाकुष्ठं पश्यन्ति । यदा नृणे
दृष्टिस्तदे”त्यादि पाठः (क) पुस्तके, “यदा करकिशलये दृष्टिस्तदे”त्यादि (ख) पुस्तके, (ङ) पुस्तकेऽव-
संशोऽंशतः पतितः ।

रिपून् भूमौ सुप्तान् कलयति समं देवनिकरं

जरासन्धस्याजौ जयति भुजवीर्यं सुरभिदः ॥ १

अत्र प्रकृते उत्साहः स्थायी—स च द्विनिष्ठः । आलम्बनविभावो जरा-
सन्धस्य च कृष्णः । उद्दीपनमन्योन्यशीटीर्यादि । अनुभावो वाणवर्षणे
हस्तलाघवम् । व्यभिचारी गर्वीयताऽमर्षचपलताऽदिः । एतैः परिपुष्टः
स्थायी रसतां प्राप्तः । स चानुकार्यं भगवति प्रकृते परोक्षः, काव्य-
श्रवणात् सामाजिके प्रत्यक्ष इति सर्वत्रोन्नेयम् । सजातीयालम्बनस्तूह्यः ।
कैश्चित् सखिभिः सह युद्धमुदाह्रियते—तत्तु लीलाविशेष इति प्रकृते न
लिख्यते (फ) ।

एष च युद्धदानदयाधर्मपूर्वत्वाच्चतुर्धा । सर्वत्रोत्साहः स्थायी ।

अष्टान्युदाहरणानि ।

एवञ्च हस्तस्यातिलाघवात् सर्वाः क्रियाः सर्वदेवालातचक्रवत् पश्यन्तीति भावः । तस्य
जरासन्धस्य विजातीयालम्बनः श्रीकृष्णः । प्रकृते, न तु नटवत् कृत्रिमे । एवम्भूते भगवति
स रस इदानीन्तल्लीलानां लीलाश्रयाणाञ्च सर्वेषामप्राकट्येन परोक्षः, सामाजिकानानु
आखादाहुरमूलभूतस्य स्थायिनोऽचिन्त्या शक्तिरीदृशी याऽप्रकटमपि तत्तल्लीलां काव्य-
नाटकगतां साक्षात्कारत्वेन प्रकाशयति—अतस्तेषां स रसः प्रत्यक्षरूपः । सजातीया-
लम्बनो महादेवादिः । सखिभिः श्रीदामादिभिः सजातीयालम्बनैः सह श्रीकृष्णस्य
युद्धमुदाह्रियते । लीलाविशेष इति—जरासन्धस्य यथा द्वेषक्रोधादिजन्ययुधुत्सारूप
उत्साहः स्थायी तथा श्रीदामादीनां न, किन्तु कौतुकविशेष इत्यर्थः ।

एष चेति—युद्धवीर-दानवीर-दयावीर-धर्मवीरा इति चतुर्हेष रसो भवतीत्यर्थः ।

(फ) कंचिदिति—वेष्णवालङ्कारिकैरिति शेषः । वस्तुतस्तु सखिभिः सह युद्धे न
तावत्तदुत्थविजयादिकर्मणि तात्त्विकं किमपि तात्पर्यम्, अतो तस्यागणनमेव वरम्—
श्रीकृष्णस्य निखिलमेव कृत्यं लीलाविलसितमिति चेत्—दार्शनिकमुल्लसितप्रौढोक्तिस्तु,
स च पक्षः रसस्यैकधर्ममेव प्रमापयति, न तदस्माकमरुचिरं, परं भेदश्चेत् कर्तव्यो रसानां
तदा सखिभिः सह कृतकयुद्धस्य वीररसमध्येऽन्तर्भावो न सुष्ठुति । एषु रसानां लक्ष्य-
प्रदर्शककारिकासन्दर्भेऽहुक्तेस्तत्तवर्णदेवतालुभावादीनि तत्त्वाणि दृष्टेय-रसार्णवसुधाकरा-
दितो लक्ष्याणि । मन्त्रे युद्धवीरस्यैवोदाहरणोपन्यासः—इतरेषां सकलसुचरितनिकषायमात्रे
श्रीकृष्णे लक्ष्ये सम्भवोऽपि न वैश्रव्येनेह प्रदर्शनम् । दानवीरो जामदग्न्यः, दयावीरो
जामदग्न्याको जामदग्न्यः, धर्मवीरो युधिष्ठिर इतीतरे—तत्तच्चरितमूलाद्युदाहरणानि
तैश्च स्वीयग्रन्थेषु दर्शितानि ।

अथ करुणः—

दोर्गुमायां मधुविजयिनो हा कथं द्वारवत्या-
मन्यायोऽस्यामयमुदभवदन्त निष्कल्लषायाम् ।
जाते जाते सुतमुपहरत्येष मेऽकालमृत्युः

को मां त्राता हरिहरि हहा हा हता हा हताः स्मः॥ २

अत्र शोकः स्थायी । एष एकनिष्ठः । पुत्रनाश आलम्बनम् । पुत्रगत-
ममताऽव्युद्दीपनम् । अनुभावः शिरस्ताडनादि । व्यभिचारी विषाददेव-
न्यायादिः । अयन्तु सामाजिकगत एव, नानुकार्यगतः परोक्षेऽपि ।
अयं सामाजिकगतोऽप्यप्राकृतः, कृष्णश्रयत्वात् ।

अथाहुतः—

आलोकः सखि ! लोकलोचनमुदामुद्रेकमुद्गावयन्
सोमस्तोमनिदाघधामनिवहप्रद्योतसद्योहरः ।
मेघे माघवने मणावपि घृणानिर्वाहको नीलिमा
सामानाधिकरण्यमत किमहो चित्रं तमस्तेजसोः ॥ ३

अत्र विस्मयः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः । उद्दीपनं
तत्त्वव्याप्तिः । अनुभावो रोमाञ्छादिः । व्यभिचारी आवेगमतिचपलताऽदिः ।
अयं परोक्षोऽनुकार्यगतः, प्रत्यक्षः सामाजिकगतः । अयमप्राकृत एव (ब) ।

अस्यां द्वारवत्यामयमन्याय उदभवत् । अन्यायमेवाह—जातमिति । नानुकार्यगत
इति—पुत्रमरणजन्योत्कटदुःखमानन्दरूपस्य रसस्याविभावे प्रतिबन्धकमिति भावः ।

आलोक इति—हे सखि ! विरुद्धमपि तमस्तेजसोः सामानाधिकरण्यं वृष्ण एकक्षण
एव वर्तते इत्यहो अत्माश्चर्यम् । श्रीकृष्णे तयोः सामानाधिकरण्यमाह—कृष्णे वर्तमानो
य आलोकः प्रकाशः स लोकलोचनानामानन्दोद्रेकमुद्गावयन् सन् सोमस्तोमचन्द्रसमूहः
निदाघधामनिवहः सूर्यसमूहस्तयोः प्रद्योतानामुत्काशानां सद्योहर्ता । 'आलोकौ
दर्शनोद्द्योता'विति नानार्थः ।

(ब) अत्र प्रकृते विरुद्धधर्मयोरेकत्र स्थितेरेव विस्मयः—स चालौकिकचमत्कारमयः,
अप्राकृतत्वान्नासङ्गताश्रयश्च । 'लोकलोचनमुदा'मिति बहुत्वोक्तेस्तदन्तर्भावितजनाना-
मखिलानामेवानन्ददायकत्वं, 'स्तोम' 'निवह' पदार्थानां तस्यानुपमत्वञ्च सूचितम् । नीलिम-
प्रशंसनेन तद्वत्प्रशामवर्णस्य लावण्यललितता सचिता । नामरूपत एवेष्टदेवस्याङ्गादकता

अथ हासः—

उन्मत्ताभिर्बसन्तोत्सवरभसमदैर्गोदुहां कन्यकाभिः

चोदैः सिन्दूरचन्द्रागुरुमलयरुहां हा धिगन्धीकृतोऽस्मि ।

जाद्यं गन्धाम्बुसेकैरजनि तत इतो धावितुं नास्मि शक्नो

व्यापद्येऽहं वयस्य ! प्रियसखमव मां मास्विह ब्रह्महत्या ॥ ४

अथ भगवत्सखो विदूषको ब्राह्मणवटुर्मधुमङ्गलो वक्ता । हासः स्थायी ।

एष बहुनिष्ठः । आलम्बनं वसन्तोत्सवः । उद्दीपनं विदूषकस्य वैकृत्यम् ।

अनुभावो नयनस्फारताऽदिः । व्यभिचारी अममदचपलताग्लान्यादिः ।

उन्मत्तेति—वसन्तोत्सवजन्यहर्षमदैः करणैरुन्मत्ताभिर्गोपीभिर्मलयरुहां चन्दनानां चोदैश्चूर्णैरन्वीकृतोऽस्मि । तथा जलसेकैर्मम जाड्यमप्यजनि, अतः पलायितुमपि न शक्नोऽस्मि । हे वयस्य ! कृष्ण ! अहं व्यापद्ये, म्रिये, अतो मामव रक्ष ।

वैष्णवकविसम्पदायवर्णिता—तस्याश्चात्र रूपनिष्ठवर्णमाधुर्येण प्रकटनं, वर्णगौरवं श्रीकृष्णो चेतन्यविग्रहे 'कृष्णवर्णं त्विषाऽकृष्णमिषादिना सूचिते श्रीकृष्णचेतन्ये च सुमहद्वर्णत इति साधनधनानामुपासकानामनुभवसिद्धं, वैष्णवकवीनां परा मोक्षोपनिषच्च तदुपजीविनीति सर्वमवदातम् । 'नवजलधरवर्णं चम्यकोद्भासिकर्णं विकसितनलिनास्यं विस्फुरन्मन्दहास्यम् । कनकरुचिदुक्लं चारुवर्द्धावचूलं कमपि निखिलसारं नौमि गोपोज्ज्वारम् ॥' इति सुकुन्द-सुक्तावल्यान्तस्यैव नवजलधररुचेर्गोपवधूटोदुक्लचौरस्य वर्णस्तुत्यवलम्बित्याशयना । 'अंशालम्बितवामकुन्तलभरं मन्दोन्नतभ्रूलतं किञ्चित्कुञ्चितकोमलाधरपुटं साचिप्रसारे-क्ष्यम् । आलोनाङ्गलिपङ्क्तवैर्मरलिकामापूरयन्तं सुदा मूले कल्पतरुस्त्रिभङ्गललितं जाने जगन्मोहनम् ॥' 'कस्तूरीतिलकं ललाटफलके वक्षःस्थले कौस्तुभं नासाग्रे नवमौक्तिकं करतले वेणुं करे कङ्कणम् । सर्वाङ्गे हरिचन्दनञ्च कलयन् कण्ठे च सुक्तावलीं गोपस्त्री-परिवेष्टितो विजयते गोपालचङ्दामणिः ॥' इति श्रीकृष्णकथान्तादावलौकिकस्यापि तस्यैव रूपप्रकर्षस्य लौकिकवत् प्रत्यक्षायमाणत्वम् । 'अभिया सागरे सिनान करिया साधिव मनेरि साधा । मरिया हइव श्रीनन्दनन्दन तोमारे करिव राधा ॥' 'छल छल काँचा अङ्गेर लावणी अवनौ वहिया थाय ।' इत्यादि गौडीयवैष्णवकवीनामुच्छ्रुसिते प्रतिभाऽन्त-वारिधौ रूपच्छायोद्घाटनेन स्वरूपमाहात्म्याविष्कारश्च निसर्गतोऽत्र नः स्मृतिपथमारोहति । एवमप्याधुनिककविमण्डले कस्मिंश्चित् भगवत्सत्ताऽनुगृहीतमचिद्रूपमपि जगदस्तु कदम्बक-सुपलक्ष्य विस्मयरसस्य सुतरामवतार उपभोग्योऽधोनिविष्टसन्दर्भवत्तः—

Into the Elysian fields of thought enters no satisfaction but brings with it youth and strength and ardour ; nor is there a thing in this world

एष त्रिविधः—स्मितं हासः प्रहासश्चेति (भ) ।

अधरोष्ठस्फारतया सृक्कण्ठोरेव विस्फुरत् ।

अलक्षितद्विजं धीरा उत्तमानां स्मितं विदुः ॥

विकसद्दशनद्योतो गण्डाभोगे प्रफुल्लता ।

किञ्चित्कलः कण्ठरवो यत्र हासः स मध्यमः ॥

सधर्मः साश्रुताम्राक्षः स्पुटघोरकटुस्वनः ।

व्यात्ताननो व्यक्तदन्तः प्रहासो ग्राम्य उच्यते ॥ ७४ का

अथ भयानकः—

दंष्ट्राकोटिकठोरकूटकटुना वदन्नाण्डभाण्डस्थितं

सर्वं चर्वयसीव हन्त वदनेनोद्गीर्णपूर्णाक्षिषा ।

जिह्वाग्रेण समग्रमुग्रमहसा लेलिह्यसे रोदसी

तस्तं मामिह पाहि पाहि भगवन् पार्थोऽप्यपार्थोऽभवम् (म) ॥५॥

दंष्ट्रेति—वदनेन कथम्भूतेन? दंष्ट्रायाः कोटिभिरग्रभागैः करणैः कठोराह्वादिपि कटुना । रोदसो दावापृथिव्यौ जिह्वा लेलिह्यसे । अतस्तस्तं मां पाहि । पार्थोऽप्यहम्-पार्थो अर्थोऽभवम् अतुकार्थोऽर्जुनेऽपि । व्याघ्रालम्बनेन करणेन मकरन्दस्य भयं विना नानन्दोत्पत्तिः । यदि शौर्यं सति व्याघ्रदंष्ट्रैर्नेऽप्यानन्दस्तदोत्साह एव स्याथी ।

on which the mind thrives more readily than the ecstasy, may the debauch, of eagerness, comprehension and wonder. The Buried Temple of Maeterlinck translated by A. Sutro.

(म) 'भीषणाकृतिवेद्याणां क्रियायाश्च विकारतः । लौलादेश्च परस्यानामेषामनुकृतेरिति । विकाशश्चेतसो हास' इति हासलक्षणं रसार्णवमुधाकरे । द्विविधश्चायम्—'आत्मस्य परस्यश्च । यदा स्वयं हसति तदाऽत्मस्य, यदा परं हासयति तदा परस्यः ।' इति भरतीये नाट्यशास्त्रे । एष चाप्राकृतनिष्ठ उत्प्रासविजृम्भितो वा सुतरां पोषमेति । सुनीन्द्रोऽप्येवमाह—'स्त्रीनीचप्रकृतावेष्ट भूयिष्ठं द्रष्टव्यं रसः ।' सुनीन्द्रादीनां मतेऽस्य षड्भेदा विज्ञेयाः, ते नामतो लक्षणतश्च नाट्यशास्त्रादिव्याकरेणैव द्रष्टव्यः । अप्राकृताश्रितस्यास्य उत्तममध्यमाधमप्रकृतिभेदेन वैरूप्यमपि तत्र दर्शितम् । अप्राकृतनिष्ठस्य हासस्य दिङ्मात्रमुदाहरणं शार्ङ्गधरपद्धताबुद्धतोऽधोदर्शितः श्लोकः—'भोजनं प्राप्य दुर्वृद्धे मा प्राणेषु दद्यां कुरु । दुर्लभानि परान्नानि प्राणा जन्मनि जन्मनि ॥'

(म) विश्वरूपदर्शनतस्तत्स्यार्जुनस्य कातरौक्तिरियम्—तथा च श्रीमद्भगवद्गीतायाम्—

अचार्जुनस्य भयं स्थायि । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं विश्वरूपप्रदर्शकः श्रीकृष्णः । उद्दोषनन्तन्नतदंष्ट्राऽदि । अनुभावः 'पाहि पाही'ति कातर्यम् । व्यभिचारी 'अपार्थोऽभव'मिति दैन्यम् । एष च कृष्णालम्बनत्वात् सामग्री-सान्निध्येनानुकार्येऽपि रसतां प्राक् प्राप्त एव । भयेऽपि कृष्णस्फूर्तेस्तत्-सम्बन्धादानन्द एवेत्यप्राकृत एव । न तु मालत्यादौ शार्ङ्गलाद्यालम्बनेन मकरन्दस्य भयं विनाऽनन्दः । सति शीर्ष्ये उत्साह एव स्थायी भवति । तेन कदाचिदानन्दो जायते, न भयतः । तेन प्राकृते न रसता (य) ।

अथ वीभत्सः—

दैत्येन्द्राणां मथितवपुषामन्तमेदोऽस्थिमज्जा-

मांसासृक्त्वक्स्थपुटपटलीखादमोदप्रमत्ताः ।

कौमोदक्या मधुविजयिनः कीर्त्तिमुत्कीर्त्तयन्तः

साहं गृध्रैर्बिदधति मुदं प्रेतरङ्गा विशङ्काः ॥ ६

कौमोदक्या गद्या मथितवपुषां दैत्येन्द्राणाम् । अन्त 'आत' इति प्रसिद्धः, स्थपुटं नाडी-अग्न्यविशेषः—तेषां पटलीनां समूहानामाखादनेर्जातो यो मोदस्तेन प्रमत्ताः प्रेतरङ्गा मुदं बिदधति ।

'लेलिह्यसे यसमानः समन्ताल्लोकान् समग्रान् वदनेर्ज्वलद्भिः । तेजोभिरापूर्थं जगत् समग्रं भासस्तवोग्राः प्रनपन्ति विष्णो ॥' 'दंष्ट्राकरालानि च ते मुखानि दृष्ट्वैव कालानलसन्निभानि । दिशो न जाने न लभे च शर्म प्रसीद देवेश जगन्निवास ॥' इति । प्राकृताश्रितो भयानकरसः प्रायः स्त्रीनीचप्रकृतिः, परमप्राकृताश्रिते तस्मिन् यथेह ऊर्जस्विनः क्षत्रियोत्तमस्यापि भीतिजनने न किमप्यशोभनम् । लोकक्षयकृतः कालाङ्गोतिर्न कदापि कस्यापि गर्ह्यत्वानम् ।

(अ) न रसता—किमभिप्रायमेतदभिधानमिति पृच्छायां वयं ब्रूमः—यदत्र प्राकृताश्रयिणि भयानकरसे रसता न तावदपङ्क्यते कौस्तुभकृद्भिः, परं प्राकृतेऽनुकार्ये सञ्चारिभयेनानन्दस्य बाधत् रसस्यानन्दमयत्वात् न रससत्ता सम्भवति । उभयत्रापि सामाजिकानामानन्दो-द्घोषाद्रसोपलब्धिरिति तु नान्यायमिति प्रागेव दर्शितमस्माभिः । 'भयानकवीभत्सादेः काव्य-नाट्ययोरेव रसते'ति (१३८ पृष्ठायाम्) ग्रन्थकृतस्वरसादेतत् सुप्रतीतमपि टीकाकर्ता मतनिर्व्वन्धप्रागल्भ्यप्रकटनाय पुनरुक्तिरुच्यते । सर्व्वेषां रसानामप्राकृताधिकारित्वकथने न काऽपि हानिः—यतो निखिलरसमूर्त्तिरमन्दस्फूर्तिः स्वानन्दरससदृशः श्रीकृष्ण इत्यत्रैकमलं सर्व्वेषां, परं तेषां प्राकृताश्रयत्वनिरासे हानिरेव बाधं स्यात् । 'यदभिहितं रचोदानवादीनां रौद्रो रसः, किमन्येषां नास्ति ? उच्यते । अख्यन्येषामपि किञ्चधिकारोऽत्र गृह्यते, ते हि

अत्र देवासुरसंग्रामावसानमालोकयतां व्योमचारिणां जुगुप्सा स्थायी । स
चैकनिष्ठः । श्वशरीराद्यालम्बनम् । प्रेतरङ्गादुग्रहीपनम् । अनुभावो मुख-
वैकल्यादिः । व्यभिचारो ग्लानिदैव्यादिः । एतैः परिपुष्टा जुगुप्सा जुगुप्सैव
यद्यपि तथापि भगवतः कृतिरियमिति भगवत्स्मरणादेवानन्दः । प्राकृते
नत्वानन्दः, अपि तु नटव्यापारदर्शनात् सामाजिकानामेव तत्र रसः ।

यथा वा—

दृशेव करुणार्द्रया सहचरान् समुज्जीवय-

त्रघस्य जठरं गतो गरलजातवेदोव्यसून् ।

तदन्वधमनीवसारुधिरमज्जलालादिभिः

भुतोऽप्यनवल्लिप्तवच्छुचिरुचिः स जीयाद्भिरः ॥ ७

अत्र भगवत एवानन्दत्वात्तदन्तादिदर्शनेनाप्यानन्द एव लीलावतां, तथात्वात्
भक्तानाञ्च तस्य स्फूर्त्तावेव ।

अथ रौद्रः—

स्पर्शेनापि न वेद्य एव भवता मृत्योर्मुखं गच्छता

किं दोर्मण्डलचण्डिमैष भवति विज्ञापनीयो मया ।

येनाखण्डलशोण्डाखण्डनकृता गेण्डूकृतोऽयं गिरिः

किं रे कष्टमरिष्ट दुष्ट तनुषे गोष्ठस्य नस्तिष्ठ रे (र) ॥ ८

दृशेवेति—गरलरूपेण जातवेदसाऽमोना व्यसून् विगतप्राणान् मूर्च्छितानिबन्धः, तेषां
पार्श्वद्वेन नित्यत्वान्न वास्तवप्राणत्यागः सम्भवतीति । भुतोऽपि व्याप्तोऽप्यनवल्लिप्त इव
शुचिः शुद्धा रुचिः कान्त्यर्थस्य सः, 'सुन्दरे किमसुन्दर'मित्युक्तेः—उक्तञ्च दशमे—
'पङ्काङ्कुरागरुचिर'मिति । अत्रेति—भगवत आनन्दरूपत्वात्लीलावतां पार्श्वदानामपि
तथात्वादानन्दरूपत्वात् । अत्र एवानन्दोद्रेकस्याधिक्येनान्तादिदर्शनेनानन्दोत्पत्तिरेव—

स्वभावत एव रौद्राः (नाट्यशास्त्रे षष्ठाध्याये) इतिवदेतादृशस्थलेऽपि मतपरिणामः सुशक्तः
सुसहस्रैव्यलं पिष्टपेषणेन ।

(र) अरिष्टवधः श्रौमद्भगवतसंहितोदितः ग्रन्थकृतकृते आनन्दवृन्दावने पञ्चदशे स्तवके
लक्षणीयः । स्वाधिवेताद्रद्रादुग्रकर्मक्रियात्मकादस्य रौद्र इति संज्ञेति वद्वः । श्रौध-
स्यायिभावो रक्षोदानवोद्धतमनुष्यप्रकृतिकः संग्रामहेतुकश्चायं रसः । रक्तास्यनेतवा-
न्मुकुटोत्तरण-दन्तौष्ठप्रीडन-गण्डस्फुरण-हस्ताग्निघोषादिभिरनुभावैरस्य प्रायशः सामाजिक-

अत्र कोपः स्थायी । एष एकनिष्ठ उभयनिष्ठश्च—अत्र तूभयनिष्ठ एव ।
आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपनमन्योन्यविक्रमः । अनुभावो वागाङ्गस्वर्थादिः ।
व्यभिचारी गर्वादिः । एवं स्फुटोऽयं रसः—स च भगदति परोक्षः, सामाजिके
प्रत्यक्षः । आद्ये विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः ; द्वितीयेऽप्राकृत एव ।

अथ शान्तः—

वयो जीर्णं ह्य धिक् तदपि न हि जीर्णो मदभरः

श्लथं च भ्रातृभ्यस्तदपि न हि रागः श्लथ इव ।

रदाः शीर्णास्तदपि न हि मोहः, कथमयं

जनः कंसारातेश्वरणकमलाय स्पृहयतु (ल) ॥ ८

न तु प्राकृतानां भिव दुःखं, तेषां दुःखरूपत्वेन भयानकबीभत्सितवस्तुदर्शने दुःखमेवोत्पद्यते इति विशेषो ज्ञेयः ।

स्पर्शनेति—मत्कर्तृकस्पर्शनापि हेतुना न्यूनमुखं गच्छता भवताऽहं न वेद्यः न ज्ञातुं शक्य एव—तथा च मद्भिषयकज्ञानमेव तव न भविष्यति, किं दोषखिन्ना मया भवति विज्ञापनीय इति भावः । इन्द्रपराक्रमखण्डनकृता येन दोर्दण्डेनार्यं गोवर्द्धनगिरिगण्डकृतः । आद्ये असुरमात्रनिष्ठे कोपे विजातीयालम्बनो भगवान् । द्वितीये उभयनिष्ठे, तदा सुतरां भगवानप्राकृत एव ।

प्रत्यक्षता । विजातीयालम्बनोऽप्राकृतः—विजातीयोऽरिरालम्बनं यस्य स भगवानप्राकृतः । अत्र चतुर्थचरणे 'ट'वर्गयुक्तवर्णानां निवेशनेन रसातुगुण्यं प्रकटम् ।

(ल) वयो जीर्णमिति—एवमप्याचार्यशङ्करो समग्रे मोदसुहरे विशिष्य 'अङ्गं' गलितं पलितं सुखं दन्तविहीनं जातं तुल्यमिति' पञ्चटिकायां निर्व्वेदमेवोपदिदेश । तदुत्था समाधिमयेकान्तता चात्र विलसति । आह च भगवान् भरतः—'योगीव ध्यानरतो भवति हि निर्व्वेदवान् पुरुषः ।' भरतीये तु निर्व्वेदस्य व्यभिचारिभावरूपेण परिग्रहः, न तु स्थायिभावतया—तेन तन्मतेऽष्टावेव रसाः । मतश्चेतत् प्रागेवालोचितमस्माभिः—सच्चा-र्यादोनामभावयुक्तिस्तु इत्यमपास्ता दर्पणे—'युक्तवियुक्तदशायामवस्थितो यः शमः स एव यतः । रसतामेति तदस्मिन् सच्चायादिः स्थितिश्च न विरुद्धा ॥' इति । अतएव ध्वनिकारादि-मतानुसारिभिः शमस्य व्यायस्वमुक्ता प्रान्तरसस्य प्राधान्यख्यापनाय अचेष्टि । एवमभि-दधुश्चालङ्कारिकचूडामणयो लोचनकृदोऽभिनवगुप्तपादाः—“मोक्षफलत्वेन चार्थं परम-पुरुषार्थनिष्ठत्वात् सर्व्वरसेभ्यः प्रधानतमः स चार्थं प्रान्तरसः” इति । भर्तृहरिकृतवैराग्य-प्रतके भक्तहृत्तरचितस्तवकदम्बे च रसस्यास्य बहुलः प्रसारस्तत्रैव स समाखादनौयः, सेवनीयश्च स हृदये ।

अत्र निर्वेदः स्थायी । स चैकनिष्ठः । आलम्बनं संसारदुःखम् । उद्दीपनं पुण्यतीर्थादि । अनुभावो विषयासक्तित्यागः । व्यभिचारी मतिस्मृतिधृत्यादिः । एष रसोऽनुकार्यं परोक्षः, सामाजिके प्रतग्रहः । चमत्कारी चायम् ।

तथा च—

“यच्च कामसुखं लोके यच्च दिव्यसुखं महत् । Mahabharata

लक्षणाच्चयसुखस्यैते नार्हतः षोडशीं कलाम् ॥”

चमत्कारातिशयेनानन्दातिशयः । अयं श्रीकृष्णभक्त्युपयुक्तो यदि भवति तदाऽप्राकृत एव । यथाऽयं निर्वेदो व्यभिचारी सन्नपि शान्तरसे स्थायितां प्राप्य रसतामाप्नोति तथा सैव देवादिविषया रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपि भावः (12) स्थायी सन् तत्तद्विभावादिसामग्रीसमवेतो भूत्वा ‘भक्तिरस’ इति (व) द्वादश रसा भवन्ति । स पुनर्भक्तिरसः श्रीकृष्णाश्रयो भवन् रतग्रादिभिः स्थायिभिर्दशविधो भवति । तदन्यचोद्धम् ।

वय इति—अङ्गभ्यः सकाशाच्चर्मैश्च, तदपि रागः श्रुत्य इव श्रुत्यतुल्योऽपि न भवति ।

केचिच्छान्तस्य रसत्वं न मन्यन्ते, तन्मतं दूषयितुमाह—अयमिति । चमत्कारित्वे हेतुं प्राचीनानां श्लोकमाह—तथा चेति । लक्षणाच्चयसुखरूपचन्द्रस्य षोडशीमेकां कलामपेति मर्त्तप्रलोकस्यस्वर्गस्यसुखे नार्हतः—तस्माच्चमत्काररसत्वे तस्य रसत्वमवश्यमङ्गीकार्यं ‘रसे सारश्चमत्कार’ इत्युक्तः । द्वादश रसा इति—पूर्वमेकादश रसा उक्ताः, अयमेको रसो मिलित्वा द्वादश भवन्तीत्यर्थः । कस्यचिन्मतेऽसौ भक्तिरस एव श्रीकृष्णाश्रयो भवन् स्वातन्त्र्येण दशविधो भवति, तस्य स्वरूपलक्षणोदाहरणमन्यत्र तस्यैव ग्रन्थ ऊह्यम् ।

(व) रतिर्भाव इति पारिभाषिकोऽपीति—व्यापकवृत्तग्रा ‘रति’पदेन प्रीतिमूलानां निखिलानां चित्तवृत्तीनां परिग्रहः । पारिभाषिकस्य तस्येत्यमर्थो निर्दिष्टो रसान्तसिन्धौ—‘मिथो हरेर्मृगाख्याञ्च सम्भोगस्यादिकारणम् । मधुरापरपर्याया प्रियताख्योदित रतिः ॥’ ‘भाव’पदेन रतिप्रोक्तोत्साहक्रोधप्रमादीनां सर्वेषामेव व्यापकवृत्त्या परिग्रहः, पारिभाषिकात्तस्मात् ‘सच्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः । उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥’ इत्युक्तलक्षणपदार्थग्रहः । अत्र लक्षणे देवादीत्यादिपदेन पुत्रादिविषया रतिरपि गृहीतेति केचित् । रसगङ्गाधरकृदप्येवम् । तन्मते वातुसल्यस्य रसत्वेन न प्रथमगणना । परं श्रीकृष्णविषया सा परो रसः—भक्तिरस इति तस्य संज्ञा । एतच्च प्रागेवास्माभौ रसस्वरूपसंख्यादालोचनप्रस्तावे सम्यखिवेचितमिति न पुनरवतारस्तस्यात्र कृतः ।

(12) ‘पारिभाषिको भावः’ इति (क) (ड) पुस्तकयोः ।

अथ वात्सल्यम्—

आराज्जानुकरोपसर्पणपरो जातस्मितं सञ्चर-
न्नङ्कारोहमनाप्रुवन् रुदिषाविस्त्रानचन्द्राननः ।
अभ्यासार्थमुपेक्षितोऽपसरणप्रक्रान्तया सत्वरं

कण्ठेकृतं यशोदया न न न नेतग्राञ्चासि बालो हरिः ॥ १०

अत्र ममकारः स्थायी । एष एकनिष्ठः । आलम्बनं श्रीकृष्णः, उद्दीपन-
न्तदगतचङ्क्रमणादि । अनुभावः कण्ठेकृतगालिङ्गनादिः । व्यभिचारी
हर्षादिः । एष परोक्षो व्रजेश्वरीनिष्ठः, प्रतप्रक्षः सामाजिकनिष्ठः । उभय-
थैवाऽयमप्राकृतः ।

अथ प्रेमरसः—

प्रेयांस्तेऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद-
स्त्वं मे प्राणा अहमपि तवास्मीति हन्त प्रलापः ।
त्वं मे ते स्यामहमिति च यत्तच्च नो साधु राधे !

व्याहारे नो न हि समुचितो युग्मदसत्प्रयोगः ॥ ११

अत्र चित्तद्रवः स्थायी । स चोभयनिष्ठः । आलम्बनमन्योन्यम् । उद्दीपन-
मन्योन्यगुणपरिमलः । अनुभावो विशिष्य निर्व्वचनाभावः । व्यभिचारी
मतग्रीवसुखादिः । परोक्षः श्रीकृष्णराधयोः, सामाजिकानां प्रतप्रक्षः । प्रेमरसे
सर्व्वं रसा अन्तर्भवन्तीतत्र महीयानेव प्रपञ्चः । ग्रन्थगौरवभयाद्दिङ्मात्र-
आरादिति—आरान्निकटे जातुकराभ्यां गमनपरो बालः श्रीकृष्णो मातुरङ्गारीह्वणार्थं
सञ्चरन् यशोदयाऽपि गमनप्रक्रियायामभ्यासार्थं पुत्रानयनाय सम्मुखगमनं विहायापसरणे
स्वस्य पृष्ठदेशगमने प्रक्रान्त्योपेक्षितः श्रीकृष्णो मातुरङ्गारीह्वमप्राप्य रुदिषाविस्त्रानसुखः
पञ्चादयशोदया सत्वरं यथा स्यात्तथा कण्ठेकृत्याश्रितः ।

प्रेयांस्तेऽहमिति—श्रीकृष्ण आह—हे राधेऽहन्ते तव प्रेयान्, त्वं मे प्रेयसी, त्वं मे
प्राणाः, अहमपि तव प्राणा अस्मीति । त्वं मे मम, ते तवाहं स्यामिति च यत् तत् सर्व्वं
न साध, यतो नाभावो व्याहारे कथाप्रसङ्गे युग्मदसत्प्रयोगो न समुचितः—आत्मनोर्हि-

दादशेति कथं भवन्ति ते, तदप्यदाहरणोपन्यासपूर्व्वकन्तत्वेव दर्शितम् । स पुनर्भक्तिरसो
द्वयविधो भवतीति—शान्त-प्रीति प्रेयो-वत्सल मधुराख्यभेदैः पञ्च, स्वार्था परार्थेति प्रत्येकं
द्वौ । अतो दशैव ते । अन्यत्रोक्तम्—श्रीरूपगोस्वामिप्रभृतीनां निवन्धेति शेषः ।

मुक्तम् (१३) । केषाञ्चिन्मते श्रीराधाकृष्णयोः शृङ्गार एव रसः (ग्र)—तन्मते-
ऽप्येतदुदारणं नासङ्गतम् । शृङ्गारोऽङ्गी प्रेमाऽङ्गम्, अङ्गस्यापि कचिदुद्रिक्तता ।
वयन्तु प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति विशेषः । तथा च—

उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति प्रेम्नाखण्डरसत्वं ।

सर्वे रसाश्च भावाश्च तरङ्गा इव वारिधौ (घ) ॥ १२

देहत्व एव ताडशः प्रयोगः समुचितो भवति । अत्र तु श्यामप्रीतदेहद्वयोरेक एवात्मा—
यथैकस्मात् कमलनालादुत्पन्नं नीलपीतकमलद्वयं, तद्वदिति ज्ञेयम् । उद्रिक्तता—अङ्गि-
रसापेक्षयाऽङ्गरसस्याधिक्यम् । एतदभिप्रायेण वयमपि शृङ्गारोऽङ्गमिति ब्रूमः ।

अखण्डरसत्वतोऽखण्डरसत्वात् सर्वे उन्मज्जन्ति निमज्जन्ति समुद्रे तरङ्गा इव ।

(ग्र) प्रेमरसे चित्तद्रवरूपविशिष्टाया रतेर्बोधादस्य व्यापकत्वं शृङ्गाररसात् यथा-
कथञ्चिदपि बुद्ध्यात् साधारणात् रतिभावमयादख्यमिति केचित्—अपरैस्तु तेनैव मार्गेण
प्रेमरसस्य व्याप्तिरधिक्येनोमीयते । (If the connotation decreases, the denotation
increases and *vice versa*.) तन्मते प्रेमाऽङ्गी, शृङ्गारोऽङ्गमिति । वस्तुतस्तु यत्किञ्चिदपि
पार्थक्यमुपकल्प्येतावान् विभागविस्तारः । अन्येऽत्र प्राक् सप्तविधगौणरतीनां वीरादारभ्य
रौद्रं यावद्दर्शितानामुपन्यासः, पश्चात् शान्त-वात्सल्या-प्रेयो-भक्ति-प्रीतीनां पञ्चानां
मुख्यरतीनां पृथङ्निर्देशः स्वसम्प्रादयमततात्पर्यलक्षणायाः अन्यकृत्वितरालङ्कारिका
इव नवैव रसा इति स्वमतं सूचितवान्—‘खेच्छया लिखितं किञ्चित् किञ्चिदत्र परेच्छया ।
यत् पूर्वापरसंबन्धं तत् पूर्वमपरं परम् ॥’—अग्रे श्रीकृष्णस्य सर्वरसात्मकत्वं सूचयितुं
रचितः श्लोकोऽपि तदाशयक एव । महोयानेव प्रपञ्चः—मधुरोपनामकस्य भक्तिरसस्यैव
महत्प्रपञ्चत्वं श्रीमद्रमणोस्वामिनां अन्ये—ग्रन्थावसाने सविनयसुक्तिश्च—‘अतस्तत्त्वा-
पारत्वादाप्तोऽसौ दुर्विगाहताम् । सृष्टः परं तटस्थेन रसाब्जिऽमधुरी मया ॥’ इति ।

(घ) ‘एते चांशुकलाः पुंसः कृष्णस्तु भगवान् स्वयंमिति वत् प्रेमरसस्या-
खण्डत्वमितरेषां खण्डरसताऽत्रांशतः सूचिता । प्रेमरसे हि भूमस्वरूपस्य भगवतः शक्ति-
निर्दिष्टता—यदि शृङ्गाररसत इतरेषां रसानां विपरिणामः सुकरः, कथं न तत्सम्भूतात्
प्रेम्न एतत्सम्भवः ? अतो नात्र केवलं प्रौढिः । मानवहृदये वैरं तथाऽस्तु, दृष्ट्वा ताऽस्तु,
सर्वमेव प्रेमप्रकर्षमूलं, प्रेम्नि निलीने हृदये सर्वेषां साधूयान् लय इति नासाधारणसंवेद्यं
तत्त्वम् । प्रेम्नो वारिधिसाम्यं कथञ्चिदुदाहरणद्वाराऽनुमीयते—वैष्णवकुलप्रेमरसजयदेव-
सुहृदुमापतिधरस्याधोदर्शितः श्लोको रसस्यैकस्याखण्डत्वं निपुणमनुमापयतीत्यस्माकं प्रति-
भानम्—‘रत्नच्छायाच्छुरितजलधौ मन्दिरे द्वारकाया रक्तिण्याऽपि प्रवलपुलकोद्भेदमा-

(१३) ‘ग्रन्थगौरवतया दिङ्मात्र’ मिति सुद्विप्रपुस्तके, ‘ग्रन्थगौरवादिङ्मात्र’मिति (क) (ख) पुस्तकयोः,
‘ग्रन्थगौरवभयादिभ्यादि (ग) (घ) (च) पुस्तकेषु ।

अथ भक्तिरसः—

जय श्रीमद्भुन्दावनमदन ! नन्दात्मज ! विभो !

प्रियाभीरीबृन्दारिक ! निखिलबृन्दारकमणे !!

चिदानन्दस्यन्दाधिकपदारविन्दासव ! नमो

नमस्ते गोविन्दाखिलभुवनकन्दाय महते (स) ॥ १२

अत्र देवविषयत्वाच्चेतोरञ्जकता रतिरेव भावः—स एव स्थायी, आलम्बनं श्रीकृष्णः, सद्दीपनन्तन्माहिमादि, अनुभावो हृदयद्रवादिः, व्यभिचारी निर्वेददैत्यादिः, परोक्षो भक्तानां, सामाजिकानान्तु प्रत्यक्षः ।

यद्यपि भगवान् सर्व्वरसकदम्बसम्बलितः, तथापि मूर्त्तः शृङ्गार एव, सावर्ण्यात् तद्देवतत्वाच्च (ह) । तथाहि—

जयेति—प्रियाऽभीरीखरूपा बृन्दारिका देवाङ्गना यस्य, हे तथाविध ! 'तत्प्रियार्थं सम्भवन्त्वमरस्त्वय' इति दशमोक्तेः । हे निखिलबृन्दारकाणां देवानां मणे श्रेष्ठ ! चिदानन्दस्य ब्रह्मानन्दस्य स्यन्दः चरणं यदि सम्भवति तदा ततोऽप्यधिकशरणारविन्दस्यासवो यशो-रूपमकरन्दो यस्य, हे तथाभूत !

सावर्ण्यादिति—श्रीकृष्णस्य यो वर्णः, स एव वर्णः शृङ्गाररसस्य—एतेन रसानां साकारत्वमभिप्रेतं, तथाच ङादिनीशक्तेर्वृत्तिरूपा लक्ष्मीप्रभृतयो यथा साकारास्तथा ङादिनीशक्तेर्वृत्तिरूपा एते रसा अपि साकारा एवेति भावः ।

लिङ्गितस्य । विश्वं प्रायान्कष्टयमुनातीरवानोरकुञ्जे राधाकेजीभरपरिमलध्यानमूर्च्छां सुरारेः ॥ अत्र प्रेमा सम्भोगशृङ्गारोपचितो भक्तिरसस्य शान्तिरसस्य च पुष्टिं साधयति—औत्सुक्यसृतिमतिहर्षाऽसूयाचिन्तानिर्व्वेदानां बहूनां भावानामाश्रयाविरोधेन मधुर-मधुरसुम्नज्जननिमज्जनञ्च सद्दयहृदयसंवेद्यम् ।

(स) उदाहृते पद्ये इष्टदेवविषयिणी चेतोरञ्जकता स्तिमितस्तिमितेव विषयान्तर-चिन्तया न व्याकुला—सा भक्तद्वन्द्वतभावविभावानां परां काष्ठामधिरोहति विभौ गोविन्दे प्रयुक्तस्य विशेषणसङ्घस्य चरितार्थताखापनायालम् । एवमेव श्रीकृष्णचेतन्वरचितत्वेन कीर्तितेऽधोलिखिते श्लोके—'पुञ्जीभूतं प्रेम गोपाङ्गनानां मूर्त्तीभूतं भागधेयं यदूनाम् । एकीभूतं गुप्तचित्तं श्रुतीनां श्यामीभूतं ब्रह्म मे सन्निधत्ताम् ॥' 'तदेकं भजामस्तदेकं स्मरामस्तदेकं जगत्साक्षिरूपं नमामः' 'नमः पुरस्तादथ पृष्ठतस्ते नमोऽस्तु ते सर्व्वत एव सर्व्व' इत्यादिषु तस्यैव भक्तिरसस्य श्रवत्तन्मयीभावेन वर्त्तनम् । 'सा पराऽनुरक्तिरीश्वरे' इति भक्तिसत्सूचितसंज्ञस्य भावस्यैतेषु सूक्ष्म प्रकाशः ।

(ह) भगवान् हि पुञ्जीभूतं प्रेम (God is Love) । एषैव वैष्णवचिन्ताप्रवाहस्य

‘रसः शृङ्गारनामाऽयं श्यामलः कृष्णदेवतः ।’ Rasasudhakara (P)

एवञ्च सर्वेषामेव रसानां वर्णा देवताश्च बोद्धव्याः ।

सर्वरसात्मकत्वं श्रीकृष्णस्य यथा—

शृङ्गारी राधिकायां, सखिषु सकरुणः क्षेडदग्धेष्वघाहे,-

बीभत्सी तस्य गर्भे, व्रजकुलतनयाचेलचौर्ये प्रहासी ।

वीरी दैत्येषु, रौद्री कुपितवति तुरासाहि, हैयङ्गवीन-

स्तेये भीमान्, विचित्रो निजमहसि, शमी दामवन्धे, स जीयात् (च) ॥ १३

अथ शृङ्गारः—

धृते पाणिदन्धे भटिति भणितं रत्नवलये-

हृते नीवीग्रन्यौ मुखरितममन्दं रसनया ।

शृङ्गारीति—शृङ्गारी शृङ्गाररसविशिष्टः, अघाहेर्विषदग्धेषु सखिषु करुणरसविशिष्टः, तस्याघासुरस्य गर्भे प्रविष्टः कृष्णो बीभत्सरसविशिष्टः, तुरासाह्वीन्ने कुपितवति सति रौद्ररसविशिष्टः, निजतेजसि विस्मयरसवान्—तथाच दर्पणे यदा स्वकान्तिमपश्यति तदा तस्य महान् विस्मयो जायत इति भावः, शमी शान्तरसविशिष्टः ।

धृते इति—श्रीकृष्णस्य स्पर्शान्जातो य आनन्दस्तस्मै तत् प्रतिहतधियो विगतबोधाया

सारभूता घोरयोः । एवमपि रसान्ततस्मिन्वाहो सर्वरसात्मकत्वेऽपि श्रीकृष्णस्य तस्मिन् मधुररसस्यैव विषयत्वमधिकं सूचितम् । सर्वरसकदम्बेति—तस्य नानारसात्मकत्वं तद्वत्-नियतावलम्बनविभाववत्तामुपजीव्य वर्तते । एवमाहू रसतरङ्गिण्यां श्रीमन्नारायणभट्टाः—‘शान्ते ब्राह्मण एव स्यात् प्रीते दासः प्रकीर्तितः । प्रेयसि स्यः सखायो हि यशोदा वत्सले स्मृता । मधुरे राधिका ज्ञेया हास्ये स्थान्मधुमङ्गलः । सखीयूथोऽङ्गते ज्ञेयो वीरे चानूर-गो-वृषाः । करुणे वत्सवृत्तादिर्विल्लादास्तु रौद्रके । गोवर्द्धनोऽभिमन्युश्च भयानक उदाहृतौ । तपस्विन्यादयो ह्यत्र बीभत्से परिकीर्तिताः । व्रजस्था नियता ज्ञेया आलम्बनविभावकाः ॥’ रसानां वर्णदेवतानिहृष्टो भरतीयादिषु द्रष्टव्यः । शृङ्गारे तु नीलमणिः श्यामवर्णो देवते-लुनुभवसाक्षिकं तत्वम् ।

(च) अत्र नव रसा लक्षिताः—एवमपि रुद्रभट्टीयशृङ्गारतिलकस्यावतरणिकायाम् ‘शृङ्गारी गिरिजानने सकरुणो रत्नां प्रवीरः स्मरे बीभत्सोऽस्थिभिरुपगौ च भयलङ्घनूर्त्तार्ता-ङ्गुतस्तङ्गया । रौद्रो दक्षविमर्द्दने च हसकन्नयः प्रशान्तस्त्रिरादित्य’ सर्वरसात्मकः पशुपति-र्भूयात् स वो भूतये ॥’ इति नव रसा लक्षिताः प्रागुदाहृते ‘मल्लानामग्नि’रित्यादिश्लोके । अन्यत्रतुक्तानन्दवृन्दावनचम्पकाद्ये ‘शृङ्गारीति’ श्लोके उद्दिष्टानां बहुनां वार्त्ताऽनुसन्धेया, सर्वेषां श्रीमद्भागवतपुराण एव कथा लब्धया ।

प्रियायाः स्नानन्दप्रतिहतधियः, किन्त्वपघनो
घनोत्कृष्णं कृष्णं प्रति समतनोत्तर्जनमिव ॥ १४

यथा वा—

मृदुस्यन्दं लीलाकरकिशलयोत्कम्पमुदयत्-
प्रसूनेषुक्रीडाविवशमुदितालिव्रजसुखम् ।
अमन्दीकुर्वाणङ्गिमपि कलकण्ठध्वनिकलां
सिधेवे राधाङ्गं हरिरथ वसन्तानिलमिव ॥ १५

चित्तस्य क्षणमात्रनिर्द्वैतकृते तस्या सुखं चित्रितं
सद्यः पद्मभूततः परमहो पूर्णेन्दुरङ्गोज्जितः (१४) ।

आनन्दामृतमण्डलम्पुनरभूद्भिर्मां ततोऽभूद्विष-
क्तत्पञ्चाद्यभूत तद्वत् सखे ! मत्संविदो गोचरः ॥ १६

अर्थादानन्दमूर्च्छिताया राधाया अपघनो देह एव सम्भोगे घनोत्कृष्णं कृष्णं निवारयितु-
न्तर्जनमिव समतनोत्, तस्यास्तर्जनेऽसामर्थ्येऽपि तत्परिजनरूपो देह एव श्रीकृष्णं
तत्तर्ज्यत्प्रेक्षा । वस्तुतस्तु साऽनन्दवैवश्येन वान्यादिकमपि कर्तुं न शक्नोति तत्प्रेक्षा-
ऽलङ्कारगम्यो वस्तुध्वनिः । तर्जनमेवाह—श्रीकृष्णेन तस्याः पाणिदन्दे धृते सति रत्न-
वलयेर्भट्टिति भणितं, तथाच रत्नवलयानाञ्चङ्कारशब्देनैव हस्तरूपो देहः श्रीकृष्णान्तर्ज-
नः ।

यथा वेति—हरी राधाया अङ्गं सिधेवे—यथा 'महाप्रसादान्नं सिधेवे' इत्युक्ते महा-
प्रसादस्य भोजनमेव सेवेति बुध्यते, तथेवात्राप्यस्य सम्भोग एव सेवेति ज्ञेयम् । अङ्गं
कोटिशम् ? वसन्तकालस्यानिलमिव । साधर्म्यमाह—तत्सम्भोगसमये मृदुस्यन्दं,
वसन्तानिलमपि मृदुस्यन्दं, निवारणलीलया करकिशलयस्योत्कम्पो यत्, अनिलपक्षे
लीलाकरः कौतुककरः किशलयस्य नवीनपल्लवस्योत्कम्पो यत्, उदयन्ती प्रसूनेषोः कन्दर्पस्य
या क्रीडा तथा विवशम्, उदितमालोत्रजानां सखीसम्बद्धानां सुखं यत्, पक्षेऽलिव्रजानां
अमरसम्बद्धानाम् । कलो मधुरास्फटो 'न ने'ति कण्ठध्वनिस्तस्य कलां वेदग्धीं किमप्य-
निर्व्वचनीयं यथास्यात्तथाऽमन्दीकुर्वाणं सर्वोत्कृष्टं कुर्वाणं, पक्षे कलकण्ठः कोकिलः । ।

श्रीराधाविरहेण व्याकुलः श्रीकृष्णः सुखं प्रत्याह—चित्तस्येति । पद्मभूदिति—
पद्मदर्शनजन्यसुखसङ्गसुखजनकत्वेन तच्चित्रितं पद्मभूदित्यर्थः । पञ्चाक्षरचित्रदर्शनेन
जाता या तस्याः साक्षाद्दर्शनमहोत्कण्ठा तथा तच्चित्रं विषयदाहकत्वेन विषमभूत् ।
तदनन्तरं यद्भूतान्मम संविदो ज्ञानस्य गोचरो न भवति—तथा च विरहपीडया मूर्च्छा
जातेति भावः ।

सुग्धा सुधाशुकिरणे जालगते भवनदाहचकिताक्षी ।

आदातुमवधिलेखं प्रविशति भवनं निवार्य सङ्घयान्तीः (ङ) ॥ १७

एषु पूर्वोक्तं सम्भोगे, परौ विप्रलम्भे । सर्वत्र रतिः स्थायी—स चोभय-
निष्ठः, अन्योन्यमालम्बनम्, उद्दीपनमन्योन्यलावण्यादि विजनस्थानादि च,
अनुभावः करग्रहणादिः, व्यभिचारी अमज्जताऽदिः । विप्रलम्भे च रतिरेव
स्थायी, स चोभयनिष्ठः, विप्रकर्षेऽपि रतेस्तथैव स्वतःसिद्धत्वात्, आलम्बनं
पूर्ववत्, उद्दीपनं विप्रकर्षोऽन्योन्यदुःखानुभवश्चन्द्रचन्दनपवनादिषु, अनु-
भावश्चित्रलेखादिः । उभयोरेवानन्दधर्मत्वाद्रसत्वम्—आनन्दस्यात्मधर्मत्वा-
दात्मनश्च बहिरिन्द्रियापेक्षित्वमात्रत्वाभावात् स्फूर्तिपर एवानन्दः (ङ) ।

अथ माथुरविरहेणात्मन्याकुलाया राधाया गवाक्षद्वारा गृहमध्ये प्रविष्टाश्चन्द्रकिरणान्
दाहकत्वादग्नित्वेन जानन्त्यास्तस्याश्चेष्टामाह । चन्द्रकिरणस्याग्नित्वेन ज्ञानासुग्धा । भ्रमर-
सुहिष्य राघयोक्तं 'मधुप कितवन्धो' (भागवते १० । ४०।१२) इत्यादि पदसुखवसुखाच्छ्रुत्वा
याकुलेन श्रीकृष्णेन तस्याः प्राणरक्षार्थं काचिद्वधिमत्नी प्रेषितेति ज्ञेयं, जीवनहेतुभता
सा पत्नी गृहमध्ये आसीत्, तद्दानयनार्थं सा भवनं प्रविशति । सङ्घयान्तीः सखीर्मिवार्येति
—अनेन पत्रानयनार्थं महेष्टस्य दाहो भवति चेद्भवतु, सखीनां दाहो माऽस्त्विति तस्या
अभिप्रायः ।

(ङ) सुधाशुकिरणादाहातङ्को विरहिणीं संसृजसतीति हि कविसम्प्रदायसमयः ।
निवार्य सङ्घयान्तीः—मम प्रेम्णो निदाहणं फलमहमेव सहिष्य, कथं मत्प्राणप्रियाः सखी
मर्त्येऽन्तर्वायन्त इति चिन्तया तासां निवारणम्—वस्तुतस्तु तत्रावधिलेखे लिखितस्यावधि-
हृष्टनकौतूहलमपि त्वराया हेतुः—स च लेख इष्टमन्त्र इव प्राणारामः प्रिय इव सुतस्तं
गोष्ठ्यो भवतीति कामिनामाचारः । प्रतिक्षणमनुभूता अय्यपूर्वायमाणा निरुपधि-
मधुरास्तस्माः प्रेमलीला लेखतस्ततः स्मारिता वा भवेयुरिति ।

(ट) उभयोरेवेत्यादि—सम्भोगरतावानन्दः स्फूर्तिर्वा बहिरिन्द्रियवृत्तिगोचरः—
विप्रलम्भे प्रियप्राप्ताकाङ्क्षाजनित आनन्द उत्तेजना वा वर्तते । तथा च चौरकवेण्म-
स्येति पद्ये—'प्रासादे सा पथि पथि च सा पृथतः सा पुरः सा पर्यङ्के सा दिशि दिशि च
सा तद्वियोगातुरस्य । हंही चेत्, प्रकृतिरपरा नास्ति ते काऽपि सा सा सा सा सा जगति
सकले कोऽयमहेतवादः ॥' विप्रलम्भे बहिरिन्द्रियगतहृष्टेरभावात्तन्मो नास्तीति वक्तुं न
शक्यते, यत आनन्द आत्मधर्मः—'न खलु बहिरुपाधीन् ग्रीतयः संश्रयन्ते ।' स्फूर्तिपर एव
—प्रकाशशरीर एवानन्दः, स च प्रकाशो बहुधा बहुशो भवति । स्फूर्तिस्वरूपं जगत्-
धर्मस्य विलासि परा काष्ठा ।

अनेन शृङ्गारो द्विविधः सम्भोगो विप्रलम्भश्चेति । आद्यः परस्वरावलोकना-
धरपानचुम्बननखदशनक्षतादिप्रभूतप्रभेदोऽप्येक एव गण्यते । अपर-
स्वभिलाषविरहेर्थाप्रवासशपहेतुक इति पञ्चधा । लोक एव शापहेतुः—
तेनालौकिकश्चतुर्विधः (घ) ।

अभिलाषः पूर्वरागस्तस्यावस्था दश स्मृताः । ७५ का

आद्यः सम्भोगः नखदन्तक्षतादिप्रचुरभेदविशिष्टोऽपि सम्भोगत्वरूपसामान्यधर्माद्येक
एव गण्यते । अत्र तु भेदविवक्षया सम्भोगविप्रलम्भयोः कियन्तः प्रकारा दृश्यन्ते । परन्तु
'प्राग्रागतः क्रमाज्ज्ञानप्रेमवैचित्र्यादूरतः । प्रायः संचिन्तासङ्कीर्णसम्पन्नहिंसितो विदुः ॥'
इत्याद्यज्ज्वलनीलमणौ विप्रलम्भसम्भोगयोश्चतुश्चतुर्भेदा उक्ताः, पुनः प्रत्येकमष्टधा—
एवं विप्रलम्भो द्वात्रिंशत्, सम्भोगश्च द्वात्रिंशत्, सप्तदायश्चतुःषष्टिः ।

(ख) सम्भोगशृङ्गारस्य परस्वरावलोकनाद्यनुष्ठानसहस्रेण प्रभूततमभेदत्वं, परसुज्वल-
नीलमण्यादिषु रसतत्त्वसूचकेषु ग्रन्थेषु तस्यैव सुखगौणभेदेनादौ द्वैविध्यम् । 'सुखो जाग्रद-
वस्थायाम्' 'स्वप्ने प्राप्तिविशेषोऽत्र हरेर्गौण इतीर्यते' इति लक्षणाद्विदितं तत्, तत्राद्यस्य
भेदस्य पूर्वराग-मान-किञ्चिदप्रवास-सुदूरप्रवासभेदतश्च चत्वारो विभेदाः, तेषाञ्च प्रत्येकं
संचिन्तादिटीकाकदुदाहृतभेदान्तरेण प्रविभागादयं सुखः सम्भोगशृङ्गारः षोडशभेदा-
त्मकः । एवं गौणोऽपि सामान्य-विशेषादिचतुर्विभेदेन संचिन्तादिप्रागुक्तिखितावान्तर-
भेदान्तरेण षोडशविधः । अतएव 'द्वात्रिंशत् सम्भोगाः' इति टीकाकर्मिर्दृष्टः स्वसम्प-
दायमताशुभोदितः । एषां प्रत्येकशः लक्षणादाकरे द्रष्टव्यम् । सम्भोगशृङ्गारस्य भङ्गान्तरेण
कामरतिभेदेन द्वैविध्यं ज्ञेयमस्मात्किञ्चित्तलोचनरोचनादिषु सूचितम्—तत्र द्वितीयैवान्ता-
लौकिकपञ्चे श्लोकाणां सम्भवात् पुनर्विभेदप्रपञ्चः । विप्रलम्भशृङ्गारस्य टीकाकर्मिर्दृष्टित-
भेदेः पूर्ववत्सुखगौणभेदमार्गेण च द्वात्रिंशद्विधत्वम् । नीलमन्वावभिलाषस्थले पूर्वरागस्य
विरहस्थले प्रेमवैचित्र्यास्य ईर्ष्यास्थले मानस्योक्तेखो दृश्यते । लौकिकाश्रितविप्रलम्भस्य
चत्वारो भेदा अनन्वाचीनदशरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु । तेषु तावत् प्रवासशपयोक्तं
पृथक् ग्रहणमापातत आद्यतौ चेकफलत्वात् । तत्र गृहीतः करुणात्मको विप्रलम्भोऽत्र
प्रवासभेद एव गृह्यते यदाहुर्नीलमणिस्ततः—'विप्रलम्भं परं केचित् करुणाभिधन्मचिरे ।
स प्रवासविशेषत्वात्नेवान्नः पृथगीरितः ॥' 'यूनोरेकतरस्मिन् गतवति लोकान्तरं पुनर्लभ्ये ।
विमनायति यदेकस्मिन् भवेत् करुणविप्रलम्भाख्यः ॥' इत्युक्तलक्षणः शृङ्गारः सदैवोभय-
निष्ठेऽययानन्तराश्रिते श्लोकावगमनसुभूरतिपञ्चे न सम्भवत्येवेति च तत्त्वम् । स्थायिभावं
रतिं लक्ष्यित्वा तद्व्यक्तिविजासाधिक्यहेतुतत्त्वोपजीव साधारण्य-समझसा-समर्थाभेदेन

यथा—

अभिलाषश्चिन्तनञ्च स्मृतिश्च गुणकौर्त्तनम् ।

उद्देगश्च प्रलापश्चोन्मादश्च व्याधिरष्टमः ।

जडता नवमी ज्ञेया मरणं दशमं स्मृतम् (आ) ॥ ७६ का

विरहस्तु भावी भवन् भूतश्चेति त्रिधा ।

ईर्ष्याशब्दोऽत्र मानपरः—स च द्वेधा । (१५)

ईर्ष्याप्रणयसम्भूतो द्वेधा मानः प्रकौर्त्तयते ।

अन्यासक्ते प्रियतमे ईर्ष्यामानो भवेत् स्त्रियाः ॥

द्वयोः प्रणयमानः स्यात् प्रमोदे सुमहत्यपि ।

प्रेम्नः कुटिलगामित्वात् कोपो यः कारणं विना ॥ ७७ का

तथा च—

नदीनाञ्च वधूनाञ्च भुजगानाञ्च सर्व्वदा ।

Rasasudhakara.

प्रेम्नामपि गतिर्व्वक्त्रा कारणन्तत्र नेष्यते ॥

स च मानो द्विधा भवति—एक ईर्ष्यासम्भूतः, द्वितीयः प्रणयसम्भूतः । ननु कान्तस्यापराधो माने कारणं, प्रणयकालेऽपराधस्य सम्भावनाऽपि नास्ति, कुतो मानप्रवृत्तिः, तत्राह—द्वयोरिति । कान्ताकान्तयोर्मैहति प्रमोदेऽपि कारणं विनाऽपि प्रणयमानः स्यात् । प्रेम्नः कुटिलगामित्वे प्राचीनानामुदाहरणमाह—तथा चेति ।

विभागश्चान्यत्रेव लक्ष्यः, न सा भागकल्पनाऽन्नाश्रिता, यतः समर्थाया रतेरेव ग्रन्थेऽस्मिन् लक्ष्यभेदेषूक्ते खो दृश्यते ।

(आ) समञ्चरतिरूपस्य पूर्व्वरागस्येमा एव दशा यथाक्रमं नीलमण्यादौ दर्शिताः । साधारणरतिरूपस्य तु उन्मादादिवर्णमभिलाषादिकाः प्रथमनिर्दिष्टाः षट् । समर्प-
रतिरूपस्य प्रौढाख्यस्य पूर्व्वरागस्य लालसोद्देगजागर्थ्यातानवजडिमवैयग्र्याध्यन्मादमोह-
न्दत्युक्रमेण दर्शयति च तत्र । न च तावत् प्रकृतं किमपि विलक्ष्यमेतस्य 'नयनप्रीतिचिह्ने'-
त्याद्यय उदाहृतात् कैश्चिद्दर्शितात्, दशापारम्पर्यात् । परं स्थलविशेषतोऽवस्थाविशेषतश्च
भिन्ना संज्ञा—नातः परं किमपि ।

भूतविरहेण सह प्रवासास्यावान्तरभेदो यथोदाहरणं स्फुटीभवति ।
अथोभयोरेव सम्भोगविप्लवयोः परस्परालोकनाधरपानाद्यभिलाषा-
दीनां क्रमेणोदाहरणानि ।

तत्र परस्परालोकनं यथा—

एहीति पृष्ठगसखीक्षणकैतवेन
व्यावृत्त्य यो मयि तथा निहितः कटाक्षः ।
प्रत्यस्त्वन्मम कटाक्षमवाप्य शान्तो-
ऽप्यन्तर्बिभेद स निकृष्टशराह्वयो ॥ १८

अपि च—

तस्याः सखीभिरपि वीक्ष्य सुजातमन्त-
र्भावोदयं कमपि चञ्चललोचनान्तेः ।
घन्यो भवानिति कृता मम सम्मुखीभि-
रिन्दीवरच्छदमयी (१६) मयि पुष्पवृष्टिः ॥ १९

परस्परालोचनं यथा—

पात्रमपि पिबति चास्सं पेयसि लज्जिते कहिं सीति ।
सान्द्रानन्दविनिद्रितराधास्वप्रायितक्षयति (इ) (१७) ॥ २०

यथोदाहरणमिति—उदाहरणे इत्यर्थः ।

एहीति—पृष्ठस्थितसखीदर्शनमिषेण मयि निहितो यः कटाक्षः स प्रत्यस्त्वन्मम कटाक्षं प्राप्य शान्तोऽपि समान्तःकरणं विभेदः । अत्र दृष्टान्तमाह—निकृतेति । शक्यसहित-
शरस्य वेधे तथा प्रौढा न जायते यथा कृत्तश्चिन्नो योऽङ्गशरस्तस्य वेध इत्यर्थः । इदम्
स्वात्मिकाणामनुभवसिद्धमेव । कमपि सखायमुद्दिश्य श्रीकृष्णस्योक्तिरियमिति बोध्यम् ।

यथा तस्याः कटाक्षशरेणाहं विद्वस्तथा मत्कटाक्षशरेणापि विज्ञायास्तस्याः
कमप्यन्तर्भावोदयं वीक्ष्य तस्याः सखीभिरपि घन्यो भवानित्यर्थबोधकैस्तत्र एव महात्मासन-
पदैस्तासाञ्चञ्चललोचनान्तेः करणेभ्यो नौलकमज्जदमयी पुष्पवृष्टिः कृता ।

(इ) अत्रोदाहरणे गौणसम्भोगशृङ्गारस्य सूचनम् । न केवलं पदोऽस्मिन्नीर्थादिप्राकृत-
जनसुलभस्य भावप्रपञ्चस्याच्छादनं, प्रत्यत भक्तहृदये भगवत्सङ्गसुखानन्दवार्त्तोद्बोधः,

(१६) 'रिन्दीवरच्छदमयी'ति (ख) (ग) पुस्तकयोः पाठः । स च टीकाकदलीकारादुपेक्ष्यः ।

(१७) 'सान्द्रानन्दविनिद्रितराधासप्राप्तं लज्जितं' इति मुद्रितपुस्तक एव प्राकृतभाषामयः पाठः ।

स चान्येक एव—हेतुकव टिप्पणसहितः ।

यथा वा—

अर्द्धाङ्गप्रलितानिमेघनयनं निस्पन्दतारं किय-
हीर्घश्वासमलक्ष्यकण्ठनिनदं सानन्दतन्द्रायिता ।
कृणो पाययति स्वकीयमधरं प्रागेव पीताधरे
किञ्चित्त्वं ललिते ! पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका ॥ २१

परस्परपुम्बनं यथा—

अङ्गाङ्गि खलनं कराकरि मनःसंवादसंवेदनं
कर्णाकर्णि वृथाकथासु युगपपुम्बाः शतं गण्डयोः ।
स्कन्धास्कन्धि भुजौ सुखसुखि मुहुर्माध्वीकपानक्रमो
राधामाधवयोर्मधौ मधुमदक्रीडा जरीजृम्भते ॥ २२

राधायाः स्वप्रायितं जयति । निद्रादशायामसङ्गतसङ्गतनानाऽर्थबोधकशब्दोच्चारण-
मेव स्वप्रायितं, तदेवाह । हे ललिते ! प्रेयसि ! श्रीकृष्णे स्वीयास्त्वं मां पाययति सति
ममास्त्वं स्वयं पिबति सति त्वं क्व गताऽसीति स्वप्रायितम् ।

अर्हेति—प्राक् प्रथमं पीतो मदीयाधरो येन तथाभूते श्रीकृष्णे स्वकीयाधरं मां
पाययति सति हे ललिते ! त्वमपि किञ्चित् पिबेति किमपि स्वप्रायते राधिका । स्वप्रायत
इत्यत्र क्रियाविशेषणान्वाह—नेत्राहं व्याप्याङ्गप्रलिते ईषस्मद्विते एवं निमेघरहिते नयने
यत्र तद्वथा स्यात्तथा, सान्द्ररहिता नेत्रतारा यत्र स्यात्, कियन्तो दीर्घश्वासा यत्र,
अलक्ष्योऽस्यष्टः कण्ठनिनदो यत्र ।

मधौ वसन्ते राधामाधवयोर्वसन्तकालीनमदेन जाता या क्रीडा सा जरीजृम्भते
अतिशयेन प्रकाशते । क्रीडामेवाह—तयोः खलनमङ्गाङ्गि अङ्गेनाङ्गेन निर्वृत्तौ, तथा च
मधुमदेन राधाया अङ्गे श्रीकृष्णः पतति, श्रीकृष्णस्याङ्गे राधा पततीत्यर्थः । मनसः
संवादोऽभिप्रायस्तस्य संवेदनं ज्ञानं कराकरि कराभ्यां कराभ्यां निर्वृत्तौ, तथा च
श्रीकृष्णस्य हस्तौ हस्तादेव तस्य मनोऽभिप्रायो राधिकया ज्ञातः, एवं राधाया अपीति ज्ञेयम् ।
कर्णाभ्यां कर्णाभ्यां निर्वृत्तासु वृथाकथासु सतीसु परस्परगण्डयोः श्रुतसंख्यकपुम्बनम् ।
भुजौ स्कन्धास्कन्धि—तथा च तयोर्मधौ परस्परस्कन्धे निक्षिप्तावित्यर्थः । मधुपानोपक्रमो
सुखसुखि सुखेण सुखेण निर्वृत्तः ।

तदुपचितानन्दस्य भागाद्वरणायान्वधाऽन्यदा च कल्पितानां प्रतिबन्दिभक्तत्वेन चैतरेषां
प्राणस्पर्शि मधुरमधुरमाञ्जनम् । अन्तर्गताया द्वितीयाहोऽन्योक्तिसूचकविवाक्यनिमित्तिः
संस्कृतेनैव भवितुमर्हति । टीकाकृतप्रपञ्चतसन्दभैरवकथायापि नात्र प्रसरतीति निखिल-
मवदातम् ।

परस्परनखक्षतानि यथा—

जाताङ्गुराणि किममून्यनु रागबीजा-

न्युमानि नूनमुरसोरुभयोरुभाभ्याम् ।

आर्द्राणि कीमलतराण्यरुणानि भुग्ना-

न्याभान्ति पश्य ललिते ! नखलक्षणानि ॥ २३

परस्परदशनक्षतं यथा—

माध्वीकाचमनोत्सवे कुतुकिनोरन्योन्यदन्तच्छदा-

वन्योन्येन कृतोपदंशरचनौ श्रीराधिकाकृष्णयोः ।

क्षुण्णौ च द्विजकुङ्कुमैरभवतामक्षुण्णलक्ष्मीभरौ

पीतौ चारुणितौ बभूवतुरहो प्रेम्नो विचित्रा गतिः (ई) ॥ २४

नीवीमोक्षो यथा—

निर्यातायान्वयि विरमितो मालया रत्नदीपः

क्षणे चोर्लं क्षपयति मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।

तयोः परस्परनखक्षतानि परस्परानुरागरूपबीजस्याङ्गुरत्वेनोत्प्रेक्षिते—जातेति ।
आर्द्राणि क्षिण्वानि भुमानि किञ्चिदक्रीभूतानि—वल्लीनामङ्गुराण्युत्पत्तिकाले भुमान्तीति
ज्ञेयम् ।

माध्वीकेति—वृक्षकोटरेभ्यो निःसृतोऽत्यन्तमादको रसः माध्वीकः, तस्य पाणोत्सवे
कुतुकिनो राधाकृष्णयोरन्योन्योच्छाधरो—कथम्भूतौ ? अन्योन्येन कृता मधुपानस्योपदंश-
रचना यत्र तथाभूतौ, मत्तजनैर्मादकवस्तुपानानन्तरं किमपि भ्रष्टवस्तु भुज्यते, तस्यैव
संज्ञा उपदंशः, लोके 'नकुल' इति तस्य प्रसिद्धिः—आभ्यान्तु परस्परधरपानमेवोपदंशत्वे
रचितम् ; द्विजरूपकुङ्कुमैः क्षुण्णावभवतां, तथापि तावोच्छाधरौ अहो आश्चर्यमक्षुण्ण-
शोभाभरौ बभूवतुः—एवमुभाभ्यां पीतावपि परस्परधरावरुणितौ बभूवतुः ।

हे सखि ! त्वयि कुङ्कुमद्वयान्निर्यातायां सत्यामेकाकिन्या मया स्वरक्षकान्वकार-
निर्भाषार्थं रत्नप्रदोपो मालया विरमित आच्छन्नीकृतः—तदपि बलात्कारेण मम
कक्षणीं श्रीकृष्णो क्षपयति सति कुचद्वयाच्छादनार्थं हस्ताभ्यां मया स्वस्तिकः सन्निवहः ।
संहतोर यथास्यात्तथा मयोपविष्टम्, ऊरुद्वयं मिलितोक्तयोपवेशनेनेव परिधेयवस्त्र-

(ई) उपदंशस्य गौडभाषायां 'चाट्' इति संज्ञा । क्षुण्णावप्यक्षुण्णलक्ष्मीभराविति,
'पीतावप्यरुणितौ' इति च श्लेषगर्भविरोधमयभणितिवशात् प्रेम्नो विचित्रगतिरित्येव-
मुपादेयमिति । 'कुतुकिनो'रित्यत्र 'पुमान्' इति श्लेषः ।

नीवीग्रन्थिं हरति सहसा संवृत्तोरुपविष्टं

मुह्येवाहं सखि ! समधिका वल्लभस्ते बलेन ॥ २५

आदिशब्दादनविहार-जलविहार-मधुपान-सङ्गीतादि । तत्र वनविहारो

यथा—

अर्घ्यं कुञ्जलकैर्मरन्दपटलैः पाद्यं परागैर्नैः-

स्यन्दाद्रेरनुलेपनं किसलयैः पुष्पैश्च भूषां फलैः ।

नैवेद्यं पवनाहतैरवयवैर्नृत्यं मन्दालिखने-

गीतं कल्पयता हरिर्वनगतो वल्लीचयेनाञ्जितः ॥ २६

अपि च—

एकेनानिलचपलेन पत्रहस्तेनारौतृसीत् स्तवकपयोधरं परेण ।

आक्षेपं न न न नेति चञ्चलालिभ्रूमङ्ग्या व्यधित हरिं विलोक्य वल्ली ॥ २७

सन्नासं किसलयपाणिकम्पनेन प्रोत्साहं कुसुममयेन सुस्मितेन ।

रोषञ्च भ्रमरघटाकटाक्षपातैरासन्ने मधुभिदि वीरुधोऽभ्यनेषुः ॥ २८

सीमन्तोपरि बन्धुजीवकुसुमं सिन्दूरविन्दूकतं

चित्रैर्नयदलैर्व्याधायि मङ्करी गण्डे नखाग्रक्षतेः ।

चक्रे कञ्चुलिका पयोधरभरे नानाप्रसूनच्छदेः

क्षणेन प्रणयातिरेकरभसस्तस्यामभिव्यञ्जितः ॥ २९

कार्यमपि कृतमित्यर्थः । अतएव ते तव वल्लभः श्रीकृष्णो बलेनाधिको ननु बुद्ध्या—

बलस्याग्रे बुद्धेः प्रभावो न तिष्ठतीति । यद्विवितयन्तदभूदिति ध्वनिः ।

एतैः करणैः पाद्यादिकङ्कल्पयता लतासमूहेन श्रीकृष्णोऽर्चितः, एतदेवाह—कुञ्जलकैः पुष्पस्तवकैः, मधुसरेणान्द्रैः परागैः पुष्परजोभिरनुलेपनम् ।

वल्लीरूपा नायिका सम्भोगोन्मुखं नायकमिव हरिं चञ्चलभ्रमरस्वरूपया प्रणयकोप-
यञ्जकभ्रमङ्ग्या विलोक्य स्तवकरूपं स्तनमरौतृसीत् रहस्यमकरोत् ।

अधुना वल्लीरूपनायिकायाः कृष्णदर्शनाच्चातमनेकेषां यमिचारिभावानां
प्रावल्यामाह—सन्नासमिति । श्रीकृष्ण आसन्ने सति वीरुधो वल्लभो वान्ययञ्जकसन्नासं
पञ्चवरूपपाणिकम्पेनाभ्यनेषुस्त्यासामिनयचञ्चुरित्यर्थः । एवं पुष्परूपस्मितेनाभिलाष-
यञ्जकसत्तृसाहस्यनेषुः ।

श्रीकृष्णेन तस्यां राधायामेतैः करणैः प्रणयातिशयवेगोऽभिव्यञ्जितः । प्रणयातिशय-

जलविहारो यथा—

कृष्णे कर्षति कोकदुग्मकमियं दोर्भ्यां व्यधात् स्वस्तिकं
कण्ठे चारुमृणालमर्पयति सा बाहू दधे कुञ्चितौ ।
पद्मं जिघ्रति पाणिनास्यमवृणोदित्यं जले खेलतो-
रस्यर्शा सुरतिस्तयोः प्रियसखीवृन्दस्य रस्याभवत् (उ) ॥ ३०

मधुपानं यथा—

‘शालि ! प्रेयान् हरिरतिशठः’ ‘कृष्ण ! मे सम्प्रसीद’
‘श्यामे ! स त्वामभिसरति किं’ ‘नाथ ! दासी तवास्मि ।’
इत्यन्योन्यप्रकृतिविक्रती भावतोऽनन्वितोक्ती

राधाकृष्णौ मधुमदमुदा मोहितौ वः पुनीताम् ॥ ३१

यञ्जकं पुष्पमण्डनमाह—सौमन्तेति । सिन्दूरविन्दुस्थानीकृतं, नखाग्रचतेष्विन्नेर्नावर्ध-
इत्येन्मकरौ मकर्याकारश्चित्तं गण्डे अधायि—नानापुष्पदलेः स्नानपयोधरे कष्पलिका चक्रे ।

अथ जलक्रीडायां राधाकृष्णयोः स्पर्शं विनैव दूरे तिष्ठतोक्तयोः क्रीडामाह—
कृष्णे इति । स्तनस्पर्शकाङ्क्षया चक्रवाकयुग्मं कृष्णे आकर्षति सतीत्यं राधा तत्रा-
सम्मतिरयञ्जकं स्तनाच्छादकं स्वस्तिकं दोर्भ्यां व्यधात् । राधिकाया हस्ताभ्यां स्वकण्ठ-
स्यालिङ्गनाकाङ्क्षया श्रीकृष्णे स्वकण्ठे चारु मृणालमर्पयति सति साऽपि तत्रासम्मति-
यञ्जकौ कुञ्चितौ बाहू दधार । अस्पर्शा स्पर्शहिता प्रोभना रतिः सखीसमूहस्य
रस्याऽस्वादनोयाऽभवत् ।

मधुपानजन्येन मदेन कर्तृ जितौ । कथम्भतौ ? त्रासात् कुत्रचिद्वाक्येऽधिकाक्षरैः
कुत्रचिद्भूषिताक्षरैः करणैरन्योन्यं धृत्वा व्याहरन्तौ । ‘धरणिपतिते’ति वक्तव्ये ‘धधे’त्यधि-
काक्षरं रेफणिकारौ न स्तः, अतः ह्रसिताक्षरम् ।

(उ) श्लोकोऽयमेतदनन्तरौ द्वौ, ‘एकेनानिलचपलेने’ति (२७) श्लोकश्चानन्दवृन्दावने माध्वीक-
पान-जलविहार-वसन्तोत्सवादिवर्णनप्रसङ्गेषु वर्तन्ते । ‘सङ्केतकालमेनस’मित्यादि श्लोक इव
यद्यपि सूक्ष्मालङ्कारविधायकस्वेतरजनतो निहृत्वादिकस्य वेष्टिष्टं नाम वर्तते; तथापि
वचनभङ्गा विच्छित्तिरूपभोग्येत्वस्योत्तमकाव्यत्वम् । ‘हा कष्ट’मिति परवर्तिनि श्लोके
तृतीयचरणे ‘अधिकहसिते’रिति चकाररूपसंयुक्ताक्षरस्यावस्थानात् ‘प्रह्वे’त्यनुप्रासनात्
पूर्ववर्तिनो लघुक्षरस्य वैकल्पिकं लघुत्वमिति कृन्दः प्रात्यक्षदामाश्रयाल्लभ्यत्वं न दोषाय ।
एतेषु श्लोकेषु यथायोग्यं श्रीकृष्णो पूर्वरागो सुगंध इत्यनुप्रासभो नायको वा, नायिका-
शिरोमणौ राधा च पूर्वरागवती सुगंधा मध्या नायिका वा—इत्यपि वक्तुं सम्भाव्यते उभयो-
रलौकिकतयेत्यलम् ।

यथा वा—

हा कष्टं द्यौः पतति कथं हन्त घूघूर्णते भू-
रालम्बे त्वां धधध-पतिता कम्पते गात्रयष्टिः ।
इत्यन्वासादधिकक्रसितैरक्षरैर्व्याहरन्ती
धृतान्योन्यं मधुमदजितौ नौमि राधासुकुन्दौ ॥ ३२

अथ विप्रलम्भः—

स्वप्नाद्वा श्रवणाद्वापि चित्रादेर्व्या विलोकनात् ।
साक्षादाकस्मिकाद्वापि दर्शनादुल्लभे जने ॥
प्राक्तनो रतिरुद्धूता सम्प्राप्तेः पूर्वमेव सा ।
पाकदयान्तरे पूर्वरागतां प्रतिपद्यते (ज) ॥ ७८ का

पाकदयान्तर इति—

भावः पूर्वरागश्चेति पाकदयं, तदन्तरे तन्मध्ये । तत्र स्वप्नद्वारा यथा—
इन्दीवरादपि सुकोमलमिन्द्रनीला-
दप्युज्ज्वलं जलधरादपि मेदुरन्तत् ।
स्वप्नः स किं सखि ! महो यदहो ममेद-
मद्यापि नो नयनयोः पदवीञ्जहाति ॥ ३३ ॥

श्रीकृष्णस्य प्राप्तेः पूर्वमेव दुर्लभे श्रीकृष्णे प्राक्तनो अवतारात् पूर्वमेव स्वभावसिद्धा,
किन्त्वैतैः करणैरुद्धूता या रतिः सा पूर्वरागतां प्रतिपद्यते । भाव-पूर्वरागरूपपाकस्यान्तरे
मध्ये अर्थाद्वयमपि व्याप्येत्यर्थः ।

अथ स्वप्ने श्रीकृष्णस्य दर्शनं प्राप्य तद्दर्शनस्यातिचमत्कारित्वेन साक्षाद्दर्शनमेव
जानती श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—हे सखि ! स किं स्वप्नः, अपि तु स्वप्नो न भवति, किन्तु
साक्षाद्दर्शनमेव—यद्यस्मादिदं महस्तेजःस्वरूपन्तदस्वप्ननाऽपि नेत्रपदवीं न त्यजति ।
तस्माद्दः कौडश्रमित्याह—इन्दीवरादित्यादि । मेदुरं स्निग्धम् ।

(ज) प्राक्तनीति—‘अतिप्रवृत्ति पदार्थानन्तरः कोऽपि हेतु’रिति—स च हेतुः पूर्व-
संस्कारभित्तिकः । संप्राप्तेः पूर्वं कथन्तस्य ‘राग’ इति चित्तरङ्गकलयाञ्जनी संज्ञेति ?
अत्राहुर्नीलमणिकाराः—‘दुःखमप्यधिकं चित्ते सुखत्वेनैव व्यज्यते । ततस्तु प्रथमोत्-
कर्षात् स राग इति कीर्त्तयते ॥’ भावपाकस्य लक्षणन्ततैव—‘अनुरागः स्वसंवेदादशां प्राप्य

श्रवणद्वारा यथा—

तमालनीलं किमपि त्वदुक्ताद्विम्बोष्ठि ! कृणोति पदादुदीर्णम् ।

अन्तः प्रविश्य श्रुतिवर्त्मना मे न वेद्मि तन्नाम किमातनोति ॥३४

चित्रदर्शनद्वारा यथा—

ब्रजभुवि किमलोकि सञ्चरन्त्या यदिह विलिख्य पटे मसोपनीतम् ।

कुतुकिनि ! कुतुकेन ते समस्तं मम गतमेव हि जातिजीवनञ्च ॥३५

मात्तादर्शनद्वारा यथा—

नो वा दृष्टचरी न वा श्रुतचरी नामापि न ज्ञायते

यस्याः काचन सा व्यलोकि विपिने मेघद्युतिर्देवता ।

आनन्दद्रववर्षिणः किमथवा ह्यालाहलीलासिनः

सौहित्यञ्च रुजञ्च नो विदधते यस्याः कटाक्षोर्मयः ॥३६

अथास्य दश दशाः । तत्राभिलाषो यथा—

सा किं निशा सखि ! भविष्यति सर्व्वदा मे

स्वापः स किं सुमुखि ! तत्र सदैव भूयात् ।

कश्चित्तमालदलनीलतमः स यस्मि-

न्नालोकि लोकरमणो रमणीयमूर्त्तिः ॥३७

हे विम्बोष्ठि । त्वदुक्तात् कृणोति पदादुदीर्णमुज्जतं तमालवन्नीलं किमपि धाम तेजःस्वरूपं ममान्तःकरणं प्रविश्य किमपि चोभादिकमातनोति, तन्न वेद्मि ।

हे कुतुकिनि । ब्रजभुवि सञ्चरन्त्या त्वया किमद्भुतमलोकि यदद्भुतं वक्षिष्ये चित्रपटे विलिख्य ममाग्रे उपनीतम् । तव कुतुकेनैव मम जातिजीवनञ्च समस्तं गतम् ।

यस्याः श्यामदेवतायाः कटाक्षोर्मयो मम सौहित्यं सुखं कुर्वन्तीति हेतोः किमानन्द-
द्रववर्षिणः, अथवा मम प्रीडां कुर्वन्तीति ह्यालाहलीलासिनः ।

तत्र निशायां किं सदैव सखी भूयात् यस्मिन् सखी स नोक्तमो मयाऽलोकि ।

प्रकाशितः । यावदाश्रयवृत्तिश्चेद्भावं इत्यभिधीयते ॥ अत्र जीवगोखामिमतमधोदर्शितं लक्ष्ये पूर्वरागपक्षेऽप्युदाहार्यम्—‘अतएवात्र शास्त्रेषु श्रूयते राधिकाऽदिषु । पूर्वराग-
प्रसङ्गेऽपि प्रकटं रागलक्षणम् ॥ ततश्चात्र लक्ष्येऽप्युदाहृते श्लोकत्रये ‘इन्दीवरादपी’त्यादौ
वैष्णवकविरचितेषु गीतेषु च तादृशावस्थो रसः सुतरामास्वादनीयः । ‘इन्दीवरादपी’त्यादि
श्लोकः कविकर्णपूरगोखामिचरणानां श्लोकसमूहे प्रत्युत नायकायते ।

अथ चिन्तनम्—

आसंगो सिविणगओ मम्मप्फंसी महं क्खु अणुराओ ।

पिअपरिअणो ण चउरो जीअण तुह णत्थि जीअणोवाओ (ऋ) ॥ ३८

स्मृतिः—‘इन्दीवरा’दित्यादि (३३ श्लोकः) ।

गुणकीर्तनम्—

धाम श्याममयातयाभमधुरन्तल्लोचनानन्दनं

कस्तूरीघनसारकुङ्कुमरसामोदी स गात्रानिलः ।

आलापः स सुधासुधेरपि तिरस्कारी बभूवाधुना

सम्भोद्धाय विनोदनाय मनसः लोभाय लोभाय च ॥ ३९

अथोद्देशः—

नो विद्मः किमु गौरवं गुरुकुले, कौलीन्यरक्षाविधौ

न अद्या किमु, दुर्जनोक्तिगरलज्वालासु किं नो भयम् ।

उद्देशादनवस्थितं मम मनः कस्यापि मेघत्विवो

यूनः श्रोत्रगतैः सुषेरिव गुणैरन्तः कृतं जर्जरम् ॥ ४०

आसङ्गः स्वप्नगतो मर्मसंशर्षो महान् खल्वनुरागः ! प्रियपरिजनो न चतुरो जीवन ! तव नास्ति जीवनोपायः ॥ स्वाग्रिकवस्तुनः शीघ्रं विस्मरणं भवत्यत आह—सर्मसंशर्षो विस्मृतं न शक्ताऽस्मोत्यर्थः । कुलाङ्गनायास्तत्तामिलाय एवानुचितस्तत्ताह—महाननु-
रागः । परिजनस्य चातुर्यैश्चेत्तदा तेन सह सङ्गसम्भावनाया जीवनं रक्षितुं समर्थाऽस्मी-
त्यपि नास्तीत्याह—प्रियपरिजन इत्यादि ।

तद्धाम कान्तिविशेषः । ननु मधुरवस्त्वपि पुनः पुनरास्वादेन गतरसमभवति, तत्राह—
अयातयाममधुरं ‘यातयामो गतरस’ इत्यमरः । घनसारश्चन्दनः—एतेषां रसानामोद
इव य आमोदलक्षिशिष्टः । अधुना तत्तत् सर्वमेव मनसः सम्भोद्धाद्यर्थमेव बभूव ।

‘नो विद्मः’ इत्यादौ शिरश्चालने नञ्, गुरुकुलस्य गौरवं किं न विद्मः अपि तु जानीम

(ऋ) ‘ज्वलतु रात्रौ रात्रावखण्डकलः शशी’त्यादि मालत्यां स्थितात् भावात्, ‘दुल्लहजणा-
णुराओ लज्जा गरुडं परवसो अप्पा । पिअसहि विषभं प्रेम्म मरणं सरणं णवरि एकं ॥’
इत्यादितो वा रत्नावल्यां नायिकाखेदोक्तिविजृम्भणेनेवात्राप्यन्तरात्तिच्छिन्नाप्रतानमयजीविता
सुतरासुल्लसतीति तत्त्वम् । ‘आशावन्धः कुसुमसङ्घं प्रायशो ह्यङ्गनानां सद्यःपाति प्रणयि
हृदयं विप्रयोगे रुणद्धि’ इति तु स्वाभाविकातुल्यप्रणयस्थले, यदा तु उत्कटा मनोरुजा,
साहसनिर्भरश्च मनस्तदैव एवम्प्रायमभिधानं, तच्च काव्योत्कर्षं नितरां जनयति ।

पूर्वरागः कृष्णस्यापि स्यात्—इत्यतः परं तथैव दर्शयति । तत्र प्रलापः—

उदयति शशी, श्रीराधाया न तन्मुखमण्डलं

स्खलति तिमिरं, प्राणेश्वर्या न नीलनिचोलकः ।

हसति हरिताञ्चक्रं, तस्या न नाम सखीगणो,

भ्रमति भुवने ज्योत्स्नैवास्या न देहरुचिच्छटा (ऋ) ॥ ४१

उन्मादः—

हे वासन्ति ! विलोकिताद्य सुमुखी राधा त्वयास्मिन् वने ?

वातान्दोलितपल्लवैः करतलैर्ना नैति (१९) किं भाषसे ?

यातानेन पथैव सा परिमलैस्तस्या यदन्वीकृता-

स्वतृपुष्पेषु पतन्त्यहो न मधुपा भ्राम्यन्ति सर्वा दिशः ॥ ४२

एव । एवं कौत्सीत्यरन्नायामपि अङ्गाऽऽस्येव, किं कर्तव्यम् । उद्देशान्तम मनोऽनवस्थितं जातं, ततस्तत्तत्करणे प्रतिबन्धकं भवतीत्यर्थः । तस्मात् कस्यापि यनो गुणैर्ममान्तःकरणं जर्जरं कृतम्—घुणेरिवेति—घुणाः कौटविशेषा यथा काष्ठं जर्जरं कुर्वन्ति ।

तदानीमेवोदितचन्द्रं राधिकासुखं मत्वा हर्षो जातः, पश्चात्तस्मिन् वैगुण्यं दृष्ट्वा कृष्णः सखेदमाह—उदयतीति । अयं राधासुखमण्डलं न भवति, किन्तु शशी चन्द्रः, यतोऽधुनैवोदयति, तन्मुखमण्डलन्तु सदा प्रकाशमानमेव । एवमन्वकारं रात्रिकालीन-वस्त्रं मत्वाऽह । इदं प्राणेश्वर्यां निरुद्धमपि नीलवस्त्रं न भवति, किन्तु तिमिरं, यतश्चन्द्रोदयाद्भवति, इदन्तु न । तस्याः सखीगणो न, अपि तु हरितां दिशाञ्चक्रं, यतश्चन्द्रोदयेनैव हसति प्रकाशते, तेषान्तु सर्वदैव प्रकाशः । एवमियन्तस्या देहरुचिच्छटा न भवति, किन्तु ज्योत्स्नैव—यतो भुवनमध्य इतस्ततो भ्रमति, सा तु सदैकरूपैव (१८) ।

हे वासन्तीति । ना नेतीति—मया राधिका न दृष्टेति प्रभाषसे चेत्तदा त्वद्वचनं मिथैव,

(ऋ) निश्चयान्तेन सन्देहालङ्कारेण सूचितो हृद्ग्रणो नायकस्य—‘नवजलधरः सन्नद्धोऽयं न दम्पनिशाचरः’ इतिवदुपभोग्यः । ‘तत्’ ‘असौ’ इत्यादि पदेन पूर्वानु-भूतानामामोदसुपजनयतां भावराशीनां परामर्शः । तेन च सूचितेन वैसादृश्येन तदानीन्तन-वैधुर्यस्य प्रकाशः । अत्र विधेयाविमर्शदोषस्पर्शः पदमेतत् कथञ्चित् गर्ह्यं करोति ।

(१८) एवं (ग) (ङ) पुस्तकयोः । ‘सदैकरूपैवेति (क) पुस्तके, ‘सदैकरसखरूपैवेति (ख) (क) पुस्तकयोः ।

(१९) ‘नी नेति’ इति (ग) (घ) पुस्तकयोः पाठः । नञर्थे ‘ना’ इत्याकारात्तस्याव्ययस्य ग्रहणं कीरेषु दृश्यते, अतो मूले वीष्नादिरुक्तसामञ्जससाधनाय कथितगौडीयभाषासादृश्योपलक्षणार्थञ्चोपरिदर्शितः पाठ एव देयः ।

अथ व्याधिः—

नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या-

न्नो गोप्यते किमु भवेद्यदि गोपनीयः ।

आपच्यमान इव हृद्ग्रण एष भावः

कृष्णस्य कामपि दशां भजते न विद्वः ॥ ४३

जड़ता—त्वां स्वप्नलब्धमवलोकयितुं विलिख्य

दैवर्ण्यमाप तव वर्णविलोकनेन ।

तूलीग्रहे सति कृष्णजनि तूलिकेव

चित्रोद्यताजनि हरे ! स्वयमेव चित्रम् ॥ ४४

मरणममङ्गलत्वेन न वर्ण्यते, भङ्गा तु वर्ण्यते । तद्यथा—

निखिलेन्द्रियसंवर्त्तं श्यामसुधाधाममधुरिमावर्त्तं ।

मग्नानन्दविवर्त्तं मातर्नातः परं वर्त्तं ॥ ४४

केचित्तु—“नयनप्रीतिश्चिन्ता सङ्कल्पः स्वप्नविच्छेदः ।

कार्श्यं विषयनिवृत्तिर्हीनाशः स्यादथोन्मादः ॥

Rasasudhakara

किन्त्वनेनैव पथा सा राधिका गता, यस्मात्तस्याः परिमलैरन्वीकृता भ्रमरास्वत्पुष्पेषु न पतन्ति, किन्तु तस्याः सुगन्धग्रहणार्थं भास्यन्ति ।

यदि कश्चिदर्थः कथाविषयः स्यात्तदा किं सोऽर्थो न कथ्यते अपि तु कथ्यत एव । एवं यदि गोपनीयः स्यात्तदा किं न गोप्यत, अपि तु गोप्यत एव । कथ्यते तु हृदिस्थ-
भावस्य निर्वचनसामर्थ्यात् स तावन्न कथ्यते न वा गोप्यते । अतः कृष्णस्य भावः कामनि-
र्वचनीयां दशां प्राप्नोतीति न विद्वः । एष भावः कीदृशः ? ईषत्पच्यमानहृद्ग्रण इव—
स यथा सर्वैरदृश्यः सन्नन्तरे प्रौढां जनयति तद्वत् ।

वर्ण्यते—हे हरे । त्वां विलिख्यावलोकयितुं तव चित्रोपयोगिवर्णादर्शनमात्रेणैव वैवर्ण्य-
स्वरूपसात्त्विकविकारमपि । तदनन्तरश्चित्रार्थतूलीग्रहणे सति कृष्णजनि । तदनन्तर-
श्चित्रोद्यता सती स्वयमेव चित्रमजनि जड़ा बभूवेत्यर्थः ।

अधुना पूर्वरागावस्थयाऽत्यन्तव्याकुला श्रीराधा सर्वो प्रत्याह—हे मातः सखि !
सर्वेन्द्रियाणां संवर्त्तः प्रलयो यत्र तथाभूतानन्दविवर्त्तः । कथम्भूते ? श्यामसुधामयदेहस्य
माधुर्यरूप आवर्त्तो भ्रमिर्यत्र । तत्र निमग्नाऽहमतः परं न वर्त्तं न जीवामीत्यत्रा तत्क्षणे
मूर्च्छिता बभूवेति भावः । ‘संवर्त्तः प्रलयः कल्प’ इत्यमरः । एवं सति नित्यसिद्धानां
मूर्च्छापर्यन्तदशा वर्त्तते, ततोऽधिका नास्तीति ज्ञेयम् (ल) ।

मूर्च्छा मृतिरिति कथिता दशा दशमास्तु पूर्वरागस्य ।

स च ललनायाः पूर्वं पञ्चानेतुः समाख्येयः (ल) ॥”

अथ नैलः कौसुम्भो माञ्जिष्ठश्चाथ हारिद्रः ।

रागश्चतुर्विधोऽतश्चातुर्विध्येन हि प्रकृतेः ॥ ७६ का

अतः पूर्वरागात् पाकत इत्यर्थः । नैलो नील्या रक्तः ।

नैलः स एष कथितो न कदाचिद्भ्रसति शोभतेऽत्यर्थम् ।

कौसुम्भः स हि विदितः स्थित्वाऽपैति प्रशोभते पूर्वम् ॥

माञ्जिष्ठः स हि यः किल नापैत्येवातिशोभतेऽजसम् ।

हारिद्रः स तु बोध्यो यात्यपि न च शोभते यस्तु (ए) ॥ का

स्वप्रविच्छेदो निद्राक्षयः । केषाञ्चिन्मते पूर्वरागस्येमा दश दशाः कथिताः । स च पूर्वरागं आदौ नाधिकायाः पञ्चानेतुर्नायकस्य कथितः । इदानीं पूर्वरागवर्णनप्रसङ्गे पूर्वोक्तो यः पूर्वरागपाकाज्जातो रागस्तस्य भेदचतुष्टयमाह—अथेति । प्रकृतेर्नाधिकानायकयोः स्वभावस्य चातुर्विध्येन । नीलद्रव्यस्य घर्षणेन जातो वर्णको नीलो उच्यते । यथा नीलोवस्त्रस्य सहस्रचालनेनपि नीलिमा न ह्रसति, प्रत्यत शोभते च, तथा नैलरागोऽपि । यथा कौसुम्भवस्त्रस्य कौसुम्भरागः पूर्वं शोभते पश्चाद्वर्षाकाले तु स्वत एव ह्रसति,

(ल) ‘आदौ वाच्यः स्त्रियो रागः पुंसः पश्चात्तदिङ्गितेः ।’ इति लौकिकपक्षे शोभना रीतिरिह्यालङ्कारिकसम्भता, तस्या एवात्राश्रयः कृतः । सकलनायकचूडामणौ श्रीकृष्णे च तस्यैवं निर्देशो दार्शनिकमतविरोधं कमिह बहन्नपि सोढव्यः—तथा चोज्ज्वलनीलमणौ दार्शनिकशिरोमणिश्रीरूपगोस्वामिकृतौ—‘अपि माधवरागस्य प्राथम्ये सम्भवत्यपि । आदौ रागे नृगाक्षीणां प्रोक्ता स्याच्चास्ताऽधिका ॥’ इयानेव काव्यदर्शनयोर्भेदविलासः ।

(ए) लोकरोत्थाऽनुमितवर्णस्थितिसाङ्ख्यादिकमुपमानमाश्रित्येवं भेदकल्पना । एवमपि दशरूपकदर्पणादिनिबन्धेषु । ‘न चातिशोभते यन्नापैति प्रेम मनोगतम् । तन्नौली- रागमाख्यन्ति यथा श्रीरामसीतयोः ॥’ इति दर्पणे नीलीरागलक्षणं तदुदाहरणञ्च । “कौसुम्भरागः स ज्ञेयो यच्चित्ते सजति द्रुतम् । अन्यरागच्छविव्यञ्जौ शोभते च यथोचितम् । सदाधारविशेषेषु कौसुम्भोऽपि स्थिरो भवेत् । इति कृष्णप्रणयिषु हानिरस्य न युज्यते ॥” आहार्योऽप्यनापेक्षो यः कान्त्या बह्वन्ते सदा । भवेन्माजिष्ठरागोऽसौ राधासाधवयोर्यथा ॥ प्राकृत जनेष्वस्य विरला स्थितिरिति हेतोः शोकाङ्गम्भतं सारवदिति ज्ञेयम् । हारिद्ररागस्य ग्रन्थान्तरेषु ‘श्यामाराग’ इति संज्ञा, परं तत्र किमपि भेदविलम्बितञ्च वर्त्तते—स किल कृष्णवजसुम्भगत एव, इक्ष्वां न प्रपद्यः कृतः, नीलमण्यादिस्वत एव बाहुल्यं द्रष्टव्यम् ।

अथ विरहः—स च त्रिविधः, भावी भवन् भूतश्चेति । तत्र भावी यथा—

यास्यामि श्वः सुमुखि ! मथुरामागतो राजदूतः

प्रतयायातुं कति नु घटिका हन्त भावी विलम्बः ।

नो जानीमः, प्रकृतिकठिनः कार्य्यभावस्तथा चेत्

साहं यान्तः प्रिय ! मदसवः कापि कार्य्यं नियोज्याः ॥ ४६

भवन् यथा—

यामीति कृष्णवचने प्राणैर्विनिरुद्धकण्ठकुहरायाः ।

बहिरिव भवितुमशक्तं प्रतुष्टरमन्तरेव विजुघूर्णे ॥ ४७

भूतो यथा—

साहं यन्निजदैवतेन न गतं दौरात्म्यमेतद्भि वो

जानीतावधिवासरश्च गणनागम्योऽस्ति लेखासु यः ।

इतयाकर्ण्य वियुक्तगोपसुदृशः प्राणैः समं सङ्ख्या-

मेकैकां प्रतिवासरं प्रियसखी रेखां रहो लुम्पति ॥ ४८

तद्वदापि । कौसुमरागः शोभते, माञ्जिष्ठरागस्त्वजसमतिशयेन शोभत इति भेदो ज्ञेयः । यस्तु न शोभते शीघ्रं याति च स हरिद्रारागो ज्ञेयः । तेषां मध्ये कौसुमः हरिद्रश्च प्राकृते, अप्राकृते तु नैलो माञ्जिष्ठश्चेति भेदो ज्ञेयः ।

अधुना विप्रलम्भरसस्यावान्तरभेदं पूर्वरागं वर्णयित्वा क्रमप्राप्तन्तस्यैव भेदान्तरं विरहं वर्णयति—अथेति । प्रत्यायातुमत्र पुनः प्रत्यागमने कति घटिका व्याप्य विलम्बो भावी ? राजकार्य्यभावः प्रकृत्या स्वभावेन कठिनः ।

भवन् वर्तमानो विरहः । अधुनैवाऽहं यामीति कृष्णस्य वचने सति स्वस्थानं हृदयं ताक्ता प्राणाः कण्ठगता बभूवुः—अतस्तैरेव प्राणै ररुद्धकण्ठकुहरायास्तस्याः कण्ठरोधेनैव प्रत्युत्तरं बहिरिव भवितुमशक्तं सन्तर्हृदयमध्य एव विजुघूर्णे । अत्र विरहजन्यपीडया ऽसामर्थ्यादेव तथा नोक्तं प्रत्युत्तरं, कवीश्वरेण तु प्राणकर्तृककण्ठरोधेनैव प्रतुष्टर-
ङ्कण्डाभिर्गतमित्युत्प्रेक्षितम् ।

हे प्राणा भवद्भिर्निजदैवतेन सह मथुरागमनसमये यत्र गतम्, एतदेव वो युस्माकं दौरात्म्यं मया चान्तम् । स अति तेन कान्तेन मत्प्राणरक्षार्थं प्रेषिता या पत्नी तत्र अद्वारम्य त्रिंशद्विसे त्वन्निकटे मया गन्तव्यमिति योऽवधिवासरो वर्तते स तु भित्तौ मया दीयमानासु रेखासु गणनया गम्यो भवति, अतस्तं वासरं यूयं जानीत, ज्ञात्वा च तस्मिन् दिवसे तस्यागमने सति भवद्भिः शीघ्रमेव मद्देहात् गन्तव्यम्—इति प्राणैः सह वियोगशुक्ताया

अथ प्रणयमानः—

मानस्तिष्ठतु राधिके ! तव हृतं इत्तं मनो देहि मे,
तत् केनापि हृतं, (२०) त्वया, न हि, न हि अद्या परस्वे मम ।
अङ्गे चेत्तव दृश्यते, भवति चेन्नूनन्वयैवार्पितं
नीत्वा गच्छ, मुखे तवास्ति यदयं रागस्तदासङ्गजः ॥ ४८

ईर्ष्यामानो यथा—

सहजमरुणं नेत्रद्वन्द्वं तवाधरपङ्क्तवः
सततमुरलीनादक्रीडाविधौ तव सत्रणः । A little differently read
as Kirana III (sl. 27)
वनविहरणे रात्रौ गात्रं सकण्टकलाञ्छनं

कथमिह विना दोषं जातापराध इव स्थितः ॥ ५०

अथ प्रवासः—भूतविरहप्रवासयोः कालदेशकृत एव भेदः ।

नानाकौशलतः कृतानि सुहृदां वृन्देन नानन्दतो

गव्यान्यन्ति, तथा कवोष्णमधिकं राधे ! श्वसितेव सः ।

गोपसुदृष्टः कथामाकर्ण्य प्रियसखी प्रतिदिनं रह एकान्त आगत्य भित्तिस्थिताभेकैकां
रेखां त्रिशद्विषस्य समाप्तभावार्थं लुम्पति ।

अथेति—मानकारणमीर्ष्यादिकं विनैव प्रेम्नः कुटिलगामित्वात् प्रणयातिरेकेनैव मान
इत्यर्थः । हे राधे ! तव मानस्तिष्ठतु, मम रक्तं रागविशिष्टं श्लेषेणैव रागस्य रक्तत्वमा-
रोप्य रक्तपदार्थविशिष्टं च मनो देहि । राधाऽह—तन्मनः केनापहृतम् ? श्रीकृष्ण आह
—त्वयेति । राधाऽह—न हीति । पुनः श्रीकृष्ण आह—तवाङ्गं व्याप्य तिष्ठन्मम मनस्त-
वाङ्गे चेदृश्यते तदा किं भविष्यति ? राधाऽह—ममाङ्गे चेद्भवति तदा त्वन्मनस्त्वयैवार्पितं
त्वमेव नीत्वा गच्छ । तच्छ्रुत्वा श्रीकृष्णः सहर्षमाह—तस्य मदीयरक्तमनसस्त्वदधरेण सह
सदासङ्गाज्जातो यो रागः स तु तव सुखमध्येऽधरेऽस्ति, अतो मनोधर्मरागस्य दर्शनेन
मन्मनोऽपि तत्रैव वर्त्तते, सम्प्रति त्वदाज्ञया तदहं गृह्णामीत्युक्त्वा तदधरं पयाविति गम्योऽर्थो
बोध्यः । प्रणयजन्यमाने नायिकायाः सम्मतिं विनाऽपि स्वर्णं दोषो नास्त्येवमपि ज्ञेयम् ।

सहजेति—तव नेत्रद्वन्द्वं सहजमरुणं, न तु तस्यास्ताम्बूलरागेण । श्वन्तवाधर-
पङ्क्तवोऽपि सततं मुरलीक्रीडयैव सत्रणः, न तु तस्या दन्ताधातेन । वनविहरणे एव गात्रे
कण्टकचिह्नं, न तु तस्या नखचतुर्म् । अतो दोषं विना कथन्तवापराधसम्भावनाऽपि,
इति नायकं प्रति मानिन्याः सोल्लग्नवचनम् ।

त्वत्पत्नीप्रतिवेशपण्यजनताक्रयन्तु दध्यादिकं

क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं प्रियजनैरश्नाति हृष्टान्तरः ॥ ५१

अथ सामान्यतो वर्णितस्य विभावस्यालौकिकतया विशेषमाह—

तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च ।

तत्र कोऽसौ नायकः काश्च नायिका इत्यपेक्षायां नायकमाह—

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलः सर्वनायकघटाकिरीटगः ।

अत्यलौकिकगुणैरलङ्कृतो गोकुलेन्द्रतनयः सुनायकः (ऐ)॥८०॥ का

सर्वशुद्धरसवृन्दकन्दलत्वं यथा—‘शृङ्गारी राधिकाया’मित्यादि (१३३ श्लोके) ।

‘सर्वनायकघटे’ति सर्वशब्दो धूर्तनायकवर्जनपरः । ‘अत्यलौकिकगुणे’-
रिति विरुद्धाविरुद्धचमत्कारिगुणवान् । विरुद्धयज्ञासते, न तु विरुद्धः स
विरुद्धाविरुद्धः—‘एकोऽनेकः परिच्छिन्नो व्यापी’त्यादिवदलौकिकगुणवति
लौकिकगुणा अपि ज्ञेयाः ।

एतावद्विशेषपर्यन्तं कान्तेन सद्ध विच्छेदो जातः, अवधिवाचरे पुनरपि तेन मेलनं
भविष्यतीति कालकृतविरहो भूतविरहः । मां विहाय श्रोत्रकण्ठो दूरदेशे स्थित इति
देशघटितविरहः प्रवासः । हे राधे ! त्वद्विरहेण व्याकुलः श्रोत्रकण्ठः सुहृदां यादवादीनां
वृन्देन कृतानि गव्यानि नानन्देनास्ति । तथा तैरानीतं कवोष्णं दुग्धादिकमधिकं न भुङ्क्ते,
किन्तु प्राणरक्षार्थं यत् किञ्चिदेव—अतएव केवलं श्वसित्वेव जीवत्येव, न तु तस्य किञ्चिदपि
सुखन्तत्र वर्तते । किन्तु तव प्रह्वीग्रामस्तत्रस्था या प्रतिवेशपण्यजनता क्रयविक्रयादि-
व्यवहारविशिष्टजनसमूहस्तेषां क्रयं क्रये प्रसारितं दध्यादिकं तस्याभिप्रायविज्ञेः
प्रियपरिजनैर्मधुमङ्गलादिभिः क्रीत्वा सम्प्रतिपादितं यत्नेन संस्कृतं तदेव हृष्टान्तरः
सन्नश्नाति ।

(ऐ) ‘तत्रालम्बनं नायको नायिकाश्च’ इत्यत्र नायकपदे यदेकवचनप्रयोग इतरत्र बहुवचन-
विन्यासश्च तत् ग्रन्थकृतो स्वसम्प्रदायिमतसम्मतं स्फुटमावेदयति । नचानेन तावद्वितरा-
लङ्कारिकवर्गकल्पिते प्राकृतनायकसङ्के दोषदृष्टिराचुष्यते यतस्तस्मिन्नपि महनीय-
महिमत्वादिगुणगणभूषितता वरीवर्त्ति । तथापि ‘सर्वशुद्धे’त्यादिपदैस्त्वावेदकस्येव परामर्शो
भवति—स चादयः साक्षात् भगवान् श्रीकृष्णोत्पत्त्यर्थनामरूपप्रच्छन्नो मन्मथजनकोऽपि
स्वयं मन्मथमन्मथः । श्रीमद्भागवतमहापुराणे भक्तिशास्त्रे च बहुधा विजृम्भित-
स्तस्य निर्देशक्रम इत्यलम् । ‘सर्वशुद्धरसे’त्यादि पदस्यैकधा व्याख्या मूले लक्षिता, अन्यथा

ते यथा—

कृतौ कुलीनः सशोकस्थ्यागो यौवनरूपभाक् । A little differently read in Bhagavata-purana I. 16. 26-29.
दक्षोऽनुरक्त उत्साहो तेजोवैदग्ध्यभूषितः ॥ ८०(क)का

अधिकास्तु—

सत्यं शौचं दया कान्तिरास्तिक्यं धैर्यमेव च ।
श्रीदार्यं प्रश्रयः शीलं क्षान्तिः प्रह्वोऽनहङ्कृतिः ॥ ८०(ख) का
इत्यादयो नित्याः ।

तत्र 'नायकघटे'ति तद्भेदानाह—

उदात्त उद्धतश्चैव प्रशान्तो ललितस्तथा ।

सर्व्वेऽमी धीरशब्दाद्याश्चत्वारो नायकाः स्मृताः ॥ ८१का

सर्व्वशब्द इति—धूर्त्तनायकं वर्ज्जयित्वा या सर्व्वनायकघटा तस्या सुकुटमणिः । यद्यपि धीरोद्धतस्य गुणाः धीरप्रशान्तस्य गुणाश्च परस्परं विरुद्धा भवन्ति तथापि श्रीकृष्णे तेषां विरोधो नास्ति—यथा श्रीकृष्ण एकः सन्ननेकोऽपि भवति, एवं परिच्छिन्नः सन् व्यापकोऽपि भवति, तथैव विरुद्धगुणाश्रयोऽपि भवति । अलौकिकगुणवतीति—लोके न प्रसिद्धा ये गुणास्तदति श्रीकृष्णे लोकप्रसिद्धा गुणा अपि ज्ञेयाः, किन्तु लोकस्यास्ते मायिकाः, भगवन्निष्ठा अमायिका इति भेदो ज्ञेयः ।

प्रह्वो नम्रता । अमी उदात्तादयश्चत्वारो 'धीर' शब्द आद्य आदौ घेषान्तयाम्भताः । तथा च धीरोदात्त-धीरोद्धत-धीरप्रशान्त-धीरललिता इतिसंज्ञा भवन्तोत्तर्यः ।

च वैष्णवरसशास्त्रकारैः पदं तद्व्याकृतं, तथात्वे 'शुरहरस'पदेन मधुररसस्यैव परिग्रहः, सम्भवी—तस्मादितररसानामुत्पत्तिः प्रागेवास्माभिरुक्तिरिति । 'वृन्दारण्ये विहरते'त्यादिस्कन्दपुराणीयं पूर्व्वप्रदर्शितं पदं, 'केतवरहितं पेम्नो गच्छि होइ माणवे लोए । जइ होइ कस विरहो विरहे होन्तम्मि ग कोवि जीअइ ॥' इति 'जयति ते' इत्यादिकस्य श्रीमद्भागवतीयस्य (१०।३।१) श्लोकस्य तात्पर्य्यप्रकटनप्रसङ्गे तोषणीकृता धृतञ्च न्यायस्तत्रार्थे प्रमाणम् । 'गोकुलेन्द्रतनये'ति विशेषण्येन ब्रजपुरसम्बन्धस्य सुनायकत्वे निदानमिति च सूचितमिति प्रतिभाति । 'रुचिरोष्ठपुटन्यस्ते'त्यादि गौतमीयतन्त्रे श्रीगोपालवर्णनं ब्रजपुरश्चाद्याद्योतनाभिप्रायकम् । भक्तिरसस्य प्राथम्येन सुखत्वेन च तत्रैवं प्रकटनम् । 'गो-गोप-गोपिकासङ्गं यत्र क्रीडति कंसहा' इति 'ब्रजपुरवर्णितानां

धीरशब्दाद्या इति—धीरोदात्तादय इत्यर्थः । तत्र धीरोदात्तो यथा—

आत्मश्लाघारहितः क्षमो गभीरो महासत्त्वः ।

धीरोदात्तः स्थेयान्निगूढमानो दृढव्रतः सुवचाः ॥ ८२ का

आत्मश्लाघानिरतो मायौ चण्डश्च चपलश्च ।

धीरोद्धतः स कथितोऽहङ्कृतिभङ्गारनिःशङ्कः ॥ ८३ का

उभयगुणव्यतिरिक्तो भूयान् साधारणैश्च गुणैः ।

धीरप्रशान्तसंज्ञो भवति द्विजवैश्यादिकः साधुः ॥ ८४ का

मृदुलः कलाकलापो निश्चिन्तो मधुरवैदग्ध्यः ।

प्रथमरसप्रधानो ललितकथो धीरललितः स्यात् ॥ ८५ का

सर्वेऽनुकूल-दाक्षिण-शठ-धृष्टत्वेन षोडशधा ॥ ८६ का

केषाञ्चिन्मते धीरललितस्यैवानुकूलादिभेदाः, न सर्वेषाम् ।

महासत्त्व उदारचित्तः, स्थेयानतिशयस्थिरः । अहङ्कृतिरहङ्कारस्तेन यो भङ्गार
आत्मश्लाघाबोधकशब्दप्रयोगस्तत्र निःशङ्कः । उभयगुणाभ्यां धीरोदात्तगुणधीरोद्धत-
गुणाभ्यां रहितो धीरप्रशान्तः साधुर्जगद्वर्त्तिसाधारणगुणैर्विशिष्टः स भूयान्, धीरो-
दात्तादिः स्वल्पः, तथा च द्राक्षिण-वैश्यादयो बहव एव धीरप्रशान्ता ज्ञेयाः । कलेति—
रसोपयोगिचतुःषष्टिकलाभिर्भूषित इत्यर्थः । मधुरे षडङ्गाररसे वैदग्ध्यं यस्य, षडङ्गाररस
एव प्रधानं यस्य ।

वह्नयन् कामदेवमित्यादि च तद्वैशिष्ट्यं तदैकान्तिकत्वं च सूचयतः । 'सर्वनायक-
घटे'ति 'सर्व'शब्दो धूर्तनायकवर्जनपर' इति वृत्तौ यत् ग्रन्थकृतो मतं न तत् सार्वत्रिकं
सर्ववादिसम्मतश्च । तथा च 'नोक्तो धूर्तादिभेदस्तु सुनेः सम्मत्यभावतः' 'शाठ्याद्यर्थे
परं नाव्यप्रोक्त उपपत्तिरुभे । कृष्णे तु सर्वं नायुक्तं तत्तद्भावस्य सम्भवात् ॥'
इति श्रीमतां नीलमखिकृतामाश्रयस्थापनपुरःसरमभिधानम् । इह कौस्तुभेऽपि च
'लीलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुत्रापि' (८६ का) । नवतारुण्यत्व-
नारीमोहनत्व-नित्यनूतनत्वातुल्यश्लेषौन्दर्यप्रष्टवंशीस्वनाङ्कितत्वादयो बहवस्तन्त्रालौकिक-
गुणाः प्रामाणिकरसग्रन्थान्तरतो लक्ष्याः । 'यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै विवादसंवादसुवो
भवन्ति । कुर्वन्ति चेष्टां सुहृदात्ममोहं तस्मै नमोऽनन्तगुणाय भूम्ने ॥' इति श्रीमद्भागवते
साधारण्येन, वृत्तिप्रतीकप्रदर्शनेन विरुद्धाविरुद्धनित्यचमत्कारिगुणवत्त्वेन वा तेषां

एषां लक्षणम्—

एकाश्रितोऽनुकूलः समरागो दक्षिणस्तु सर्वासु ।
 शठ एकतैव रतो बहिरन्यत्र प्रियोऽप्रियो मनसि ॥ ८७का
 अपराङ्मस्य विशङ्को दृष्टे दोषेऽपि मिथ्यावाक् ।
 तर्ज्जनताडनयोरपि कृतयोर्निर्लज्ज एव धृष्टः स्यात् ॥ ८८का
 षोडशविधास्त एते पुनस्त्रिधा चोत्तमादिभेदेन ।
 अष्टाधिकचत्वारिंशद्भेदा नायकाः कथिताः ॥
 पुनरेते स्युर्दिव्या दिव्यादिव्या अदिव्याश्च ।
 स चतुश्चत्वारिंशच्छतमेकं तेन तद्भेदाः ॥

एषामनुकूलादीनां लक्षणमाह—एकामेव नायिकामाश्रितोऽनुकूलः, सर्वासु नायिकासु समरागो दक्षिणः, एकस्यामेव नायिकायां रतोऽन्यत्र नायिकायां मनस्यप्रियः, बहिस्तु कपटेन प्रियः शठः ।

पुनरेतेऽष्टचत्वारिंशद्भेदा नायका दिव्या अदिव्या दिव्यादिव्याश्च भवन्ति, तेन चतुश्चत्वारिंशता सहेकशतं नायकभेदा भवन्ति ।

परामर्शः । एषान्तु वैष्णवदार्शनिकसिद्धेन 'लीला'पदेन प्रायशः परिग्रहो भवति । आनन्दचन्द्रिकोद्धृतपद्ये 'लीला प्रेम्णा प्रियाधिक्यं माधुर्यं वेगुरूपयोः । इत्यन्नाधारणं प्रोक्तं गोविन्दस्य चतुष्टयम् ॥' सैषा लीला नित्यैव—तथा हि "यथा च सूर्यस्य वर्षादेश-विशेषवशात् सदैवोदयः सदैव पूर्वाह्नः सदैव मध्याह्न इत्यादि तथैव कथास्यापि ब्रह्माख्यभेद-वशात् सदैव जन्म सदैव बाल्यं सदैव वक्राद्यसुरमारणं सदैव मथुराप्रस्थानमित्येवं सर्वा एव प्रकटलीला नित्या एव" इति ग्रन्थान्तरे । लीलायैवाभिव्यक्तिर्भगवतो भक्तसाधक-समुदायसकाशे भवति । प्राकृतनायकेषु महामहिमत्वादिलौकिकगुणानां सम्भवेऽपि न तैर्भक्तकविस्वान्तं नितान्तं दृष्यतीति नागूढं तत्त्वम् । एवमपि च कश्चित् प्रतीच्यभावक-च्छादमणिः (mystic) प्रसङ्गान्तरे—

'If in the emotion that this sight cause you, you do not proclaim that it is beautiful and if turning your gaze into your own heart, you do not then feel the charm of beauty, it is vain for you in such a mood to seek for intelligible beauty, for you would only seek it with what is impure and ugly,'—Plotinus

धीरप्रशान्तशठयोर्दृष्टस्य च भेदवर्जितैरपरैः ।
 लीलावशतः सर्वैरविरुद्धत्वाद्विरुद्धेऽपि ।
 गोकुलराजकुमारस्तेन परं सर्वनायकाधीशः ॥
 धीरोदात्तो गुरुषु ज्ञातिषु धीरोद्धतो विपक्षेषु ।
 मायाविषु नियतमसौ व्रजपुण्यां धीरललितः स्यात् ॥
 अनुकूलो राधायां सर्वास्वपरासु दक्षिणः कथितः ।
 लीलावशात् कदाचन धृष्टोऽपि शठश्च कुदापि॥(ओ)८८ का

अथानुकूलादीनां क्रमेणोदाहरणानि—तत्रानुकूलो यथा—
 नान्यस्याः सदनं (२१) प्रयाति स मया सम्प्रार्थ्यमानोऽपि च
 प्रायो मे हृदयन्दुनोति ललिते ! तासां मनस्तापतः ।

धीरप्रशान्त-शठ भेदभिन्नेरपरैर्द्वीरललितधीरोदात्तादिभिर्भेदैर्विशिष्टो गोकुलराज-
 कुमारः कदाचिक्लीलावशाद्विरुद्धाविरुद्धधीरप्रशान्तादिभिः सर्वैरेव भेदैर्विशिष्टश्च
 भवति । तेषां परस्परविरोधेऽपि सति श्रौकष्येऽविरुद्धत्वात्तेन हेतुना श्रौकष्य एव परं
 सर्वनायकाधीशः । एतदेवाह—गुरुषु ज्ञातिषु च धीरोदात्तः, विपक्षेषु मायाविषु
 च धीरोद्धतः, धीरप्रशान्तो भक्तेषु, व्रजपुण्यां सदैव धीरललितः ।

referred to by Maeterlinck in his *Le Tresor des Humbles* and translated and
 discussed by M. Clark in his *Maurice Maeterlinck—Poet and Philosopher.*)

(ओ) नन्दनन्दनस्य वृन्दावनरसकन्दस्यातुल्यगुणवृन्दारिकाधिकतरानन्दचिन्मकरन्दस्य
 गोपीरतिरसरोपिणो मेदुरजलधरशोभिनः सकलकलाकलापपीवरस्य पुरुषधरस्य विभिन्नव्यप-
 देशाश्रयेणैव तावन्नानात्वतो निर्देशः ।

भरतनाट्यशास्त्र-शृङ्गारतिलक-दशरूपक - भावप्रकाश - रसमञ्जरी-रसार्णवसुधाकर-
 साहित्यदर्पण-रसान्तसिन्धुज्ज्वलनीलमण्यादिषु निबन्धेष्विव परमिहापि नायकभेदप्रस्तावा-
 वतरणम् । कृष्णस्य भगवतः सुनायकत्वं परमन्येषां प्राक्तनानां नायकत्वं न व्याहृतमिति
 प्रदर्शयितुं तद्भेदावतारः कृतो वा । भरतीये रसान्तसिन्ध्वावशतश्च चतुर्थांमेव धीरोदात्ता-
 दीनामुल्लेखः । भरतीये तु नाट्यप्रोक्तेषु नायकभेदेषु 'देवा धीरोद्धता ज्ञेया स्युर्द्वीरललिता

(२१) 'समर्थं प्रयातीति' सुद्विगुणकं दृष्टः पाठो दृश्यते ।

आरामे रमते ममेव सततं महत्तमं संवीचते

स्वप्नेऽपि प्रतिकूलतां न गतवान् कृष्णः सट्णो मयि ॥ ५२

एवमेकत्र रतोऽप्यलौकिकनायकत्वाद्दक्षिणोऽपि । तद्यथा—

श्यामाङ्गे चरणौ कलोरुफलके शीर्षं सुरेखाङ्गुलौ

केशांश्चामरचालिकाभुजलटे दृष्टिं प्रियोक्तौ श्रुतिम् ।

ताम्बूलार्पणिकाकरे करपुटीं कस्तूरिकोरसुर-

चन्द्रावलीति पृष्ठमर्पयदहो निद्राति नीलं महः ॥ ५३

एवं दक्षिणोऽपि लीलावशात् कदाचिद्दृष्टोऽपि भवति । तद्यथा—

चन्द्रावलीति कपटेन निगद्य राधां

जातापराध इव सङ्कुचितः सखीभिः ।

सन्तर्ज्जितोऽपि स तया श्वणोत्पलेन

सन्ताडितोऽपि विजहास न सम्बिभाय ॥ ५४

स ममेव आराम उपवने रमते ।

महारासान्ते स्वयमेव बहुक्षणं नर्त्तित्वा विश्रामं कुर्वन्तः श्रीकृष्णस्य वर्यनमिदं 'श्यामाङ्गे' इति पदम् । कला चन्द्रावल्याः सखी तस्या ऊरुप्रदेशे शीर्षम्, एवं सुरेखा काचिन्नोपी तस्या अङ्गुली केशान् समर्पयत् सत्रीलं महः श्रीकृष्णो निद्रातोऽप्यन्वयः । प्रिया श्रीराधिका, तस्या उक्तौ क्षणमत्र स्वपिहीति वाचि श्रुतिम् । कस्तूरिका श्रीराधिकायाः सखी तन्निदेशवशात्, अतएव तस्या वक्षःस्थले श्रीकृष्णस्योरः वक्षःस्थलम् । अत्र दक्षिणपार्श्वे वामपार्श्वे वा सुप्तस्य श्रीकृष्णस्य पृष्ठदेशलग्ना चन्द्रावली, त्वन्मुखे वक्षःस्थललग्ना कस्तूरिका, शीर्षलग्नः कलाया ऊरुदेश एव—एवमकारेण शयनक्रमो ज्ञेयः ।

राधासुदृश्य 'हे प्रिये चन्द्रावली'ति कपटेन निगद्य जहासव, नत्वपराधेन कदापि भीतो बभूवेत्यर्थः ।

वृषाः । सेनापतिरमात्याश्च धीरोदात्ताः प्रकीर्त्तिताः । ब्राह्मणा वणिजश्चैव प्रोक्ता धीर-
प्रशान्तकाः ॥' इति कथञ्चित् विभिन्नप्रणालीविलसितक्रमः कोऽपि विभागो दर्शितः ।
दशरूपके धीरोदात्तादिभेदैरनुकूलादिचतुर्भिर्विभेदैरुद्विजितः षोडशधा भागो लक्षितः ।
साहित्यदर्पणरसमञ्जर्यादिषु सर्वेषामेषामुत्तमादिप्रविभेदेनाष्टचत्वारिंशन्नायका इत्युक्तम्, परं
नीलमणौ वैष्णवालङ्कारिकवर्थ्यकृते घस्रवतिर्नायकानामिति स्वमतं प्रतिष्ठापितम्, इह
चतुश्चत्वारिंशदधिकं शतमेकमिति भेदः । 'पतिश्चोपपतिश्चेति प्रभेदाविह विन्यतौ ।'

एवं कुत्रचिच्छठोऽपि । यथा—

एकत्रैव कृतासने निजनिजेरालीजनैः कुत्रचित्
क्रीडाकुञ्जगृहाङ्गने व्यवहितो दूरेण दृष्टा प्रिये ।
वंशीकूजितसूचितातिनिभृतं चन्द्रावलीं लम्बयन्
सङ्केतन्तरसा रसादभिसरन् राधां हरिः पातु वः ॥ ५५

अथ विभावप्रसङ्गे नायकस्य सहायाः सखायः, एवं नायिकायाः सख्यः ।
तेनादौ नायकस्य सहाया लक्ष्यन्ते ।

सहायाः स्युः सहचरास्ते भवन्ति चतुर्विधाः ।

सखायश्च प्रियसखास्तथा नर्भसखा अपि ॥

अथैकस्मिन् कुञ्जे सखीभिः सह राधाचन्द्रावली । लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो
दूरत एव दृष्टा राधां चन्द्रावलीविशुक्तां कर्तुं दूरे सङ्केतकुञ्जं गत्वा सुरलोशब्देन चन्द्रावली-
माजुहाव, तं शब्दचन्द्रावलीव श्रूयते, नान्या तस्या अचिन्त्यप्रभावत्वात् । तच्छ्रुत्वाऽति-
हृष्टा चन्द्रावली सखीभिः सङ्गिता केनचिन्मिवेण तत उत्थाय तदेव सङ्केतस्थलं जगाम ।
ततः श्रीकृष्णः सुखेन राधिकामभिससार । एतदेवाह-एकत्रेति । एकत्रैव कृतमासनं
याभ्यामेवम्भूते प्रिये राधाचन्द्रावली लताऽदिव्यवहितः श्रीकृष्णो दूर एव दृष्टा वंशी-
शब्देन सूचितमतिनिभृतं सङ्केतस्थलं लम्बयन् स्वयन्तरसा वेगेन रसादानन्दात् राधा-
मभिसरन् वो युष्मान् पातु ।

‘उदात्तादौश्चतुर्भेदैस्त्रिभिः पूर्णतमादिभिः (पूर्ण-पूर्णतर-पूर्णतमाख्यैरिति) । द्वादशात्मा
चतुर्विंशत्यात्मा प्रत्यादिशुग्मतः । नायकः सोऽनुकूलादौः स्यात् षष्ठवतिशोचितः ॥’
इत्युज्ज्वलनीलमणौ । तत्र नीलमणौ कृष्णे उत्तमादिभेदकल्पनं न सम्यक्, अतस्तत्स्थले
पूर्णतमादितारतम्येन भेदकल्पना । दिव्यादिभेदस्यापि स न विषयः—इतरनायकेष्विव न
तत्रौपपत्यासङ्गतिरपि, अतः संख्यानयनवेमत्यमित्यलं बहूना । एषां भेदानां प्रत्येकशो
भिन्नान्युदाहरणानि दर्पणनीलमण्यादिषु निबन्धेषु स्पष्टानि । अनुकूलनायकस्य विश्वप्रसिद्ध-
सुदाहरणं रामायणकथानायकः सुचरितनिकषो दिव्यादिव्यः श्रीरामचन्द्रः, वैष्णवतन्त्र-
स्थितौ तु ‘राधायामेव कृष्णस्य सुप्रसिद्धाऽनुकूलता । तदालोके कदाप्यस्य नान्यासङ्गः स्मृतिं
व्रजेत् ॥’ इति कृत्वा तस्यैव तथात्वेन निर्देशो ज्ञेयः, एवमेव श्रीगीतगोविन्दे “राधामाधाय
हृदये तव्याज व्रजसुन्दरीः ॥” अनुकूलस्य दक्षिणस्य च तस्य देशपात्रकालादिप्रभृततमभेद-
कलनया घृष्टत्वं शठत्वं वा कादाचित्कमिति नान्याथम् । मधुररसकदम्बस्य भगवतो घृष्टत्वेन

प्रियनर्मसखाश्चान्ये तेषु दूतस्त्रिधा मतः ।

निसृष्टार्थो मितार्थश्च ⁽²²⁾ तथा सन्देशहारकः ॥

दयोरिङ्गितमादाय स्वयमुत्तरदायकः ।

सुस्निष्टं कुरुते कार्यं निसृष्टार्थः स उच्यते ॥

प्रमितं वक्ति कार्यस्य चान्तं याति मितार्थकः ।

यथोक्तमेव वदति यः स सन्देशहारकः ॥ ६० का

एवं दूतोऽपि—यथोदाहरिष्यस्ते (श्रौ) ।

तेषु सखिषु मध्ये प्रियनर्मसखा एव दूताः, नान्ये—ते दूतास्त्रिधा भवन्ति । निसृष्टो दत्तोऽर्थः कार्यभारी यस्यै तथा चावाभ्यां किमपि न वक्तव्यम्, आवायोर्मिलनं यथा भवति तथा त्वयैव बुद्ध्या कर्तव्यमिति विन्यस्तकार्यभारी निसृष्टार्थ इत्यर्थः । प्रमितन्ताभ्यां यदादुक्तन्तदेव परिमितं वक्ति, किन्तु दयोर्मिलनरूपकार्यस्यान्तं सीमानं याति प्राप्नोति, तथा च कार्यमवश्यङ्करोतीत्यर्थः । ताभ्यां यथोक्तं तथैवोभयोर्निर्गते गत्वा वदति, कार्यं भवतु मा भवतु वेति कोऽपि भारस्तस्मिन्नास्तीति सन्देशहारकः । यथा पुरुषा दूतास्तथा स्त्रियोऽपि दूतः सन्ति । उदाहरणे तासां दूतं यत्तौभविष्यतीत्यर्थः ।

श्रुत्वेन वा वर्णनया नाधिकास्थानीयभक्तचयस्त्वान्तेष्वधिकतरा चमत्कृतिरुदेतीति च निपुणविभाष्यं तत्त्वम् ।

(श्रौ) मधुरापरपर्यायशृङ्गाररसमेव सुख्यरसं प्रकल्प्य चेट-विट-विदूषक-पीठमर्द-प्रियनर्मसखाः पञ्च नायकसङ्घाया इति बहवः—‘चतुर्विधाः सखायोऽत्र चेटः किङ्कर इष्यते’ इति नीलमणौ । सहायगुणाश्च तत्रैव सोदाहरणं दर्शिताः । अत्र चेटविटानां न प्रस्तावविस्तारः । गोकुले कङ्काराद्या विटाः, भङ्गर-भङ्गाराद्याश्चेटाः, मधुमङ्गलो विदूषकः, श्रीशमा पीठमर्दः, सखीभावं समाश्रितः सुवलः प्रियनर्मसख इति वैष्णवतन्त्रोया स्थितिः, एषु ‘उत्तमा पीठमर्दाद्या मध्यौ विटविदूषकौ । तथा शकारचेटाद्या अधमाः परिकीर्त्तिताः ॥’ इति दर्पणे ॥ दूतदूतीविभागविस्तारो नीलमणावेव लक्ष्यः । द्वियमवगृह्य गृहेभ्यः कर्षति राधां वनाय या निपुणा । सा जयति निसृष्टार्थां वरवंशजकाकली दूती ॥

इत्युक्तं लक्षणा ॥ वंशीदूती, वीराट्ठन्दादिरामदूती, पौर्णमास्यादिर्निङ्गिनी दूती—एतास्त्रिसो नाधिकासख्योऽपीति निखिलमवदातम् ।

(22) ‘निसृष्टार्थोऽमितार्थश्चे’ति (ख) (घ) (ङ) पुस्तकेषु पाठः । एवं कारिकाया अन्विमश्लोकस्य पूर्वार्द्धे ‘यत्त्वमितार्थक’ इति तेषु पाठः । स च पाठ उज्ज्वलीलमणिकारसंज्ञाऽनुसारी ।

अथ नायकानामुक्तनियतसामान्यगुणादतिरिक्ताः सत्त्वजा गुणा उच्यन्ते—

शोभा विलासो माधुर्यं गान्धीयं धैर्यतेजसौ ।

शौदार्यं ललितञ्चेति गुणा अष्टैव सात्त्विकाः ॥ ६१ का

तत्र शोभा (२३)—

शौर्यं दाक्ष्यञ्च सत्यञ्च महोत्साहोऽनुरक्तता ।

घृणा नीचेऽधिके श्रद्धा (A) सा शोभा मिलितोच्यते ॥ ६२ का

यथा— शौर्यं शत्रुषु दाक्ष्यमात्मकुहके सत्यं भुवो धूःक्षये
रागो गोकुलमध्यवर्तिषु महोत्साहो गिरिर्धारणे ।
अद्वेयं पितृमातृबन्धुषु हरे शोभैव ते सर्वथा (२४)
नीचे मय्यष्टेति केवलमसावेकाङ्गहीनाऽभवत् ॥ ५६

सत्त्वजा इति— शुद्धसत्त्वाचित्ताज्जाता इत्यर्थः ।

मिलितेति—शौर्यादयः परस्परं मिलिताः सन्त एकाधिकरणे वर्तन्ते चेत्तदा शोभोच्यते ।

आत्मकुहके रासारम्भे गोपीभिः सह प्रेमपरीक्षार्थं खल्लतकपटे दाक्ष्यं सन्ध्याया
क्षिप्रकारित्वमित्यर्थः । भुवः पृथिव्या भारक्षये । हे हरे ! मयि नीचे ते तवाघृणा अक्षया,
अतस्तव शोभैकाङ्गहीनाऽभवत् ।

(A) भरतनाट्यशास्त्रे दशरूपक-रसार्थवसुधाकरादिव्येषां विस्तारः । यद्यप्यर्वाचीन-
ग्रन्थेष्वप्युक्ता इति लक्षणलक्षणे किमपि वैलक्षण्यं न तत् सर्वत्रानुपादेयम् । वस्तुतस्तु
मुनिमतलक्षणानां भित्तिमूलत्वे स्वीकृतेऽपि स्मृतिमान्यात् व्याख्यानमेदात् मतान्तर-
कल्पनस्याप्यादरणीयत्वान्न किमपि सिद्धान्तपक्षे लक्षणवैलक्षण्यविवादावसरे वक्तव्यमस्ति ।
लक्षणवैलक्षण्यमग्रिमगुणलक्षण एव सुतरां वरीवर्त्ति । 'अधिके सङ्घे'ति दर्पणकदासीनां
लक्षणे पाठो लक्ष्यते । 'अधिके अङ्गे'ति कौस्तुभकृतः । इदानीन्तनलभ्ये भरतीये नाट्यशास्त्रे
२४शाध्याये (निर्णयसागरसूत्रिते तु २२शाध्याये) शोभालक्षणमित्यसुद्धिम्—'दाक्ष्यं शौर्यं
महोत्साहो नीचार्येषु जुगुप्सितम् । उत्तमैश्च गुणैः सङ्घा यत्र शोभेति सा स्मृता ॥'
सङ्घास्थाने अद्वायाः ग्रहणं वैष्णवाचारसम्मतमिति नास्ति काऽपि विप्रतिपत्तिः, उदाहरणे
च चमत्कारिताप्रसङ्गोऽस्मादेव कारणात्तच्च । एवमपि विलासादिगुणानां प्राचीनमत-

(२३) अयसंशः (ख) (क) पुस्तकयोर्नास्ति ।

(२४) 'सर्वदेति, (क) (ख) (क) पुस्तकेषु पाठः ।

रम्यवेशविभूषाद्यैर्विलासः शिल्पकौशलम् । ६३का-

तच्च स्वविषयमन्यविषयञ्च । यथा

क्वचिद् गुञ्जाधातुस्तवकदलवर्हप्रभृतिभि-
 र्वर्नेऽनल्पाकल्पैः प्रणयिसखिभिर्भूषिततनुः ।
 स्वयञ्चैषां वेशानतिकृतुकतः शिल्पकुशल-
 स्ततोऽप्युच्चैश्चित्तान् हरिरहह तेरेव तनुते ॥ ५७

अन्यविषयेऽन्यदपि ।

गुञ्जाशिखण्डगिरिधातुदलप्रसूनै
 राधां विभूष्य मुरलीञ्च करे निधाप्य ।
 पीताम्बरञ्च परिवेष्ट्य हरिः प्रसीद
 हे कृष्ण मय्यनुगते कृपयेत्यवादीत् ॥ ५८

‘संचोभेऽपि निरुद्देगभावो माधुर्यमिष्यते ।’ इति केचित् ।

केचित्तु ‘सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ।’ Sahityadarpana.
Chap. III. under
 नायिकाऽलङ्कार ।

वस्तुतस्तु

येन कीनापि वेशेन माधुर्यं रमणीयता (A) । ६४का

यथा—

कचे बहोत्तंसो, वपुषि गिरिधातुः, किसलयं
 श्रुती, गुञ्जादामस्तवकितलताखण्डमुरसि ।

अनल्पाकल्पैर्गुञ्जादानेकभूषाभिरेषां सखीनां तेरेवाकल्पैर्वेशांस्तनुते । कथम्भूतान् ?
 ततोऽपि सखिस्तववेषादप्युच्चैश्चित्तानत्यङ्गुतान् ।

अथान्यविषयस्वविषययोरेकस्मिन् पद्य उदाहरणमुक्त्वा केवलान्यविषयेऽन्यदप्युदाहरण-
 माह—गुञ्जेति । श्रीकृष्ण एव श्रीकृष्णवेषधारिणीं राधिकां श्रीकृष्णरूपेण सम्बोध्य हे
 कृष्ण ! मयि अनुगते कृपया प्रसीदेत्यवादीत् । गिरिधातुर्गैरिकः ।

वादतो लक्षणेभ्योऽन्यथाकल्पनाकारणं सुधीभिरूच्यम् । श्रीकृष्णगुणानां वैष्णवशास्त्रादि-
 समुद्भावितानां प्रकृते यथा यथा निवेशः साधः सुकरश्च तथा तथैव लक्षणकल्पनेति दिक् ।
 माधुर्यलक्षणे केचिदिति यद्वैमुख्यप्रकटनं तदपि तत्तत्कारणनिवहादेव भूतम् । ‘संचोभेऽ-

क्व रत्नालङ्काराः कचन वनवेशो (५) सुरहरे

न तत् पश्याम्यस्मिन् यदतिमधुरत्वं न लभते ॥ ५८

भौशोकक्रोधहर्षादौर्गास्मौर्यमविकारिता । ६५ का

‘नो कथ्यते किमु कथाविषयो यदि स्या’दित्यादि (४३ श्लोके) ।

स्वभावादप्रतिच्यावो धैर्यं शोके महत्यपि ॥ ६६ का

यथा— किमेषां तापिच्छद्रुमलतिकया मङ्गजधिया

स्वकण्ठं तन्वङ्गी शिवशिव दृढं पीडितवती ।

स्थिता वा कालिन्दीपयसि मम वक्षःस्थलधिये-

त्यमुष्यते तर्काः परमहृह जीर्यन्ति हृदये ॥ ६०

अवचेपावमानादेः प्रयुक्तस्य परेण यत् ।

निर्वापकं भवेत्तेजः— ६७का

यथा— मदान्धेनेन्द्रेण स्वमखविधिभङ्गव्यसनिना

महावृष्टिं सृष्टां व्रजनगरनाशाय कलयन् ।

गिरीन्द्रं श्रीकृष्णः करकिसलयाग्रेण सृदुना

सलीलम्बिभ्राणो व्रजमवितवांस्तच्च जितवान् ॥ ६१

खमतमाह—वस्तुतस्त्रित्यादि । उरसि वक्षःस्थले गुञ्जादाम एवं स्तवकशुक्लताखण्डं
—अस्मिन् श्रीकृष्णे तद्वस्तु न पश्यामि यदतिमधुरत्वं न लभते ।

महत्यपि शोके स्वभावादप्रतिच्यावोऽचलनं धैर्यम् । माथुरविरहेऽत्यन्तव्याकुलां
राधां स्मृत्वा स्वयमपि व्याकुलः श्रीकृष्णः खमतमाह—किमेवेति । एषा मङ्गजवृद्धा
तमालवृक्षस्य शाखया स्वकण्ठं पीडितवती, अथवा मदक्षःस्थलधिया कालिन्दीजले स्थितेति
नानाविधतर्का अमुष्य श्रीकृष्णस्य हृदये एव जीर्णा भवन्ति—न तु वक्षिः कोऽपि विकारः
प्रकटीभवतीति भावः ।

परेण कृतस्यावचेपावमानादेः प्रतिकारं विनैव स्वत एव निर्वर्णजनकं यद्भवति
तत्तेजः । स्वस्य मखस्य भङ्गाज्जातं व्यसनं श्रीकृष्णे कटूत्यादिकं यस्य । तेन सृष्टां वृष्टिं पश्यन् ।

पौल्यादि लक्षणं दृश्यरूपकादिसम्मतं, द्वितीयस्तु नायकशास्त्रादौ नायिकासात्विकभावानामन्य-
तमस्य माधुर्यस्य निदर्शकम् । इत्थं कुत्रचित् अन्यलङ्घिनीयकगुणलक्षणविचारे प्राचीनोक्त-
नायिकागुणसंवादोद्दिष्टः, स च न सर्वथा शोभन इत्यलम् ।

दानं प्रश्रयभाषणम् ।

अमितेषु च मितेषु साम्यमौदार्यमिष्यते ॥ ६८ का

साम्यन्तु फलगतम् । यथा—

आपीय पूतनायाः सहचरजननीगणस्य च स्तन्यम् ।

सदयः सममेव ददौ जननीत्वं यः स एव वः पायात् (B) ॥ ६२

वाग्वेशयोर्मधुरता शृङ्गारे ललितन्तु तत् । ६६ का

यथा— विपिनलतादलकुसुमेर्विभूष्य राधां हरिः प्राह ।

त्वं सुमुखि कृष्णपक्षप्रणयवती कुञ्जदेवता काऽपि (C) ॥ ६३

अथान्येऽप्यस्य च तद्व्यतिरिक्ता ऊह्याः । तत्र दिग्दर्शनम्—

मुरलीविनोदविद्या हृद्या सङ्गीतभङ्गिरनवद्या ।

अविकलमखिलकलाकुलमविरामं रासलास्यमभिरामम् ॥ ६४

साम्यमिति—अमितमितयोरेकफलदाहृत्वांशेनैव भगवतः साम्यं, न तु स्नेहादां-
शेनेति । सदयः श्रीकृष्णः ब्रह्ममोहनप्रसङ्गे ब्रजवासिनोसमूहस्य च स्तन्यमापीय ।

शृङ्गाररसे वाग्वेशयोर्मा मधुरता तदेव ललितम् । वनलतादलादिभिः सामान्यवस्तु-
भिरिति, वेशमधुरतामाधुर्यलक्षणे तथैवोक्तत्वात् । सुमुखि ! हे राधे कृष्णस्य मम पक्षे
प्रणयवती, देवतापक्षे जनैर्देत्तं कृष्णपक्षे हृद्यकथादिकं मुङ्क्षते ! अत्र 'कृष्णपक्षे प्रणयवती'ति
वाङ्मधुरता ।

अविरामं निरन्तरमखिलवस्तुषु शिष्यनैपुण्यादिकलाकुलमविकलं वैकल्यरहितम्
अभिरामं मनोज्ञम् ।

(B) स्तन्यपानाज्जननीत्वसुभयत्र, परममितभूतायां पूतनायां मितभूतासु सहचर-
माहमण्डलौघ्विव व्यवहारो भगवतो महिमद्योतकः, यतः स सर्वमङ्गलमङ्गल्योऽद्वितानपि
हितत्वेन विपरिणमयति ! पूतनायाः स्तन्यपानं तद्व्यतिरिक्तकालकं, ब्रजवासिनानीन्तु
ब्रह्ममोहनदशायाम् । तथा च श्रीमद्भगवते दशमे "गोपीनां मातृताऽसिन्नासीत्
स्नेहद्विकां विना । पुरोवदाखपि हरेस्तोक्ता मायया विना ॥" तृतीयेऽपि—"अहो वकी
यं स्तनकालकूटं जिघांसयाऽपाययदप्यसाध्वी । लेभे गतिं धातृप्रक्षितां ततोऽन्यं कं वा दयालुं
शरणं ब्रजेम ॥"

(C) भरतीये तु ललितमित्यं ललितम्—'अवृद्धिपूर्वकं यत्तु सुकुमारं स्वभावतः ।
शृङ्गाराकारचेष्टत्वं ललितं तदुदाहृतम् ॥' कौस्तुभकृतसुदाहरणं भरतलक्षणाशुवर्त्ति,
लक्षणेनू द्राग्विशिष्टम् । एवैव पङ्क्तिव्यतिरिक्ततापि । अत्रोदाहरणे चैवः श्लेषः सुतरां शोभां

अथ नायिकाभेदाः—

तत्र 'परोढां गणिकाश्चापि वर्जयित्वाऽत्र नायिका' इति परोढागणिकयोः साधारण्येन रसाभासपरत्वमेवेति (26) लौकिक एव । अलौकिके तु कृष्णाधिकरणक-रतेस्तदेकमात्रनिष्ठत्वान्न रसाभासः, 'अनौचित्यप्रवर्तिता आभासा' इति, तदभावात् (27) (D), प्रत्युत्तौचित्यमेव । तेन परकीयाऽवान्तरभेदप्राप्तं परोढात्वमङ्गीकृत्य नायिकाभेदानाह—

स्वकीया परकीयेति नायिकाऽदौ द्विधा मता ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भेति स्वकीया तु त्रिधा भवेत् ।

मध्याप्रगल्भयोर्भेदाः षड् धीरादिप्रभेदतः ॥ १०० का

धीरा, अधीरा, धीराधीरा — इति भेदास्तयः ।

कनिष्ठजेष्ठरूपत्वात्तयोर्द्वादशधा मतम् । १०१ का

अनौचित्येन नरकसम्पादकत्वपारिमित्यादिदोषेण प्राकृते प्रवर्तिता रसा आभासा भवन्तीत्यर्थः । पारिमित्यन्तु स्त्रियाः सम्पूर्णग्रहणमये पुरुषस्यासामर्थ्यरूपं, श्रीकृष्णे त्वनन्तकोटिगोपीभिः सह विहारेऽपि सम्पूर्णसामर्थ्यम्, अतस्तासामेव पराभवो न तु कृष्णस्य, अतोऽत्र सम्पूर्णरस एव, अतएव कृष्णे तदभावादीश्वरत्वेनानौचित्यदोषाभावात् । परोढात्वमिति—अप्राकृते परोढरमण्यामपि रसमङ्गीकृत्येत्यर्थः ।

पुष्पाति । देवानां कृष्णपद्मप्रणयवत्त्वं कल्प्यम् । देवतानां मध्ये कुञ्जदेवता सा श्यामतल-दलशोभिनी ।

(D) अत्र 'तद्भावादि'ति पाठे कृष्णाधिकरणक-रतेरनौचित्यमङ्गेन प्रकतरसपरत्वादित्याकारोऽर्थः कल्प्यः । अप्राकृते रसाभासादिविचारोऽस्माभौ रसस्वरूपोद्घाटन एव विहितः । अत्र तत्त्वे 'आसामहो चरणरेणुजुषामहं स्यां वृन्दावने किमपि गुल्मलतौषधीनाम् । या दुःस्थजं खजनमार्यपथश्च हित्वा भेज्मुकुन्दपदवीं श्रुतिभिर्विन्दयाम् ॥' इति श्रीमद्भागवतपुराणीयो ग्रन्थः, 'नेष्टा यदङ्गिनि रसे कविभिः परोढा तत् गोकुलाम्बुजदृष्टां कुलमन्तरेण । आप्रंसया रसविधेरवतारितानां वंसारिणा रसिकमखलप्रोखरेण ॥' इति प्राचां मतञ्च प्रमाणम् ।

(26) 'परत्वमेवेति प्रवादी लौकिक एवे'ति पाठः (क) (ग) (घ) पुस्तकेषु ।

(27) 'तदभावादि'ति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः । स च टीकाकदसम्मत इति प्रतिभाति ।

तयोः षट्प्रकारयोर्मध्याप्रगल्भयोः कनिष्ठजेष्ठत्वं श्रीकृष्णप्रेमतारतम्येनैव,
न तु वयसा । सुग्धाया एकरूपत्वेनानयोर्द्वादशत्वेन—

तेन त्रयोदश स्वीयाः—१०२ का
परोढा स्यादलौकिके ।

त्रयोदशविधा साऽपि—१०२ (क) का
यतोऽलौकिके परोढाऽपि सम्मन्यते, ततः साऽपि त्रयोदशविधा ।

तेन षड्विंशतिर्भिदा । १०२ (ख) का
तेन मिलित्वेत्यर्थः ।

अवस्थाभिरयाष्टाभिरष्टोत्तरशतद्वयौ ।

कन्याज्येष्ठकनिष्ठत्वान्मृदुमध्यमृदुत्वतः ॥

चतुर्भेदास्ततस्तासां सद्वादशशतद्वयौ ।

अत्युत्तम-प्रकृत्यादितया ताः स्युः पुनस्त्रिधा ।

षट्त्रिंशत्सहिता तेन षट्शती नायिकाभिदा॥१०२(ग)का
अत्युत्तमा, उत्तमा, मध्यमेति त्रैधम् ।

तत्र सिद्धाः सुसिद्धाश्च नित्यसिद्धा इति विधा ।

स्त्रियोऽवतीर्णास्तेन सुर्वसुशून्यग्रहेन्द्रवः (१६०८)(E) ॥ १०३का

सुग्धाया एकरूपत्वमेव, अतो मध्याप्रगल्भयोरेव धीराऽदिभेदतः षड् भेदा उच्यन्ते ।
अनयोर्मध्याप्रगल्भयोः । तेनेति—स्त्रीयायास्त्रयोदशभेदैः सह मिलित्वा षड्विंशतिर्भेदा
उक्ताः, अभिसारिका-वासकसञ्ज्ज्यादाद्याभिरष्टोत्तरशतद्वयौ ।

परोढाभिन्ना कन्या केनाप्यविवाङ्किता—तस्या भेदचतुष्टयमाह—कन्येति । ज्येष्ठा
कनिष्ठा, अत्यन्तन्द्वौ मध्यन्द्वौ च ।

नित्यसिद्धा इत्यस्य व्याख्या स्वभावसिद्धाः । एताः स्त्रियो गोकुलेऽवतीर्णाः, तेन
पूर्वोक्तसंख्यायास्त्रिगुणीकृतेन वसुशून्यग्रहेन्द्रवो नायिकाभेदा भवन्ति ।

(E) सिद्धाः सुनिरूपिता इत्यादि—इदञ्च वैष्णवागमस्य मतानुसारेण । भक्ताः सर्वे भगवतो
जायारूपाः—प्रोक्तैव भगवान् लभ्यः । ऋषिभिः श्रुतिरूपाभिः देवीभिश्च स लब्धः,
अतोऽयम्वदः । स्कन्द-ब्रह्मवैवर्त्तादिपुराणेभ्यो विस्तरो ग्राह्यः ।

सिद्धा मुनिरूपाः साधनसिद्धाश्च, सुसिद्धाः श्रुतिरूपा देव्यश्च, नित्यसिद्धा
राधाद्या रुक्मिण्याद्याश्च स्वभावसिद्धाः । अथैतासामादितो लक्षणानि--

स्वकौया तु कृतोद्वाहा पित्राद्यैः स्वयमर्पिता ॥
या तु व्यूढाऽपि गोपेण लोकधर्मानपेक्षिणी ।
कृष्णैकताना रागेण परोढा व्रज एव सा ^(F) ॥
पित्रादिदानात् प्रागेव पित्रादेरप्यसम्मतौ ॥
जातानुरागा या कन्या सा भैष्मी कुण्डिने यथा ॥
पितृभावादिसङ्कोचात् स्वधार्ष्ट्यादिभयादपि ॥
गूढा यस्या रतिर्गाढा सर्वथा सुरसायते ।
कात्यायनीव्रतपरा सा कन्या सर्वदा व्रजे ⁽²⁸⁾ ॥ १०४ का

अथ मुग्धादेर्लक्षणम्—

अभिनवविकसितयौवनमदनविकारा मृदुर्मानि ।
वार्त्तायामपि सुरते पराङ्मुखौ सतपा मुग्धा ॥ १०५ का

कुण्डिनपुरे भैष्मी रुक्मिणी । व्रजस्यकात्यायनीव्रतपराणां कन्यानां स्वरूपमाह—
पितृभावेति । परोढाणामिव रसोत्कर्षहेतुभूतस्य पित्रादिद्वतनिवारणदुर्लभताप्रच्छन्न-
कामत्वादेः सत्त्वात् गोप्रान्तरेण विवाहाभावेऽपि न चतिः ।

(F) परकौयानामपि तासां श्रीकृष्णप्रतिपत्वं दर्शितं बहुशो भागवतसंहितायां
यथाऽवोचाम प्राक् । तथा चानन्दचन्द्रिकायाम् 'न हि प्रत्यादिशब्दानां परिणेतयैव केवलं
शक्तिः सर्वेष्वेव रसग्रन्थेषु ।' एवमेव स्वकौयासु स्वाधोऽभर्तृकाऽदिरन्तर्भुक्ता ।

(28) इतः परम् 'एवंविधैव कविभिः परकौयेव वर्ण्यते ।

परपाणिग्रहीत्री तु कृष्ण एव हि शोभते ।

नैवान्यनायके यस्मात्तस्मान्नान्यत्र सा किल ॥'

इत्यधिकोऽशी मुद्रितपुस्तक उपलभ्यते । स चांशः प्रक्षिप्त इव प्रतिभाति ।

तत्र नवयौवना यथा—

पदोः पारिप्लव्यं नयनमहरन्मध्यगुरुतां

स्तनश्रोणी मान्यं धिय इव (G) क्रियो वाग्ववसितिः ।

शिशुत्वे राधाया विगलदधिकारे सति तनी

किमङ्गान्यन्धोन्धं दधत इव लुण्ठा नपदवीम् ॥ ६५

नवमदनविकारा यथा—

कटाक्षं सोष्यन्ती (G) व्यथत इव नेत्रान्तलहरी

निरातङ्गं वक्षो जननयनतः शङ्कत इव ।

शिशुत्वं तारुण्योदयमपि नयन्त्यास्तनुतुलां

स्मरोऽस्या निःस्रन्दं कलयति मनः कण्टकमिव ॥ ६६

अथ बाल्ये सर्वत्र खल्वन्दगमनागमनेन पदद्वयस्य चाञ्चल्यमासीत् नेत्रद्वयस्य कन्दर्पविकाररूपचापल्यं नासीत्, यौवनारम्भे तु वैपरीत्यमभूदित्युत्प्रेक्षाऽलङ्कारेणाह—
पदोरिति । बाल्ये स्थितं पदोच्चाञ्चल्यं यौवनारम्भे नयनमहरत्, एवं बाल्ये स्थितां मध्ये गुरुतां स्तनश्रोणी अहरताम्, यौवने स्तननितम्बयोः पुष्टताऽभूदिति भावः । तथा च बाल्ये यथा बद्धिस्तथा लज्जाया अपि मान्दाम्, एवं वचनस्याधिक्यमासीत् यौवनारम्भे तु तयोर्मान्दं वाग्ववसितिर्वाक्प्रयोगोऽहरत् । यथा च बुद्धिलज्जयोराधिक्यं वचनस्याल्प-
त्वमभूदिति भावः । राधायान्तनु रूपदेशे बाल्यरूपराज्यस्याधिकारे गते सति ।

एवं यौवनारम्भे बाल्यस्य यत्किञ्चिन्मात्रसत्त्वात् क्षीणत्वं, यौवनस्याप्यारम्भमात्रत्वात् क्षीणत्वम्—एवं सति शिशुत्वं तारुण्योदयश्च तनुतुलां क्षीणवस्तुतुलां नयन्त्याः प्रापयन्त्या-
स्तस्या राधाया नेत्रान्तलहरी कटाक्षं सोष्यन्ती व्यथत इव । वृङ् प्रसवे धातुः । तथा च कटाक्षरूपापत्यप्रसवं करिष्यन्ती तत्पूर्वं यथा प्राप्नोतीव, यथार्भकप्रसवपूर्वं काचिद्वाथां प्राप्नोति । यौवनस्यारम्भात् कटाक्षे चिकीर्षा, बाल्यस्य शेषात् मर्तुं न शक्नोतीति यथा जायत इति भावः । पूर्वं निरातङ्गं निःशङ्कं वक्षःस्थलमधुना जननयनतः शङ्कते, तथाऽस्याः स्मरः कन्दर्पः निःस्रन्दं निष्क्रियमर्यात् कन्दर्पक्रियारहितं मनः कण्टकमिव पश्यति ।

(G) सुग्धालक्षणाकारिकाऽनन्दचन्द्रिकाया सुहृता प्रामाणिकतया—वयःसन्धेर्वर्णन-
माह्लात्मा वेष्णवसाह्विरत्नागारेऽखिल एव विलसति । एवञ्च दर्पणकृतस्तातपादानं श्लोके-
‘मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं’मित्यादौ नवयौवनाया सुग्धाया उद्देशः । अत्र चोदाहरणे
कविप्रौढोक्तिसम्भृतोत्प्रेक्षा कामपि चमत्कारतुलां पुष्पातीति सुधीर्भविष्यद्म ।

माने सृदुर्यथा—

सख्या शिञ्जितपाठितानि सुभृशं वाम्योपदेशाक्षरा-

ण्यद्यावश्यमभीष्टसङ्गसमये सम्पादनीयानि हि ।

इत्थं चेतसि निश्चयो व्यजनि यः कृष्णस्य सन्दर्शने

सद्योऽसौ सह चेतसाऽपसृतवांस्तस्तास्मि तस्या हृदः ॥ ६७

सुरतपराङ्मुखी यथा—

अयि प्राणेश्योऽपि प्रणयवसतिस्त्वं प्रियसखी

ममेवेति प्रायो निरणयमहं पङ्कजमुखि ! ।

इदानीन्तु ज्ञातं व्रजपतिसुतस्येव भवतौ

यतस्तत्प्रोत्थं मदनभिमताय स्पृहयते ॥ ६८

अनभितमत्र सुरतम् ।

सत्रपा यथा—

आपृष्टा नमयति वक्त्रभीक्ष्यमाणा नेत्राजे मुकुलयति व्रजेशजेन ।

यान्तीषु प्रणयिसखीषु याति पश्चान्नानङ्गो नमयति कोमलं मनोऽस्याः ॥ ६९

मध्या सुललितसुरता मध्यमसमुदीर्णयौवना नोच्चैः ।

व्रीडावतौषदीषद्वप्रागलगा निभृतवैदग्ध्या ॥ १०६ का

तत्र सुललितसुरता यथा—‘निर्यातान्वयो’त्यादि (२५ श्लोकः) ।

मध्यमसमुदीर्णयौवना यथा—

काचिदूथेश्वरी स्वागतमाह—सख्येति । असौ निश्चयश्चेतसा सह हृदो मम हृदयादप-
सृतवान्, अतस्तस्याः सख्याः सकाशादहं तस्माऽस्मि, न जाने सा किं वदिष्यतीति
शङ्काकुलाऽस्मीत्यर्थः ।

अयि पङ्कजमुखि ! प्राणेश्योऽपि प्रेमपात्रो त्वं ममेव प्रियसखीत्यहं निरणयं निर्णयं
कृतवती । यतस्तस्य श्रोत्राण्यस्य प्रीत्यर्थं ममानभिमतं सुरतं वाञ्छति ।

श्रीकृष्णेन पृष्टा सा वक्त्रं नमयति, तेनेक्ष्यमाणा सती नेत्राजे मुकुलयति मुद्रिते करोति,
तस्मादस्याः कोमलं मनः कन्दर्पो न नमयति, कोमलत्वान्मनः कदाचिच्छट्यावपीति भयान्न
नमयतीत्यर्थः ।

मध्याया लक्षणमाह—नोच्चैरपि तु ईषद्व्रीडावतौ ।

हे राघे ! त्वं कन्दर्पस्य सुवि स्थिता कल्पवल्ली भवसि । कल्पवल्लीसाधर्म्यमाह—तव

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ विहसितं प्रसूनोद्गति-
 र्वचो मधुरसो दृशावभिमुखस्थिती खञ्जनौ ।
 भ्रुवौ भ्रमरमण्डली करपदं नवाः पल्लवा-
 स्त्वमेव सखि राधिके ! मदनकल्पवल्ली भुवि ॥ ७०

नोच्चैर्व्रीडावती यथा—

आकृष्टे रमणेन नीलवसने (२९) निर्मोचितैरायतैः
 केशौघैर्निरवाह्यं सखि ! तनोः साम्मुख्यसङ्गोपनम् ।
 जिह्वेति स्मरणेऽपि तस्य यदियं कृष्णाष्टमी यामिनी-
 वासीत् सुन्दरि ! सम्मुखाह्वतिमिरा पञ्चादह्चन्द्रप्रभा ॥ ७१

ईषत्प्रागल्भ्या यथा—

मम ओत्रे शब्दः सुरतमिति हे कृष्ण ! न गतः
 सखीभ्यो याचित्वा यदि भवति दास्यामि भवते ।
 इति स्तोत्रं प्रातः शुकयुवतिभिर्भाषितमसौ
 कयेदं वः प्रोक्तं वच इति सखीष्वेव निदधे ॥ ७२

स्तनौ स्तवकविभ्रमौ पुष्पगुच्छविलासरूपौ । परस्परसम्मुखतया स्थितौ कल्पवल्लीनिष्ठ-
 खञ्जनौ तव दृशौ । तव भ्रुवौ कल्पवल्लीस्थितभ्रमरमण्डलो । 'करपद'मिति प्राणयङ्गत्वात्
 समाहारदङ्कः ।

श्रीकृष्णेन मम नीलवस्त्र आकृष्टे सति तदाऽत्मानं नग्नां दृष्ट्वा निर्मोचितैः केशसमूहैः
 करणैः सम्मुखदेशस्य सङ्गोपनं निरवाह्यं निर्वाहं कृतवती । तस्य सङ्गोपनस्य ।
 यत् यस्मादियं मे तनुयामचतुष्टयात्मिका कृष्णाष्टमी यामिनीवासीत्—सा यथा पूर्वं
 प्रहरद्वयं व्याप्य चन्द्राभावेनाह्वतिमिरा पञ्चादह्चन्द्रप्रभा तथैवाहमप्यभवम् ।

हे सुरतरङ्गिणि ! सुरताभिलाषिणे मत्तुं सुरतं दास्यसि नवेति श्रीकृष्णेन पृष्टा काचित्
 यूथेश्वरी आह—'सुरत'मिति शब्दः मम ओत्रगतोऽपि न इति प्रथमवचनं, तदनन्तरं
 'युष्मासु सुरतमस्ति मया श्रुत'मिति श्रीकृष्णस्य वचनं श्रुत्वा सा पुनराह—'मयि सम्भावना-
 ऽपि नास्ति, किन्तु सखीषु भवति चेत्ताभ्यो याचित्वा दिनान्तरे भवते दास्यामि ।' एतदह्-
 पदान्तदानीन्तन स्थिताभिः शुकाङ्गनाभिः कण्ठस्थं कृत्वा प्रातःकाले सखीनामग्रे पठितं,
 तच्छ्रुत्वाऽसौ यूथेश्वरी स्तोत्रमपि वचो 'वो युष्माकं मध्ये कयोक्तमिदं कृत्वा सखीष्वेव निदधे ।
 तथा च स्तोत्रं वचस्तथा सखीनां शिरसि निचिप्रम् ।

निभृतवैदग्ध्या यथा—

परीरम्भं सेहे कथमपि सुखाश्वोजमधुनः

प्रपाणे ना नेति (३०) व्यधित करकम्पं किमपि या ।

स्वयं लब्धोच्छ्वासं जघनभुवि वासः स्थगयितुं

स्वयं सा श्रीकृष्णं किमपि परिरेभे दृढतरम् ॥ ७३

अथ प्रगल्भा—

तरुणी मदनमदास्या रतिरणकुशला दरव्रीडा ।

भावोन्नता प्रगल्भा वैदग्ध्याक्रान्तनायका कथिता ॥ १०७का

तत्र तरुणी यथा—

दाहोत्तीर्णसुवर्णपूर्णकलसौ वक्षोजयोर्युग्मकं

स्नेहेन्द्रीवरदामतोरणततिः स्निग्धाः कटाक्षोर्मयः ।

श्रीणिः शिल्पतरङ्गमङ्गलमयं सिंहासनं निर्मिता

त्वं कामोत्सवमण्डलेकरचना केनासि चन्द्रावलि ! ॥ ७४

मदनमदास्या यथा—

स्निग्धा स्निध्यति गोकुलेन्द्रतनयेनाचुम्बिता चुम्बति

स्वच्छन्दं लिखिता नखैर्नखपदैराभूषयत्यङ्गकम् ।

अथ कुञ्जगृहात् किञ्चिन्निवेण सखीषु निर्गतास्वेकाकिनीं यूथेश्वरीं प्राप्य श्रीकृष्णस्तया सह विलासार्म्भं कृतवान्, गवाक्षद्वारा तं विलासं दृष्ट्वा काचित् सखी स्वसखीं प्रत्याह । या श्रीकृष्णकृतपरीरम्भं कथमपि कृत्रिमदुःखव्यञ्जनेन सेहे अधरमधुपानेऽपि 'ना ने'ति वाग्यबोधककरकम्पचकार, अधुना सा वाग्यं विहाय श्रीकृष्णस्य व्यापारं दिनेव कामोन्मादेन स्वयमेव नीवीवन्धनाल्लभ्यमानोत्तं परिधेयवस्त्रं जघनदेशे स्थगयितुं स्थिरीकर्त्तुं तन्निवेण स्वयमेव श्रीकृष्णं दृढतरं परिरेभे ।

वैदग्ध्याक्रान्तो नायको यथा सा प्रगल्भा कथिता ।

श्रीकृष्ण आह—हे चन्द्रावलि ! त्वं कन्दर्पस्योत्सवे केनापि मण्डलरचनानिर्मिताऽसि । तस्या रचनास्वरूपत्वमाह—दाहेति । आद्यसुत्सवे पूर्णकुम्भोऽपेक्षितो भवति तत्स्थानीयं तव स्तनयुक्सकम्, एवमीषद्विकसितेन्द्रीवरमालया बन्धनमालाततिरपेक्षिता भवति, तत्स्थानीयास्तव कटाक्षोर्मयः ; एवंसुत्सवे नानाविधशिल्पकौशलविशिष्टं सिंहासनमपेक्षितं भवति, तत्स्थानीयन्तव नितम्बदेशो भवति ।

(३०) 'नो नेति' इति (ग) पुस्तके पाठः ।

शिक्षित्वा तत एव पुष्पधनुषः संग्रामविद्यामियं
तस्य क्षीभकरी यदैष्ट तदियं विद्या गुरुक्षोभिका ॥ ७५

रतिरणकुशला यथा—

अन्योन्यप्रणयप्रकाशपरयोरन्योन्यनिर्मात्योः

श्यामामाधवयोर्निरीक्ष्य वपुषोर्लक्ष्मीं रजन्याः क्षये ।

सख्या एव मनोजसङ्गरजयश्रीसूचकाचार्यके

सामानाधिकरण्यमप्रतिहतं मेने सखीनां गणः ॥ ७६

इयमेव दरव्रीडाभावोन्नताऽदिः ।

अथ मध्याप्रगल्भयोर्धोरादिभेदकथनम्—

तत्र मध्याधीरा—

प्रियं वेदगध्रवक्रोक्त्या मध्याधीरा वदेद्गुषा । १०८

सा यथा—

‘पद्मिन्यहं कुमुदिनी किल सैव सत्य’मित्यादि (३य किरणे ३८ श्लोकः) ।

धोराधीरा तु रुदितेः—

१०९ का ।

यथा—

उत्खातं गुरुगौरवं कुलवतीनीतिश्च निःसारिता

कृष्ण ! त्वत्प्रणयेन, तत् कथमिदं कापव्यमालम्बसे ।

इत्यालप्य तदीयपीतवसनेनाहृत्य वक्त्राभ्युजं

बाला केवलमश्रुमिश्रितमुखी चारुस्वरं रोदिति ॥ ७७

श्रीकृष्णेन नखैर्लिखिता चिह्निता सती स्वयमपि नखचिह्नैः श्रीकृष्णाङ्गमाभूषयति
यदास्मादियं ततः श्रीकृष्णादेव कन्दर्पयुद्धविद्यां शिक्षित्वा तस्य श्रीकृष्णस्य क्षीभकरी सती
रेष्ट ऐश्वर्यं कृतवती तस्मादस्या इयं विद्या गुरुक्षोभिका भवति ।

अन्योन्यनिर्मात्योः परस्परसम्भक्तयोरतः सम्भोगजन्यश्रेण सुप्तयोः श्यामाकृष्णयो-
र्वपुषो नखचिह्नादिजन्यशोभां गवाक्षद्वारा निरीक्ष्य द्वयोर्मध्ये सख्या एव कन्दर्पयुद्ध
जयसम्पत्तिः सूचकाचार्यत्वे सामानाधिकरण्यमवैयधिकरण्यमप्रतिहतं सखीगणो मेने ।
तथा च सख्या एवावैयधिकरण्ये जयहेतुर्न तु कृष्णस्य, तस्य तु युद्धे पराभवेऽपि त्वयैव
जितमिति वैयधिकरण्येन जयसम्पत्तिरिति भावः ।

अथ धीरत्वादिकं मानदशाभामेव प्रकटीभवतीत्यतो मानिनीष्ववौदाहर्त्तुं धोरादिभेद-
माह—यथेति ।

—अधीरा निष्ठुरोक्तिभिः । ११० का

यथा—

साक्षाद्वर्त्तिनि जीविते मम कथं शाब्दन्वमालम्बसे ?
धिष्ठां त्वाञ्च, धिगावयोः सुजनतां, धिक् प्रेम, धिक् तदयशः ।
किं ब्रूमः, पुरुषोत्तमोऽसि, जगतां भर्त्तासि, मय्येव ते
धूर्त्तत्वं, न हि तेन ते गुणगणः किञ्चित्तरां ह्रीयते ॥ ७८

सत्यभामोक्तिः ।

अथ प्रगल्भाधीराऽदिलक्षणम्—

यदि प्रगल्भा धीरा स्यादवहित्याऽवहेलया ।
उदास्ते प्रकृतात् कोपादादरं दर्शयेद्वहिः ॥ १११ का

यथा—

किं पादान्तमुपैषि, नास्मि कुपिता, नैवापराद्धो भवान्,
निर्हेतुर्न हि जायते कृतधियां कोपोऽपराधोऽथ वा ।
योग्या एव हि भोग्यतां दधति, तन्नानौचितो कापि नौ,
तेनाद्यावधि गोकुलेन्द्रतनय ! स्वातन्त्र्यमेवास्तु ते (३१) ॥ ७९

धीराधीरप्रगल्भा तु साकूतैर्वचनैर्मुहुः ।

प्रियमुच्चैः खेदयति—११२ का

अथैकस्मिन् दिवसे नारदो दारकामागल्येकपारिजातपुष्पं श्रीकृष्णाय ददौ । तत्
पुष्पं श्रीकृष्णो न रुक्मिण्यै दत्तं, नारदेन कौतुकार्थमेतदृत्तान्तं सत्यभामायै कथितम् । तच्छ्रुत्वा
सत्यभामा मानिनी बभूव, तदनन्तरं तस्या मानभङ्गार्थं निकटे गत्वा श्रीकृष्ण आह—हे
प्रिये, एकपुष्पस्य का कथा, पारिजातवृक्षकमेवेन्द्रपुरादानीय तुभ्यं दास्य इति वदन्तं श्रीकृष्णं
कुपिता सत्याह—साक्षादिति । सत्यभामायाः प्रेम्णोऽधीनः श्रीकृष्ण इति यशोऽपि धिक् ।

उदास्ते—नाहं कोपवतीत्युदासीना भवति !

योग्या एव तव भोग्यतां दधति भोग्या भवन्तीत्यर्थः, तथा चायोग्यत्वान्नतन्नागस्तवोचितं
इति भावः । स्वातन्त्र्यमिति—यत्र तवेच्छा तत्रैव गच्छ । सम्प्रत्यहन्तु देहादिशुक्ता भवि-
ष्यामीति ध्वनिः ।

(३१) इत ऊर्ध्वं 'यथा वा दूरादुल्लितमन्त्रिक'मित्यादि पश्चतमः श्लोकोऽत्र उदाहृती दृश्यते ।

नैतावताऽपि समयेन तवोपलब्ध-

ज्ञेतो यदन्तरगतैव तदावृणीते ।

तप्तेऽपि चेतसि ममाविरतं यदास्से

पूर्णाऽस्मि तेन, किमनेन बहिःस्थितेन ॥ ८०

— पराऽवीक्ष्यैव निन्दति । ११३ का

परा अधीरप्रगल्भा । अवीक्ष्यैव अट्टष्टैव । यथा—

‘सख्यः ! कथं परिमलो विमलः प्रसर्पी’

‘श्यामो निलीय चिरमस्ति’ ‘कुतः स वामः ? ।’

‘तस्यान्तिके तव’ ‘निवारयताशु, यातु,

‘धूर्त्तस्य तस्य वदनं न विलोकयामि’ ॥ ८१

अथासां ज्येष्ठकनिष्ठत्वभावो यथा—

एकत्रैव कृतासनं स्थितवती राधा समं श्यामया,

श्यामेन प्रहृतं समं सुमनसामासाद्य दामद्वयम् ।

एतावताऽपि समयेनैतावत्कालपर्यन्तं तव चेतो मया नोपलब्धं न प्राप्तं, यद् यस्मात् सा मम वैरिणी तवान्तःकरणं गता सतो त्वच्चेत आट्टणोति, तथा च सर्वदैव त्वच्चेतो व्याप्य सा तिष्ठति । अतो मत्स्मरणं तव कथं भवेदिति ध्वनिः । किन्तु त्वद्विरहेण तप्तेऽपि ममे चेतसि त्वं ताड्यतापमध्ये यत् सततमास्से तेन हेतुनाऽहं पूर्णाऽस्मि, ततस्तवानया बहिःस्थित्या किम् ? तथा च सम्प्रति तवात्मागमनं धर्त्यमिति भावः । तेन च त्वत्स्मरणमहं सततं करोमि, त्वया तु स्वप्नेऽपि न स्मर्येत इत्युपात्मो ध्वनिः । स्थितमिति भावसाधनं ज्ञेयम् ।

सखीयूथेश्वर्योरुक्तिप्रत्युक्ती आह—सख्य इति । सर्वत्र प्रसर्पी अष्टपरिमलः कुत आधाति ? सखाह—ओक्कणाच्चिरं व्याप्य निलीयास्ति । यूथेश्वर्याह—स मम वामः प्रतिकूलः कुत्र ? यूथं निवारयत मन्त्रिकटात् शीघ्रं गच्छतु ।

एकत्रैवासने श्यामया सह स्थितवती राधा ओक्कणेन प्रहृतं सममेकाकारं दामद्वयं

(H) “यत्र निषेधविशेषो दुर्लभत्वञ्च नृगाच्छोणाम् । तत्रैव नागराणां निर्भरमासद्यते हृदयम् ॥” इत्यभिजातोक्तेः ओक्कणे आपातदारुणे तद्गतचित्तानां गोपीनां प्रणयद्विः, राधाऽद्यासु रमणीशिरोमणिषु वाम्यकलुषास्वपि ओक्कणस्य स्वतो भावप्रसादश्च । एवमपि गोपीषु ओक्कणसङ्गममुदात्तत्वात् राधाचन्द्रावल्यादिव्यन्यासामसुभगानां तदानीं ओक्कणविरहितानां प्रकटं परां कोटिमापदमानं सेवाऽहमहमिकाविलसनं प्रीत्यञ्जुम्भित-

श्यामावक्षसि दातुमैच्छदुभयं, साऽकृष्य तद्वक्षसि

प्रादादेकमथावतीर्थ्य कवरीपूजां (H) चकारात्मनः ॥ ८२

अत्र श्यामायाः कनिष्ठत्वं व्यङ्ग्यं 'कवरी' 'पूजा' शब्दाभ्याम् ।

मुग्धा मध्या प्रगल्भा च मिश्रभावात् पुनर्नव । ११४का

आदिमुग्धा मध्यमुग्धा अन्तिममुग्धा—एवमन्येऽपीति नव ।

अत्र मुग्धात्रैविध्यं यथा—

मानग्राहणसाग्रहप्रियसखीशिचोपरोधादसौ

तूष्णीमेव चिरं निमोल्य नयने नम्राननैव स्थिता ।

रोषान्धस्य मदीयद्रूषणकथावेशेन (I) वाचालतां

श्रुत्वा बन्धुजनस्य कातरमुखी कर्णं करेणारुणत् ॥ ८३

नेत्रे किं विनिमीलयामि, दयितस्तत्रापि सन्दृश्यते

चेतः किं कठिनीकरोमि, सततन्तत्राप्यसौ खेलति ।

प्राप्योभयमेव श्यामाया वक्षसि दातुमैच्छत् श्यामा तु माल्यदयमाकृष्य राधाया वक्षसि प्रादात् पञ्चादेकं माल्यं राधायाः कण्ठादवतार्य तेन माल्येनात्मनः कवरीपूजां चकार तन्निर्माल्येन स्वस्य मस्तकस्य संयतकेशपूजाकरणेन श्यामायाः कनिष्ठत्वमायातमिति ज्ञेयम् ।

मिश्रभावात्—आदिशब्देन सह मिलनादादिमुग्धेत्यादि भवति । आदिमुग्धाऽत्यन्त मुग्धा, अन्तिममुग्धाऽल्पमुग्धेत्यर्थः ।

श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह । मानग्राहणग्रहेण सह वर्त्तमाना या प्रियसखी तस्याः शिचोपरोधात् । रोषान्धस्य सखीजनस्य वाचालतां श्रुत्वाऽत्यन्तमौगधवशात् प्रत्युत्तरदानेऽसामर्थ्यात् केवलं कर्णमेव रुद्धं चकारेत्यर्थः ।

मेव न कृत्रिमम्, यतोऽवरा एताः श्रीकृष्णदयितानां सेवातात्पर्येनैव सार्थकमन्यजीविता भवन्ति । चित्राललिताश्यामाऽद्या वङ्गा एव निष्णातास्ताः श्रीकृष्णलीलासूक्ष्मिण्यन्ते । आसामवरत्वं प्रेमतारतम्येन वैष्णवागमे व्यवस्थितत्वेऽपि क्वचित् कविभिरितरैश्च वयोभावादिनाऽपि दर्शयते । लक्ष्यत्वेन लक्षितेषूदारणेष्वेवमेव लक्ष्यलक्षणसङ्गतिर्भक्तिप्राणभित्तिमवलम्ब्य सुधीर्भोविभाषा ।

(I) उपरिदर्शिते श्लोके राधाया समधिकलज्जावत्त्वमेवादिमुग्धास्वभावं तस्या विनिगमयति । तदव्यवहितोत्तरे च श्लोके कोपप्रवृत्तावप्यसहायत्वव्यपदेशः सखीयं मध्यामुग्धत्वम्, एवमन्तिमे च प्रदो श्रीकृष्णोपरि प्रणयरसोर्जितत्वात् क्लेशजनकल्पितो

दोषान् किं गणयामि तस्य, गुणतां गच्छन्ति ते तत्तत्तथा-
 न्मानोऽन्येन पथा भवेद्यदि, तदा सख्यः स एवोच्यताम् ॥ ८४
 रोमाञ्चैः समसुत्थितं प्रथमतो, मानेन साह्रं दृशो-
 रस्यु च्यावितमाननेन च समं नीतं ममांहोऽप्यधः ।
 सख्यश्चाभरणैः समं सुखरितास्तूष्णीकतां प्रापिता (I)

मामालोक्य चिरार्जितोऽपि सुदृशा कोपस्तया विस्मृतः ॥ ८५

तत्रापि—निमीलितनेत्रेऽपि दयितः सन्दृश्यते । ते दोषास्तत्तच्छब्दे दोषत्वेन दर्शनश्च
 गुणतां गच्छन्ति । हे सख्यः भवतीभिरुपदिष्टान्मार्गत्रयादन्येन पथा यदि मानः सम्भवेत्तदा
 स एव पन्था उच्यताम् ।

सखीभिर्यदुच्छिचितं मम दर्शने तत् सर्वं विपरोतमभूदिति श्रीकृष्ण आह । प्रथमतो
 मामालोक्य सुदृशा तयाऽसनादुत्थितं, 'रोमाञ्चैः समसुत्थित'मित्यनेन रोमाञ्चोऽपि जातः,
 मानस्य का कथेति भावः । च्यावितं भूमौ पातितं, 'मानेन साह्रं'मिति मानोऽप्यधः
 पातित इत्यर्थः । अंहो ममापराधोऽपि सुखेन सहाधो नीतं लज्जया सुखमपि नम्रीकृत-
 मिति ज्ञेयम् । अस्माकं निकटे माऽगच्छ, इतो दूरीभवेत्यादि वाक्यैर्मुखरिताः सख्योऽप्यथा-
 ग्रहेण तया तूष्णीकतां प्रापिताः । 'आभरणैः सम'मिति हस्तादिचालनेन निवारण-
 समये तासां कङ्कणादलङ्कारा अपि सुखरिता बभूवुः—तासां तूष्णीकत्वे ते तूष्णीं
 बभूवुरित्यर्थः ।

त्रिविधुसुग्धा एव मानग्रहणेऽसामर्थ्यान्मानाच्चमा इति पूर्वसुक्तम् ।

ऽप्यभिनन्दनभरो राधाया अन्तिमसुग्धाप्रकृतिमनुमापयति । एषु लक्ष्येष्वेवंविधेष्वन्येषु
 च पदेषु कचित् प्रश्नोत्तरकौतुककृतो लेशः कचिदुचितभाववर्णनानिवन्धो वा सुतरा-
 मास्वादः । आसां भावतादात्म्यनिर्द्धारणे कृष्णप्रेमगरिमैव वरीवर्त्ति । आविष्कृतञ्च
 तदानन्दवृन्दावने कैशोरादिलीलाप्रस्तावे कथाचिदनतिप्रगल्भाया गोपललनया—

मां धवो यदि निहन्ति हस्यतां बान्धवो यदि जह्वाति ह्रीयताम् ।

साधवो यदि हसन्ति हस्यतां साधवः स्वयमुरीकृतो मया ॥

अग्रिमदशास्थितप्रगल्भादृष्टान्ते 'दूरादुत्थित'मित्यादौ यच्छब्दाकोपाकृतेष्वन्नावल्याः
 सुचारु भावाकारवर्णनं तदमरुशतकीयस्य 'एकत्रास्थनसंस्थितिः परिहृते'त्यादिकस्य
 'चतुरया कोपः कृतार्थीकृत' इत्यन्तस्याकरग्रन्थेषूद्धृतस्य पदस्यापाततो विभिन्नकच्चा-
 गतमपि स्वरूपतः समं समञ्जसञ्च । वस्तुतश्चकोपाकृतेः पृथक् पृथक् विकासः ।
 गङ्गानिका नायिका, इतरा तु अतिगुणमाना, यथोक्तमेवेह मूले ।

अथ मध्याह्नैविध्यम्—

पादान्तंगमिना चिरानुनयिना नीता प्रसादं शनै-
राहार्यस्खलितं (३३) मया निगदता भूयः कृते साहसे ।
न्यञ्चत्कन्धरमुत्स्मितं मयि मनान्वयापारयन्ती दृशं
सौमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं राधा व्यधाद्वन्दनम् ॥ ८६
आलि ! त्वं वनमालिना निगदिता, प्राणेश्वरि ! प्रीयतां,
दैवादेष ममानयः समजनि, चन्तव्य एष त्वया ।
इत्याकर्ण्य सखीमुखात् प्रियवचो मूर्धानमाधुन्वती
सा स्मितैव शिखामणिप्रणयिनं चक्रे प्रणामाञ्जलिम् ॥ ८७
दूराद्वाचयते स्तनपटं लीलाङ्गुलीमुद्रया
प्रत्यासेदुषि मथ्यसौ करयुगेनापादयत्यञ्जलिम् ।
आपृष्टाऽननपद्ममानयति स्पृष्टा समुत्कम्पते
दाक्षिण्यं किमु वामताऽथ सुतनोर्नावेदि किञ्चिन्मया ॥ ८८

अथ प्रगल्भाह्नैविध्यम्—

दूरादुत्थितमन्तिकं मयि गते पीठं करणार्पितं
स्मिता भाषिणि भाषितं सृदुसुधानिस्यन्दि मन्दं कियत् ।

श्रीकृष्णः सखायं प्रत्याह । अद्य कुञ्जगृह उपविष्टां राधां सम्बोध्य 'हे प्रिये चन्द्रानने !'
इति वक्तव्ये देवान्मन्मुखात् 'चन्द्रावली'ति वाक्यं निर्गतं, तच्छ्रुत्वा सा मानिनी बभूव ।
ततो मया नानावहेन सा प्रसादं नीता, पश्चात् कोतुकवशादाहार्येण स्वेच्छयैव पूर्वोक्तं
'हे चन्द्रावली'ति स्खलितं निगदता मया भूयस्तस्या मानोत्पत्तार्थं साहसे कृते
सा मचातुर्यं बुद्ध्वा 'हे धूर्त्तशिरोमणे ! तुभ्यं नमः' इत्युक्त्वा सौमन्ताग्रनिवेशिताञ्जलिपुटं
यथा स्यात्तथा वन्दनं व्यधात् ।

काचित् सखी स्वयंश्वरीमाह—हे आलि ! श्रीकृष्णेन त्वं निगदिता । श्रीकृष्णस्योक्ति-
मेवाह—दैवादेव ममापराधः समजनि । मस्तकस्थशिखामणिसंयुक्तं 'धूर्त्तय तस्मै
नमः' इति प्रणामबोधकाञ्जलिं चक्रे ।

श्रीकृष्ण आह—हे सखे ! सा मां दूरादोच्य लीलाङ्गुलीमुद्रया याऽङ्गुलीमुद्रा तस्याऽवगुण्डनं
दीर्घाकरोति । मयि प्रत्यासेदुषि निकटवर्तिनि सति आदरबोधकं करयुगेनाञ्जलिं
करोति । मया हस्तेन स्पृष्टा सा... ।

आरूढे ऽईमथासनं प्रकटितं सौभाग्यमाश्लिष्यति

प्रत्याश्लिष्टमवामतैव सुदृशो वामत्वमख्यापयत् ॥ ८६

अतिगूढमानत्वादियं प्रगल्भाऽग्रिमदशास्थितेव ।

नो सङ्गीतकमालपन्ति, न शुकीरध्यापयन्त्यालयो,

नानन्दस्तव मन्दिरेऽद्य किमिति स्वं दोषमाच्छादयन् ।

यदूचेऽहमिदन्तयापि जगदे भुग्नारुणापाङ्गया

‘तुभ्यं धूर्त्तधिये नमोऽस्तु भगवन् मच्चञ्च वीतक्रिये’ ॥ ८७

अन्तिमप्रगल्भा यथा(३४)—

‘श्लिष्टा श्लिष्यति गोकुलेन्द्रतनय’मित्यादि (७५ श्लोके) ।

अथासामवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमुच्यते । लक्षणेनैव संज्ञा गम्या ।

तत्र विरहोत्कर्णितताऽदिक्रमः—

गाढानुरागा प्रागेव लब्धसंज्ञाऽपि हैतुके ।

विरहे वर्द्धितोत्कर्णता विरहोत्कर्णितता मता ॥ ११५ का

यथा—अन्तः कन्तति मर्मं सुर्मरयति, प्राणान् पिनष्टीव मे,

दौरात्म्याद्यदनादरोऽद्य विहितः कृष्णे भया मृदया ।

दूरादेव मां दृष्ट्वा तयाऽसनादुत्थितं, पञ्चान्वयि निकटं गते सति । मयि स्मित्वा भाषिणि सति तथा मन्दं यथा स्यात्तथा क्रियद्भाषितम् । कथम्भूतम् ? सुधायाः मृदुचरणमिव । तस्या अर्द्धासनं मयि आरूढे सत्यात्मनः सौभाग्यं तथा प्रकटितम् । मयि तामाश्लिष्यति सति तयाऽपि प्रत्याश्लिष्टं, सा प्रत्यालिङ्गनं कृतवतीत्यर्थः । सुदृशश्चन्द्रावल्या अवामताऽनुकूलतैव ।

श्रीकृष्णः सुवलमाह—हे सखे ! स्वेन मयैव कृतं यद्दोषं तमाच्छादयितुं तां मानिनीं प्रति ‘तव मन्दिरेऽद्यानन्दः कथं न भवती’त्यहं यदूचे तदा क्रोधेनारुणापाङ्गया तयाऽपोदं वक्ष्यमाणं जगदे । तदुक्तिश्रवणमेव निर्लेज्जलचिह्नमिति ज्ञेयम् ।

अथेति—आसां प्रेयसीनामुत्कर्णितताद्यवस्थाभेदेनाष्टविधत्वमालङ्कारिकैरुच्यते । तासां मवस्थानां लक्षणकरणेनैव नामान्यपि ज्ञेयानि ।

प्राक् पूर्व गाढः पूर्वानुरागो यस्याः सा पञ्चालब्धसंज्ञाऽपि प्रथमतः कोपाधीनमान-जन्यविरहे पश्चात् कोपे शान्ते च सति तेन सह मिलनेन वर्द्धिता उत्कर्णता यस्याः सा विरहोत्कर्णितता ज्ञेया ।

तं वा सङ्गमयस्व सुन्दरि ! मया मञ्जीवितन्तेन वा,

ह्यभ्यां नापरमस्ति किञ्चिदपि मे सन्तापनिर्वापकम् ॥ ८१

सङ्केतस्थं प्रियं ज्ञात्वा सह सख्यैकिकाऽथ वा ।

गतभौर्याऽभिसरति सा भवेदभिसारिका (J) १६ का

यथा—श्याम त्वामभिसर्त्तुमन्धतमसे पादार्पणप्रक्रमे

स्वस्तो नीलानिचोलः स्वानुरुचा निर्झूतमन्धन्तमः ।

विश्वन्तावदिलावतायितमभूद्गौरैऽमिलद्गौरिमा

तेनालक्षितमाजगाम सुतनुः, प्रेम्नस्त्वेदं यशः ॥ ८२

अन्यासक्तेन कान्तेन खण्डिताशा तु या निशि ।

प्रातस्तद्गोचिह्नानि वौच्योद्विग्ना तु खण्डिता ॥ ११७ का

यथा—‘पद्मिन्महं कुमुदिनी किल सैव’त्यादि (इय किरणे ३८ श्लोकः) ।

मयाऽद्य कृष्णं योऽनादरो विहितः स ममान्तःकरणं क्षिनत्ति । सुमेरस्तुषाभिः, मम्मै तादृशाग्नित् करोति । हे सुन्दरि ! मया सह श्रीकृष्णं सङ्गमयस्व अथवा तेन मञ्जीवितं सङ्गमयस्व ।

सखा सह किंवा एकाकिन्यभिसरति ।

हे श्याम ! सुतनुर्मम सखी त्वामभिसर्त्तुं गाढान्वकाररात्रौ पादार्पणारम्भे त्वराऽति-
शयादङ्गान्नीलवस्त्रं स्वस्तं, वस्त्ररूपावरणे गते तनुकान्त्याऽन्वकारोऽपि गतः, अतोऽभिसारे
महान् विघ्नो बभूव । पञ्चाङ्गाग्येन तस्य देहस्य पीतकान्त्या विश्वमेवेलावतायितं पीतवर्ण-
मभूत्—सुमेरोनिकटवर्त्तिभूमेरिलावतसंज्ञा, सा भूमिः सुमेरोः पीतकान्त्या सदा
पीतवर्णवेति । गौरवर्णवृन्दावनप्रदेशे तस्या देहस्य गौरताऽमिलत्, तेन हेतुनाऽलक्षितं
यथा स्यात्तथा तव निकटमाजगाम । त्वदिषयकप्रेम्न एवेदं यशः ।

अन्यनायकाऽसक्तेन अतएव निशि तन्निकटागमनेऽसमर्थेन श्रीकृष्णेन खण्डिता
सम्भोगाशा यस्या एवम्भूता या प्रातःकाल अपराधमार्जनार्थमागतस्य श्रीकृष्णस्य
सम्भोगचिह्नानि वौच्य कोपेन मानिनी बभूव (J), सा खण्डितोच्यते ।

(J) विरहोत्कण्ठितादृष्टविधनायिकाभेदलक्षणं कचिन्मूलतो भरतकृतादर्वाचोना-
दृशरूपक-दर्पणादि-व्याख्यातादा मनाङ् भिन्नम्—प्रेमवैचित्र्यघटनायां विभिन्ना दृशा वैष्णव-
रसशास्त्रकारैः स्वसम्प्रदायमतमनुवर्त्तमानैराकरादितो विभिन्नसंज्ञाभिर्विहितः, अप्राकृता-
श्रितरसत्वेन च तथा संस्थाप्रस्थानं तेषां नासङ्गतमिति च ज्ञेयम् । एवमभिसारिकालक्षणे
याऽभिसरति सैव केवलमभिसारिका न पुनः प्राचीनमतमनुवृत्त्य ‘अभिसारयते कान्तं’

दूतौभिः प्रार्थयमानोऽपि गन्ताऽस्मौत्युक्तवानपि ।

दैवान्नायाति यत्कान्तो विप्रलब्धति सा स्मृता ॥ ११८ का

यथा— 'सुसखि ! सं किमवादीदेष यामीति, तस्मात्
कथमजनि विलम्बो' 'मास्म भूः सन्दिहाना' ।
'कथय किमु भवत्या यास्यते तत्र भूयः,
किमय मदसुभिर्वा, तुल्यमेतद्द्वयं मे ॥

(35) कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा । ११९ का

यथा— अस्माभिः सह चाटुकत्र गणितः पादान्तो माधवः,
कोपोऽयं बहु मानितो, न च वयं, प्राणेश्वरो नाप्यसौ ।
चन्द्रश्चन्दनमारुतः पिकरुतं सम्भूय सर्वं यदा
त्वामुद्धेजयिता तदैष सकलं कोपः समाधास्यते ॥ ८४

वासगेहे वेशभूषाताम्बूलवसनादिभिः ।

सुसज्जाऽपेक्षते कान्तं सा स्यादासकसज्जिका ॥ १२० का

एष श्रीकृष्णः यामीति किमवादीत् । यदावादीत् तदा विलम्बः कथमजनि । हे
सखि ! तस्यागमने सन्दिग्धाऽपि त्वं मा भूः । स तु नागत एव, अधुना किं कर्त्तव्यं
कथय । तदानयनार्थं भवता यास्यते किं वा मत्प्राणैर्वा—त्वं मे प्राणाश्चैतद्द्वयं प्रेमास्यदत्वेन
मम तुल्यमेव । तथा च विरहज्वालाया स्यातुममर्थाः प्राणा यदि मद्देहात् गतास्तदा
महिच्छेदेन तव महद्दुःखं भविष्यति, अतस्त्वद्गमनमेवोचितमिति ध्वनिः (J) ।

कोपेनान्तरिता रक्षिता (J) ।

मानभङ्गार्थं तन्मन्दिरे गत्वा प्रणयनत्वादिपरं श्रीकृष्णं कोपावेशेन खगृहान्निष्काशय
कोपे गते सति पश्चात्तापवती सा सखीमाह (36) । 'हे सखि ! श्रीकृष्णः क गतः
शीघ्रं तमानये'त्युक्तवतीं यूथेश्वरीं प्रति सखाह—अस्माभिरिति । मारुतो वसन्तानिलः ।
एतत् सर्वं सम्भूय मिलित्वा यदा त्वां विरहियोसुद्धेजयिता उद्दोषनत्वेन खेदयिष्यति तदैष
कोप एव सकलं समाधानं करिष्यति, किमस्माभिर्नैकयाभिरिति सखीनामाक्षेपो ध्वनिः ।

या सा च । मानिनो बभूवेत्यादि—प्राकृते रसो नास्तीत्येवं यत्र लट्प्रयोगः सोऽप्यतीतार्थे

(35) अत्र 'पादान्तं प्रियन्त्यक्ता पश्चात्तापसिंहुला । कोपेनान्तरिता या तु कलहान्तरिता तु सा ॥'
इति (ख) (छ) पुस्तकयोः पाठः ।

(36) 'सखीमाहेति पाठः केवलं सुद्रितपुस्तक एवोपलभ्यते ।

यथा— ताम्बूलमाख्यवसनाभरणानुलेपाः
सम्पादितास्तव कृते स्वयमेतया ये ।
ते ह्येव तान्त्वयि विलम्बिनि तत्क्षणेन
सन्तापयन्ति वितुदन्ति विमोहयन्ति ॥ ८५

कार्यान्तरेण प्रावासं गते सति मनोऽधिपे ।

तन्मनस्त्वैव या तिष्ठेत् सा स्यात् प्रोषितभर्तृका ^(K)॥ १२१ का

यथा— न वाणी न सन्दो न च नयनपङ्केजलहरी
न वीणादेर्गानश्रुतिरपि न चालीजनकथा ।
कुरुन् याते कृष्णे पुरि पुरि महिष्यः समभवन्
पटे चित्रोत्कीर्णा इव विरहवैधुर्यतनवः ॥ ८६

निरन्तरं प्रेमवशात् पार्श्ववर्त्तीव यत्प्रियः ।

वाग्वशः प्राय आभाति सा स्यात् स्वाधौनभर्तृका ^(K)॥ १२२ का

पाण्डवदर्शनार्थं कृष्णे कुरुदेशान् गते सति महिषीणां नयनकमलस्य लहरी
कटाक्षादिकं नास्तीति । एवं वीणादेर्गानश्रवणमपि नास्ति, किन्तु ता महिष्यः पटे
चित्रपुत्तलीवज्जडाः समभवन् । कथम्भूताः ? विरहस्य वैधुर्यं प्रातिकूल्येन कृशाः ।

नित्यलीलाप्रकटनमिषेण वा कृत इति बोध्यम् । विरहज्वालाया स्यात्तुमसमर्था इत्यादि—
यदा भवङ्गमनकृतविलम्ब एव न सहनीयो मया यथा विप्रलब्धादृष्टान्तेऽवालाकोहते
'याऽतः परमपि जीवेज्जोवितनाथो भवेत्तस्याः' इति पदार्हः । रहिता—न तु रहितैव
तदानीन्तनक्षणे, अपि तु रहितकल्पेवेति, पञ्चात्तापवत्वमेव मुख्यं लिङ्गं न कोपापसरण-
मिति दिक् ।

(K) अत्रावाचीने वैष्णवनये अप्राकृततरतिमवलम्ब्य यो रसविकाशप्रकारः स आदि-
माकरे भरतीये इतोऽन्यथा कल्पितात् कारणनिवहाज्जातोऽपि तद्दर्शितमार्गानुयायीति
न तत्त्वतो वेलक्षणम् । तथा च सुनिदर्शिताश्च नायिकासंज्ञाप्रसङ्गावतरणिकायामवाचीन-
वैष्णवनयसंवादेमावहन्निव कारिकाप्रकारः—'यद्यप्यस्ति वृषाणान्तु कामतन्त्रमनेकधा ।
प्रच्छन्ने कामिनं वक्तुं तदै रतिकरं भवेत् ॥ यदामाभिनिवेशित्वं यतस्त्वैव निवार्यते ।
दुर्लभत्वं च यत्रास्याः सा कामस्य रतिः परा ॥' (इति निर्णयसागरसुद्रिते २२प्राध्याये) ।
एवमपि तत्राश्च नायिकालक्षणे दृश्यरूपक-दर्पणादिकृतामिव न कदापि यादृच्छिकः वैवाहिक-
लक्षणसंश्लिष्ट'पति'शब्दप्रयोगः परिलक्ष्यते, अपि तु सर्वत्रैव 'मनोऽधिप'-'प्रिया'दिपदानां

यथा— इयं मम सखी प्रिया, रचय वेशमस्याः स्वयं,
 प्रसादय सखीमिसां मयि वृथैव जातक्रोधम् ।
 इति प्रणयकौतुकादिव नियोजितो राधया
 चकार रसिकाग्रणीरय तथा तथा माधवः ॥ ६७

अथाऽसामलङ्काराः—

यौवने सत्वजास्तासामष्टादिंशतिसंख्यकाः ।

अलङ्कारास्तत्र भाव-हाव-हेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥

शोभा कान्तिश्च दौमिश्च माधुर्यञ्च प्रगल्भता ।

ओदार्यं धैर्यमित्येते सप्तैव स्युरयत्रजाः ॥

लौला विलासो विच्छित्तिर्दिव्योक्तः किलकिञ्चितम् ।

मोहायितं कुट्टामतं विभ्रमो ललितं मदः ॥

विकृतं तपनं मौग्ध्यं विक्षेपश्च कुतूहलम् ।

हसितं चकितं केलिरनुभावादिमे पृथक् ^(L) ॥ १२३ का

श्रीराधिका श्रीकृष्णमाह—इयं सखी ललिता ममात्यन्तप्रिया । किन्तु त्वया कृतं
 यदस्या विडम्बनं तन्मत्प्रेरितं ज्ञात्वा मयि वृथैव जातक्रोधमिसां प्रसादय । एवं कामोन्मत्तेन
 त्वया खण्डितमस्या वेशं पुनस्त्वमेव रचयेति राधया नियोजितो रसिकाग्रणीः श्रीकृष्णस्तथा
 तथा चकार ।”

सत्वजा इति—कृष्णसम्बन्धिचेष्टोत्पत्त्यभावैराक्रान्तं चित्तं सत्त्वं तस्माज्जाताः (L) । अङ्गजा
 इति—नेत्रान्तर्भ्रुवीवाभङ्गादीनां तत्सूचकत्वात्तेभ्य एवाङ्गभ्यो जाताः प्रतीता इत्यर्थः,
 न तु वस्तुतोऽङ्गजाः, ‘सत्वजा’ इत्युक्तत्वात् । अयत्रजा इति—शोभाऽदर्थं वेशादिप्रयत्ना-
 भावेऽपि शोभादयः स्युरित्यर्थः । इमे भावादयोऽनुभावाद्भिन्ना भवन्ति । तेऽनुभावा
 रसादिव्यञ्जका गौणा एव, अलङ्कारास्तु रसाभिव्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—रसोत्पत्तौ
 तेषां प्राधान्येन भागमस्तीत्यर्थः ।

अवधारः । संज्ञायां यो भर्तृशब्दः स तु इत्यमुद्दिष्टो जीवगोखामिप्रभृतिभिः—‘अत्र भर्तृ-
 शब्द-प्रयोगो दाम्पत्यस्यैवाङ्गिनि रसे रसशास्त्रकर्तृभिः स्वीकृतत्वात् युक्त एव ।’ ‘सर्वज्ञैवा-
 लङ्कारशास्त्रे प्राचीनेऽर्वाचीने वा पद्यपद्योरेव भर्तृशब्दप्रयोगो दृष्ट’ इत्यानन्दचन्द्रिकाकृतः ।
 एवमपि स्वाधीनभर्तृकालक्षणेऽत्र दृश्यरूपकादिकृतलक्षणात् यदाहैलक्षणाविलसितं तद्देखाव-

यद्यपिषु केचिदनुभावसदृशाः सन्ति, तथापि पृथक् । ते तु रसादिव्यञ्जकाः,
एते तु व्यञ्जकत्वेऽपि स्वतःसमर्थाः—तेनालङ्कारा एव । तत्रैषां लक्षणम्—
भावो यथा—

‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः प्रथमविक्रिया ।’

आलम्बनोद्दीपनोत्पन्नाभावादपि स च द्विधा ॥ १२४ का

तत्रालम्बनोत्पन्ना यथा—

आधूलिकेलि शतशः सह येन येन
प्रागल्भ्यचारु सुचिरं कलहायते स्म ।
तं श्यामसुन्दरमपूर्वमिवेक्षमाणा
सा गण्डयोः पुलकमण्डलिकां तनोति ॥ ८८

उद्दीपनोत्पन्ना यथा—

एतानि तानि नलिनोविपिनानि वाप्या-
मेते त एव मधुपा नलिनाननेषु ।
आब्राज्यमेव कलितानि किमपि राधा
नैवावकर्षति विलोचनमेषु लग्नम् ॥ ८९

येन राधिका बाल्ये येन श्रीकृष्णेन सह धूलिकेलिकालमभिव्याप्य शतशः परस्परं
हस्ताभ्यां ताडनेन यत् प्रागल्भ्यं तेन चारु यथा श्यामया कलहायते स्म सा
राधिकाऽधुना वयःसन्धौ श्रीकृष्णमपूर्वमिवेक्षमाणा सती गण्डयोः पुलकरूपभूषणं तनोतीति
प्रौर्णमासीवाक्यमिदं ज्ञेयम् ।

वाप्यां जलाशये एतानि प्रत्यक्षविषयोभूतानि कमलिनोविपिनानि बाल्यमभिव्याप्य
यानि श्रीराधया कलितानि दृष्टानि तान्येव, एवं कमलिन्याः कमलरूपाननेषु विद्यमाना
एते मधुपा बाल्ये दृष्टास्त एव । अत्र वयःसन्धौ किं न आकर्षतीति चित्रम् । देहस्थानीया
कमलिनी, सुखस्थानीयं कमलं, कल्याणस्थानीयो भ्रमरः, तस्मादेव उद्दीपका भवन्ति ।

तन्त्रस्य आराधातत्त्व द्वापनपरतन्त्रस्यानुकूल्यविजृम्भितमधिकतरार्जितरमणोद्यभावसम्पत्ति-
समृद्धिश्चेति कोविदानामूहः । लक्ष्येष्वावनेकतैषामन्योन्यसाङ्गर्थमपि लक्ष्यते ।

(L) उच्चलनोलमण्यवतुभावप्रकरण एषां मध्ये प्राग् दर्शितानां विंशतिसंख्यकानां
सन्निवेशः । भरतमतमनुद्वय तत्रैषामङ्गजास्त्रयः, अयत्तजाः सप्त, लीलादा भट्टं विहाय
विकृतान्ता विहृतान्ता वा दश स्वभावजा लक्षिताः । कौस्तुभे तु दर्शयकृतां कारिका-
मनुद्वयं आकृता एते । तत्राद्यकच्चादयमन्तर्भक्ता दश पुरुषाणामपि भवन्ति यथोल्लिखित-

हृन्नेवादिविकारैस्तु व्यक्तोऽसौ याति हावताम् । १२५ का

असौ भावः ।—

लोलेन किञ्चिदलसेन च किञ्चिदल्लणा

सा यद्विभेद हृदयं व्रजराजसूनोः ।

तस्यास्तदेव हृदयेन समं तदन्त-

स्तेनाध्वनैव नु विवेश नवोऽनुरागः (L) १००

हेला स एवाभिलक्ष्यविकारः परिकौर्त्तते । १२६ का

स एव हाव एव ।

एकमप्यतिरहोऽपि तमेकाऽपुत्रसुकाऽपि सखि ! नाहमपश्यम् ।

कोमलं कुवलयदपि हृत्वात् साहसेन कतमेन कटाक्षः ॥ (L) १०१

असौ भाव एव वयस आधिक्ये कमपुत्रकर्म प्राप्य हावो भवेत्, पूर्वापेक्षयाऽत्र नेत्रादेर्विकाराधिक्यं बोध्यम् । एवमुत्तरोत्तरहेलादावप्येवमेव ज्ञेयम् ।

सा राधिका किञ्चिच्चक्षुलेन किञ्चिदलसेन मन्थरेण चाक्ष्णा श्रीकृष्णस्य यद्दृश्यं विभेद, तेन विद्वद्दृश्यस्य क्तिद्रूपमार्गेण तस्या राधाया हृदयेन सह नवानुरागस्तस्य श्रीकृष्णस्यान्तःकरणं विवेश । तथा च श्रीकृष्णो राधिकाया नेत्रमङ्ग्रीं वीक्ष्य तस्या हृदयेन सह (३७) स्वविषयकानुरागो जात इत्यन्तःकरणे निश्चिकायेति भावः ।

ललिता राधिकामाह—हे सखि ! अद्य सुवलसुखान्मया अतं, कुलाप्येकान्ते त्वया दृष्टः श्रीकृष्णो विचित्र इव बभूव—स अति भोजनं सखिभिः सह खेलनं गोचारणादि तत् सर्वं किमपि तस्मै न रोचते, अत एतादृशोऽसमञ्जसस्त्वया कथं कृतः । इत्युक्तवतीं ललितां प्रति श्रीराधिकाऽह—अत्यन्तरहस्यस्थले तमेकमपि अहमप्येका, एवं तद्वर्णने उतसुकाऽपि तस्य क्लेशो भविष्यतीति बुद्ध्या नापश्यं किन्तु मद्दर्शनममानयन्मत्कटाक्ष एवानर्थकारी तं कोमलतनुं हन्यात्, मया किं कर्त्तव्यं त्वयैव विचार्यतामिति भावः ।

माकरादी । यावननिमित्तका एते इति न काऽपि विप्रतिप्रत्तिः । 'चित्तस्याविकृतिः सत्त्वं' विवृतेः कारणे सतीति दर्शितात् कारणात् सत्वजा अपि । मदादीनां विकृतोनां केलिशेषाणामष्टानां न सर्वत्रोक्तेषु, अतएवात्र परिसङ्ख्यानवैशिष्ट्यम् । 'लोलेने'त्यादि श्लोके नैघधीयपदस्य 'नाकलोकभिवजोः सुधमा ये'त्यादौ दर्शितस्य 'तद्द्वारसंक्रमित-वैदाकविद' इत्यन्तस्यानुस्यूयं नातिनिगूढम् । कोमलमित्यादि—कटाक्षलीन्तविलासस्या-पाततो निष्ठुरत्वेनाभिवर्णनं रसिकग्रन्थेषु बहुलं परिलक्ष्यते ।

(३७) 'तस्या हृदयेन स्वविषयके'त्यादि पाठः (ङ) पुस्तके, 'तस्य हृदयेन स्वविषयये'त्यादि पाठः (क) (ङ) पुस्तकयोः ।

हेलैव शोभा लावण्यरूपवेशादिभिर्युता (M) ॥ १२७ का

वेशो नवः प्रतिनवञ्च (M) वयो, नवीनं

लावण्यकं, मधुरिमाऽपि नवीन एव ।

कृष्णानुरागसरसीसततावगाहे

तस्या बभूवुरतिधौतनिराविलानि ॥ १०२

शोभैव मन्मथोन्माथात् कान्तिरुद्दोषितद्युतिः ॥ १२८ का

यथा—को वेद रे सखि ! लगिष्यति दृष्ट एव

को वेद जीवमपनेष्यति लग्न एव ।

प्रेङ्खोलिभिः परिमलैः सहसाऽन्धयाऽसौ

श्यामो रसः (M) परिचितो वद कोऽपराधः ॥ १०३

कान्तिरेवातिविस्तीर्णा दीप्तिरित्युच्यते बुधैः ॥ १२९ ।

यथा—धौताश्रुभिः प्रसव एव कटाक्षभूमि-

रुच्छ्वास एव कुचरत्नखनिः प्रतप्ता ।

बालं वयस्तदनुरागभरच्चमत्त-

मध्याप्य केन गुणिनैवमकारि राधे ! ॥ १०४

नवीनो वेशः, प्रतिक्षणं नवं वयः (38) तस्या राधायाः श्रीकृष्णविषयकानुरागरूप-
सरस्यां सततावगाहे सति वेशवयोलावण्यानि अतिधौतान्युच्चलान्येवं निराविलान्यल्प-
त्वादिदोषरहितानि बभूवुरित्यर्थः ।

मन्मथस्यालुप्ते कादुर्दोषिता द्युतिर्यस्याः सा शोभैव कान्तिरुच्यते । 'श्रीकृष्णस्वया-
ऽसन्निवेधमनादित्य कथं दृष्टः ? यदि दृष्टस्तदा तत्फलमपि मुङ्क्ष्वे'त्युक्तवतीं सखीं प्रत्याह—
को वेदेति । प्रेङ्खोलिभिः सर्वत्र प्रसरद्भिस्तस्य परिमलैः श्यामस्वरूपो रसो मया दृष्टः ।

पौर्णमास्याह—हे राधे ! तत् प्रौढवयसोऽपि दुःसहमनुरागभरच्चमत्तं केनापि गुणिना
तव नवीनं वयोऽध्याप्यैवमकारि ? किं कृतमित्यपेक्षायामाह—येन कटाक्षरूपा भूमिः प्रसव
एव प्रसूतिकाल एवाश्रुभिर्धौताऽकारि तथाच कटाक्षस्यारम्भ एवाश्रुजलैः सर्वं ज्ञावितमिति
भावः । एवं कुचरूपरत्नखनिरुत्तम एव कामप्रतप्ताऽकारि ।

(M) क्रमपारम्पर्येण स्फुटतामेतेषां नायिकाऽलङ्काराणां मनस्तत्त्वसरणिमनुसृत्य
निर्दृशो भरतीये, तदाश्रितेष्वितरेष्वालङ्कारिकनिबन्धेषु च । सुकुमारं ललितात्मके च
प्रयोगेऽभिनयजीवातुभूत एवैषां विलासश्चमत्कारकोटिमावहति, ललितोदारशिख्यकल्पे
भास्कर्ये केषाञ्चनैषां समुद्भेदोऽपि निरधारि । एषां निदानं शरीरविकारजम्—'देहात्मकं

(38) एवं (ग) पुस्तके । 'एतानि तस्या' इत्यादि (क) पुस्तके, 'एतेषां तस्या' इत्याद्यन्तेषु ।

‘सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता’ । (M) Sahityadarpana III. 132. १३० का

यथा—जलावगाहे च्युतमेखलायाः शैवालवल्लीव बभौ नितम्बः ।

अकैतवं रूपमहेतुहाटं सर्वास्ववस्थासु सदैकरूपम् ॥ १०५

प्रगल्भता निर्भयत्वम्— १३१ का

यथा—‘स्थिता स्थिष्यती’त्यादि (५ म किरणे ७१ श्लोकः) ।

औदार्यं विनयः सदा ॥ १३२ का

सख्यो निजैरेव गुणैर्मवद्विधा मयेव तन्वन्त्यनुरागसौरभम् ।

न चान्यसाद्गुणमपेक्ष्य सौहृदं प्रकाशयन्तीह निसर्गसाधवः ॥ १०६

मुखे दुःखेऽपि महति धैर्यं स्यान्निर्विकारता ॥ १३३ का

यथा—आस्तां तदीयनवयौवनपूर्णवापी

काऽपीयमत्र न करोमि निमज्जनेच्छाम् (N) ।

इच्छामि तं कमपि कालमलज्जमुच्चै-

राक्रन्दितुं सुमुखि ! हा प्रिय ! हा प्रियेति ॥ १०७

अङ्गैर्वैशैरलङ्कारैर्लीला कान्तानुकारिता ॥ १३४ का

सा च द्विविधा—स्वगता सखीगता च । स्वगता च द्विधा, स्वकर्तृका प्रियकर्तृका चेति । क्रमेणोदाहरणे—

बर्हेण बद्धचिकुरा करक्लृप्तवेणुरामुच्य पीतवसनं वनमालिकाञ्च ।

कस्तूरिकाचिततनू रभसादियेष राधा स्वमङ्गमुपगूढितुमङ्गकेन ॥ १०८

अहेतुहाटं वेशादिहेतुं विनैव हृदयङ्गमं, अतएवाकैतवमकृत्निमम् ।

पीतवसनमामुच्य नितम्बे बद्धा, एवं वनमालिकां कण्ठे बद्धा रभमात् कौतुकात् स्त्रीयामङ्गकेन स्वाङ्गेन सखीभ्यो गोपयितुमियेषैच्छत् ।

भवेत् सत्त्वं सत्त्वाद्भावः समुत्थितः । भावात् समुत्थितो द्वाव’ इत्यादि भरतोक्तिः सद्बुद्धय-
संवित्तिश्च तत्र प्रमाणम् । संवित्तिकावे तादात्म्येन लयस्य घटितत्वादनुप्रेरणादशाया-
मिवैषां विशेषणद्वारा पृथक्सत्तापन्नं न कच्चोक्तुर्वन्त्यात्मप्रत्ययोत्यचित्तवृत्तय इति तु
नासमञ्जसम् । (Cf. Carlyle’s remarks about Schiller as a critic—‘I now
see myself create and form ; I watch the play of inspiration ; and my
fancy, knowing she is not without witnesses of her movements, no
longer moves with equal freedom’). श्रीकृष्णाश्रितत्वे तु परमोक्तैः स्वाभाविकः ।

काञ्चित् सखीं कुवलयोदरसोदराङ्गीं
कृष्णाकृतिं समुपकल्प्य विभूषणाद्यैः ।
आलिङ्गितुं कृतमतिः स्वयमेव राधा
देधा विभक्तमुपलब्धवती प्रमोदम् ॥ १०८

स्वगतप्रियकर्तृका यथा—

सीमन्तचारु दयितस्य ववन्ध वेणीं
राधा शिखण्डवलयेः स च मौलिमस्याः ।
अन्योन्यवेशपरिवर्त्तनकौशलेन
द्वाभ्यामलभ्यत विशेषरतेः प्रमोदः ॥ ११०

यानस्थानासनादीनां मुखनेत्रादिकर्मणाम् ।

विशेषो दयितालोके विलासः परिकल्प्यते ॥ १२५ का

यथा—

कैश्चिच्चामरपाणिभिः कतिपयैस्ताम्बूलपात्रीकरैः
कैश्चिच्चासनधारिभिः परिजनैर्द्वृतातपत्रैः परैः ।
संवीता मणियानतोऽवरुहः श्रीशे निखातेक्षणा
योषिन्मौलिमणीवरा इव कुरुक्षेत्रं समेत्याङ्गनाः ॥ १११

इयं सखी श्रीकृष्ण इव सहजप्रियामा ; तां वेशादिना कृष्णाकृतिमुपकल्प्य देधाविभक्तं
प्रमोदं कृष्णालिङ्गनसुखं सख्यालिङ्गनसुखञ्चोपलब्धवती ।

राधा श्रीकृष्णस्य सीमन्ते चारु यथा स्यात्तथा वेणीं ववन्ध । श्रीकृष्णोऽप्यस्या
राधाया मस्तकभूषणचूडां शिखण्डपिच्छादिभिर्ववन्ध । राधयाऽत्मानं श्रीकृष्णकर्तृकौहत्या-
दिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत, एवं श्रीकृष्णेनाप्यात्मानं राधायां मत्वा राधिकाकर्तृक-
वाच्यादिना रतिविशेषजन्यप्रमोदोऽलभ्यत ।

योषितां मुकुटस्थमणिवरा इवाङ्गना श्रीकृष्णस्य महिष्यः सूर्योपरागे कुरुक्षेत्रमागत्य
कृष्णे निक्षिप्तानीक्षणाणि याभिरर्थाद्भूरादेव तं दृष्ट्वा मणिमययानतो रथात् । कथङ्गताः ?
परिचारिकारूपपरिजनैर्व्यासाः । पात्री क्षत्रपातं, शिरसि धृतच्छत्रैः परैः ।

‘प्रतिनव’मिति तु दुर्बलः प्रयोगः । ‘श्यामो रस’ इत्यत्र तु रसघने श्रीकृष्णे ‘रस एव स’ इत्यभेद-
प्रतीतिः । रमणीयतालक्षितलक्षणे माधुर्यं चेष्टाया अनुल्लङ्घननिर्देश एव इतरव्यावृत्ति-
करः, स तु अर्वाचीनग्रन्थलक्षणे लक्ष्ये च न स्फुरति । ‘किञ्चिदित्यरतिप्रकाशार्थमिदम् ।

यथा वा—

सख्यैकया मूर्ध्नि धृतांशुकाञ्चला संवीज्यमाना दलमालयाऽन्यथा ।

अवेक्षमाणा दयितं विदूरतश्चिनोति मन्दं कुसुमानि राधिका ॥ ११२

केचित्तु—यानं गतिः, स्थानं स्थितिः, आसनमुपवेशः (M) । तन्मते यथा—

स्थितिर्मदभरालसा न गरिमाणमालम्बते

गतिः प्रकृतिमन्यरा त्वरत ईषदेव क्रमात् ।

सलीलमवलोकितं नमति वङ्कते शङ्कते

स्वभाव इव लङ्घितः प्रियसमीपतो राधया ॥ ११३

‘स्तोकाऽप्याकल्परचना विच्छित्तिः कान्तिप्रोषकृत् ॥’ ^{Sahityadarpana} III. 138.

१३६ का

यथा—द्वित्राणि पाण्योर्मणिकङ्कणानि कृत्वा परित्यक्तसमस्तभूषा ।

एकं दधे वक्षसि नीलरत्नं तेनैव राधा नितरां विरेजे ॥ १४४

गर्वेण वस्तुनोष्टेऽपि विव्वोकः स्यादनादरः ॥ १३७ का

यथा—सौरभ्यहानिर्वपुषोऽनुलेपनैः सौन्दर्यज्ञासो मणिभूषणैरिति ।

अनादरा तेष्वपि तानि सख्याः प्रेमोपरोधेन बभार राधा ॥ ११५

यथा वा—कृष्णेन हर्षादुपढौकितानि निर्माय पुष्पाभरणानि यानि ।

उच्चैरभौष्टान्यपि तानि राधा नेच्छद्भीरप्रणयस्मयेन ॥ ११६

अमर्ष-हास-विवास-शुष्करोदन-भर्त्सनैः ।

निषेधैश्च रतारम्भे किलकिञ्चित्मिष्यते ॥ १३८ का

राधिकायाः स्वभावतोऽवस्थितिर्यौवनादिमदभरेणालस्ययुक्ता भवति, श्रीकृष्णदर्शने सति गुरुतां नालम्बते, किन्तु सम्भ्रमयुक्ता भवति । एवमवलोकनमपि स्वभावतः सलीलं तस्य दर्शने कदाचिन्नमति, कदाचित् वङ्कते, कदाचिच्छङ्कते ।

वपुषो यः सहजगन्धस्तदपेक्षयाऽनुलेपनस्य गन्धो नूतनः, एवं वपुषः सौन्दर्यापेक्षया भूषणस्य सौन्दर्यं नूतनम् । देहे तत्तद्वस्तुनो दाने स्वाभाविकगन्धसौन्दर्ययोर्ज्ञास एव स्यात्, अतस्तेषु तस्या अनादरः, तथापि सख्याः प्रेमोपरोधेन तानि बभार । अलङ्कारा-दीनामधारणे वयं दरिद्रा इति जना वक्ष्यन्ति, अतो लोकापुरोधेनैव सखीनामग्रहो ज्ञेयः ।

अराला भ्रूवल्ली स्मितसुमधुरा भर्तृसनगिरी
मृषा कम्पः शुष्कं रुदितमभिलाषिऽपि महति ।
निषेधो नेत्यस्याः करकमलरोधेन सकलं
हरासीदेतत् कुसुमधनुषोऽनुग्रह इव (N) ॥ ११७

तद्भावभुग्नमनसो वल्लभस्य कथाऽदिषु ।

मोहायितं समाख्यातं कर्णकण्डूयनादिकम् ॥ १३६ का

यथा— भङ्गुर्वाणविलोककङ्कणभृतो वामस्य दोषः शनै-

रुत्कम्पेन कनिष्ठया विदधती कर्णस्य कण्डूयनम् ।

पुष्पेषोः पृतनेव सङ्गरजयश्रीसूचनं व्यातनो-

द्वष्टानादमियं कुरङ्गनयना दर्पेण कृष्णान्तिके ॥ ११८

जृम्भादि (N) यथा—

अन्योन्यग्रथिताङ्गुलीकिसलयामुन्नीय बाहुद्वयीं

जृम्भाऽरम्भपुरःसरं विदधती गात्रस्य संमोटनम् ।

मीलन्नेत्रमुरोजयोर्नखपदव्यादानदीनानना

ना ना नेति पुनर्नखचतघ्निया सा कृष्णपाणी दधे ॥ ११९

रमणार्थं श्रीकृष्णेन स्वाभिलाषे प्रकटीकृते सत्यमर्षहासादीनामेकस्मिन् समये
मिलनमेव किलकिञ्चित्मित्यर्थः । भ्रूवल्ली अराला कुटिलेननेनामर्षः, खट्वस्ताभ्यां
श्रीकृष्णस्य करकमलरोधेन न नेति निषेधः । एतत् सर्वं श्रीकृष्णोपरि कन्दर्पस्यानुग्रहे
कारणमिवाभूदित्यर्थः ।

श्रीकृष्णस्य कथादर्शनादिषु जातेषु प्रादुर्भूतो यो भावस्तेन भुग्मं कन्दर्पस्यावेष्टेन
वाङ्मूलं मनो यस्यास्तस्या राधायाः श्रीकृष्णेन सह सङ्गार्थं स्वाभियोगरूपं कर्णकण्डूयना-
दिकं मोहायितं समाख्यातम् । प्रातःकाले बाहुद्वयीमुन्नीय जृम्भाऽरम्भपुरःसरं
गात्रस्य संमोटनं विदधती राधिका उरोजयो रात्रिसम्बन्धिनखचतस्य गात्रमोटनसमये
व्यादानेन मुखप्रसारणेन यत् किञ्चिद्दुःखवृज्जकं दीनमाननं यस्यास्तथाभूता सती

(N) न करोमीत्यादि—एतच्च वैष्णवमतानुसारेण कामगन्धमुक्तस्यात्मसत्त्वसर्वस्वस्य
प्रेम्नो महिमस्थापनाय । विष्णोः द्वितीयोदाहरणमेवोपयोगि न प्रथमम् यतः श्लोको-
क्तयुक्त्याऽनुलेपनादीनामिष्टत्वं व्याहृतमेव । कुसुमधनुषोऽनुग्रह इति—‘आशुष्टव’मिति वत्
फललक्षणा । जृम्भाऽदीनां भावहावादितो भेद उद्गाखराभिधानुभावप्रकरणे निरदिशि
मीलमणिकृता यथा—‘उद्गासते स्वधान्नीति प्रोक्ता उद्गाखरा बुधैः । नीय, त्तरीयधस्मिन्-

यथा वा—संगोपाय्य पटाञ्चलेन तनुना निःसारिदन्तावली-

ज्योत्स्नाभिः स्तपितेन दक्षिणकराकण्ठेन वक्ताम्बुजम् ।

लीलोत्सासितकन्धरं मृदुकलैर्वाभाङ्गुलीच्छोटिका-

निःस्वानैश्चलकङ्कणस्वनसखैः श्रीराधिकाऽजृम्भत ॥ १२०

यथा वा—अलसवलितमूर्द्ध्वीकृत्य मूर्ध्वोपकण्ठे

वलयितमिदमन्योन्येन संसक्तपाणि ।

त्रिकविवलन-(³⁹)भङ्गीसङ्गि मोट्टायितायाः

परिधिरिव मुखेन्दोर्भाति दोर्दन्दमस्याः ॥ १२१

स्तनग्रहास्यपानादौ क्रियमाणे प्रियेण चेत् ।

बहिः क्रोऽधोन्तरप्रौतौ तदा कुट्टमितं विदुः ॥ १४० का

यथा—स्तनकनकघटीं पटीमुदस्य स्पृशति हरो बहुभङ्गिभङ्गुरभूः ।

इयमसरसवाणि पाणिरोधात् कृतकरुषा परुषा कषायिताऽसीत् ॥ १२२

गात्रमोटनसमये स्तनयोः शोभं दृष्ट्वा तत्स्पर्शं व्याकुलचित्तस्य कृष्णस्य पाणिद्वयं पुनर्नखचतं भविष्यतीति बुद्ध्या व्याकुला सा ना ना नेत्युक्ता । संगोपाय्येति—जञ्जावतीनां जम्भाऽरम्भसमये स्वभाव एवायमिति ज्ञेयम् । लोलया किञ्चिदुच्चीकृता कन्धरा तत्र तदथा स्यात्तथाऽजृम्भत । जम्भाकाले शब्दत्रयमाह—मृदुकलैर्यत्किञ्चित् कण्ठशब्दैः स्तथा वामहस्तस्याङ्गुलिद्वयकृतच्छोटिकाशब्दैश्च । कोदृशैः ? चलकङ्कणेति—छोटिका-शब्दसमये वामहस्तस्यकङ्कणशब्दोऽपि जात इति ज्ञेयम् । मोट्टायिताया गात्रमोटन-शुक्ताया अस्या राधाया हस्तद्वयं मूर्द्ध्वोपकण्ठे मस्तकोपरि आलस्ययुक्तं यथा स्यात्तथोच्चीकृत्य मुखचन्द्रस्य परिधिरिव चन्द्रनिकटवर्त्तिमण्डलमिव भाति । कण्ठस्य पूर्वभागस्त्रिकपदार्थस्तस्य या भ्रमणमङ्गो, तत्सङ्गि यथा स्यात्तथा । आलस्यत्यागस्ये त्रिकयुक्तस्य मस्तकस्य भ्रमणं भवतीति ज्ञेयम् ।

पटीं कञ्चलीम् । कुटिलभ्रूरिधे राधिका असरसा कदच्चरा वाणी यत्र तथाभूतं यथा स्यात्तथा, कषायिता दुःखिताऽसीत् । कथम्भूता ? कृष्णकर्तृकपाणिरोधात् कृतकरुषा कृत्रिमरोधेण परुषा कटोरा ।

संसर्गं गात्रमोटनम् । जम्भा त्राणस्य फुल्लत्वं निःश्याद्याश्च ते मताः ॥ यदप्येति विशेषाः स्युर्मोड्टायितविलासयोः । शोभाविशेषप्रोषित्वात्तथाऽपि पृथगैरिताः ॥ इति ।

(39) 'विचलने'ति केवलं सुद्रितप्रसक्तोऽनुपादेयः पाठः ।

‘त्वरया हर्षरागादेर्दयितागमनादिषु ।’ Sahityadarpana III. 143.

भूषाणां स्वपदादन्यपदे न्यासस्तु विभ्रमः ॥ १४१ का

यथा—अधात् काञ्चीं कण्ठे, जघनभुवि हागं, चरणयोः

कशाङ्गी केयूरे, भुजलतिकयोर्नूपुरयुगम् ।

किमङ्गैरन्योन्यं मधुमथनसङ्गोत्सवविधौ

प्रसादो व्यातेन प्रणयपिशुनः स्खविभवैः ^(०) ॥ १२३

‘सुकुमारतयाऽङ्गानां विन्यासो ललितं भवेत् ॥’ S. Darpana III. 144 १४२ का

यथा—प्रसूनतल्योदरसङ्गद्वनं नूनं वपुर्मे सखि ! नैति निद्राम् ।

इति स्मरायासविशीर्णचित्ता सखीधियाऽसौ हरिमालिलिङ्ग ॥ १२४

‘मदो विकारः सौभाग्ययौवनाद्यवलिपजः’ ॥ S. Darpana III. 145. १४३ का

यथा—दूतीभिरात्मगुणगौरवसम्प्रयोगैः शक्यो न सङ्गमयितुञ्च कलावतीभिः ।

अभ्यर्थितोऽपि स मया परसद्व गन्तुं नापैति मे सखि ! गृहात् क्षणमप्यधारिः ^(४०) ॥

१२५

वक्तुं योग्येऽपि समये न वक्ति क्रीडया तु यत् ।

तदेव विवृतं वाच्यम्— १४४ का

किमङ्गैरिति—श्रीकृष्णेन सह सङ्गोत्सवकर्मणि श्रीराधायाः कण्ठादङ्गैः परस्परं हारादिरूपस्खविभवैः करणैः किं प्रणयसूचकः प्रसादो व्यातेन ।

पुष्पशय्यासङ्गेनापि वपुर्द्वनमित्यनेन पुष्पाद्यङ्गस्य सौकुमार्यमायातमिति ज्ञेयम् । रात्रिसम्बन्धिकन्दर्पक्रीडाजन्यायासेन विशीर्णचित्ताऽसावालस्यदूरीकरणार्थं सखीबुद्ध्या ।

श्रीराधिका ललितामाह—‘आलि ! वैद्यधर्दिमतोभिर्गोपीभिः कर्त्तुंभिर्दूतीभिर्द्वारभूताभिः सम्प्रयोगैरन्यद्वारा सम्यक् कथनैरपि करणैः कृष्णः सङ्गमयितुं न शक्यः, किं पूनः कृष्णेन सह तासां विलासवार्त्ताऽपि—अप्यर्थं चकारः ।

(०) प्रसादो व्यातेन इति—अत्रान्योन्यकृतच्छेदाकृत इव प्रतीयमानो व्यावासस्तज्जनिताऽङ्गानां परस्परप्रेमसूचिका चमत्कृतिः । यथैतद्विरूपे रासलीलावर्णनप्रसङ्गायितानन्दव्यावनचमूपपदे—‘उत्तरीयमपि चान्तरीयतामन्तरीयमपि चोत्तरीयताम् । यज्जगाम किमभूत् परस्परं पूजनन्तदिव नूनमङ्गयोः ॥’ त्वरकृतवृट्त्वन्तु लक्षणसर्वस्वभूतम् । लक्ष्ये तत्त गुणोभूतम् । उत्सवकाले सर्वैर्वेरात्मनामुत्कृष्टवस्तून्वेवोत्सृज्यन्ते, अतो रास-

(४०) ‘नापैति सङ्गवनतः कथमालि ! क्षणः’ इति (क) (ख) (घ) पुस्तकेषु पाठः ।

यथा—संप्रार्थ्यमानाऽपि मयाऽनुवेलं न वक्तुमिष्टामपि वक्ति वाणीम् ।

रुषा ह्रिया वेति न वेद्मि सख्यो ! जानन्तु राधाहृदयं भवत्यः ॥१२६

—चेष्टा स्मरविकारजा ।

तपनं प्रियविच्छेदे—

१४५ का

यथा—शीतप्रयोगैर्वह्निरीक्ष्यमानैरन्तर्गतो वर्द्धत एव दाहः ।

बहिर्विलेपैर्वह्निप्रकाशी प्रोज्झ्यतेऽन्तः पुटपाकजोऽग्निः ॥ १२७

—प्रतीतस्यापि वस्तुनः ।

अप्रतीतवदापृच्छा प्रियाग्रे मौग्ध्यमेव तत् ॥ १४६ का

प्रियाग्र इत्युपलक्षणम् सख्या अग्रे च । यथा—

‘हुं’ (४१) मातरन्तर्बह्निरेति का तव’ ‘प्रिये ! त्वमेव प्रतिबिम्बिता मयि ।’

‘अन्यैव’ ‘तत् किन्तव तुल्यमीहते’ ‘धूर्त्तैः’मित्याप भियं चलेक्षणा ॥ ११८

यथा वा—कयाऽलमूर्त्तिर्लिखिता नखेन वामस्तनार्द्धं तव पङ्कजाक्ष ! ॥

न माति न म्नायति दिव्यरूपां यामुदहन् हन्त न लज्जसे त्वम् ॥१२८

बहिरीक्ष्यमानैः क्रियमाणैश्चन्दनलेपनादिशीतप्रयोगैरन्तर्गतः श्रीकृष्णविरहजन्य-
कन्दर्पदाहो वर्द्धत एव । तत्र दृष्टान्तः—संपुटस्थपित्तलादिवस्तूणां द्रवीभावरूपपाकजनको
वह्निरन्तरेवातिशयेन प्रकाशते । बहिर्विलेपैः—तत्रापि संपुटस्य दृष्टीकरणार्थं,
मृत्तिकाभिः पुनः पुनः क्रियमाणैरपि बहिर्विलेपैरिति ।

श्रीकृष्णेन सह कौतुकाद्यं श्रीराधिका तमाह—हुं मातरिति । व्रजवासिनीनां विस्मय-
दर्शने स्वभावोत्तिरियम् । हे कृष्ण ! तवान्तःकरणाद्बहिः का एति । श्रीकृष्ण आह—
प्रिये इत्यादि । श्रीराधिकाऽह—नेयं मत्प्रतिबिम्बरूपा किन्त्वन्यैव । पुनः श्रीकृष्ण
आह—यदि तव प्रतिबिम्बरूपा न भवति, तत् किं तव तुल्यं चेष्टते, त्वं यथा हस्तादिचालनं
करौषि तथेयमपीति । पुनः श्रीराधिकाऽह—इयं धूर्त्ता सख्याः प्रतिबिम्बस्थापनायैव मत्तुल्यं
चेष्टते इति कृत्रिमभियमाप ।

रसोत्सवेऽङ्गतो योग्यभरणोत्सर्गः सङ्गत एव, अलङ्कारार्थाणामङ्गानामलङ्कारान्तरस्वीकारश्च
दुर्वार इत्यख्यान्यासप्रयासः सुगमः । विकृतमिति—विहृतमिति मुद्रिते भरतीये संज्ञा ।
ओमद्रूपगोखामिचरणैस्तु एतत्प्रतियोगिकानामालापौदानां वचनारम्भकानामनुभावानां
स्फुटमुद्देशो व्यर्थमिति । नात्र तेषां तथा विस्तारः ।

(४१) ‘हुं मातरिति पाठः (क) (घ) पुस्तकयोः ।

सखीं प्रति यथा—

वनं निधुवनं नाम क्व नाम सखि ! वर्त्तते ।

यदर्थं तव कृणोऽयमुन्मत्ता दुर्मनायते ॥ १३०

अर्द्धाङ्गिभूषारचना गात्रे विध्वम्बिलोक्शनम् ।

रहसौषत्कथारम्भो विक्षेपः स्यात् प्रियागमे ॥ १४७ का

आदर्शेऽनुचरीकराच्चलगते संवीक्षमाणा मुखं

द्वित्राभिः क्रियमाणमण्डनविधौ राधा सखीभिर्मिश्रः ।

उत्थायाङ्गविभूषितैव परितो व्यापारयन्ती दृशं

दृष्ट्वा देवत आगतं प्रियमथो सम्पूर्णभूषाऽभवत् ॥ १३१

कुतूहलं रम्यवस्तुसमालोके विलोलता ॥ १४८ का

यथा—चटाखुसिक्तां निजहस्तरोपितां श्रुत्वा लतां पुष्पवतीं सखीमुखात् ।

उद्यानसीमि त्वरयाऽभिगमिनो ददर्श राधां पथि नन्दनन्दनः ॥ १३२

हसितं स्याद्दृष्ट्वा हासो नवयोवनगर्वजः ॥ १४९ का

यथा—आपृष्टहेतु शिरसः शपथैः सखीभिराकस्मिकं स्मितमरोचत राधिकायाः ।

अन्तःप्रफुल्लदनुरागलताप्रकाण्डादेकं प्रसूनमिव किं वह्नितन्मिमौल ॥ १३३

कुतोऽपि दयितस्याग्रे चकितं स्याद्भयोदयः ॥ १५० का

यथा—मुखमनु निपतन्तं वारयन्ती द्विरेफं

भयचकितचलाक्षी न्यङ्मुखीयं करेण ।

निधुवनशब्दः स्त्रीपुरुषयोः कामक्रोडावाची । स्वयमवगत्याऽपि कौतुकार्थं श्रीराधि-
काऽह—हे सखि ! अस्माभिस्तु वन्द्यावनादिकं ज्ञायते, किन्तु निधुवनसंज्ञकं वनं वर्त्तते
कुत्र यदर्थं 'निधुवनमहं कदा प्राप्स्यामी'त्युत्कण्ठया निधुवनप्राप्त्यर्थम् ।

आदर्श इति । भूषाफलान् ओकृण्वत्कृत्तुं कदर्शनेनैव भूषायाः पूर्णत्वं जातमिति भावः ।

श्रीराधाया यौवनजन्य गर्वोत्पन्नाकस्मिकं हास्यं दृष्ट्वा सख्यः प्रप्रच्छुरित्याह—आपृष्टेति ।
सखीभिः कर्त्रेभिः शिरसः शपथैरापृष्टो हेतुर्यस्य तत् स्मितमरोचत । अत्रोत्प्रेक्षामाह—
अन्तरिति । अन्तः प्रफुलन्ती याऽनुरागलता तस्या देहादेकं प्रसूनमिव ।

मुखमनु मुखे पतन्तं भ्रमरमियमधोमुखी सतौ करेण वारयन्ती पञ्चान्मुखं विहाय
करे पतन्तमालम्ब्य तेन भ्रमरेणाभिभूतं तमपि करमपि सङ्कुचितभ्रूः सा धुनौति कम्पयति ।
तत्रोत्प्रेक्षामाह—स च करः कङ्कणीनां भङ्गुतैः करणै रक्षमभिनिन्दे रोषाभिनयं

तमपि तदभिभूतं कृण्वितश्चरुनीते

स च कप्रमथितिव्ये भङ्गुतैः कङ्कणीनाम् ॥ १२४

यथा वा—सललितसुगनीनां वृद्धतां वामसंघं

चलदमितसुजङ्गीमङ्गिमासीत्य वेणीम् ।

‘हु’मिति क्लृप्तकशङ्कापङ्क्तिजलासवेष्टा

दयितसुपजुगृहे द्राक्षिणं कालिग्रन्थ ॥ १२५

विहारे सह कान्तेन जोल्लितं कीलिरिष्यते ॥ १५१ का

यथा—अपि सह विहरन्त्या तन्मण्डलद्वारा रस्ये

सुरभिणि कुसुमेऽसंपूर्विकाकीतुकेन ।

अनिघतगतिभङ्गा पार्श्वसंघटनेन

स्तनद्वतिपरिभूता राक्षसाऽसा व्यधाधि ॥ १२६

प्रत्येकं सप्तविंशत्या योगेऽष्टाविंशतिस्त्वमी ।

रसवाणधि-(७५६) संख्यात स्ते पुनः संज्ञिता यदि ।

पक्षेन्द्रिष्विन्दु-(१५१२)-संख्याः स्युरन्योन्यगुणिता ननु॥१५२ का

तेऽन्यान्यगुणिता असङ्कारा वक्ष्यमाणेरिङ्गितेः सहिता यदि भवन्ति ।

ग्रन्थगौरवभयात्तोदाङ्गिप्रस्त । न च वक्तव्यं ‘निर्विकारात्मके चित्ते भावः

प्रथमविक्रिये’ति (१२४ का) भावस्य तथाविधत्वात् कथं हावादिसाङ्ग्यम् ?

यतः कन्यानामेव तथाक्रमः (P)—परोक्षमध्याऽदोनां श्रीकृष्णं प्रति प्राङ्

निर्विकारात्मके चित्ते यदैव भाव उत्पन्नस्तदैव हावादिसाङ्ग्यमपि ।

चकारेत्यर्थः । सललितं यथास्तत्तयोपनीनां प्राप्तामानोक्येषा कृत्रिमाशङ्काव्याप्तवासं

यथा स्यात्तथा सर्पजन्यमनविवर्तकं श्रीकृष्णमालिलिङ्ग ।

येऽष्टाविंशत्यनङ्कारा उक्तास्तथा प्रत्येकं सप्तविंशत्याऽनङ्कारैः सह योगेऽमी त्वन्योन्यगुणिता

अलङ्कारा रसवाणधिसंख्याः स्युः । यथा भावे भावरहितानां हावरीनां सप्तविंशतैर्योगः,

तथा च हावे हावरहितानामपि (P), खलित् स्वयं योगाभावात् ‘सप्तविंशत्येत्युक्तम् ।

तेऽलङ्काराः केवलाः, एवमिङ्गिमहिता यदि भवन्ति, तदा पक्षेन्द्रिष्विन्दुसंख्या भवन्ति ।

ननु वयस्यो भावस्योदाहरणं दत्तं, तदपेक्षयाधिक्यवत्त्वे हावस्योदाहरणमेव,

(P) अत्र सङ्ख्याऽनवनवशिष्टा कारणमुपरिदर्शितायां टीकायां प्रागुल्लिखिते तृतीय-

किरणस्यध्वनिसंख्यानप्रस्तावे मौक्तिकावल्याच्च स्फुटं दर्शितम् । कमलदलानां अतिभेद-

तथाहि—व्यरचि न यदपेक्षा पत्रिकादूतिकादे-

रतनि न च (42) विचारो यत्त्वया सार्द्धमन्यैः ।

हृदय ! यदनुरक्तं माधवे युक्तमेतत्

किमिति (42) युगपदाज्ञोत् सर्वशौच्यं मनोभूः ॥ १३७

अत्र भावहावहेलाऽदीनां साङ्कर्यमनया दिशोक्तप्रकारं ग्रन्थगौरवमयान्
लिख्यते ।

अथ कानि तानीङ्गितानि देरीणां द्वैविध्यमङ्गीकृतम्—इति त्रिविधा-
णीङ्गितानि दर्शयन्नाह—

सुग्धामध्याप्रगल्भानां त्रिविधानीङ्गितान्यपि ॥ १५३ का

सुग्धाऽदीनां त्रैविध्ये इङ्गितानामपि त्रैविध्यं, न तु प्रत्येकम् । तत्र
सुग्धाकन्ययोरिकरूपाणि । तथाहि—

दृष्टा तनोति मन्दाक्षं समुखं नैव वोचते ।

प्रच्छन्नं तत्प्रतिपत्तिं चित्तादौ स्पृहयेच्चते ॥

बहुधा पृच्छ्यमानाऽपि रमणेन न जल्पति ।

तत्कथायां श्रुतौ दत्ते नेत्रे त्वन्यत्र यच्छति ॥ १५४ का

तदपेक्षयाऽधिकवयस्ये हेलायाः, एवं क्रमेण निम्नभिन्नकाखे प्रादुर्भूतानां भावानां कथं
साङ्कर्यं सम्भवेदित्याह—न चेति । तत्र समाधानमाह—यत इति ।

तथाहीति । माधवे यत्त्वयाऽनुरक्तम्—एतत् सर्वं युक्तमेव, किन्तु युगपदेकस्मिन्
काखे मनोभूः कन्त्ते भावहावदिस्वर्गशौच्यमाज्ञोत् यत्तं चकारेत्याश्चर्यम् ।

सुग्धादीनामिति—सुग्धाया इङ्गितानि भिन्नानि, तथा मध्याया इङ्गितानि भिन्नानि,
एवं क्रमेणेङ्गितानि त्रिविधानि । न तु प्रत्येकमिति—एकस्या सुग्धायाः सर्वाणीङ्गितानि,
तथैकस्या मध्यायाः सर्वाणीङ्गितानीत्येवंक्रमेण न तु त्रिविधानीत्यर्थः ।

श्रीकृष्णेन दृष्टा सुग्धा मन्दाक्षं लज्जां तनोति ।

तुलामधिराहृतुखे चतुर्द्वारेषु एकतावास्थितस्तत्कथाङ्कयसम्भावना न दूरापास्ता—नापि
कन्यानामत्र संख्यानप्रसङ्गे वजनमिष्टमिति प्रङ्गप्रम् वयोभेदस्तत्प्रकृतिविकृतेरसार्द्धविक-
ल्पात्, श्रीकृष्णतोलासु मध्याप्रगल्भानामिव सुग्धानामप्यधिकारदर्शनात् ।

(42) अत्र द्वितीयं चरणं न तु विचारो यदित्याद्यवयवः पाठो मुद्रितपुस्तके । चतुर्थे चरणे 'किमिति'

युगपदित्यादि पाठः * (ग) पुस्तके ।

दिङ्मात्रमुदाह्रियते ।

अन्यैः संप्रतिपादितां प्रियकथामन्यत्र दत्तेक्षणा

स्निग्धाऽकर्णयति प्ररुद्धपुलकान्यङ्गानि गोषायति ।

पश्यन्ती पटचित्त्रितं प्रियवपुर्दृष्टा जनैर्लज्जते

निर्वीजः कुत आविरेति सृष्टयः कृष्णानुरागाङ्कुरः ॥ १२८

अत्र भाव एव हावहेलाभ्यां शबलोभूयेङ्गितेन सह संसृष्ट इत्ययं
सेङ्गितोऽलङ्कारसङ्करः । एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

अथ मध्येङ्गितानि—

अकाण्डे नौविधस्मिन्नमोक्षसंयमनक्रियाः ।

अलकोल्लासनमिषाङ्गुलामूलप्रदर्शनम् ॥

सखीभिः सह संवादो निर्हेतुर्मधुराक्षरः ।

परस्परं परीहासो मन्दमन्दः प्रियान्तिके (१) ॥ १५५का

यथा—उल्लास्य नीवी पुनरावबन्धे निर्मोच्य वेशी पुनराजुगुम्फे ।

शनेरकाण्डे ललितं जङ्गमे कयाऽपि कृष्णं पुरतो निरीक्ष्य ॥ १३३

अत्रापि हावोऽलङ्कारः शोभया शबलोभूयेङ्गितेन संसृष्टः । प्रगल्भेङ्गितानि

यथा —

चुम्बति लोलाकमलं परिरभते प्रियसखीमपि च ।

मुकुरे निजमुखकमलं निरीक्ष्य तिलकं करोति कृष्णाग्रे ॥ १५७का

अन्यैः कथ्यमानां (४३) श्रीकृष्णकथामन्यत्र दत्तेक्षणा साऽकर्णयति शृणोति । अस्यां
श्रीकृष्णानुरागाङ्कुरो वीजं विनैव कुतः सकाशादाविरेति आविर्भव ।

अकाण्डेऽनवसरे मोचनबन्धनादः कारणं विनैवेत्यर्थः कयाऽपि ब्रजकुमार्या उल्लास्य
मध्यदेशात् किञ्चिदुत्थाप्य नीवी पुनरावबन्धे ।

(१) एषां केषामप्यनुतावमध्येऽन्यत्र परिगणनमित्युक्तमेव प्राक् । एतान्यन्यानि च
साधारणानौङ्गितानि सकलनायिकानामनुरागलक्षणे 'चिराय सविधे स्थान'मित्यादिना
दर्पणकृता सूचनानि । परं तत्र भेदमूलकत्वेन कारिकायाम् दर्शितम् 'एतेष्वधिकलज्जानि
लक्षणाणि नवस्त्रियाः । मध्यब्रौडानि मध्याया' इत्यादिना । प्राक्कुन्तल-मालतीमाधवादिदृश्य-

यथा—बाहुं दक्षिणमालिकण्डवलये (44) विन्यस्य लीलाऽलसं

वामेनैव करेण केलिकमलं ग्राणच्छलाच्चुम्बति ।

अस्यन्ती निपतन्तमास्यकमले भृङ्गं शिरःकम्पनेः

क्षणग्रे कुसुमेषुविभ्रमभरैः आन्तेव काचिद्वभौ ॥ १४०

अत्र विलास एवालङ्कारो मदेनालङ्कारेण शबलीभूयेद्वितेन संसृष्टः ।
सङ्गीतादिकौशलमप्यासां विलास एव पर्यवस्यति(Q), तेन पृथङ् न दर्शितम् ।
आदिशब्दात् कलाकौशलमपि यथा—

अन्तर्मादमदेन काकलिकया वर्षैरनाविष्कृतैः

सङ्ग्रामस्वरमूर्च्छनाश्रुतिपरिष्कारेण कण्ठसृष्टा ।

गायन्ती ललितं तथैव ललितादत्तश्रुतिः श्यामया

प्रत्येकं निहितैः करे कुरवकै राधा स्त्रजं मृज्यते ॥ १४१

अज्ञावत्कर्तृकात् मृजो यक्चिथौ, कर्त्तरि यक्(Q) ।

मुखकमले पतन्तं भ्रमरं शिरःकम्पनेः करणैरस्यन्ती क्षिपन्ती काचिद्वभौ । कन्दर्पस्य
विलासभरैः आन्तेव । यथा कथञ्चत् आन्तो जनोऽन्यस्य स्त्रान्वमवलम्बते कदाचिद्, सहेन
भरेण शिरःकम्पनं करोति च तददित्यर्थः ।

अन्तरानन्दामोदेन सङ्ग्रामादीनां परिष्कारेण कण्ठसृष्टा काकलिकया मधुरास्फुटध्वनिना
एवमनाविष्कृतैर्वर्णैः सद्यमनुचारितैः करणैर्ललितं यथा स्यात्तथा गादन्ती राधा श्यामया
निहितैः कुरवकैर्भिण्डोपुष्पैः स्त्रजं मृज्यते, कर्त्तरि यक् । 'काकलिकये'ति 'अनाविष्कृतै'रिति
प्रदाभ्यामेतज्ज्ञानं निकटवर्त्तिसखोनामेव कर्णग्राह्यं गान्धेयमिति ज्ञेयम् । कथम्भूता ?
गानेन साहाय्यार्थं ललितया दत्ता श्रुतिर्यस्यै सा । अष्टदश श्रुत्यस्तु कफवातपित्तवर्ता
प्राकृतानां कण्ठेषु न स्फुरन्ति, किन्तु तद्गहितानां गोपीनामिति बोध्यम् ।

काव्येषु भूयसामेषां विलासः । वाचिकाङ्गिकचाक्षुषरेवमादिभिरभियोगैः नायिकाः स्वाकृत-
सुदामरन्ति, नीलमणौ विस्तरतस्त्रां भानमपि । कलाकौशलमध्ये आलेखनिर्मायं सङ्गीत-
ललितञ्च काव्येष्वलङ्कारग्रन्थेषु च समं प्रथितमेव । 'कुरवक' इति पाठः, 'कुरवका
रवकारणतां ययुरिति माघयद्यप्राप्तायमत्र । पाणिनि-कलाप्रपरिशिष्टादिमते न यक्, अपि
तु श्यनेवात्र विकरणस्थानीयः—तथा च वार्त्तिके 'युजिह्वजोः श्यन्' । 'ह्वजः अङ्गोपपन्ने
कर्त्तर्येवति वाच्यम्' ।

(44) 'कण्ठकुहरे विन्यस्ये'ति पाठः (ग) (घ) पुस्तकयोः । 'दक्षिणमालिकण्डवलये' इत्यनवधानतादुष्टः
पाठः (क) पुस्तके । अन्यत्रोदाहृत एवास्मिन् श्लोके (अस्मैव किरणस्यान्तिमे भागे) 'दक्षिणमालिकण्डवलये'
इत्येव पाठः ।

अथासां सखीभेदाः । तत्र सखीसख्यम्—

निरुपाधिप्रौतिपरा सहृदो मुखदुःखयोः ।

वयस्यभावादन्योन्यं हृदयज्ञा सखी भवेत् ॥ १५७ का

यथा—‘पतत्यस्ते सास्त्र’मित्यादि (३४ किरणे ३२ श्लोके) ।

ह्यायेक याऽनुसरति सैव प्रियसखी स्मृता । १५७ (क) का

यथा—कचिदग्रे कचिन् पश्चात् कचिन् पार्श्वद्वयान्तयोः ।

सूर्यानुरोधात् ह्यायेक सा रावामनुवर्त्तते ॥ १४२

सुरसे नर्मसि रता सैव नर्मसखी भवेत् ॥ १५८ का

यथा—वृथाऽकथया यावत्सद्धिपक्षजे ख एव रागोऽस्य दृष्टां रसायनः (R) ।

किन्त्वेक एवास्ति गुणोऽस्य रात्रिके ! यः केगवस्यापि च केसरञ्जनः ॥ १४३

(45) न सङ्कोचं यथा याति कान्तेन श्रयितोत्थिता ।

आत्मनो मूर्त्तिरन्येव प्रियनर्मसखी तु सा ॥ १५९

यथा—अन्योन्यश्रयिताङ्गुली किसलयो विन्यस्य सख्यसयो-

बाह्व गात्रविमोटनं विदधती कृत्वा स्नानाग्रे स्नानो ।

यत् कृष्णस्य जये समजितवती पाष्पादुधं सङ्गरे

तत् सौभाग्यधनं न्यधादिदुःखो स्वाङ्गात्तदङ्गं चिव ॥ १४३

यथा जनस्याग्रे मूर्त्यश्चेत्तदा च्छाया एष्टदंशे तिष्ठति, सूर्यः एष्टदंशे वर्त्तते चेत्तदा च्छाया सम्मुखे तिष्ठति कदापि न त्यजति तथैवार्थः । हे राघे ! त्वमङ्गिकमले यावत् वृथाऽकथाः यतोऽस्याङ्गेः स्वतन्त्रो रागः । किन्त्वहं यावत्सख्यसमवधिष्वे गुणः— श्रीकृष्णस्यापि केशं रञ्जयिष्यति ।

कान्तेन सह सुप्ता पश्चादुत्थिता कान्तस्याग्रे निर्दस्त्रमङ्गं दृष्टवत्या यया करणभूतया यूथेश्वरोसख्या सङ्कोचं न प्राप्नोति सा प्रियनर्मसख्यत्वनो द्वितीया मूर्त्तिः ।

रात्रिसम्बन्धिविलासोत्थश्रेष्ठ जातस्थालस्यस्य दूरीकरणार्थं सख्याः स्तन्यदंशे बाहु विन्यस्य कन्दर्पयुद्धे श्रीकृष्णपराजये यत् सौभाग्यमर्जितं तद्वै सौभाग्यं धनं स्वाङ्गात् सकाशात् सख्या अङ्गेषु न्यधादिव ।

(R.) केसरञ्जन इति—अत्राहोव्यशानामभ्यासद्वन्द्वभूतस्य यावत्सख्य न पुनरुत्तदाश्रयं प्रकृतम्, अपि तु ‘दिहि पदपल्लवमुदार’मिति नयेन ओजस्यशिशोद्यार्थतयाऽत्युत्कृष्टकेशराग-

45) इतः प्राक् कारिकाऽयसार्गे ‘कान्तेन श्रयितोत्थिता यत्समचं सचं न हि’ । इत्यधिकोऽयः कुत्रचिद्व्युत्पत्तिः ।

एता अपि चतुर्विधाः सखी नायिकागुणैरन्यूना एव । विशेषतस्तु—

दूतोभावः समये परिजनभावस्तु वैश्रभूयाऽदौ ।

उपदेष्टृता च माने तस्मिन् गाढे तु गर्हकत्वञ्च (R) ॥१६०॥का

तासामिति भावः । दूतोभावस्तु विधा । लज्जयन्तु प्रागुक्तसमानमेव (R) ।
तत्र निम्नष्टार्था यथा—‘उच्छून स्तनिते’त्यादौ (१५ किरणे ३८ श्लोके) । मितार्था
यथा—‘ताम्बूलमाली’त्यादौ (१५ किरणे २५ श्लोके) । सन्देशहारिका यथा—
‘त्वदुक्तमुक्तं’ सखि ! वृष्णसखिषौ तदुक्तमेतच्च निवेदयामि ते ।

‘प्रसादनेनालमनेन निग्रहोऽप्यनुग्रहोऽयं सम यः कृतस्तथा’ ॥ १४५

परिजनभावो यथा—‘आदर्शोऽनुचरो’त्यादि (५५ किरणे १३१ श्लोके) ।
मानोपदेष्टृता यथा—‘सख्या प्रिश्चितपाठितानो’त्यादि (५५ किरणे ६७
श्लोके) । तस्मिन् गाढे गर्हकत्वं यथा—‘कति न पतितं पादोपान्तं’ इत्यादौ
(४४ किरणे १० श्लोके) । ‘अस्माभिः सह चाटुजदि’त्यादौ वा (५५ किरणे
८४ श्लोके) । उक्त आलम्बनविभावः ।

उद्दोषनविभावो (R) यथा—

वृन्दावनं षड्भूतवः सह वर्तमानाः

कुञ्जा मणौन्द्रगृहतोऽपि मनोविनोदाः ।

कर्पूरभांसि यमुनापुलिनानि हंस-

कारण्डभादिलखितं नलिनौवनञ्च ॥

मानभङ्गार्थं प्रथयादिनाऽनुनयन्तं ओक्तायां तिरस्कृत्य विमुखी बभूव, पश्चात् ओक्ताया
गते ‘दुर्बुद्धिरहं’ किमकरवम्, व्रजराजनन्दनो मया तिरस्कृत इति पश्चात्तापवतौ काचित्
ओक्तायां प्रसादयितुं सन्देशहारिणीं दूतौ ओक्तायां निकटे प्रथमानां इत्याह—त्वदुक्तमित्ति ।
ओक्तायां स्तुतिमेवाह—अनेन सम प्रसादनेनालं, तथा कृतो यो निग्रहः समानुग्रह एव,
सख्य प्रीतिमञ्जन एव निग्रहोऽनुग्रहं करोति, अन्यथा मयि तस्या औदासीन्यमेव स्यात् ।

कर्पूरतोऽपि दीप्तिमन्ति यमुनापुलिनानि । दिशो हृद्याः, ‘अपि’कारात्तेषां शब्दा अपि
हृद्या इत्यर्थः ।

सम्पादनं वाऽपाततच्चारितायम् । ‘नखरञ्जनं पदस्थेव’ (‘नखर’ इति यस्य गौड्या भाषा)
‘केशरञ्जनं’ पदस्थार्थं योगरूढितोऽपि सूचितम् । सखीनामेवामपि नायिकाभेदानामिव प्रखर-
मध्यन्दुत्वेन, निव्यानिव्यादित्वकल्पनया च विभागविस्तर इतरत्र लक्ष्यः । वेष्णवागममतेन

चन्द्रश्च चन्दनमरुच मनोहराणि
गोवर्धनादिगिरिकन्दरमन्दिराणि ।
रोलम्ब कोकिलमयूरनिनादमिश्रै-

नानाविहङ्गविरुतेर्हरितोऽपि हृद्याः ॥ १६१ का

तत्र घण्टाभूतनामिकत्ववर्तिता यथा—

शिरौषेणासक्ता स्थलकमलिनी, कुन्दलतिता

रता लोभे, नौपः स्वयमनुमृती माधविकया ।

अहो वृन्दाऽरुखे विटपिमिथुनानां विहसतां

किमीदृग् दाम्पत्यं स्फुरति रचिते कुञ्जभवने (R) ॥ १४६

एवमन्तेऽप्यनुसर्त्तव्याः । अथानुभावाः—

स्यायिभावस्य कार्याणि कटाक्षादीनि यानि तु ।

अनुभावास्तानि बोध्या न संख्या तेषु वर्तते ॥

ग्रीष्मे शिरौषः प्रफुल्लो भवति, स्थलकमलिनी तु शरदि, एवं सति पुष्पवृत्ता शिरौष-
रूपपुरुषेण सहासक्ता पुष्पवती स्थलकमलिनी । एवं हेमन्ते प्रफुल्ले लोभे शिशिरप्रफुल्लता
कुन्दलता रता । प्राटपि प्रफुल्लो नौपः स्वयं वसन्ते प्रफुल्लया माधविकयाऽवृद्धतः । तथा
सति वृन्दावने घण्टाभूतनामिकत्व एवावस्थितिरिति ज्ञेयम् ।

तानि कटाक्षादीन्यनुभावा बोध्याः तेषु कटाक्षादियु संख्या नास्ति, अतोऽलङ्कारादिव-
त्तेषां संख्या न कर्तव्यः । काले समयविशेषे केचनलङ्कारा अनुभावतां प्राप्नुवन्ति, तथा
तान्यलङ्कारमहितानीकृतानाप्यनुभावतां प्राप्नुवन्ति ।

सखीभ्य एव प्रेमलीलाविहाराणां विस्तारो जायते, ताः खल नीलमणिश्रुतो भाषायां 'विसम्भ-
रत्नपेयः' । अतस्तासां सात्त्विकं दौत्यं परिजनत्वञ्च नासिद्धम् । वैष्णवपदावल्यामितरत्नाप्य-
मरुशतकार्यासप्तशतौ गाहासत्तसई-वज्रादि-कायेषु चैषां भावानां प्राचुर्यं परिदृश्यते ।
प्रागुक्तसमानमेवेति—दूतलक्षणे 'दूत्यञ्च यथोदाहरिष्यन्ते' इति मूलप्रतीकमत्र विनिगमकम् ।
तदथाऽलम्बनविभावः श्रीकृष्णः, 'सर्वनायकप्रटाकिरोटगः' तथा निललीलामयस्य तस्य
निरवधिदेशकालादनित्यनत्वं रसवृष्टेः परिपन्थि—अनएव निरवधौ काले लीलाप्रपञ्चः,
देशोऽपि सदैव ऋतुषट्कोल्लासविलासवान् मधुरवृन्दावनाम्बुः । विटपिमिथुनानां दाम्पत्य-
कल्पने कविकर्णपूरप्रतिभा 'तपेन वर्षाः शरदा हिमागमो वसन्तः क्षीरा शिशिरः समेत्य
चेति रमणीयमाचकविप्रदसुपजीव्यत्वेन कल्पयतीति सुवचमनुमानम् । शाङ्गिकानां क्रकच
इव—गौडभाषायामपि वैष्णवपदकदम्बकेऽस्य भावस्यानुसृत्यं प्रचुरसुपलभ्यते ।

अलङ्काराय ये प्रोक्तास्तेषां मध्ये च केचन ।

कालेऽनुभावतां यान्ति तथा तानीङ्गितानि च ॥ १६२ का

तत्र कटाक्षो यथा—

तस्यास्त्रपाभयविषादविवेकधैर्यैर्दैन्याभिलाषभरकोरकितः कटाक्षः ।

उन्मादमोहमददाहविसर्पशूललक्षणाऽन्वितो ज्वर इवात्मनि मे प्रविष्टः ॥ १६३

कृष्णोक्तिः । यथा वा—

तव शशिसुखि राधे ! दक्षिणादक्षिणाभ्यां श्रवणपथमुपात्तः प्रेङ्क्षयाऽयं कटाक्षः

निभृतरभसवेगारोपितः शाङ्गिकानां क्रकच इव समोच्चैः क्लन्तन्ति स्वान्तशङ्कम् ॥

(R) १४८

एवमन्येऽप्यनुसर्त्तव्याः ।

सात्त्विका अपि येऽन्येऽष्टौ तेऽपि शान्त्यनुभावताम् ॥ १६३ का

ते यथा—

स्तम्भः खेदोऽथ रोमाञ्चः स्वरभेदश्च वेपथुः ।

वैवर्ण्यमश्रु प्रलय इत्यष्टौ सात्त्विकाः स्मृताः (S) ॥ १६४ का

उदाहरणम्—स्त्रिन्ना गद्गदभाषिणी पुलकिता स्तब्धा स्फुरद्देपथुः

साश्रुस्नानरुचिर्यदय जलदालोकेऽभवद्भाविनी ।

तस्मन्ये स्फुटमिन्द्रनीलमहसः कस्यापि लीलानिधे-

र्हन्दाऽरण्यविलासिनो द्युतिभरैरेषा पराभूयत ॥ १६५

श्रीकृष्णः सुवलं प्रत्याह—राधायास्त्रपाभयादिरूपकलिकाभिः कोरकितः कटाक्षरूपः
पुण्यगुच्छो मम हृदि प्रविष्टः । तत्र दृष्टान्तः—उन्मादेति । विसर्पशूलौ व्याधिविशेषो,
लक्षणा सान्निपातिकी । तैरन्वितो ज्वरो यथा हृदि प्रविष्टः सन् दहति तद्वद्विषयः ।

हे राधे ! तव दक्षिणवामनेत्राभ्यां जातः कटाक्षः प्रेङ्क्षया गत्वा कर्णस्वरूपं पन्थानं
प्राप्तः सन् मम मनोरूपं शङ्कं क्लन्तति क्लिनन्ति । तत्र दृष्टान्तः—निभृत एकान्ते हृष्याणां
वेगेनारोपितश्चल्लीकृतः 'शाङ्गिकारो'ति प्रसिद्धानां 'करात्' इति प्रसिद्धः क्रकच इव ।
अन्यक्रकच आगमनसमय एव क्लन्तति, शाङ्गिकानां क्रकचस्तु गमनागमनोभय एव
क्लन्ततीति विशेषो ज्ञेयः ।

'स्त्रिन्ने'त्यादिना प्रखेदादिसात्त्विकविशिष्टाऽभवत्, 'स्नानरुचि'रित्यनेन वैवर्ण्यम् ।

अथ व्यभिचारिणः—

निर्वेदग्लानिशङ्काश्च मदसूयाश्रमा अथ ।

आलस्यदैन्यचिन्ताश्च मोहः स्मृतिधृतौ अपि ॥

व्रीडा चपलता हर्ष आवेगजडते तथा ।

विषादौत्सुक्यगर्वाश्च/निद्राऽपस्मार एव च ॥

विमर्षमुत्तममर्षाश्चाप्यवहित्योग्रतेत्यपि ।

उन्मादव्याधिमतयो वितर्कमरणे पुनः ।

वासश्चेति त्रयस्त्रिंशदुच्यन्ते व्यभिचारिणः (S) ॥१६५॥ का

अथैषां लक्षणम्—

खजुगुप्सा तु निर्वेदो, ग्लानिर्विकृतिराकृतेः ।

अनिष्टाशङ्कनं शङ्का, मदो मध्वादिमत्तता ॥

दोषदृष्टिरसूया स्याद्व्यायामक्लान्तता श्रमः ।

शक्तौ च कर्मवैमुख्यमालस्यं, दैन्यमात्मनि ॥

मधुजन्या मत्तता मदः—आदिशब्देन योवनादिरपि । विचिन्तता चित्तवृत्तिशून्यता मोहः । त्वरया मदस्वराजन्यमत्तताऽवेग इत्यर्थः । उदाहरणे अस्तीभविष्यति । तत्त्वज्ञानो-

(S) एवमपि कारिकाप्रकारो भरतीये । अन्ये तु जृम्भामहिता नवेते इति कथयन्ति । तत्र जृम्भाया अन्यत्रान्तर्भक्तिरत्र दर्शिता । न च वस्तुतः सात्त्विकानामेव बहिर्विकारमयत्वमपि तु सर्वेषामनुभावानाम्—तथापि, सात्त्विकानां सर्वजनसुबोधत्वमिति तेषां पृथक्त्वेन निर्द्धारणम् । एवमपि समाधानप्रकारो भरतीये । 'किमन्ये भावाः सत्त्वेननाभिनीयन्ते येनेते सात्त्विका उच्यन्ते' इति पूर्वपक्षरूपेण, (उत्तरपक्षरूपेणाह रसाष्टतसिन्धौ रूपगोखामि-पादाः—'अनुभावास्तु चित्तस्थभावाणामनुबोधकाः । इति बहिर्विक्रियाप्राया' इति । आधुनिका मनस्तत्त्वविदोऽप्येवं मन्यन्ते ।) (Cf. Spencer's *Principles of Psychology* :—'Every feeling has for its primary concomitant a diffused nervous discharge which excites the muscles at large, including those that move the vocal organs in a degree proportional to the strength of the feeling). वस्तुतस्तु निखिलमेव रसतत्त्वनिष्कर्षणमालङ्कारिकग्रन्थे घूषलभ्यमानमाधुनिकानामेतद्विषयकप्रामाण्य-कस्यसत्ताकक्षाशैलीमधिरोहति । धूमयित-ज्वलित-दीप्तोद्दीप्तादिपृथक्लक्ष्यतयैषां

अयोग्यबुद्धि, श्रिन्ता तु किं भावीति विचिन्तनम् ।
 विचित्तता तु मोहः स्यात्, स्मृतिः प्राग्वृत्तचिन्तनम् ॥
 धैर्यं धृति, स्वप्ना ब्रीडा, लौल्यं चपलता मता ।
 हर्षश्चित्तस्य विस्फार, आवेगस्त्वरया मदः ।
 निष्पन्दत्वन्तु जडता, विषादस्तु विषमता ॥
 उत्कण्ठवौत्सुक्यमाहु, गर्वोऽहङ्कार एव हि ।
 निद्रा निद्रैव, स्वलनं फेननिष्ठीवपूर्वकम् ॥
 अपस्मारः, परामर्षो विमर्षो, निद्रया विना ।
 स्वप्नस्तु सुप्तिरित्याहु, रमर्षः कोप एव च ॥
 अवहित्याऽकारगुप्ति, रुग्रता तीव्रतैव हि ।
 अनवस्थितचित्तत्वमुन्मादो, हृदयथाऽदिकः ॥
 व्याधि, र्थयार्थस्मरणं मतिः, संशय एव हि ।
 वितर्को, मरणं प्राणत्यागस्वाप्तो भयोदयः ॥

त्यो निर्वेद एव शृङ्गारे न अभिचारी—श्रीकृष्णे स्वस्यौदासीन्येन जातो यो निर्वेदः स तु अभिचारी भवेदेव ।

विचारोऽन्यत्र कृतः—स च विश्वे षण्मुखेनेतच्छास्त्रस्यानुभवसात्त्विकतां कूटतामप्यनुमाप-
 यति । तथस्त्रिंशद्वाभिचारिणोऽष्टौ सात्विका अष्टौ स्थायिनः—एवमेकोनपञ्चाशद्भावा
 इति गणना । स्थायिव्यतिरिक्तानामेषां भावानां सञ्चारिण्येन ग्रहणं बहुशो भवति
 यथा नाव्यशास्त्रे—‘सर्वेषां समवेतानां रूपं यस्य भवेद्बहु । स संगतो रसः स्थायी प्रेषाः
 सञ्चारिणो मताः ॥’ रसतत्त्वे मुख्यस्य शृङ्गारस्य करुणवीभत्सरौद्रादिभिर्विरोधितया
 शोकस्थायिनमवलम्ब्य वर्त्तमानस्य करुणस्यामङ्गलसूचकस्यापायस्य शान्त्यङ्गस्य निर्वेदस्य
 च नात्र ग्रहणम् । नचाखिलस्यैव निर्वेदस्य महार्त्तिविप्रयोगेऽर्थान्जनितस्य निष्काशनमिति
 ‘तत्त्वज्ञानोत्थ’ इत्यादिमूलप्रतीकत उपलभ्यते । रूपगोस्वामिप्रभृतयस्तु केवलयोरोग्राल-
 स्ययोर्वारणमिच्छन्ति । ‘औग्रालस्ये विना तेऽत्र विज्ञेया अभिचारिणः ।’ मरणादीनां
 साक्षादङ्गतयैव निषेधः—‘साक्षादङ्गतया नेष्टाः किन्त्वत्र मरणादयः ।’ विस्तरस्तु नीलमणि-
 तस्तट्टीकाभ्याश्च ग्राह्यः । एषां वज्ज्यावर्जत्वनिर्धारणे तु स्थितिज्ञानोभयात्मको विरोधबोध
 एव आवश्यक इति दिक् ।

अपस्मारञ्च निर्वेदं मरणञ्च विना किल ।

त्रिंशदेवात्र विज्ञेयाः शृङ्गारे व्यभिचारिणः ॥ १६६का

अपस्मारादयस्त्रयः क्रमादमङ्गलत्वात् शान्ताङ्गत्वात् करुणाङ्गत्वाच्च न गृहीताः । तत्त्वज्ञानोक्तो निर्वेद एव केवलं न गृहीत इति केचित् । (46)

भवन्त्येकैकशस्त्वेते स्वातन्त्र्येण पृथक् पृथक् ।

उदयः प्रशमश्चापि पृथगेव निरूप्यते ॥

द्वाभ्याञ्च बहुभिश्चापि शाबल्यं संहिता द्वयोः ।

सन्धिलक्षणेतेषां यथास्वमुपदर्श्यते ॥

तात्कालिकं हेतुमेव तत्कालोद्भूततोदयः ।

प्रशमो निजसामग्र्या प्रागुद्भूतस्य संचयः ॥

अन्योन्यानुग्राहकानुग्राह्यत्वात् सह संस्थितिः ।

अन्योन्यनिरपेक्षत्वात् स्वस्वस्वातन्त्र्यतोऽथवा ।

सपक्षाणां विपक्षाणां शाबल्यं परिकीर्तितम् ॥ (T)

एकस्य गमनारम्भो ह्यन्यस्यागमनोदयः ।

सन्धिः स्यादथवा तुल्योदयस्तुल्यप्रशमो द्वयोः ॥ १६७का

द्वयोस्तुल्यकालीन उदयः प्रशमो वा सन्धिरित्यर्थः ।

एते व्यभिचारिणः शाबल्यादिकं विनैवेकैकशः स्वातन्त्र्येण ग्लान्यादिनामभिः पृथक् पृथक् भवन्ति । एभ्यः पृथक्पृथक्नामभ्यः पृथग् भावोदयो भावप्रशमश्च निरूप्यते । तथा द्वाभ्यां बहुभिर्भावैः परस्परमिलनं शाबल्यम्, एवं द्वयोर्भावयोः संहिता सन्धानं सन्धिः । भावस्य तत्कालोत्पन्नतैवोदयः । सपक्षाणां विपक्षाणाञ्च भावानामेकस्मिन्

व्यभिचारीति संज्ञया निर्दिष्टा व्यप्येति नोपेक्ष्याः—तथा च तत्स्वरूपप्रदर्शने भाव-
प्रकाशकतः 'मञ्जन्तश्च निमञ्जन्तः कल्लोलास्ते यथार्णवे । तस्योत्कर्षे' वितन्वन्ति यान्ति
'द्रुपतामपि ॥ एवं स्थायिनि निर्मग्ना ह्युत्सग्ना व्यभिचारिणः । पुण्यन्ति स्थायिगं स्वांश्च
'त्र यान्ति रसात्मताम् ॥' एवमपि प्रदीपे गोविन्दठक्कुराः—'ये तूपकर्तुमायान्ति स्थायिगं
रससुत्तमम् । उपलब्धं च गच्छन्ति ते मता व्यभिचारिणः ॥' इति ।

(46) 'तत्त्वज्ञानोक्त' इत्याद्यंशः (ग) (घ) प्रसक्तयोर्नास्ति ।

उदयाद्यैश्चतुर्भिस्तु शाबल्यमपरं भवेत् ।

तत् स्यात् षोडशधा तत्र प्रस्तारक्रम इष्यते ॥ १६८का
षोडशधा यथा—

सन्ध्यात्तराः सुश्रुत्वारस्तथाऽन्ये श्रवलोत्तराः ।

चत्वार एवं प्रश्नोत्तरा अप्युदयोत्तराः ॥ १६९का

प्रस्तारदर्शनम्—

(T)

उ प्र श स । श उ प्र स । प्र श उ स । प्र उ श स । एते सन्ध्यात्तराश्चत्वारः ।
स उ प्र श । स प्र उ श । प्र उ स श । उ प्र स श । एते शाबलोत्तराश्चत्वारः ।
उ श स प्र । स उ श प्र । श स उ प्र । स श उ प्र । एते प्रश्नोत्तराश्चत्वारः ।
श स प्र उ । स श प्र उ । प्र श स उ । स प्र श उ । एते उदयोत्तराश्चत्वारः ।

एवं स्याद्विंशतिः—१७०का

केवलैरुदयाद्यैश्चतुर्भिः प्रस्तारगतैः षोडशभिस्तु विंशतिप्रकाराः ।

—सन्धेः सन्धिनाऽप्युदयस्य च ।

उदयेन शमस्यापि शमेनापि त्रिधा पुनः ॥ १७१का

शाबल्यमिति शेषः—सन्धिशाबल्यमुदयशाबल्यं प्रश्नशाबल्यमिति त्रिधा ।

काले संस्थितिः शाबल्यम् । सा संस्थितिर्द्विधा भवति—परस्परानुगाहकानुगाह्यत्वात्
अथवा परस्परनैरपेक्षेण स्वस्वस्वातन्त्र्यात् । एकस्य भावस्य गमनस्यान्तर्धानस्यारम्भोऽन्यस्य
भावस्यागमनोदयः सन्धिः, अथवा दयोर्भावयोस्तुल्यकालीनोदयस्तुल्यकालीनप्रश्नः सन्धिः ।

अपरं पूर्वोक्तशाबल्यमिदं प्रस्तारक्रमप्राप्तमपरं शाबल्यं भवेत् । सन्ध्यात्तरा इति—
सन्धिरुत्तरे श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे येषां ते चत्वारः—तथा चायं क्रमः—श्लोकस्य पञ्चाङ्गागे
सन्धिरुत्तरे पूर्व शाबल्यं तत्पूर्वं प्रश्नस्तत्पूर्वमुदय इत्येकक्रमः । एवमन्ये त्रयः । अस्यैव
प्रस्तार इति संज्ञा । एवंरीत्या शाबलोत्तरादयोऽपि ज्ञेयाः ।

(T) एषाऽपि प्रथाऽलङ्कारमिश्रणजनितचारुत्ववैशिष्ट्यालोचने । भेदस्योत्कटकोटितया
संयोगान्वायेन वक्तुमानत्वं एकः प्रकारः, अङ्गाङ्गिभावादिकले समवायन्यायेन विद्यमानता-
दशायामपरः । सन्धिश्चलतयोर्भेद इत्यं लक्षितः पण्डितराजेन—‘एककालमेव तुल्यकचत्वे-
नास्वादः समकालमेव विरुद्धयोरपि तुल्यरूपयोरास्वादो वा सन्धिः—पूर्वपूर्वोपमर्देन
परपरोदयः श्रवणता ।’ एतेषां चतुर्णां मिश्रणजनिते प्रस्तारक्रमे तथा शाबल्यव्यतिरिक्तानां
तथाणां प्रत्येकमात्मभेदेन योगेऽपि ‘शाबल्य’प्रदमतिदिश्यते । ‘सन्धेः सन्धिने’त्यादौ तु
कारिकाऽयां ‘शाबल्य’प्रदं पूर्वत ऊह्यम् ।

तथैवोदयसन्धिश्च शमसन्धिरिति स्मृतेः ।

पञ्चविंशतिरेते स्युरन्योन्यस्थितिभेदतः ॥

प्रत्येकमेकैकयोगे मिथोऽङ्गाङ्गित्वभावतः ।

एकोनविंशता विंशद्विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः (८७०) ॥ १७२ का

निर्वेदादिचित्तयवर्जितस्य विंशद्व्याभिचारिभाष्योऽनविंशता गुणितस्यैते प्रकारा इत्यर्थः ।

एतैश्च पञ्चविंशत्या बाणग्रहमतङ्गजाः (८८५) ॥ १७३ का

ते विन्दुसिन्धुमतङ्गजाः पञ्चविंशतियुक्ताः सन्तो बाणग्रहमतङ्गजा भवन्ति ।

पुनरेतैः प्राग्गणितैस्तैः सेङ्गितनिरिङ्गितैः ॥

अलङ्कारैः शबलितैः पञ्चचन्द्रशरेन्दुभिः ।

शाबलीन भवन्त्येते विन्दुवेदकरद्विपैः ? (विन्दुवेदकराग्निभिः) ।

वेदाग्नि ?—(बाणाग्नि) चन्द्रसंख्याका-

(१३४८२४० ?—१३५३२४०) स्तेषां दिग्दर्शनं भवेत् (U) ।

एतान् कातृस्तेन निर्वक्तुं वाणो शक्नोति नो नरः ॥ १७४ का

तत्र शुद्धास्त्रिंशद्व्या—

स्नानिः—स्नानानीव सृणालानि धत्तेऽङ्गानि यदङ्गना ।

ततः कृष्णानुरागोऽस्यामन्तज्वर इव स्थितः ॥ १५०

प्रवासादागतमत एव काश्यमांलिन्यादिशुक्तं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति ? तथा च प्रवास-
गमनसमय एव तासां प्राणानामपि तेन सह गमनमुचितमिति भावः ।

(U) शबलताप्रस्तारगणनायां त्रुटिस्तु सहजानुमेया—सन्ध्यादुत्तराणां प्रत्येकमेव घट्
भेदाः सुप्रः, न चत्वार इति । तथा च सन्ध्यात्तरप्रस्तारदर्शने 'उ प्र स' 'श प्र उ स' इति
द्वयोरेतयोरनन्तर्भावो न सम्बद्धः । एवमन्यत्र । वस्तुतस्तथं सूक्ष्मातिसूक्ष्मभेदव्यतिकरप्रकाशः
न सदा गणनापद्धतिदार्ढ्यमावेदयति, नाप्यालोचनचारुतादीतिका रीतिः—निष्प्रयोजनमेतत् ।
ध्वनिकिरणे मौक्तिकावल्यामेतददर्शितं । कौस्तुभकदनुद्धतगणनायां रससामान्ये (३३ × ३२
+ २६) × १५१२ भेदाः स्युः । शेषसंख्याऽनयने यत् गुणनदोषः स सर्वेष्वेव पुस्तकेषु वर्तमानः
—भवेदर्थं ग्रन्थकारस्य दोष इति । अस्माभिस्तु सूत्रे प्रकृतसंख्या कारिकाामध्य एव वक्ष्यमीम-
निर्दिष्टा ।

शङ्का—प्रोत्थागतं प्राणनाथं कथं पश्यन्ति सुभ्रुवः ।

इति शङ्कितचित्तैव कृष्णं पृच्छति सा सखीम् ॥ १५१

मदः—रूपयौवनगर्वेण नोर्व्यां पतति ते पदम् ।

तत्रापि मधुपानन्ते राधे ! किं स्यादतः परम् ॥ १५२

असूया—प्रसादिता चाटकारैः स्वप्ने साऽजनि राधिका ।

लभेय यावदाश्लेषं तावद्धोधो विरोधभाक् ॥ १५३

अमः—पुष्पावचयनेनालं कुञ्जे विश्राम्य राधिके ! ।

लामः कमलपत्राक्षि ! सुखेन तव कथ्यते ॥ १५४

यथा वा—क्यायाऽपि गमनश्रान्ता तव सुन्दरि राधिके ॥

आगत्य चरणोपान्तं विश्रान्तिमिव याचते ॥ १५५

आलस्यम्—विलासनिःसहतनोर्निमीलन्नयनभ्रुवः ।

निशान्ते नीविवन्सादि राधायाः कुरुते हरिः ॥ १५६

दैत्यम्—काहं कासी बल्लवेन्द्रकुमारो बहुवल्लभः ।

कथं मथ्यनुरज्येत वृथा त्वं सखि ! खिद्यसि ॥ १५७

चिन्ता—कृष्णो दुर्लभः एवासी मनो बहुमनोरथम् ।

इति चिन्ताश्चिमग्नायास्तरिस्त्वं मे गरीयसी ॥ १५८

मोहः—कृष्णोऽतिदुर्लभः प्रेम नवं वपुरिदं मृदु ।

सहायोऽस्या न कोऽपीति मूर्च्छैवाधात् सहायताम् ॥ १५९

स्मृतिः—विस्मर्त्तव्याः कथममी राधाया नयनोर्मयः ।

यैः समुन्मूलितचेतः सखे ! नैव प्ररोहति ॥ १६०

धृतिः—धैर्यं भजत भोः प्राणा ! गतैः कृष्णः क लम्पते ।

अवधिं दिनमीचध्वं तदेवास्यास्थलं हि वः ॥ १६१

व्रीडा—पश्य वक्षसि मे राधे ! स्मृतिं प्रतिबिम्बिताम् ।

कोपात् पराङ्मुखी वेति कृष्णोक्त्या सा तु तत्रपि ॥ १६२

निद्राभङ्गाज्जातो यो बोधः स मया सह विरोधभाक् बभूवेति प्रेषः । विश्राम्य विश्रमणं कुरु ।

‘अतिदुर्लभ’ इत्यनेन प्राप्तप्रयोग्यत्वं ‘नवं प्रेम’ इति त्यक्तमसमर्थत्वं, ‘मृदु वपु’ इति विच्छेद-जन्यज्वालासहनेऽसमर्थत्वमिति ज्ञेयम् ।

चपलता—कृष्णागमनमाकर्ण्य वनात् सायं व्रजाङ्गनाः ।

मनसोऽपि पुरश्चक्रुर्वातायनपथे दृशः ॥ १६३

हर्षः—कृष्णवंशीनिनादेन सङ्केताच्चरशालिना ।

रोमाञ्चैः सममुत्तस्थुर्व्रजस्त्रीणां मनोरथाः ॥ १६४

आवेगः—वेगविश्लथया काञ्चया लग्नया पादपद्मयोः ।

सृणालरुद्धा हंसीव काचित् कृष्णान्तिकं यथी ॥ १६५

जडता—फलके लिखितं कृष्णमीक्षमाणां नवावलाम् ।

सख्यस्तामेव पश्यन्ति गगने लिखितामिव ॥ १६६

विषादः—अयं सखि ! गतो यामः श्यामी वामः स नागतः ।

उदितो यामिनीनाथो विषीदन्ति ममासवः ॥ १६७

श्रोतुसुखम्—धन्यास्ताः सखि ! भाविन्यः स्वप्ने पश्यन्ति या हरिम् ।

अभूत् कं दोषमालक्ष्य निद्राऽपि विमुखी मम ॥ १६८

गर्वः—मुनीन्द्राणाञ्च या वन्या ध्वजवज्रादिलाञ्चना ।

मदालिपच्चद्वारान्ते नित्याऽसौ पदपञ्चतिः ॥ १६९

नयनोर्मयः कटाक्षाः, यैः कटाक्षैरुन्मूलितं मूलसहितमेवोत्पाटितचेतो न पुनः प्रादुर्भवति चित्तस्थालम्बनशून्यत्वमेवोन्मूलितत्वमिति बोध्यम् । मानजन्यकोपादयथा मयि पृष्ठं दत्त्वा त्वं पराङ्मुखी भवसि तथैव मम वक्षसि प्रतिविम्बितां तव मूर्त्तिं पश्य ।

फलके चित्रपटे लिखितं श्रीकृष्णं काचित्रवीणा बाला पश्यति । श्रीकृष्णमूर्त्तेर्दृष्ट्या-ज्जड़ीभूता सा, अतएव कौतुकवशात् सख्यः श्रीकृष्णमूर्त्तिं विहाय गगनरूपफलके लिखितां मूर्त्तिमिव तामेव पश्यन्ति ।

हे सखि ! यामः प्रहरो गतः, यतो यामिनीनाथश्चन्द्र उदितः । कृष्णपक्षे चतुर्थ्यां चन्द्रोदयेन प्रहरज्ञानं जायते । वामः प्रतिकूलः कृष्णो नागतः । भाविन्यः सुन्दरस्त्रियः । असौ ध्वजादिलाञ्चना मदाले राधायाः 'खिड़की'ति प्रसिद्धे पच्चद्वारान्ते सदा विद्यमाना सती पदानां पङ्क्तिमार्गरूपा भवति—तथा च मुनीनां वन्यं श्रीकृष्णचरणचिह्नम्, अस्मदादयः सर्वे जनास्तदाक्रम्य गमनागमनं कुर्वन्तीत्यर्थः । विपद्यां प्रति ललिताया उक्तिरियमिति ज्ञेयम् । मदेन सौचिकेन भेषोपरि स्यूता प्रोता चपलेव ।

किंवा यथाऽहन्तद्विच्छेदे प्रेम्ना विवशा भवामि, तथैव मद्विच्छेदे प्रेम्ना सोऽपि विवशः सन् यत्र कुत्रापि भवति (47) ।

निद्रा—राधा निधुवनश्रान्ता निद्राति श्यामवक्षसि ।

मदनेनेव निःस्यूता चपला जलदोपरि ॥ १७०

विमर्शः—श्रितः किमन्यां किं वाऽस्य सङ्केतस्थलविस्मृतिः ।

किं वाऽहमिव विल्लान्तः प्रेक्षेति विमर्श सा ॥ १७१

सुप्तम्—‘पाश्र्वादपि पिबति चास्म’मित्यादि (५म किरणे २० श्लोके)—

निद्रासुप्तयोरयं भेदः ।

कोपोऽवहित्या च यथा—

उत्तिष्ठ मुच्यतां कृष्ण ! चरणग्रहनिग्रहः ।

नैवास्मि कुपिता नापि भवान्मथ्यपराध्यति ॥ १७२

उग्रता—धिक् प्रेम भवतः कृष्ण ! वक्षसः सहजः सखा ।

यत्पादालक्तकैस्तस्याः कौस्तुभोऽप्यधरीकृतः ॥ १७३

उन्मादः—इतस्ततस्त्वां पश्यामि पाणिभ्यां न तु लभ्यसे ।

किमिन्द्रजालं जानासि राधे ! किं वा मम भ्रमः ॥ १७४

अयन्तु बहुधा भवति । तथा च—

भावान्तरसमावेशादुक्तिवैचित्र्यतोऽपि च ।

उत्तरङ्गतयाऽङ्गित्वादुन्मादो बहुधा मतः ॥

तत्र प्रलाप आलापः संलापो विप्रलापकः ।

अनुलापः सुप्रलापः परिलापो विलापकः ।

अप्रलापः प्रतौलापो वैचित्र्यं दशधा गिराम् ^(V) ॥ १७५ का

जह्यान्नुदाहरणानि ।

व्याधिः—भ्रमो दाहस्तथोन्मादो वर्द्धन्ते यदनुक्षणम् ।

आधिरेवावियुक्तोऽपि व्याधिरस्याः स्फुटोऽभवत् ^(V) ॥ १७५

सुप्तौ पाययति चेति पिबति चेति स्वप्रायितं वर्त्तते, निद्रायां तन्नास्तीति भेदो ज्ञेयः ।

हे कृष्ण ! मत्प्रतिपक्षगोपीविषयकं भवतः प्रेम धिक् यत् यस्माद्धेतुभूतात् सर्वश्रेष्ठः कौस्तुभोऽपि नीचीकृतः । कथम्भूतः ? वक्षःस्थलस्य सहजः स्वभावसिद्धः सख्यं सदा तत्र धृतत्वात् ।

यस्मादनुक्षणं भ्रमादयो वर्द्धन्ते तदस्या अवियुक्तो विच्छेदरहितोऽप्याधिर्मनःपीडेव देहसम्बन्धिव्याधिः सन् स्फुटो बहिर्युक्तोऽभवत्, श्लेषेण वि-उपसर्गणायुक्तोऽप्याधिर्याधिरभवदिति विरोधानङ्कारो ज्ञेयः ।

मतिः— गोकुलेन्द्रकुमारस्त्वं गुणरत्नाकरः स्वयम् ।

वक्तुं कर्त्तुमभिज्ञोऽसि त्वयि का चतुरायताम् ॥ १७६

वितर्कः— किं पीयूषं किमु विषं किं हिमं किमु वाऽनलः ।

अभूत् कृष्णानुरागोऽस्यां विरोधिद्वयधर्मकः ॥ १७७

त्रासः— उच्चैर्गर्जति मेघौघे राधा चकितलोचना ।

त्रस्यन्ती माधवं कण्ठे भुजाभ्यां परिप्लव्जि ॥ १७८

अथैषामङ्गाङ्गिभावत्वे दिग्दर्शनं यथा—

आगच्छन्मामभूः कृष्ण ! परासक्तः पथीति माम् ।

केवलं नायशः प्रैति त्वाञ्चेत्याशङ्कि मे मनः ॥ १७९

अत्र पूर्वाहं ग्लानिभावोऽङ्गी शङ्का त्वङ्गम् । एवम्—

सर्वत्र समवर्त्तित्वं युक्तमेव महात्मनाम् ।

मध्येव समवर्त्तित्वं नान्यत्र पुरुषोत्तम ! ॥ १८०

अत्र मतिभावोऽङ्गी असूयाऽङ्गम् । एवमेकस्याङ्गिनो बह्व्यङ्गानि भवन्ति ।

यथा — इयं गाढोत्कण्ठा विषमविषदिग्धेव हृदि मे

प्रसूनेषोर्भग्ना विशिखफलिकेव स्थितवती ।

अतो मे प्रत्यङ्गं ज्वलयति तुदत्याकुलयते (V)

धुनीते मुष्णीते जडयति च सञ्चर्वयति च ॥ १८१

अस्यां कृष्णानुरागो विरोधिद्वयधर्मको भवति— तथा चानन्ददायकत्वेन पीयूषधर्मकत्वं विच्छेदजन्यदाहकत्वेन विषधर्मकत्वञ्चेत्यर्थः । काचिन्मानिनी श्रीकृष्णमाह । त्वन्तु सर्वत्र समवर्त्तित्वं विहाय मध्येव समवर्त्ती नान्यत्र— श्लेषेण दुःखप्रदत्वात् समवर्त्ती यमः । 'समवर्त्ती परेतरेडि'त्यमरः ।

इयं श्रीकृष्णविषयकगाढोत्कण्ठाविषमविषेण लिप्तेव मम प्रत्यङ्गं ज्वलयति । कथम्भूता ? कन्दर्पसम्बन्धिवाणस्य भग्ना लोहमयी फलिकेव मे हृदि स्थितवती । अभगायाः फलिकायाः कदाचिद्वाणनिष्काशनात्तस्या अपि हृदयाद्गहिर्निःसरणं सम्भवति, भग्नायास्तु सर्वथा नेति ज्ञेयम् । मुष्णीते चोरयति मां देहानुसन्धानरहितं करोतीत्यर्थः ।

(V) एषामन्यत्र कदाऽपि संज्ञाऽन्तरैश्च गणना यथा नीलमणौ । तत्र ते वाचिकानुभावा द्वाद्वाप्येति कीर्त्तिताः । अत्र तून्मादानुभावस्य व्यक्तित्वमाश्रिता इति भेदः । 'अपि'युक्त इत्यत्र श्लेषः परं चमत्कारकोटिं पुष्पाति । 'आकुलयते' इति तद् कथमपि घटनीयः ।

अत्र स्मृतिभावोऽङ्गी, मोह-चपलता-ग्लानि-जडताप्रभृत्यङ्गानि । अङ्गत्वेन नैतद्भावशाबल्यम् ।

अथ भावोदयादि—तत्र भावोदयो यथा—

आलीजनैर्मण्डनकेलिकाले विभूषमाणा वृषभानुपुत्री ।

उरोगते नीलमणीन्द्रहारे खिन्ना सकम्पा पुलकाकुलाऽसीत् ॥ १८२

अत्र हर्षोदयः । प्रशमो यथा—

‘स्नानाऽसि किं प्रेयसि !’ ‘मामकीनं हृत् पृच्छ’ ‘पृच्छामि तदि’त्युरोऽस्याः ।

सृशन्निदं स्वस्थ’मिति स्म कृष्णो ब्रवीति सा नम्रमुखी बभूव ॥ १८३

अत्र विषादप्रशमः । शाबल्यं यथा—

क्रोधान्धा गुरवो जनास्तरलितं दुर्वारमेतन्मनो

मर्मच्छेदकरी खलोक्तिरचना रम्यः स वंशीस्वनः ।

कीनाशो भवनेश्वरस्त्रिजगतीलावण्यलक्ष्मीपतिः

प्रेमानन्दरसः स एव तनुमान् कृष्णः किमीहे सखि ! (W) ॥ १८४

हर्षासूयौत्सुक्यानि पृथक् पृथगेव स्थितानि ।

अथ सन्धिः—‘स्नानाऽसि किं प्रेयसी’त्यदौ (१म किरणे १८३ श्लोके) चतुर्थपादार्धे ‘सा नम्रमुखी बभूव’ति विषादनिर्गमे लज्जाऽगमः, अनयोः सन्धिः । यथा वा—

सुचिरमनुचरीभिः पाठितां कृष्णगाथां सदसि शुकवधूभिः शृण्वती गीयमानाम् ।

प्रणयसदयमेकन्तासु विन्यस्यतीयं चकितचकितमन्यन्नेत्रमास्ये गुरुणाम् ॥ १८५

अत्रौत्सुक्यत्रासयोः सन्धिः ।

मोहादीनामङ्गत्वेन परस्परप्राधान्याभावान्नैतेषां भावशाबल्यमिति ज्ञेयम् ।

श्रीराधाऽह—मामकीनं हृन्मानसं पृच्छ । श्रीकृष्णस्तु ‘हृ’च्छब्दस्य हृदयवाचित्वमभि-
प्रेत्याह—तत्तव हृदयं पृच्छामि ।

भवनेश्वरो गृहपतिः स्वामी कीनाशः कर्षक इत्यसूया । किमीहे किं चेष्टे किं करोमीति यावत् । ‘क्रोधान्धा’ इत्यनेन भयम्, इत्येवंरीत्या सर्वत्र यथासंख्यं सम्बन्धो ज्ञेयः ।
एतानि पृथक् पृथगेव स्थितानि, न त्वङ्गाङ्गिभावतया ; अतः प्राबल्यमिति बोध्यम् ।

(W) अत्र ‘कीनाश’पदे श्लेषोऽपि भवितुमर्हः—कीनाशः कृतान्तः । भवनपतिः कृतान्तदारुणः ग्रामीणश्च, प्राणपतिस्तु अपरूपवेषरूपसम्पत्तिमान् नागरः कलादेिदग्ध-
भूषितश्चेत्यहो महाननयोर्भेदः । स्वत एव चेतस्त्वदभिसुखं धावतीत्यौत्सुक्यं भावः ।

एते चोक्तप्रकाराः स्वयंव्यङ्गा अपि भावान्तरव्यञ्जकाः स्युः । यथा—
‘क्वाहं गोपवधू’रित्यादौ (४र्थं किरणे प्रम श्लाक्ते) । दैव्यादिभिः प्रतिपद-
व्यङ्गीर्भावैरवहित्याभाव एव व्यज्यते । यथा वा—

‘नाभ्यञ्जनीयं सखि ! मे भवत्या नोदृष्टनीयञ्च वपुः कदाऽपि ।

‘न सावधाना स्वनखेष्वसी’ति ननान्दुरये निजगाद गोपी ॥ १८६

अत्र स्वगात्रलग्ननखक्षतगोपनं प्रत्यवहित्या व्यङ्गा, तथा च न मे
गृहपतेः सङ्गः कदाऽप्यभूत् येनैतत् सम्भावनीयं, तेन कृष्णसङ्गजमेवेति ब्रौडा
—तेनैते व्यङ्गा व्यङ्ग्यान्तरव्यञ्जकाश्च भवन्तीति () ।

अथ प्रस्तारप्रकारेणोक्तानां षोडशविधानां शाबल्यानां भेदानाह ।

तत्र सन्धुत्तराः—

उ प्र श स—‘पादं मुञ्चे’ विमुञ्च मानिनि ! रुषं ‘प्रत्येहि, रुष्मे गता,
‘श्रीगोपेन्द्रसुते स्वभावकुटिले का रोषमाकाङ्क्षति ?’

इत्यन्योन्यकथासु केशिमयने भूयः पदं धित्सति

अङ्गाऽधिव्यवृत्तेन तत्करयुगेनास्यं रुदत्यप्यधात् ॥ १८७

अत्र ‘पादं मुञ्चे’त्यमर्षोदयः, ‘विमुञ्च मानिनि ! रुषं’मिति कृष्णवाक्या-
कृतेन, ‘रुष्मे गते’ति रोषप्रशमः । ततः ‘श्रीगोपेन्द्रसुते,’ इति मतिः,
‘स्वभावकुटिल’ इत्यसूया, ‘का रोषमाकाङ्क्षती’त्यवहित्या—एभिः शाबल्यम् ।
‘अङ्गे’त्यादिनौतसुख्यं, ‘रुदती’ति दैन्यम्—अनयोः सन्धिश्च ।

अथ श उ प्र स—‘हे मुग्धाक्षि ! परिष्वजस्व, कठिना वज्रादपि त्वं, गुणा-
स्ते ते ते क्व गता’ इति क्षणमभूत्तूष्णीन्तती निर्वृतः ।

एते उक्तप्रकारा अभिचारिभावाः स्वयं ‘क्वाहं गोपवधू’रित्यादिप्रद्वैर्यङ्गाः । एतेषामपि
यङ्गोऽवहित्यादियंभिचारो । इदमादि वस्तुयङ्गसुतमोत्तमकाव्यं भवतीति ज्ञेयम् ।

स्वगात्रेति—ननान्दप्रभृतिगुरुजन प्रति नखक्षतगोपनमवहित्या—इदं नखक्षतं श्रीकृष्ण-
सङ्गजन्यमिति ब्रौडोदयः । ध्वनेध्वन्यन्तरोजोरादिदमप्राप्तमोत्तमकाव्यं भवतीति भावः ।

मानिनीं श्रीराधिकां प्रति तस्या विच्छेदेनातिव्याकुलः श्रीकृष्ण आह—हे मुग्धाक्षि !
सर्वं ते ते गुणाः सम्प्रति क्व गताः ? इत्युक्त्वा विच्छेदजन्यदुःखेन जडोभूतः सन् क्षणं

(X) तच्च काव्यलक्षणोद्देशनिरूपणकिरणे प्राक् प्रदर्शितमेव । सर्वमेतत् ध्वनिकार-
भाषायां‘मनेकशः स्फुरितप्रसुप्तकल्प’ विद्यत इति सङ्गदयानामसङ्गदयानाञ्च चित्तवृत्तितो
व्याक्रियतेतराम् । कालिदासादिकविचक्ररचनासु आदिममहाकाव्ययो रामायणमहा-

स्फूर्त्याऽनन्दलयेन तेन महता स्वाभाविकेनाप्यहो

तद्विच्छेददोषणा च युगपद्देधाऽभिभूतो हरिः ॥ १८८

अत्र 'परिष्वजस्वे'त्यौत्सुक्यं, 'कठिने'त्याद्यसूया, 'ते ते गुणा' इति स्मृतिः—विभिः शबलता । 'तूष्णी'मिति जड़तोदयः । 'ततो निर्हतः स्फूर्त्ये'ति पूर्वपूर्वभावप्रशमः । ततः स्फूर्त्यनन्तर'मानन्दलयेन' 'विच्छेद-दोषणा' च 'देधाऽभिभूत' इति हर्षविषादयोः सन्धिः ।

प्र श उ स—'गतो मे सन्तापो' भवति ! हि मनस्यागत इव

प्रियन्ते' 'हा कष्टं ! मनसि कथमद्यागत इति' ।

'पुरः पश्चात् पार्श्वे मनसि च सदैवे'ति पुलकि-

न्यभूद्राधा पश्चादस्मृतविषययोः किमविशत् ॥ १८९

अत्र स्फूर्त्या स्वास्थ्यानुभवे 'गतो मे सन्ताप' इति ग्लानिः प्रथमः । ततः सखीवाक्यानन्तरं 'हा कष्टं'मिति विषादः, 'मनसि कथ'मित्यादि सखीं प्रत्यसूया, 'पुरः पश्चादि'त्युन्मादः—एभिः शाबल्यम् । 'पुलकिनी'ति हर्षोदयः । 'अस्मृतविषययो'रिति हर्षमोहयोः सन्धिः ।

तूष्णीमभूत् । तवस्तदनन्तरं स्फूर्तिप्राप्तया तथा सह मानसालिङ्गनेन निर्वृतः—तथा चागन्तुकानन्दजन्यलज्जया तत्त्विकेनैव स्वाभाविकेन तेन महता विच्छेददोषणा च युगपदे-कस्मिन्नेव काले हृद्यो विषयश्चेति द्विधाभूतो हरिरभूदिति ।

माथुरविरहेणात्यन्ताकुलचित्ता श्रीराधिका सखीं प्रत्याह—मयाऽयं श्रीकृष्णो दृष्टः, ततो मे सन्तापो गतः । संख्याह—हे भवति राधे ! तव प्रियो मनस्यागत इव, कुतस्तस्य साक्षाद्दर्शनम् ? इति सखीवाक्यानन्तरं साह—'हा कष्ट'मिति विषादः । पश्चादुन्माद-स्यातिशयप्राबल्योदयेन सखीवाक्यमयर्थं मत्वा कुप्यन्ती संख्याह—हे सखि ! मम मनस्येव श्रीकृष्ण आगत इति त्वया कथमुक्तम्—स तु मम पुरोऽग्रे पश्चात् पार्श्वेऽपि मनसि च सदा तिष्ठत्येव, तद्दर्शनमपि मया प्राप्यत एवेत्यागन्तुकानन्देन कदाचिदस्मृतनदां तस्याः प्रवेशः, साक्षाजकविरहस्फूर्त्यां च विषयनदां प्रवेशः । उन्मादावसानेऽङ्गवाह्ये अविचारविचारोत्थौ यौ संयोगवियोगौ तज्जन्योर्हर्षमोहयोः सन्धिरित्यर्थः ।

भारतयोस्तोऽप्यादिमे अनादिकास्ततो वर्त्तमाने वेदवाक्ये चापीयं प्रथा वरीवर्त्तीति न चितम् । क्वचित्कृत्यतोऽपरत्वार्यतो वा यज्जगत् यज्जकानुयज्जकता । तेन 'सर्वगुणौ सन्तौ सुहृदाविव सङ्गतौ । परस्परस्य शोभायै शब्दार्थौ भवत' इति राजानककुन्तलोक्तदिशा शब्दानां यज्जकानुयज्जकत्वम् । अर्थस्यापि परस्परोद्गतत्वजनितचमत्कारातिशय, कदापि यथा, 'आलिङ्गन्ते गुणवति मया ! ते तुषाराद्रिवाताः पूर्वं स्पृष्टं यदि किल भवेदङ्गमेभिस्तवेत्य'स्य

प्र उ श स—पश्चादेत्य शनैररिष्टमथनस्तां सख्यजे साहसा-

तत्संस्पर्शरसेन सा स्मितमुखी सद्योऽविचारादभूत् ।

आलिभ्यः परिशङ्कयाऽरुणमुखी 'धिग् धूर्त्ततां धूर्त्त ! ते,

'धिङ्गे'ति त्वरयाऽपसारिततनुर्व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिता ॥ १८०

अत्र 'स्मितमुखी'त्यमर्षप्रशमः । 'आलीभिः परिशङ्कये'ति शङ्कोदयः ।

'अरुणमुखी'ति 'धिग् धूर्त्तता' मिति 'धिङ्गे'ति पुनरमर्षोऽग्रताग्लानिभिः

शाबल्यम् । 'त्वरयाऽपसारिततनु'रिति चपलता, 'व्यावृत्त्य तूष्णीं स्थिति'रिति

धैर्यम्—अनयोः सन्धिः । एते सन्धुत्तराश्चत्वारः ।

स उ प्र श—अक्रूरोऽद्यागत इति मुखस्तानिहृतकम्पभाजः

स्तम्भो जातश्चिरमथ सखीसान्वनैर्बोध आसीत् ।

'प्रातः कृष्णोऽप्यहह मथुरा'मित्यपूर्णे जनोक्ते

प्रत्यावृत्तैस्त्रिभिरथ पुनः सैव पूर्णा बभूव ॥ १८१

अत्र 'मुखस्तानिहृतकम्पभाज' इति ग्लानि-शङ्कयोः सन्धिः, ततः

'स्तम्भो जात' इति जड़तोदयः । 'सखीसान्वनै'रिति तत्प्रशमः । 'प्रत्या-

वृत्तैस्त्रिभि'रिति ग्लानि शङ्का-जाड्यः शाबल्यम् ।

स प्र उ श—मेघालोके पुलकिततनुर्विद्युदालोकने सा

व्याभुग्नभ्रूस्तदुपशमने सुप्रसन्नाननेन्दुः ।

भूयो विद्युदलयकलने लोहिताक्षी मृगाक्षी

धारापाते रुदितमलिनीभावमूर्च्छाः प्रपेदे ॥ १८२

तस्या मानो गतप्राय एव, किन्तु सखीनामनुरोधेन मानाभास एव वर्त्तत इति दूतीवाक्येन जातो यत् साहसन्तस्यात् श्रीकृष्णत्वां सख्यजे । अविचारादिति—अहं मानिनी, मम स्मितमनुचितमिति विचारं विनैवेत्यर्थः । त्वरयाऽपसारिता श्रीकृष्णादियुक्तीकृता तनुर्यथा तथाभूता सती व्यावृत्त्य श्रीकृष्णे पृष्ठं दत्त्वा स्थिता ।

प्रातः कृष्णो मथुरामित्येव न तु यास्यतीत्यपूर्णे जनानामुक्ते सति प्रत्यावृत्तैः पुनरागतैस्त्रिभिर्मुखस्तानिहृतकम्पस्तम्भैर्भावैः सा पुनः पूर्णा बभूव ।

मेघस्यालोके श्रीकृष्णज्ञानात् पुलकिततनुस्तत्र विद्युदालोकने सति प्रतिपक्षरमणी-ज्ञानेन कोपेन व्याभुग्नभ्रूस्तस्या विद्युत उपशमने क्रोधाभावात् प्रसन्नमुखेन्दुः । धारापाते सति 'नायं कृष्णः', किन्तु मेघः' इति ज्ञानादुदितम् ।

मेघश्लोकस्य भावच्छायाऽनुसारिणि' शक्योऽरविन्दसुरभिः कणवाही मालिनोतरङ्गाया' मित्यादि शाकुन्तलपद्ये शक्यताऽनुमापककारणकार्यपरम्परामृतभावव्यञ्जनप्रपञ्चे । एषां

‘मेघालोके’ कृष्णागमनभ्रमात् ‘पुलकिततनु’त्वेन हर्षः, ‘विद्युदालोकनेन’ विपक्षरमणीबुद्ध्याऽस्या—अनयोः सन्धिः । ‘तदुपशमने ‘सुप्रसन्ने’त्यस्या-
प्रशमः । ‘भूय’ इत्यादिना ‘लोहिताक्षी’त्यमर्षोदयः । ‘धारापाते’ सति मेघ
एवायमिति ‘रुदित’मिति विषादः, ‘मलिनीभावे’ति श्लानिः, ‘मूर्च्छे’ति
मोहः—एभिः शाबल्यम् ।

प्र उ स श—‘असाक्षादेव त्वं भवसि न हि साक्षा’दिति रुषे
प्रकुप्यन्ती कृष्णे गतवति निरागस्यपि पदम् ।
त्वराऽतङ्क्यया कपटमिति तस्मिन् विदितव-
त्यहो नानाभावव्यतिकरवतीयं विजयते ॥ १८३

अत्र ‘साक्षान्न भवसी’ति प्राग्जातस्यामर्षस्य प्रशमः । ततो ‘रुषे
कुप्यन्ती’ति रोषं प्रति कोपोदयः । पश्चात् कृष्णपादपतने ‘त्वराऽतङ्क्यये’ति
चपलता-शङ्कयोः सन्धिः । ततो ‘नानाभावे’ति ब्रौह्म-मद-स्मृति-शङ्का-त्रासा-
दिभिः शाबल्यम् ।

उ प्र स श—गण्डे कुण्डलपद्मरागमहसो बिम्बं प्रति (X) प्रेयसः
पारक्योऽधरराग इत्यरुणितापाङ्गी चलं वीक्ष्य तम् ।
स्निग्धाक्षी ‘दयितो रुषं विदितवान्नो वे’ति दोलायिता
न्यञ्चद्वल्लतया विचार्य च मृषा मानं दधे राधिका ॥ १८४

काचित् स्वक्रोधं प्रत्याह—श्रीकृष्णस्यासाक्षादेव त्वं प्रादुर्भवसि, न तु तस्य साक्षात् ।
इति रुषे स्वक्रोधाद्य कुप्यन्ती सा निरपराधे श्रीकृष्णे स्वपादं गतवति (48) सति त्वरा-
शङ्काभ्यां व्यया बभूव । स्वकर्तृकपादगच्छणे सति तस्या वैद्यग्रदृशनेनाहो अयं मानो न
क्रोधजन्यः, अपि तु कपटमिति तस्मिन् कृष्णे विज्ञापिते सतीयं ब्रौह्ममदादिनानाभाव-
समूहवती विजयते ।

प्रेयसः श्रीकृष्णस्य गण्डे कुण्डलस्यपद्मरागकान्ते रक्तं प्रतिबिम्बं पारक्योऽधरराग इति
मत्वा मत्प्रतिपक्षरमण्यधरसन्धितस्मूलराग इति मत्वेत्यर्थः । आदौ क्रोधेनारुणापाङ्गी
पश्चात् प्रतिबिम्बं चक्षुषं वक्षीत्य ‘अहो ! नाथमधररागः किन्तु प्रतिबिम्ब’ इति ज्ञानात्
विलासोऽलङ्कारनिबन्धेषु द्राक् यथा लक्ष्यते न तथा काव्यनाटकादिष्विति सुविदितमेव
जिज्ञासूनामित्यलं पल्लवितेन । ‘बिम्बं प्रती’ति प्रतिबिम्बार्थे क्लृप्तम् ।

(48) ‘स्वपादं गृहीते सती’त्यमनोज्ञः पाठः (क) (ख) (घ) पुलकितपल्लव्यते ।

अत्र 'गण्ड' इत्यादिनाऽमर्षादयः । 'चलं वीक्ष्ये'ति तस्य प्रशमः ।
 'रुधं विदितवान्नो वे'ति शङ्कावितर्काभ्यां सन्धिः । 'न्यस्रदत्ततये'ति व्रीडा;
 'विचार्ये'ति मतिः । 'मृषा मान'मित्यवहित्या—एभिः शाबल्यम् । एते
 चत्वारः शबलोत्तराः ।

उ श स प्र—प्रियाऽलोके दृष्टिं नमयति तमन्यां प्रति लस-

दृष्टं स्निग्धारक्तप्रचलनयना पश्यति वधूः ।

पुनः पश्यत्यस्मिन् स्मितपुलकसङ्गोपनपरा

हठाक्तेनास्निष्टा सपदि गतवाम्या समभवत् ॥ १८५

अत्र 'दृष्टिं नमयती'ति व्रीडोदयः । 'स्निग्धा रक्तप्रचलनयने'त्यौत्सुक्य-
 क्रोध चपलतानां शाबल्यम् । मामनादृत्यान्यां पश्यतीति क्रोधः, 'स्मितपुलके'ति
 मद-हर्षयोः सन्धिः । 'सपदि गतवाम्ये'ति क्रोधादिप्रशमः ।

स उ श प्र—यदालोके पूर्वं भुजग इति सम्भ्रान्तचकिता

प्रियाग्रे तामिव स्रजमुरसि सद्यो विदधती ।

सखीषु स्मेरासु भ्रुकुटितरलारक्तनयना

परिष्वक्ता तेन द्रुतविशदचित्ता समजनि ॥ १८६

अत्र 'सम्भ्रान्तचकिते'ति त्रासचपलताभ्यां सन्धिः । 'प्रियाग्रे तामि'वेत्या-
 द्यौत्सुक्योदयः । 'भ्रुकुटितरलारक्तनयने'ति 'भ्रुकुटि'रित्यसृगा, 'तरले'ति
 चपलता, 'आरक्ते'ति क्रोधः—तैः शाबल्यम् । 'द्रुतविशदे'ति प्रशमः ।
 क्रोधाभावेन स्निग्धाक्षी । 'अहो अज्ञानाधोनोऽयं मत्क्रोधः श्रीकृष्णेन ज्ञात एवे'ति
 लज्जयाऽधोमुखत्वेन विचार्य 'अहो ! स्वप्रतिभारक्षार्थमधुना मया किं कर्तव्यं', किन्तु
 कृत्रिममानग्रहणमेव समोपाय इति विचारं कर्तव्यः ।

प्रियकर्तृकस्वकर्म्मकालोके सति लज्जया दृष्टिं नमयति पश्चान्नम्रमुखीं दृष्ट्वा तां
 विहायास्याः प्रतिपक्षामन्यां प्रति लसन्ती इ यस्य तथाभूतं श्रीकृष्णं सा वधूः पश्यति ।
 कथम्भूता ? आदौ श्रीकृष्णदर्शनस्यायं स्वभावो यत् क्रोधादिसहस्रप्रतिबन्धकमप्यगणयित्वा
 ऽवश्यमेवानन्दं जनयतीत्यत आनन्देन स्निग्धनयना, पश्चान्मामनादृत्यान्यां पश्यतीति
 क्रोधेनारक्तनयना चपलनयना च । श्लोकस्या'रक्त'पदव्यङ्ग्यक्रोधस्य बीजमाह—
 मामनादृतेति ।

सखीभिर्दत्तेयं माला मया यदि वक्ष्यते धार्यते तदा श्रीकृष्णविच्छेदेन तस्मां सर्प-
 वन्मामधिकं ज्वलधिष्यतीति यदा लोके चकिता पूर्वसुतकण्ठितादशायां सर्पबुद्ध्या सम्भ्रमेण

श स उ प्र—‘मां पश्यन्तास्तव किमरुणाभुग्नभग्ना दृगन्ता

‘निसृन्देऽत्राधरकिशलये गूढलक्ष्या विवक्षा ।

‘हासो जाताङ्गुर इव कियसेन चित्ते प्रमोदो

‘वामत्वन्ते बहिरिति हरेर्वाचि राधा जहास ॥ १८७

अत्रा‘रूपे’ति कोपः, ‘आभुग्ने’त्यसूया, ‘भग्ने’ति तपा—ताभिः
शाबल्यम् । ‘निसृन्दे’त्व‘गूढ’‘विवक्षा’भ्यां धृति-चपलतयोः सन्धिः । ‘हासो
जाताङ्गुर’ इति हर्षोदयः । ‘जहासे’ति कोपप्रशमः ।

स श उ प्र—‘त्वं मे प्राणाः’ ‘कथमिव विभो !’ ‘त्वां विना नैव वसे’

‘नाहं, या ते वसति हृदये सैव ते प्राणहेतुः ।’

‘त्वं मे नित्यं वससि हृदये’ ‘ना न ने’त्यशुपूर्णां (49)

कृष्णो दोर्भ्यां हृदि विनिदधे सा विसस्मार वाम्यम् (Y) ॥ १८८

अत्र ‘कथमिवे’ति वितर्कः ; ‘विभो’ इत्यसूया—हाभ्यां सन्धिः ।
‘नाहं’मिति दैन्यं, ‘या ते वसति हृदये सैवे’त्यसूया, ‘प्राणहेतु’रित्युपमा—
एभिः शाबल्यम् । ‘अशुपूर्णा’मित्यौत्सुक्योदयः । ‘विसस्मार वाम्य’मिति
कोपप्रशमः । एते प्रशमोत्तराश्चत्वारः ।

स श प्र उ—‘कौटुम्बेणुमवीवदो ब्रजपुरी’त्यापृष्ट एव प्रियो

रुक्मिण्या ब्रजकेलिकौतुककथासंवेदनासंविदोः ।

सन्धौ बन्धुरमानसः पुनरहो रोमाञ्चनेत्राश्रुनी

संवृणन् प्रकृतो बभूव स पुनः पारिप्लवात्माऽभवत् ॥ १८९

चकिता पश्चात् श्रीकृष्णे मिलति सति तामेव मालामौत्सुक्यादन्वमि धृतवती । आदौ
यस्यां सर्पबुद्धिरधुना तामेवान्तर्बुद्ध्या दधारेति सखीषु स्मेरासु सतीषु ।

हे राधे ! तथा तव निष्क्रियाधरे वक्तुमिच्छा गूढाऽतएव लक्ष्या यत्नेन लक्षयितुं
शक्या । ‘कियदि’ति जनिक्रियाविशेषणम् । वार्त्तन्तु बहिः काव्यनिकम् ।

संवेदनं ज्ञानमेवं जाड्यवशादसंविदं ज्ञानाभावः, तयोः सन्धौ बन्धुरमानसः सन् पुनश्च
जाते रोमाञ्चनेत्रजले संवृणन् स्वस्थो बभूव ।

(Y) विभुर्निगहानुग्रहसमर्थः—मयि निग्रहः, ‘या ते वसति हृदये’ तस्यामनुग्रह इति
निग्रहानुग्रहयोः स्थानमाननिर्धारणे तवैवाद्याहृतोऽधिकार इति क्तत्वेव । किमिति त्वं मयि

(49) ‘हृदये नो न ने’ति पाठः (क) पुस्तके । ‘हृदयेऽन्या न नेत्यशुपूर्णा’मिति (ख) (ग) पुस्तकयोः ।

अत्र 'व्रजकेलिकीतुककथासंवेदनासंविदोः सन्धा'विति स्मृतिजडतयोः सन्धिः । 'रोमाञ्चे'ति हर्षः, 'नेत्राम्बु' इति विषादः, 'संहृण्व'न्नित्यवहित्या—
तैः शाबल्यम् । 'प्रकृतो बभूवे'ति तत्तत्प्रशमः । 'पारिप्लवात्मे'त्यौत्सुक्योदयः ।

श स प्र उ—लिखित्यामीत्यग्रे स्फुरदभिनिवेशाऽर्त्ततरला
ततोऽश्रुस्राताक्षी धिगिति विधिनिन्दां विदधती ।
अवष्टभ्य स्वान्तं(Y) प्रकृतिमिव याता क्षणमसौ
लिखन्ती प्राणेशं शिवशिव विसस्मार सकलम् ॥ २००

अत्र 'स्फुरदभिनिवेशे'ति स्मृतिः, 'आर्त्ते'त्यावेगः, 'तरले'त्यौत्सुक्यम्—
एभिः शाबल्यम् । 'अश्रुस्राते'ति विषादः, 'धिगिति विधिनिन्दा'मित्यसूया, तयोः
सन्धिः । 'अवष्टभ्य स्वान्त'मित्यादिप्रशमः । 'विसस्मार सकल'मिति मोहोदयः ।

प्र स श उ—'विश्रान्तः सखि ! संशयः, स रमते, नैकाऽपि तस्य क्षपा
'व्यर्थे'त्यालपनप्रयोगसमये कृष्णं विलोक्यागतम् ।

हृष्टा किं श्रुतमश्रुतं किमथवेत्याशङ्कमाना नम-

दक्ता तेन विचुम्बिताऽथ सुमुखी स्यन्देन मन्दाऽभवत् ॥ २०१

अत्र 'विश्रान्त' इत्यादि वितर्कप्रशमः । 'स रमते' इत्यसूया, 'नैकाऽपि
तस्य क्षपा व्यर्थे'त्यमर्षः—अनयोः सन्धिः । 'हृष्टे'ति हर्षः, 'श्रुतमश्रुतं
वेति' वितर्कः, 'आशङ्कमाने'ति शङ्का, 'नमदक्ते'ति व्रीडा—एभिः शाबल्यम् ।
'स्यन्देन मन्दाऽभव'दिति जडतोदयः ।

माधुरविरहेणात्यन्तयाकुला काचित् स्वचित्तस्य क्षणिकविनोदार्थमग्रे प्रथमतः
श्रीकृष्णं लिखित्यामीति स्फुरन्नभिनिवेशो यस्याः पञ्चादात्ता तरलाऽश्रुस्राताक्षी चाभवत् ।
ततश्च लिखने विघ्नं दृष्ट्वा पायान्तरमपश्यन्ती विघ्ननिर्मातुर्विधेर्निन्दां विदधती स्वान्तमवष्टभ्य
मनः स्थिरीकृत्य क्षणं प्रकृतिं स्वभावं प्राप्ताऽसौ सुस्था भूत्वा प्राणेशलिखनसमये मूर्च्छादयेन
सकलं विसस्मार । शिवशिवेति खेदे । स्यन्देन मन्दा रहिता जडाऽभवदित्यर्थः ।
निष्ठुरोऽसीत्याकृतपूर्णमावेदनम् । तृतीयचरणे 'हृदयेऽन्ये'ति पादे, न ते सर्वङ्कषतैव सुग्धानां
मादृशमभाग्यहेतुरपि तु दृष्टनायकमुलभोत्कटा कपटताऽपीति सरलमन्दमात्मनिवेदनम् ।
अथच काकुताऽश्रयि किमपि वक्रोक्तिचातुर्यं लक्ष्यम् । अवष्टभ्य स्वान्तमिति—वस्तुतस्तु
चित्तस्थैर्य एव स्वप्राणेशाधिगमो नासुलभः, निर्वेदस्यापिभावे पदावष्टेऽप्येवमादिक्रमेण बहूनां
भावानां शृङ्खलान्यायेन सन्निवेशः, यथा 'अहौ वा हारे वा' इति काव्यप्रकाशोदाहृते,
'पृथ्वीरेणुरणुः पयांसि कणिकाः फलगुल्फलिङ्गोऽलघु'ति दक्षिणाशाश्वेखरेण भक्तिरमणी-

श प्र स उ—मनो रागज्वालाज्वरकवलितं भस्मत्तु चिरा-

दयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलिरजनि दुःखस्य विगमः ।

गुरुणामाक्षेपः खलहसितमित्यपैतु पृथुता-

मिति खालीवन्दे रुदति समरोदीदय बधूः ॥ २०२

‘राग’ इत्युत्कण्ठा, ‘ज्वाले’ति ग्लानिः, ‘कवलित’मिति मोहः, ‘भस्मत्व’ति ग्लानिः—एभिः शाबल्यम् । ‘अयं प्रेम्ने बद्धोऽञ्जलि’-रित्याद्यौतुसुखप्रशमः । ‘गुरुणामाक्षेप’ इति शङ्का, ‘खलहसित’मित्यसूया—अनयोः सन्धिः । ‘समरोदीदि’ति विषादोदयः । एते उदयोत्तराश्चत्वारः ।

अथालङ्कारसाङ्गर्थेण ये प्रकारा भवन्ति तेषामपि दिग्दर्शनम्—तत्र ‘हु’ मातरि’त्यत्र (१२८ श्लोके) ‘मात’गिति चासः, ‘धूर्त्तैय’मित्यसूया, ‘आप भिय’मित्यवहित्या—अत्र शाबल्यं मौग्ध्यालङ्कारसङ्कीर्णम् । तेषामपि सेङ्गितनिरिङ्गितत्वेन पुनर्यद्द्वैविध्यमुक्तं तत्र निरिङ्गितमुदाहृतं, सेङ्गितस्य दिग्दर्शनं क्रियते । तत्र ‘बाहु’ दक्षिणमालिकण्ठवलय’ इत्यादौ (१४० श्लोके) सेङ्गितो विलासनामाऽलङ्कारः । तत्र ‘प्रौढमनोजविभ्रमभरैः शान्तेव विभ्राजते’ (Y) इति अमगर्वयोः सन्धिः ।

एवमुदयशाबल्यादोर्ना दिग्दर्शनं (Z) यथा—

निश्चितं परिसमापितमेव प्रेमशास्त्रपरिशीलनमालि !

श्यामनाम कथमद्य गृहीतं वृत्तयो यदखिलाः समुदीयुः ॥ २०३

अत्रा‘खिला वृत्तय’ इति सर्वं एव प्रागनुभूता विषादव्याधिग्लान्युन्मादामर्षासूयाऽदयः समानकालमुदिष्वन्तः । एवं ‘श्यामनान्नि विरता भवं,

काचित् स्वस्य देहव्यागं निश्चिन्तती सखीः सनिश्चयमाह—मन इति । अनुरागज्वाला-रूपज्वरेण ग्रस्तं मनश्चिरकालं व्याप्य भस्मत्तु भस्मेवाचरतु, अहन्तु न जीविष्यामीति ध्वनिः । देहं त्यज्यन्त्या मम दुःखस्यापि विगमोऽजनि । इत्येवं अ. त्वाऽलीवन्दे रुदति सति ।

प्रेमशास्त्रपरिशीलनं मया समापितमिति त्वदये निश्चयं हृत्वा बहुधीक्तम्, हे आलि ! तथापि मद्ग्रे श्यामनाम त्वया कथं गृहीतम् ? यतः कृष्णान्मो हेतुभूतान्मम ग्लान्यादयो-ऽखिलवृत्तयः समुदीयुः ।

मणिविशेषकैश्च कुलशेखरनुपेक्ष प्रणैताया सुकुन्दमालाया उत्तरार्हनिबद्धे पद्ये च । ‘बाहु’ दक्षिण’मित्यादि पूर्वपठितश्लोकेऽत किञ्चिद् वाच्यं तत्रैव लक्षणम् आविष्कृतम्—तत्तु लक्ष्यलक्षण-सङ्गतिं प्रत्यनुकूलमिति निगदेनैव व्याख्यातम् ।

शान्तिं यान्तु हन्त हृदयस्य विकाराः' इति प्रथमशाबल्यम् । एवं सन्धिशाबल्यं यथा—

उन्मादमोहावपि दैन्यचिन्ते वितर्कशङ्के समकालमेव ।

द्विशो द्विशस्तस्य कथाप्रसङ्गे पूर्वानुभूत्या कुरुतोऽतिदुःखम् ॥२०४

‘द्विशो द्विश’ इत्यवस्थामेदात् । तथाहि—विरहे ‘उन्मादमोही’, विप्रलब्धा-
ऽवस्थायां ‘दैन्यचिन्ते’, वासकसज्जाऽवस्थायां ‘वितर्कशङ्के’ दुःखमेव कुरुतः,
तत्तत्प्रसङ्गं त्यजतेत्यर्थः (50) ।

एवं स्वबुद्धिकौशल्यादनुमेयाः सुबुद्धिभिः ।

ग्रन्थगौरवभीत्येव मया नोदाहृताः परे ॥

अनेनैव हि मार्गेण कवयो भावकोविदाः ।

विदधुर्भावकाव्यानि () तेनायं प्रक्रमः कृतः ॥

* ॥ इत्यलङ्कारकौस्तुभे रसभावतज्जेदनिरूपणो नाम पञ्चमः किरणः ॥ *

एवमिति—पूर्वश्लोकस्थेषोत्तरार्द्धस्थले यदि ‘श्यामनाम्नि विरते’त्याद्यर्द्धपदं पठ्यति
तदा प्रथमशाबल्यं भवतीति । ***

(Z) उदयशाबल्यस्य ‘समुदीर्य’ इति पदादेव परामर्शः, प्रथमशाबल्यस्य ‘विरता भव
शान्तिं यान्ति’ इति पदाभ्यामापातत एव प्रतीतिः । भावकाव्यानि विदधुः—न केवलं भाव-
काव्यनिर्मितावेव ग्रन्थकृतां तात्पर्यमपि तु बहुधा वितन्यमानेनानेनालोचनपथा
काव्यास्वादस्य गौरवज्ञानेऽपि । ‘भावकाव्यानी’ इति पदादस्त्वलङ्कार-ध्वनि-प्रतिष्ठापितकाव्यतो
रसजीवातुभूतानामुत्तमोत्तमकाव्यलक्षणां व्यावृत्तिरपि । इति

वैष्णवमतमाहाम्ने श्रीकृष्णचरितनिलीनतादात्म्ये ।

अरतिर्यदि वत कलिता न स्रष्टा सुभ्रष्टार्थगर्हा सा ॥

बालिश्यतो मदभरादुत युक्तिसुक्तं निर्वन्धतो यदथवाऽत्र दुरुक्तसुक्तम् ।

एको रसः शतदुरन्तहृदार्तिवस्तुभोगीकृतः प्रकृतितः स निहन्तु तत् ॥

रागो देहप्रस्थान्तरं चोभजातं जातिं यातं यत्र लीनश्च जातु ।

भावदैतादैतलीलाप्रपञ्चे साक्षीभूतः सोऽस्तु भूतान्तरात्मा ॥

इति मौक्तिकावल्यां पूर्वाह्नमवसितम् । श्रीः—०—

षष्ठकिरणः ।

अथ 'गुणा माधुर्याद्या' इति (१म किरणे १म कारिकायाम्) कृतोद्देशस्य
गुणस्य लक्षणपरीक्षे करिष्यन् प्रथमतो लक्षणमाह—

रसस्योत्कर्षकः कश्चिद्धर्मोऽसाधारणो गुणः ।

शौर्यादिरात्मन इव वर्णास्तिद्वयज्ज्ञका मताः ॥ १७६ का

आत्मन इति—यथा शौर्यादिकमात्मन एव नाकारस्य, (क) तथा माधुर्या-
दिकं रसस्यैव, न त्वाकाररूपयोः शब्दार्थयोः^(१) । न ह्ययमाकारः शूरः स्थूलत्वा-
दिति सहेतुः, अस्थूलस्यापि शूरत्वदर्शनात्, यथा महामतङ्गजपञ्चाननयोः ।
यस्तु वीरसूतयोः शिशुयूनोराकारगतमेव शूरत्वं तच्च वयःकृतमेव, तेन
सव्यभिचारदोषादाकारस्य शौर्यादिगुणो न भवति किन्तु तस्य व्यञ्जक

अथ गुणरूपपदस्योद्देशलक्षणपरीक्षा इति तत्र एव व्यवहाराः, तत्र काव्यरूप-
पुरुषवर्णनप्रसङ्गे 'गुणा माधुर्याद्या' इत्यनेन (१म कारिकायाम्) गुणस्योद्देशः कृतः ।
सङ्क्षेपतो नाममात्रेण कथनमुद्देशः । उदाहरणं परीक्षा—साऽग्रे वक्ष्यते । अधुना
गुणस्य लक्षणं करोतीत्याह—अथेत्यादिना । यथा जीवात्मन उत्कर्षजनक आत्मनिष्ठः
कश्चिद्धर्मविशेष एव शौर्यं तथा रसस्योत्कर्षजनको रसनिष्ठः कश्चिद्धर्मविशेष एव माधुर्यम् ।
यथा नानाविधासाधारणगुणक्रिया एवात्मनः शौर्यव्यञ्जकाः, तथा कठोरवर्णभिन्नाः
सुकुमारवर्णा एव रसनिष्ठमाधुर्यव्यञ्जका भवन्तीत्याह—वर्णा इति । तस्य माधुर्यस्य ।
नन्वनुमानादेव शौर्यमपि देहधर्म एव भवत्वित्याह—नहीति । तत्र हेतुः यतोऽस्थूलस्य
सिंहस्य शौर्यं, तथा स्थूलस्य मतङ्गजस्य न सिंहवच्छौर्यम् । वीरं सूते वीरसूतस्याः

(क) अथ गुणदोषालङ्काराणां स्वरूपनिर्णये मुख्यतस्तत्त्वद्वयौ गतिरभ्युपगम्यते ।
प्राचो दृष्टिवामनादयस्तदनुसारिणः केचन नवीनालङ्कारशास्त्रविदश्च संघटनाश्रयत्वादि
लौकिकन्यायमनुसन्धाना अदृष्टस्वरूपं रसमभावपक्षे स्थापयन्तो गुणानां प्राणत्वं शब्दार्थ-
गतत्वञ्चैवोद्घोषयन्ति । तेषामयमाशयः, गुणादिविवेचने प्रत्यक्षतः शब्दार्थचमत्कारित्व-
प्रतीतिरेव मुख्यं लिङ्गं, रसस्य कथञ्चिदनुभवसिद्धत्वेऽपि निवृत्तिसिद्धस्यावयवस्यावतिक्रमस्या-
स्य चोत्कर्षापकर्षोपकाराः कथङ्कारं सम्भवयुः, काव्यकर्तृणां काव्यकरणे शब्दार्थद्वारैव
चमत्कृतमतो प्रवृत्तिश्चात्र प्रमाणम् । अर्वाचो अवनिकारमस्मटविश्वनाथप्रभृतयस्तु, काव्यस्य

(१) 'आकारी वर्णमयत्वा'दित्येकाधिकवाक्यांशः पाठः (ज) पुस्तके ।

आकारः । अत 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति मुख्यं लक्षणम् । सदैकरूपस्या-
नन्दस्य रसत्वेनोत्कर्षापकर्षयोः प्रमाणाभाव इति रसशब्दोऽत्र तदास्वादार्थः
(क), तेन रसास्वादोत्कर्षकत्वं गुणत्वम् ।

गुणस्य व्यञ्जका वर्णाः—१७७ का

यथाऽयं शब्दार्थव्यतिकारः काव्यतया व्यवहरणीयो रसात्मकत्वाद् इति
रसात्मकत्वहेतुमतोरेव शब्दार्थयोः काव्यव्यवहारः, तथाऽयं वर्णसमूहो मधुर-
रसादिव्यञ्जकः सुकुमारादित्वात् इति सुकुमारत्वादिहेतुमतामेव वर्णानां
रसस्य माधुर्यादिव्यञ्जकत्वे व्यवहारः । तेन समुचितमेव वर्णानां माधुर्यादि-
व्यञ्जकत्वम् (क) । ननु 'उत्कर्षकत्वं गुणत्व'मिति चेत्तदाऽलङ्काराणामप्यु-
त्कर्षकत्वं वर्त्तते, तेषामपि गुणत्वमस्तु । सत्यं, यथा हारादयो ह्यलङ्काराः
कण्ठाद्यङ्गान्येवोपकुर्वन्ति नात्मानं, तथाऽनुप्रासस्वभावोक्त्यादयोऽलङ्काराः
शब्दार्थमेव, ननु काव्यम् । एवञ्चेत्तदा श्रुतिकट्टपुष्टार्थादिदोषाणां शब्दार्था-
श्रयत्वेन तदपकर्षकत्वमेवास्तु, कथं रसापकर्षकत्वं, यन्मूला तेषां दोषता ?

पुत्रयोः शिशुयूथोर्मध्ये शिशोरपेक्षया युवा शूर इत्यत्र यद्देहगतशूरत्वं तत् वयःकृतमेव,
न तु गुणकृतमित्यतो निर्गुणकृतशौर्य एवात्र दृष्टान्तो बोद्धव्यः । तेन स्थूलत्वरूप-
हेतोर्ध्वभिचाराद् स शौर्यादिगुणो देहस्य न भवति, तस्य शौर्यस्य नानाविधगुणक्रिया-
विशिष्ट आकारो व्यञ्जक इत्यर्थः । अत इति—रसोत्कर्षजनकताऽवच्छेदकधर्मत्वं गुणत्व-
मित्यर्थः । न च 'गोपीभिः सह विहरति हरि'रित्यत्र शृङ्गाररसात्मकत्वं वर्त्तते, न तत्र
काव्यत्वव्यवहारः, अतोऽत्र व्यभिचारात् कथं रसात्मकत्वस्य हेतुत्वमिति वाच्यम्, यतोऽत्र
हेतौ (२) काव्यत्वजातिमत्त्वं इति विशेषणं देयम् । 'गोपीभिः सह विहरती'त्यत्र काव्यत्व-
जातेरभावादेव न व्यभिचार इति भावः ।

सावत् स्वरूपोपेक्षाविजृम्भितमेतद्वज्रामयं कुमतदुर्लक्षितमित्यरोचयमानाः स्वाश्रयोत्कर्षादि-
द्वारा रसोत्कर्षादिस्तजनित्वं गुणादीनां निर्दिशन्ति । प्राचीनपक्षीयानां युक्तितयमन्वय-
व्यतिरेकाभ्यां, लौकिकन्यायाद्वरणीयस्य रसशब्दस्वालाक्षणिक्त्वनिर्वचनेन, काव्यघटना-
ऽनुकूलशब्दार्थोपस्थितिनिर्भरत्वेऽपि सक्त्वात्तन्यायेन रसाव्यभिचारित्वं प्रतिपादयतां कवी-
नामाश्रयोदृक्त्वेन च कवीकुर्वन्ति । तत्र प्रकाशयतां मस्मटभट्टानां 'तद्दोषौ शब्दार्थौ

(२) एवं (ग) पुस्तके । 'अतोऽत्र हेतौ'वित्यादि (क) पुस्तके, 'यतोऽत्र हेतौ काव्यजातिमाने विशेषणं
देयं' मिति (क) पुस्तके, 'यतोऽत्र हेतौः काव्यत्वजातिमत्त्वं न' इत्यपरम् ।

उच्यते—यथैव शौर्यादयो गुणास्तथैव कातर्यादयो दोषा अप्यात्मन एव धर्माः, तस्यैवोत्कर्षोपकर्षहेतव उपलभ्यन्ते । एवमेव माधुर्यादयो गुणाः श्रुतिकट्टादयो दोषा अपि रसस्यैवेति(३) ।

वर्णा माधुर्यादिव्यञ्जकाः सुकुमारत्वादिति, अत्र न तु सुकुमारत्वं कोमलत्वं, तस्य शिथिलत्वात् । यथा 'शिथिलं, मालतीमाला लोलालि-
कलिला (४) यथे'त्याचार्यदण्डिनः (क) । Kavyadarsa. Chapt 1. Verse 43

एवचेदिति—तयोर्देहरूपयोः शब्दार्थयोरपकर्षकत्वमस्तु यन्माला रसापकर्षकत्वमाला तेषां श्रुतिकट्टादीनां दोषता । तथा च 'रसापकर्षकत्वं दोषत्व'मिति दोषलक्षणात्तेषां रसापकर्षकत्वाभावेन माऽस्तु दोषत्वमिति पूर्वपक्षः । ननु सुकुमारत्वं यदि कोमलत्वमुच्यते तदा वर्णनिष्ठकोमलत्वं शिथिलत्वमेव भविष्यति, तत् कठोरवर्णभिन्ने सर्वत्रैव वर्तते । एवचेत् यत्र कवितायां लकारवाहुल्याभावं तत्र माधुर्यं नास्ति, किन्तु भवन्मते माधुर्य-
व्यञ्जका बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्तन्ते, इत्यतः सुकुमारत्वं न कोमलत्वमित्याह—
न तु सुकुमारत्वमिति । तस्य कोमलत्वस्य शिथिलरूपत्वात् । यथा लोलालिभिः कलिला युक्ता मालतीमालेति दण्डिनोक्ते पदे माधुर्याभावेऽपि कोमलवर्णा वर्तन्ते, एवमत्रापि शृङ्गाररसवर्णनप्रसङ्गे ।

सगुणा विद्यादिना काव्यस्वरूपं प्रकटयतां गुणानां विवेचनमाभावेन निर्दिशतां पुनः 'ये रसस्याङ्गिनो धर्माः' 'आत्मन एव हि यथा शौर्यादयः, नाकारस्य, तथा रसस्यैव माधुर्यादयो गुणा' इत्यादि चाभिदधतां प्राचीनपक्षीयसङ्गतिव्यागे काऽप्यनिच्छा स्फुटमेव वरोवर्त्तते नवीनानां मध्ये तेषामनन्यतन्त्रत्वम् । कौस्तुभकृतो मम्मटमतानु-
सारिणोऽप्यत्र विषये न द्वैधीभावकातराः यथोक्तमेव तैः 'शरीरं शब्दार्थौ ध्वनिरसव
न्यात्मा किल रस' इत्याद्यादिमकारिकायाम् । एवञ्च 'रसोत्कर्षहेतुत्वे सति रसधर्मत्वं, तथात्वे सति रसाद्यभिचारिस्थितित्वम्, अयोग्यवच्छेदेन रसोपकारकत्वमिति लक्षणत्रयं गुणानां द्रष्टव्य'मिति प्रदीपोक्ते न केषामपि तेषामाधुनिकानां विमतिः । वर्णाद्याश्रयत्व पक्षोऽपि नासम्बद्ध्यतो विषयश्रवणघटनेनापि गुणत्वं भावि, एवं सति वर्णादीनां व्यञ्जकत्व-

(३) इत ऊहं 'देहस्य काणत्वखज्जवादिदोषेऽपि 'काणोऽयं देह' इति न कश्चिदपि वदति अपि तु काणोऽयं देवदत्त इत्याद्येव, न तु देवदत्तो देहः, देवदत्तस्य देहोऽयमिति प्रतीतिः, तेनोपचारादेव दोषाणां रसापकर्षकत्वं, वस्तुतस्तु शब्दार्थयोरेव । एवमलङ्काराणामप्युपचाराद्रसोत्कर्षताऽस्तु तथा सति तेषामपि गुणत्वेन भूयताम् ? नैवम्, तेषां शब्दार्थावलम्ब्यैवोपचीणत्वात्, कथं रसापेक्षत्वं, येनोपचारेण भवितव्य-
मिति मुद्रितपुस्तके एवातिरिक्तः पाठः ।

(४) 'कलिते'ति (ख) (क) पुस्तकयोः पाठः ।

अत्रापि—लीलाऽलसललिताङ्गी लघु लघु ललनाललाममौलिमणिः ।

ललिताऽदिभिरालीभिर्विलसति ललितस्मिता राधा ॥ १

तेन सौकुमार्यं नाम रञ्जकत्वम् (5) ।

यदुक्तमन्यैः, 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृताः ।

अलङ्कारास्तदुत्कर्षहेतवः सुररिति क्रमः ॥' इति

ललनाया उत्कृष्टसुकुटमणिः श्रीराशिका सखीभिः सह लघु लघु यथा स्यात्तथा विलसति—इत्यत्र साधुर्थाभावेऽपि बहुतरलकारघटितकोमलवर्णा वर्त्तन्ते । रञ्जकत्वमिति—चेतसश्चमत्कारकारित्वमित्यर्थः । यथाऽङ्गुतवस्तुदर्शने सति नेत्रस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो जायते तथैवाङ्गुतसुकुमारवर्णानां अवगणे सति चित्तस्य स्फारकताजनक-चमत्कारो भवतीति ज्ञेयम् ।

मेव, नेतरदिति राद्धान्तः सुष्ठु । गुणालङ्कारविवेके च त्रयः पक्षाः—तत्र 'न कान्तमपि निर्भूषं विभाति वनितासुख'मिति लौकिकन्यायमुपलौक्यतां भामह्यादीनामलङ्कार एव काव्य-स्वरूपे प्रधानं लिङ्गमिति व्यपदेशिनासुभयोरभेदकल्पनेत्येकः पक्षः । तथा च तदुपनीय वर्त्तमानानामाचार्योद्भटानां साकूतमुक्ती 'समवायवृत्तत्रा श्रौर्थादयः संयोगवृत्तत्रा तु हारा-दयः इति गङ्गुलिकाप्रवाहेणैवेषां भेदः' 'केनापि प्राप्तनालङ्कारिकेण गुणालङ्कारौ कयाचिद् भान्त्या भिन्नत्वेनोक्तौ, इतरे आधुनिकास्तु विनैव हेतुविचारं तदनुसारेण तद्वदं वदन्ती'ति चाचार्यदखिवामनयोरुपरि कलङ्कपङ्कलेपायं । द्वितीयः पक्षो रीतिगुणात्मवादिभि-रुदितो वामनादिभिरतं 'यदुक्तमन्यै'रिति प्रतीकेन मूले आचिप्तः । चन्द्रालोकप्रतापरुद्रीयादि-निबन्धानां मतमात्मविघातकारोत्थाभासश्चात्रैव मूले । 'निर्दोषा लक्षणवतो सरोति-गुणभूषिता । सालङ्काररसानेकवृत्तिर्वाक् काव्यनामभाक् ॥' इति स्वरूपनिर्देशकारिकायाः विद्वानाथीयलक्षणस्य वा 'कर्त्तारः काव्यशोभाया धर्मा एव गुणाः स्मृता' इत्यादिकारिकया सह सन्वाधः । तृतीयपक्षस्तु नवीनानां मतानुयायो 'शब्दार्थयोरस्मिरा ये धर्माः अलङ्कारास्ते' इत्यलङ्काराणां गुणतः स्वरूपतो भेदः । वामनोऽपि कचिदस्फुटतयाऽत्र तदीयसम्मति- (३११३ काव्यालङ्कारसूत्रवृत्ति) सुद्धाटयामास । तथाच तत्र तट्टीकाकारा-स्तिप्रभूपालचरणाः—'नित्यानित्यत्वाभ्यां गुणालङ्कारभेदः सिद्ध' इति । अलङ्काराणा-मुपचाराद्रसोत्कर्षता, वस्तुतस्तु ते गुणोत्कर्षतोऽभिन्ना इति पक्षः 'शब्दबुद्धिकर्मणां विरम्य व्यापाराभाव' इति नयेनालङ्कारस्योपलौक्यत्वे प्रध्वस्तकल्पः । अतोऽद्याप्यति-व्याप्तिवारणाय वर्णानां गुणव्यञ्जकत्वमायातीत्यनूद्यते । दखिपदांशस्तु सूत्रश्रौथिल्यस्याप्य श्रिथिलस्य तन्मतेऽङ्गे घगणस्वरूपस्य निदर्शनम्-अत्रेदमन्वयेयम्, न तावदाचार्यदखिमतेऽत्र श्रिथिलत्वदोषस्यार्थः—परमयं गुणगुम्फित एवेति कश्चित् । 'ऊर्ज्ज्वलंस्फूर्ज्ज'रित्यत्र प्रथम-किरणे खल्यः पाठभेदः । 'अथैकस्ये'त्यादि टीकाकृततामाद्येपस्तत्समाधानञ्च प्रागुक्तदिशा सूचितकल्पमिति विरम्यते ।

(5) 'व्यञ्जकत्व'मिति (क) (ग) पुस्तकयोः । (क) पुस्तके टीकायामपि स एव पाठो गृहीतः ।

तदपि नातिललितम्—यतः खलु गुणालङ्कारादिमहाङ्निर्मितिविशेष-
स्यैव (६) काव्यत्वाङ्गीकारे न गुणालङ्कारादिभ्योऽन्यः काव्यनामा पदार्थोऽस्ति,
नापि काव्यादन्ये गुणालङ्काराः, के कस्य शोभायाः कर्तारो भविष्यन्ति ?
किञ्च काव्यशोभायाः कर्तार इत्येकस्यैव काव्यस्य किं सर्वे गुणा शोभा-
कर्तारः, किं पृथक् ? आद्येऽसमग्रगुणयोः पाञ्चालीगोष्ठोः काव्यशोभाकर-
त्वानुपपत्तिः । यदि वा पृथगेव तदा 'जर्जत्स्फूर्जहर्जनै'रित्यादौ (१ म किरणे
६ श्लोके) सत्यप्योजोगुणे नास्य शोभा । तेन वर्णा एव माधुर्यादिव्यञ्जकाः,
माधुर्यादयो मधुररसाद्युत्कर्षका इति स्थितम् (क) ।

— ते माधुर्यादयः पुनः (७) ॥ १७८ का

अथ कति ते इत्याह (७)—

माधुर्यमपि चौजस्य प्रसादश्चेति ते त्रयः ।

केचिद्वशेति ब्रूवत एष्वेवान्तर्भवन्ति ते ॥ १७९ का

ते गुणाः सप्त एष्वेव माधुर्यादिष्वेव । के ते सप्तेति दर्शयति—

कस्यचिन्मते माधुर्याद्या गुणाः काव्यपुरुषस्य शोभाकर्तारः, अलङ्कारास्तस्योत्-
कर्षहेतवः, तन्मतं दूषयितुमुत्थापयति—यदुक्तमिति । एतन्मतं दूषयति—यत इति ।
गुणालङ्कारविशिष्टस्यैव तन्मते काव्यत्वाङ्गीकारे गुणालङ्कारावपि काव्यपुरुषान्तर्भूतावेव,
तत् कथं गुणस्य काव्यशोभाकरत्वं कथं वाऽलङ्कारस्य काव्योत्कर्षकत्वं, स्वस्य स्वशोभाजनक-
त्वादभावात् । दोषान्तरमाह—किञ्चेति । अथैकस्य काव्यपुरुषस्य सर्वे गुणा एव शोभा-
कर्तारो नान्ये (क), किंवा गुणजन्यशोभां प्रति गुणस्य कारणत्वं, गौडीप्रभृतिरीतिजन्य-
शोभां प्रति रीतेः कारणत्वमिति पृथक् पृथक् कारणत्वम्—इति पक्षद्वयं क्रमेण दूषयति ।
आद्य इति । नापि द्वितीयः पक्ष इत्याह—यदि वेति । पाञ्चाल्यादीनां पृथक्
शोभाजनकत्वाङ्गीकारे पाञ्चाल्यादीनामपि गुणत्वापत्तिः, यदि तत्र गुणत्ववारणाय
'पाञ्चाल्यादिरीतिभिन्नत्वे सति काव्यशोभाकरत्वं गुणत्व'मित्युच्यते तदा 'जर्जत्स्फूर्ज'-
दिव्यत्रैजोरूपगुणेऽप्यातिः, तत्र काव्यशोभाजनकत्वाभावात्—माधुर्यप्रसादगुणयोरेव
काव्यशोभाजनकत्वं, न तु ओजोगुणस्येति त्रैयम् ।

पुनः स्वमतमाह (ख)— ते इति ।

(६) '—महाङ्निर्मितिः काव्यमिति विशेषस्यैव काव्यत्वाङ्गीकार' इति (ख) पुस्तकेऽद्वयः पाठः ।

(७) 'अथ के ते माधुर्यादयो गुणा' इत्यसमाप्त्योकांशकारिकावर्जितः सुतरामसङ्गतः पाठः (ख)

(क) पुस्तकयोः ।

अर्थव्यक्तिरुदारत्वं श्लेषश्च समता तथा ।

कान्तिः प्रौढ़िः (ख) समाधिश्च सप्तेते तैः समं दश ॥ १८० का

तैर्माधुर्यादिभिः । सप्तानां लक्षणमाह—

प्रसाद एवौजोमिश्रशैथिल्यात्मा भवेद्यदि ।

तदाऽर्थव्यक्तिरिष्येत, विकटत्वमुदारता ॥

पदानामेकरूपत्वं सन्ध्यादावस्फुटे सति ।

श्लेषो, मार्गभिद एव समतौ, ज्वलमेव हि ।

कान्तिः, साभिप्रायतया समासव्यासयोः सतोः ॥

वाक्यार्थे पदविन्यासः पदार्थे वाक्यनिर्मितिः ।

प्रौढ़िः, शरीहावरोहक्रमः समाधिरिष्यते ॥ १८१ का

तदन्तर्भावे युक्तिं वक्ति ।

तेष्वेवान्तर्भवन्त्येक एके वैचित्र्यबोधकाः ।

एके दोषपरित्यागाद्गुणार्था इति (४) नो दश ॥ १८२ का

अर्थव्यक्तिः प्रसादान्तः प्रौढ़िवैचित्र्यबोधिका ॥ १८२ (क) का

न तु गुण इत्यर्थः (ख) ।

समता तु क्वचिदोषः—१८३ का

समता तु क्वचिदोषोऽपि भवति । कुत इत्याह—

वैषम्यं यत्र वाञ्छ्यते ।

सजातीयविजातीययुगपद्वर्णने सति ॥ १८४ का

सप्तानामिति—परमतसिद्धानां सप्तानां लक्षणमात्रं कृतं, न तु तेषामुदाहरणम्—
अतस्तद्विना लक्षणव्याख्याऽपि सम्यक्तया न भविष्यतीति । यत्र न तथेति—न वैषम्यमभीष्टं

(ख) प्रौढ़िरिति—दण्डिवामनादिगणिते गुणगणे गृहीतस्य सौकुमार्यस्य स्थलेऽस्यो-
द्देशः । गृह्यण्योजन्तु अर्थगुणविवेचनप्रस्तावे वामनेन 'अर्थस्य प्रौढ़िरोजः' (२।२।२) इति
कृतनिर्द्देशस्योजसो विभेदप्रदर्शनसुररीकृतेति ज्ञेयम् । माधुर्यसौकुमार्ययोः प्राचीन-
परिलक्षितयोर्लक्षणे नवीनानां भेदानुपलब्धिरपीह प्रमा । स्वमतमाहेति—स्वरसमेवेति
वक्तुं युक्तम् । एतन्मतन्तु कौस्तुभकृता प्रकाशकदादीननुसरता दर्शितम् । गुणानां

(४) '—त्यागाद्वार्था' इति विपरीतः पाठः केवली सुदृष्ट प्रसक्तः ।

यत्र परस्परविसदृशयोर्युगपद्वर्णने वैषम्यमभीष्टं तत्र समता दोष एव ।
यत्र न तथा तत्र गुणः । यथा—

ऊर्ध्वोर्ध्वस्थिर्गोवर्धनः (ख) शिखरिवरोद्धारसारोद्गुरोऽहं
शङ्के पङ्केजनेत्रे ! तव कुचमुकुलालोकने जातकम्पः ।
उद्गुण्डे कालियस्य स्फुटविकटफणामण्डले ताण्डवाटयः
सोऽयं (९) राधेऽभिभूतस्तव तरलितया हन्त वेणीभुजङ्गया ॥ २

इत्यादिष्वसमतैव गुणः ।

ग्राम्यकष्टत्वादिहानादपारुष्योररौकृतौ ।

अौज्वल्यरूपा या कान्तिः सा माधुर्यान्तरस्थिता (ख) ॥

अन्ये त्वोजसि वर्तन्ते तेन ते न पुनर्दश ॥ १८५ का

अन्ये श्लेषसमाधुदारता ओजस्येवान्तर्भवन्तीत्यर्थः । नन्वेवं चेत् क्लिष्टत्व-
दोषनिरसनैव प्रसादगुणस्यापि माधुर्य्य एव लब्धेः किं प्रसादगुणस्य पृथङ्
निर्देशः ? नैवं, प्रसादस्य स्वतःसिद्धत्वात् कान्तर्भावः ? अन्यथाऽनवस्थाप्रसक्तेः ।

तत्र समता गुण एव । वैषम्यवर्णनमेवाह—ऊर्ध्वोर्ध्वेति । ऊर्ध्वोर्ध्वस्थितान् मेघादीनपि सङ्घति
यो गोवर्धनो गिरिश्रेष्ठस्तस्योद्गारे सारोद्गुरः श्रेष्ठभारवाहकोऽहम् । शङ्के शङ्काविशिष्टो
भवामीत्यर्थः ।

ग्राम्यत्वकष्टत्वादिदोषाभावादपारुष्यस्याकठोरत्वस्याङ्गीकृतौ या कान्तिः सा माधुर्य्य-
स्यान्तर्भूता न पृथक् । नैवमिति—यथाऽयं घटोऽयं पट इति पृथक् पृथग्व्यवहार एव घट-
पटयोः पृथक्ते प्रमाणं तत एव नैकस्मिन्नन्यस्यान्तर्भावः सम्भवति, तथैवायं प्रसादगुणोऽयं
माधुर्य्यगुण इति पृथग्व्यवहार एव पार्थक्ये प्रमाणमित्यर्थः—अन्यथा सर्वेषां पदार्थानां
सर्वेष्वन्तर्भावप्रसक्तेरनवस्था स्यादिति ज्ञेयम् । नन्वेवं चेत् सप्तानां गुणानामपि माधुर्यादि-
ष्वन्तर्भावो न सम्भवति तेषामपि पृथक् पृथग्व्यवहारा वर्तन्ते एव इत्यत आह—किञ्चेति ।
उभयमिति—त्रिविधत्वं सप्त ? (दश-) विधत्वमित्युभयमित्यर्थः ।

त्रैधत्वमेवोपपादयन्त उद्गोतकृतो नागोजीभट्टा इत्यमेषां रसधर्मत्वमपि प्रतिष्ठापयामासुः—
'सामाजिकानां नवरसजन्यास्तिस्रोऽवस्था द्रुतिर्विस्फारो विकाशश्चेति । तत्र शृङ्गारशान्त-
करुणभ्यो द्रुतिश्चिन्तस्य । वीररौद्रवीभूतस्यो विस्तारस्तस्य । हास्याद्भुतभयानकेभ्यो
विकाशश्चेति । विकाशश्च हास्ये वदनस्य अद्भुते नयनस्य भयानके द्रुतापसरणरूपो
गमनस्य । स च क्वचिद्विस्तारेण शुक्तः विभाववैचित्र्यात् । प्रसादस्तु सर्वेषामाधिक्यकारी-

(९) 'सोऽह'मिति (क) (ख) (ङ) (ज) पुस्तकेषु पाठः ।

किञ्च मतान्तरकथनमेवेतत्, तेन दशविधत्वं न दुष्टमित्युभयमस्माक-
मभीष्टम् ^(१०) (ख) ।

अथ माधुर्यादयः के ते इत्याह—

रञ्जकत्वं हि माधुर्यं चेतसो द्रुतिकारणम् ।

सम्भोगे विप्रलम्भे च तद्देवातिशयोचितम् ॥ १८६ का

चकारात् करुणादौ च (ग) ।

चितोविस्ताररूपस्य दीप्तत्वस्य हि कारणम् ।

ओजः स्याद्दीरघोभत्सरोद्रेषु क्रमपुष्टिकृत् ॥ १८७ का

दीप्तत्वं शैथिल्याभावः गाढतैत्यर्थः । तच्च चेतसो विस्तारहेतुर्विस्तार-
कारणम्—क्रमादीरादिषु पुष्टिमर्हतीत्यर्थः ।

श्रुतिमात्रेण यवार्थः सहस्रैव प्रकाशते ।

सौरभ्यादिव कस्तूरी प्रसादः सोऽभिधीयते ॥

स सर्वेषु रसेष्वेव सर्वास्वपि च रीतिषु ।

उपयुक्तः (ग)—१८८ का

स प्रसादनामा गुणः ।

व्यञ्जकाः स्युर्दर्शाश्च रचना अपि ॥ १८९

तेषामित्यर्थात् । तत्र वर्णानां व्यञ्जकत्वमिदानीं दर्शयति, रचनाया
रीतिनिरूपणे दर्शयितव्यम् ।

ते माधुर्यादयः के किंस्वरूपा इत्यपेक्षायां लक्षणमाह—रसनिष्ठमाधुर्यं रञ्जकत्वम् ।

सौरभ्यादिति—यथा कस्तूरीगन्धो वस्त्रादिभिरावृतोऽपि सहसा कस्तूरीं प्रकाशयति

त्ववस्थानयस्वरूपकार्यवैचित्र्यानियामकतया कारणत्रयमेव कल्पयति—कारणवैचित्र्येण तयाणा-
मेव स्फुटसुपलम्भात्, अवान्तरगुणानामङ्गाङ्गिभाववैचित्र्येणानन्त्यादस्फुटत्वाच्चेति भावः ।
न तु गुण इति—न गुणान्तरमिति यावत् । एतेषां प्राचिनोक्तानां कचिद्दोषत्वमिति
षत्तत्तरेव वामनादिभिर्वैशेषिकगुणत्वेन स्वीकृतिसम्पत्कथ्यते । गोवर्द्धनेति—अत्र यतिभङ्गो
लक्ष्यः । उभयमेवेति—मतान्तरकथनं नानवदमित्यलम् ।

(१०) 'दुष्टमित्युभयमेवेत्यादि (क) (ख) पुस्तकयोः पाठः, '—मित्युभयविधत्वमिति (ख) पुरस्कृतम् ।

स्पर्शाः स्वपञ्चमाधःस्था अटवर्गा लघू रणौ ।

माधुर्यव्यञ्जका वर्णा नैकरूपाः क्रमेण चेत् ॥ १६० का

नैकरूपा इति पृथक् पृथक् वर्णा एव । अटवर्गा इति टवर्गः केवलो वा
स्वपञ्चमाधःस्थो वा ओजस्येव । उदाहरणम्—

विधाय पुष्पावचयं चलन्त्या मञ्जीरनादो मदखञ्जनाच्याः ।

मन्दोऽप्यमन्दं हरिमञ्जनाभं कुञ्जेशयं जागरयाञ्चकार ॥ ३

नैकरूपाः क्रमणेत्येकरूपत्वे दूषणम् । यथा—

कान्ते निशान्त एकान्ते पादान्ते क्लान्तिमन्तति ।

अञ्जस्ते गञ्जनव्यञ्जी मञ्जीरो मञ्जुभिः रूनैः ॥ ४

इत्यादेः खलुनुप्रासरीतिरुदस्य वर्त्मनः ।

माधुर्यबहुलत्वेऽपि गौडोया रीतिरिष्यते (ग)॥१६०(क)का
किन्तु—वृत्ताने तव कञ्जाक्षि ! कान्तिः काञ्चनवन्द्युरा ।

अम्बुदोपरि शम्भेव नन्दनन्दनवचसि ॥ ५

तद्वदित्यर्थः । तेषां माधुर्यादीनाम् । स्पर्शा इति—कादथो मकारपर्यन्ता वर्णाः स्पर्शा
इत्यर्थः । तत्र स्वस्य कवर्गस्य पञ्चमो उकारः तदधःस्थाः ङ्-ञ-ञ्-ङ्गा वर्णा माधुर्यव्यञ्जका
भवन्ति—एवं चवर्गादपि ज्ञेयम् । अटवर्गा इति—टवर्गास्तु सर्वथैव न माधुर्यव्यञ्जकाः ।
रेफ-णकारौ लघू एव माधुर्यव्यञ्जकौ ; चेत् यदि ते पञ्चमाधःस्था वर्णा एकरूपा न भवन्ति
तदा माधुर्यव्यञ्जकाः—यदि चेकस्मिन्नपि काव्ये ङ्-ञ-ङ्गादिसजातीयवर्णानां धारावाहिक-
तया निवेशस्तदा दोष एव—उदाहरणे व्यक्तीभविष्यति । तस्मात् पृथक्वर्गजा एव पञ्चमा-
धःस्थसंयुक्तवर्णा ग्राह्या, न त्वेकवर्गजा इत्यर्थः । एकवर्गस्य सजातीयवर्णानां निवेशो दोषो
यथा 'कान्ते निशान्त' इति । कान्ते औक्ये एकान्ते निशान्ते मन्दिरे त्वामन्विष्य प्रदान्ते
क्लान्तिं अममन्तति दधाति सति । अति अदि वन्दने धातुः—अमं प्राप्तवतीत्यर्थः ।
त्वन्मञ्जीर एवाञ्जः शीघ्रन्तव गमनस्यात्रैव त्वं वर्त्तस इत्याक्षेपस्य वञ्जी प्रकाशकः ।

अनुप्रासरीतियुक्तस्यास्य मार्गस्य मधुरवर्णबहुलत्वेऽपि गौडोया रीतिरेवात्र, न तु
रसनिष्ठं माधुर्यमिति ह्येदम् । प्रस्था विद्युदिव । तदेव माधुर्यमयमेवानुप्रास इति

(ग) चकारात् आदिपदेन शान्तोऽपि गृहीतः । इदानीं रसनिष्ठधर्मत्वमेषां दर्शयति ।
त्रिधा विभागस्य तत्त्वमूलमुद्गोतकदुक्तमत्र स्मरणीयम्, तच्च प्राक् दर्शितम्, प्रसादगुणस्य रस-
विशेषातिरिक्तत्वम् । प्रसादश्च खलु वाक्यनिष्ठो गुण इत्यन्याभ्यां भिन्न इति जयदेवादिमतम् ।
गौडोया रीतिरिति—अथमुपविभागो रीतिगुणस्वरूपनिरूपणकालुष्यकलितोऽनवस्थापादकश्च

इत्यादौ शुक्लमाधुर्यम् । अथोजीव्यञ्जका वर्णा उच्यन्ते—

योग आद्यतृतीयाभ्यां चेद्वितीयचतुर्थयोः ।

उपर्यधो द्वयोर्वाऽपि रेफेण सह चेद्युतिः ॥

शष्ठी टवर्गश्चानन्त्यो वृत्तिदैर्घ्यान्तयौजसि ॥ १६१ का

कक्खटं, रुक्खेला, अच्छं, कच्छः उत्थानं, ककुप्फेनः (ग) । एवं रग्घासः, उज्झितं, बद्धः, ककुब्भासः, अर्कः, शक्रः, दुर्ग्रहः । शष्ठी स्पष्टी । टवर्गश्चानन्तर इति किम् ? रुट रुड् । उदाहरणम्—

जङ्घांश्चैव सर्वमूढानि सुकुटतटलुठद्रुदीप्तिच्छटाभि

श्चक्रं यत् पादपीठं प्रकटितपटिमप्रोढिगर्भमहोभिः ।

गुणालङ्कारयोरविवेको न वाच्यः । वर्णाणामन्तरमूर्ध्वत्वेनैव शृङ्गारोत्कर्षाध्याधुर्यम्, अनुप्रासस्तु तत्तदनपेक्षोऽपि सिध्यतीत्यनयोर्भेदोपलब्धः ।

योग इति—आद्येनाक्षरेण द्वितीयाक्षरस्य योगः, एवं तृतीयाक्षरेण चतुर्थाक्षरस्य । रेफेण सह वर्गस्योपरि युतियोगो यथाऽर्कः, तथा दण्डस्याधो योगो यथा शत्रुः, उपर्यधोदेशे च रेफेण योगो यथा दुर्ग्रहः । अनन्त्य इति—अकारादिरहिता एव (II) टटादयो वर्णा ओजीव्यञ्जकाः, न तु अकारादिरहिता रुट् रुड् इति वर्णाः ।

न तथाऽकरसम्मतोऽपि । नेषं सूक्ष्मेच्छिकेति निपुणमेव टीकाकृतां कस्यचिन्मतत्वेना-
नादेयतासूचनम् । गुणानां मुख्यत्वं एव रसनिष्ठत्वं, रीतीनान्तु पदसङ्घटनाऽङ्गद्वारेति भेदः ।
मूलोदाहृतेऽनुप्रासवत्पदकदम्बकघटनादेव विच्छित्तिरिति रीतित्वेन व्यपदेश एव ध्यायानु,
'प्राधान्येन व्यपदेशा भवन्ती'ति न्यायात् । अतोदाहरणे एकरूपशब्दप्रयोगाद्वैचित्र्याहानि-
रतो न माधुर्यं गुणः । कक्खटमिति कठिनस्य नाम । रुचो दीप्तेः खेला । ककुप्फेन इत्यत्र
प्राकपार्थिवादिसमासाश्रयेण कथञ्चिदर्थबोधः । रुचो ह्रासः, ककुभां ह्रिशां भासो दीप्तयः ।
भयो ह्येन्यतरस्यामिति (८।१।६२) पूर्वसवर्णादेशः । इयमेव दण्डिवामनादालङ्कारिक-
सिद्धाऽसमग्रगुणा गौडीया रीतिः । गौडीयादिरञ्जानां देशसिद्धिमूलत्वेऽपीयं प्रथा
गौडीयकविचक्रक्षुमागस्य न सदा रुच्यक् समञ्जसेति यथा तथाऽस्माभिरितरत्र सूचिता ।
यदत्राद्यस्तात् कौस्तुभकृतां गाढबन्धुलक्ष्यस्यौजसः पुनर्दीप्तमध्यन्दुत्वाभिधौ रुद्धतमभ्यम-
मधुराख्येर्वाऽद्यस्तादुपदर्शितैर्भेदैरन्तर्दिभांशस्तु क्वचित् प्राचीनमहाकविपदलक्ष्याणां समा-
धानाय कचिज्जयदेवाद्याचीनकविगीतकवितानां गौरवरत्नामात्रमिषकमेवेति च मन्यामहे ।

(II) 'अकारादिरहिता एव' 'अकारादिरहिता एवेति' पाठो यथाक्रमं (क) (ग) पुस्तकयोः, अन्यत्र
'अकारसहिता एव' 'अकाररहिता एव'ति पाठ उपलब्धः । द्वितीयपक्षे तु 'अकार'पदं स्वरोपलक्षणमिति
ज्ञेयम् ।

शर्वादिगर्वस्वर्गीकरण(12)-चणभुजादण्डशौटीर्यचण्डः

शिष्टाभोष्ट' कषीष्ट प्रचुरघनष्टणाविक्रमश्चक्रपाणिः ॥ ६

एष ओजोभागः ।

अटवर्गरेफैश्च क्खग्घाभ्याञ्च विवर्जितैः ।

अयुक्तश्च महाप्राणैर्मध्यतां प्रतिपद्यते ॥ १६२ का

मध्यतां मध्यौजस्वम्(ग) । क्खग्घाभ्यामिति—अच्छादिवर्जनं न कार्य-
मित्यर्थः । महाप्राणैरिति हकारेण सह वर्गचतुर्थैस्तेः, अयुक्तैः केवलैरित्यर्थः,
चकारात् कचित् संयुक्तैश्च ।

शृङ्गारेऽप्येष चारुः स्यात् करुणादौ भवेन्न वा ।

माधुर्यव्यञ्जकैर्वर्णैर्युक्तश्चेदतिसुन्दरः ।

गाढबन्धः स आख्यातः पाठे वदनपूर्तिरुक्त (घ)॥१६३का

यथा—कस्तूरीतिलकायितं त्रिजगतीसौभाग्यलक्ष्म्या घन-

स्निग्धश्याममयातयाममधिकश्लाघ्यं मुहुः पातु वः ।

आभीरीस्तनकुम्भकुङ्कुमरसासङ्गेन सौगन्ध्यभाग—

ब्रह्मानन्दमहासुधासुधिरहःसन्दोहदोहं महः ॥ ७

ऊर्द्धोङ्' यस्य पादपीठं सर्वेषां देवराजप्रभृतीनां मूर्द्धां मुकुटसम्बन्धिरत्नदीप्ति-
च्छटाभिश्चनं प्रकटितपटुतायाः प्रौढिर्गर्भे येषां तैर्महोभिस्तेजोभिः करणैर्महादेवादेरपि
गर्वस्व खर्वीकरणे ख्यातो यो भुजादण्डस्तस्य शौटीर्यं पराक्रमे प्रचण्डश्चक्रपाणिः शिष्टाना-
मभीष्टं कषीष्ट । कथम्भूतः ? प्रचुरो मेघतुल्यक्रपाविक्रमो यस्य सः ।

एष मध्यमौजोव्यञ्जकवर्णः करुणरसे कस्यचिन्मते चारुः स्यात् कस्यचिन्मते न । ब्रह्मा-
नन्दस्वरूपमहासुधासुधेः सकाशादपि यो रहःसन्दोहो रहस्यप्रेमानन्दसमूहस्तं पूरयति
यन्महस्तेजःस्वरूपं वस्तु तद्वो युञ्जान् पातु । कथम्भूतम् ? मेघतुल्यस्निग्धश्यामं पुनश्चायात-
याममगतरसमेकरसमित्यर्थः । पुनः त्रिजगतीसौभाग्यसम्पत्तिरूपनायिकायाः कस्तूरी-
तिलकायितम् ।

(घ) 'गाढबन्धत्वमोज' इति वामनकृतं शब्दगुणत्वेन निर्दिष्टस्यौजसो लक्षणम् । 'बन्धः
पदरचना, तस्य गुणा ओजःप्रभृतय' इति कविप्रियायाम् । स च बन्धो दृढमिश्रिशिथिलभेदेन
त्रैविध्यमापन्नो यथायथं चमत्कारमावहतीत्याकरे सूचितम् । अत्र सौन्दर्यञ्च न पाठधर्मवशेन,

(12) — 'करणचलसुजे'त्युक्तः पाठः केवलम् (क) पुस्तक एवोपलभ्यते ।